

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

5°2005

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція "УІЖ"

№ 5 (464)

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавком України 14.XII.1993 р.

ВЕРЕСЕНЬ – ЖОВТЕНЬ 2005

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада

Любомир Винар (Кент, США), **Я.Д.Ісаєвич** (Львів), **Зенон Козут** (Едмонтон, Канада),
І.Ф.Курас (Київ), **В.М.Литвин** (Київ), **Анджей Поппе** (Варшава, Польща),
В.Ф.Репринцев (Київ), **А.Г.Слюсаренко** (Київ), **П.С.Сохань** (Київ), **В.С.Степанков**
(Кам'янець-Подільський), **П.П.Толочко** (Київ), **П.Т.Тронько** (Київ), **Б.М.Флора**
(Москва, Росія)

Редколегія

В.Ф.Верстюк, **С.В.Віднянський**, **В.М.Волковинський**, **О.І.Гуржій**, **В.М.Даниленко**,
М.Ф.Дмитрієнко, **О.М.Донік** (заст. головного редактора), **В.І.Кузнецов** (заст. головного
редактора), **С.В.Кульчицький**, **В.І.Кучер**, **О.Є.Лисенко**, **М.І.Панчук**, **Р.Я.Пиріг**, **О.П.Ресит**
(заст. головного редактора), **В.М.Ричка** (заст. головного редактора), **О.С.Рубльов** (заст.
головного редактора), **В.Ф.Солдатенко**, **В.П.Трощинський**, **О.А.Удод**, **Ю.І.Шаповал**

Наукові редактори

канд. іст. наук **О.М.Донік**, д-р іст. наук **О.П.Ресит**, д-р іст. наук
В.М.Ричка, д-р іст. наук **О.С.Рубльов**

Матеріали в номер готували редактори

С.Г.Архипенко, **В.В.Григор'єв**, **О.М.Квітка**, **В.І.Кузнецов**

Електронна версія: канд. іст. наук **А.Г.Плахонін**, **О.В.Жданович**

www.history.org.ua/journal/index.htm

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректор – Н. Мельник
Комп'ютерна верстка – Н.О.Горбань
Обкладинка – Н.О.Горбань

Підп. до друку 05.10.2005 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 1200 прим. Зам. № 5-71.

Оригінал-макет виготовлено у видавництві "Дієз-продукт", свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001 р.
03040, м. Київ, вул. Ломоносова, 8-Б. Тел./факс: 258-64-65, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ЗАТ "Київська книжкова фабрика"

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the history of the Ukraine, Institute of the
political and ethno-national researches. Scientific journal. Founded in 1957. Published 6 times
at year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address: editorial office: 4, M.Hrushevs'ko, Kyiv,
Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax: 258-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М.Грушевського,
факс (044) 279-63-62, електронна пошта

Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34,
history.org.ua

З М І С Т

С Т У Д І Ї

Б і л о у с Н. О. Функції та основні напрями діяльності Київського магістрату в XVI – першій половині XVII ст.	4
Т о м у л е ц ь В. М. (<i>Кишинів, Молдова</i>). Роль і значення торгівлі у становленні і розширенні економічних зв'язків Бессарабії з українськими губерніями (1812–1868 рр.)	18
С т е л ь м а х С. П. Інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці XIX – на початку XX ст.	28
М о л ч а н о в В. Б. Добробут студентів України в другій половині XIX – на початку XX ст.	39
Ч о р н и й Д. М. (<i>Харків</i>). Торгівля в Харкові на початку XX ст.	53
С т о к о л о с Н. Г. (<i>Рівне</i>). Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо православної церкви й українців	59
З а в а л ь н ю к О. М. (<i>Кам'янець-Подільський</i>), К о м а р н і ц ь к и й О. Б. (<i>Кам'янець-Подільський</i>). Кам'янець-Подільський державний університет (1918–2005 рр.): сторінки історії	81

М Е Т О Д О Л О Г І Я . І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я . Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

З а ш к і л ь н я к Л. О. (<i>Львів</i>). Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість	93
З епістолярної спадщини академіка Д.І.Яворницького (вступну статтю й документи до друку підготували С. В. А б р о с и м о в а , Н. Є. В а с и л е н к о , А. І. П е р к о в а) (<i>Дніпропетровськ</i>).	114

О Г Л Я Д И

Д о к а ш е н к о Г. П. (<i>Горлівка</i>). Міжнародні зв'язки України в доробку сучасних вітчизняних істориків	166
--	-----

П А М ' Я Т К И І С Т О Р І Ї Т А К У Л ь Т У Р И

Х в е д ч е н - я С. Б. Рукотворні підземелля України як пам'ятки історії та культури (краєзнавчий і картографічний аспекти)... ..	174
--	-----

Р Е Ц Е Н З І Ї

Ч у х л і б Т. В. Т.Яковлева. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.)	191
Г о л о в ч е н к о В.І. В.Ф.Солдатенко. Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень	203
М и х н е н к о А. М. Сергій Подолинський. Листи та документи ...	207
Я с ь О.В. До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя: У 2 т.	209

П и р і г Р.Я. Чжао Юнь-чжун. Україна: важкі кроки історії	211
М а р т и н о в А. Ю. К. Бацак. Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX століття. Витоки. Формування. Діяльність	212

Х Р О Н І К А Т А І Н Ф О Р М А Ц І Я

С е р б и н Р. (<i>Монреаль, Квебек, Канада</i>) VII Світовий конгрес Міжнародної ради для центрально- та східноєвропейських студій "Європа – наш спільний дім?"	216
К о в а л е в с ь к а О. О. Українсько-російське наукове співробітництво: досвід роботи міжнародних літніх шкіл для молодих науковців 2003–2004 рр.	219
К и р ч а н о в М. (<i>Воронеж, Російська Федерація</i>). Два роки українських досліджень у Воронезькому університеті: перші результати й перспективи розвитку	226
Відзначення 90-річчя від дня народження академіка П.Т.Тронька	227
До 75-річчя від дня народження О.М.Трубачова	230
До 80-річчя від дня народження С.М.Пархомчука	233
Данилюк Юрій Зіновійович	237
 Н о в і к н и г и	 238

До уваги авторів!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми.

Обсяг матеріалів – не більше 23–25 сторінок (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються через меню "Вставка" **автоматично (!)** в кінці тексту.

Автори мають повідомити про себе такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту.

У редакцію слід подавати два роздрукованих примірники, а також електронну копію статті (дискета або CD). До статті має бути додано дві анотації (українською й англійською мовами).

Редакція має право редагувати й скорочувати подані матеріали. Неопубліковані матеріали, а також дискети й ілюстрації, авторів не повертаються.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція "УІЖ", вул. М.Грушевського, 4, Київ, 01001 або електронною поштою: UHG@history.org.ua

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

Н.О.Білоус*

ФУНКЦІЇ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОГО МАГІСТРАТУ В XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Стаття присвячена дослідженню функцій та основних напрямів діяльності Київського магістрату – органу міського самоврядування, що утворився в результаті надання Києву наприкінці XV ст. магдебурзького права. На підставі значної кількості документальних джерел із фондів історичних архівів Києва, Москви, Варшави та опрацьованої фахової літератури висвітлено такі сторони діяльності міського уряду Києва XVI – першої половини XVII ст., як надання міського громадянства, судочинство на основі норм магдебурзького права, адміністративну політику щодо різних категорій міського населення, фінансову політику у справах доходів і видатків міської скарбниці, заходи із забезпечення обороноздатності міста, благочинну діяльність і ряду інших.

Історія київської міської влади, механізми її функціонування та діяльність завжди викликали чималий інтерес істориків. Деякі аспекти з історії Київського магістрату – органу міського самоврядування, що утворився в результаті надання Києву наприкінці XV ст. магдебурзького права, висвітлено ще у XIX ст. у працях В.Антоновича¹, І.Каманіна², О.Андрієвського³, М.Молчановського⁴; а на початку XX ст. – М.Грушевського⁵, М.Довнар-Запольського⁶, П.Клепатського⁷, Е.Руліковського⁸. Більшість праць цих істориків має описовий характер і відображає в основному помітні події з історії Києва XVI–XVIII ст., висвітлює його соціально-економічний розвиток, антиунійну і соціальну боротьбу в місті. Відродження Української держави у 1917–1921 рр., процес українізації в УСРР дали новий імпульс науковим дослідженням у галузі історії права, магдебургії в Україні. Окремі аспекти з історичного розвитку Києва XVI–XVII ст. і його самоврядування розглядалися у статтях істориків І.Морилевського, М.Карачківського, П.Клименка, К.Лазаревської, О.Грушевського, В.Щербини, Д.Щербаківського, С.Шамрая, Е.Ернста, опублікованих у збірниках ВУАН: "Київ та його околиця в історії і пам'ятках", "Нові студії з історії Києва" (1926), "Записки історико-філологічного відділу ВУАН" (1927), "Україна" (1930), "Київські збірники історії, археології, побуту і мистецтва" (1931).

Однак на початку 30-х рр. XX ст. дана тематика з політичних та ідеологічних міркувань була усунута з дослідницьких планів істориків. У до- і повоєнний період в Україні дослідження, спеціально присвячені органам міського управління Києва, не проводилися. Деякі питання з історії Київського магістрату зазначеного періоду знайшли певне відображення лише в ювілейному виданні першого тому "Истории Киева" (1982). Отже, комплексно і спеціально проблеми функціонування й діяльності органів міського самоврядування Києва XVI – першої половини XVII ст. раніше істориками не розглядалися. Певною мірою причиною тому були відсутність джерельної бази дослідження, а головне – зникнення ще у середині XVII ст. основної і найважливішої її складової – актових книг Київського магістрату. Дана розвідка є свого роду реконструкцією на підставі збережених виписів із київських ратушних і гродських книг, актів із Литовської, Руської (Волинської) та Коронної метрик, а також інших документальних джерел основних функцій і напрямів діяльності київської міської влади доби пізнього середньовіччя та раннього нового часу.

Влада Київського магістрату поширювалася не на все населення міста. Поряд з утвореною наприкінці XV – на початку XVI ст. магістратською юрисдикці-

* Білоус Наталія Олексіївна – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу історії України середніх віків Інституту історії України НАНУ.

єю, у місті зберігалася замкова під владою воеводи та його намісників, а також існували монастирські і шляхетські юридики. Спроби міського уряду призупинити процес їхньої появи та зростання не дали бажаних результатів. У цілому магістратському міщанству постійно доводилося боротися за своє існування і витрачати на це багато сил і коштів, що, поряд з іншими причинами, значною мірою підривало добробут цієї категорії міщан і перешкоджало нормальному поступальному розвитку Києва. Лише у 30–40-х рр. XVII ст. із видачею низки розпоряджень королівського уряду, що дозволяли приймати під міську юрисдикцію нових осіб і розширювати межі міських земель, а також із зменшенням, а згодом і ліквідацією Біскупщини*, магістрат отримав можливість розширити кордони підвладної йому території і збільшити чисельність її населення. Разом із цим розширилися рамки влади та компетенція міського уряду, зміцнилися його позиції в місті.

До компетенції Київського магістрату, подібно до інших органів міського самоврядування, що існували у містах Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, й у своїй діяльності керувалися нормами магдебурзького права, входило ряд функцій. Однією з них було прийняття до міського права. Міського громадянства могла набути особа, як правило, законнонароджена, пристойної поведінки, християнського віросповідання. Якщо у містах Західної України міське право надавалося лише на підставі рекомендаційних листів, що засвідчували походження пошукувача громадянства і видавалися місцевою канцелярією населеного пункту, звідки прибула особа, то у найбільших містах Київського воеводства головними критеріями при його отриманні було постійне проживання та користування "доброю славою". Не вдалося знайти жодної згадки у джерелах про наявність такого типу листів у містах цього регіону. Їхня відсутність, очевидно, пояснюється тим, що містам прикордонного Київського воеводства були властиві плинність, переміщення населення, наявність ефемерного козацького елементу, відсутність упорядкованого тривалого часу сталих перегородок між переходом з одного стану в інший, з однієї юрисдикції в іншу.

Крім володіння нерухомістю, в будь-якому місті, "новий" міщанин мав сплатити податок на кілька років наперед і скласти присягу на вірність міській громаді та "послушність" міській раді такого змісту:

"Я, N., присягаю Пану Богу всемогутньому і хочу бути вірним і слухняним раді цього міста у цей час і назавжди, вдень і вночі. Таємниць міських, особливо тих, які є важливими для міста, нікому не виказувати. А хто виступив би проти панів радців, поспільства і справедливості, такому не допомагатиму і мушу його погамувати задля примноження пожитку міста. А якщо б хто-небудь щось несправедливе мовив про раду, тому, згідно з усіма моїми можливостями, буду противитися, а якщо б не міг противитися і захистити її, тоді, свідчачи, обіцяю їй про те повідомити. То ж допоможи мені, Пане Боже"⁹.

Набуття міського права було пов'язано з певними вигодами, оскільки особи, які переходили під магдебурзьку юрисдикцію, бралися під опіку міського уряду і користувалися всіма вольностями та привілеями, що надавалися міській громаді. Міські громадяни утворювали суспільну групу, яка вирізнялася серед інших мешканців міста. До неї не входили духівництво, шляхта, а також мешканці, що не отримали міського права, убогі¹⁰. Особи, які набували це право у Києві, записувалися до відповідного реєстру. У джерелах вони фігурують як "люде места Киевского, присуду права майдебурского", "городчанинъ юрздить меский", "городчанин члвек меский", "члвек юрдицый меское майдеборское", "майдеборчики".

У першій половині XVII ст. Київський магістрат впровадив низку заходів, спрямованих на захист інтересів міщан магдебурзької юрисдикції й обмеження

прав осіб, які йому не підпорядковувалися. Значні обмеження накладалися на право торгівлі таким особам на міському ринку. Магістрат категорично забороняв продавати нерухомість, що перебувала в межах його юрисдикції, городянам, які їй не підлягали. Так, за актом продажу від міщанина Левона Чарнавського лавнику Петру Матвійовичу "комори крамної на ґрунті власном меском ратушном с певного чиншу през отца его побудованую, и ему спадком пришлюу", був оформлений відповідний запис до київської ратушної книги 17 травня 1635 р. У ньому, зокрема, зазначалося, що "тая крамница никгды с под владзы и юрздикцыи меское ратушное выходити и немайдеборчику продавана быт не мает"¹¹.

Однак у цьому напрямі політика магістрату не завжди була послідовною. Як свідчать джерела, самі магістратські урядники іноді порушували цю постанову, діючи у власних інтересах: 9 березня 1638 р. ієромонаху Києво-Печерського монастиря Іринарху Мраморичу було продано за 600 зол. пол. від Кирика Богуфала дві комори "в ринку киевском на ґрунті волном названом Черевчиевском стоячие", що їх йому перед тим продали вдова бурмиистра Созона Балики Варвара Мартяновна та її син Петро. Наступного дня у володіння цією нерухомістю І.Мраморича "увезали" радця С.Мацовка, лавник С.Аврамович та "слуга врядовый" Яцько Нарукевич¹².

Магістратські урядники, захищаючи свої права на міську нерухомість, вдалися також і до інших заходів. Так, 1 серпня 1618 р. вони, "на вини правные ничого не погледаючи, зобравши се до трохсот чоловіка з оружем до войны належачим, з гаковницями, мушкетами и з иншою стрелбою огнистою, з хорогвями, з бубнами, яко противко якому неприятелю, наихали мощно квалтом" на ґрунт та о. Муравець, що належали городничому С.Вигури¹³, а в листопаді того ж року бурмиистр С. Балика разом зі своїми слугами вчинили наїзд на належне йому озеро Днеприще у Висловицькому ґрунті і виловили рибу, чим завдали збитків протестуючому на 500 зол. пол.¹⁴

Для збільшення чисельності населення магдебурзької юрисдикції Київському магістратові було дозволено листом короля Владислава IV від 27 березня 1645 р. приймати під свою юрисдикцію нових осіб за умови виконання ними "присяги на міщанство", при цьому таким особам оголошувалася "королівська оборона" і протекція¹⁵. Лист короля Яна Казимира від 3 квітня 1649 р. магістратові підтвердив цей дозвіл¹⁶.

Однією з головних функцій міського уряду була судова. У будь-якому місті, яке користувалося магдебурзьким правом, вийтівсько-лавничий суд, залежно від виду справи, правового статусу сторін, предмета суперечки, а також від часу, коли стався злочин, називався: вийтівський, гайний поточний, викладний, гостинний, гарячий⁸. Розгляд судової справи, як правило, проводив вийт разом із лавниками. Він же виносив і вирок у їх присутності. Згідно з нормами магдебурзького права, вийту заборонялося виносити вирок без узгодження з присяжними¹⁷.

Міська рада також мала судову компетенцію. Радецький суд розглядав так само кримінальні справи, але значно більшої ваги й значення, та різні цивільні справи і виносив вирoki. До його складу входили радці з бурмиистром, який очолював цю судову колегію. Радецький суд діяв іноді як суд полюбовний¹⁸. Таким судом, наприклад, завершився тривалий процес по справі за спадщину вийта Яцька Балики, про що свідчить вирок міського суду від 29 червня 1618 р.: "Вдавши се в суд полюбовный еднацкий и злецывши на розсудок знане певных их млсти пнов едначов sprawy своей, которые з ним в суде меском киевском затыгненныи мели, кгда их млсти пнове едначове и суды полюбовные тые вси sprawy на щитане с поводства его противко ним зачатие розсудили, замерковали и успокои-

ли..."¹⁹. Радецький суд вважався вищою апеляційною інстанцією для в'їтівсько-лавничого суду. Тоді як найвищою такою інстанцією для усіх королівських міст, що користувалися магдебурзьким правом, був асесорський суд, який засідав щороку під час вальних сеймів. У надзвичайних випадках або в разі потреби скликався комісарський суд, який розглядав справи не на королівському дворі, а на місці, де виникли причини суперечок²⁰. Такий суд скликав, як правило, король, визначаючи особи комісарів.

Київським міщанам, так само як і міщанам інших королівських міст Речі Посполитої, заборонялося без дозволу магістрату позиватися до інших судів (гродських, земських, духовних). Ухвалою Київського магістрату від 1 квітня 1620 р. заборонялося також усім мешканцям магдебурзької юрисдикції залучати без дозволу магістрату прокураторів, возних, свідків з-поза меж міської юрисдикції, під заставою в 100 гривень на уряд і 14 гривень на міський суд²¹.

Можна припустити, що засідання в'їтівсько-лавничого суду в Києві відбувалися в основному по понеділках²² при повному складі всієї колегії. Одним із свідчень цього є зізнання (реляція) возного Київського воеводства М.Мишинського, який 5 вересня 1611 р. подав позов на міського в'їта Я.Балику, бурмістра, радців і всіх міщан за скаргою київського біскупа К.Казимирського у справі про вбивство слуги останнього, шляхтича Бростовського та його дружини. Позов був покладений "на ратушу Києвском присуду права майдеборского, у светлицы на столи при зуполной лавицы перед войтомъ"²³. Засідання магістратського суду відбувалися, очевидно, по вівторках, тоді як засідання міського уряду, де розглядалися й вирішувалися поточні справи, могли відбуватися в будь-який день тижня, навіть у неділю. Встановлення днів засідань стало можливим завдяки зіставленню усіх наявних дат засідань Київського магістрату, зафіксованих у виписках із київських ратушних книг за 70-ті рр. XVI ст. – першу половину XVII ст.²⁴ Засідання міського суду мали бути таємними. До збереження в таємниці справ урядників зобов'язувала присяга.

До сьогодні збереглися документи лише однієї судової справи, що відображають усі етапи, складові частини судового процесу в Києві останньої чверті XVI ст., результатом якого була відставка повного складу діючого міського уряду. Причиною такого перебігу подій був гомінкий судовий процес у справі заможнього бурмістра Андрія Кошколдея-Басанського, який був власником маєтків Басань і Биків. Він придбав їх ще 1562 р. у київського зем'янина Г.Дублянського, який, у свою чергу, заставив їх перед тим тогочасному в'їтові С. Мелешковичу. Боротьба за право власності над цими маєтками велася, з одного боку, між міщанином М.Черевчейовичем, одруженим з дочкою колишнього в'їта С.Мелешковича, з другого, – А.Кошколдейовичем, зятем також колишнього в'їта В.Черевчея. Для розгляду цієї справи була створена комісія з магістратських урядників: в'їта Г.Роя, бурмістра С.Конашковича, радців В.Ходики, А.Гриджовича, Т.Свилиці, Д.Жолнера, Л.Федоровича, лавників К.Черкашеніна та Ф.Малашковича, писаря В.Доловського.

Урядники зажадали від відповідача пред'явити документи, на підставі яких він володів цими маєтками. Коли ж документи були надані, вони їх відібрали і почали вимагати від А.Кошколдейовича задоволення претензій М.Черевчея. Під час судових засідань у магістратському суді на всі протести позваного урядники відповідали побоями і, врешті-решт, 8 грудня 1573 р. посадили його до в'язниці, примушуючи ще й сплатити штраф. Після виходу із в'язниці, напевно, у середині 1575 р., потерпілий подав скаргу на в'їта Г.Роя та інших магістратських уряд-

ників київському воєводі К.Острозькому, втручання якого і призвело до відставки міського уряду.

За клопотанням воєводи також було призначено 19 грудня 1578 р. засідання на Київському замку комісії з числа королівських комісарів для розгляду діяльності магістрату²⁵. Війт Ф.Черевчей, бурмистр Я.Балика й інші радці та лавники від імені колишніх магістратських урядників вжили відповідних заходів, аби захистити себе і подали 15 січня 1579 р. заяву до книг Коронної канцелярії, де "закладали и боронили правомъ, привильями и вольностями своїми местскими права майдеборского..., абы мещанъ киевскихъ никто не судиль, одно войтъ на тот часъ киевский будучий зъ бурмистрами"²⁶. Втручання у хід справи київського воєводи та його урядників вони вважали неправомірним, оскільки найвищою апеляційною інстанцією для міщан, які судилися за нормами магдебурзького права, був королівський асесорський суд. Тоді ж, 20 січня 1579 р., магістратські урядники отримали королівську охоронну грамоту від короля Стефана Баторія, який став на їх бік. У грамоті зазначалося, що А. Кошколдей "вынесл неслушную комиссию до певных комисаров наших над право их майдебурское, которому они подлегли, и декрет суду их одержалъ, узнаваючи то, же тая комиссия водле права их майдебурского ити не могла, бо одна особа меская на всехъ не могла комиссии выносити"²⁷.

Врешті-решт, король переглянув свою позицію щодо цієї справи і в травні 1579 р. призначив особливу комісію за участю королівського інстigatorа для розгляду діяльності магістрату і присудив магістратських урядників до сплати штрафу у 3000 кш гр. лит. до королівського скарбу, з яких потерпілому мали виплатити компенсацію²⁸. Таким чином, зловживання міськими урядниками своїм службовим становищем, порушення процедури судочинства під час розслідування справи в магістратському суді, а також втручання воєводи у судовий процес призвело до відставки легітимно діючого міського уряду.

Іншою важливою функцією і водночас напрямом діяльності Київського магістрату був контроль за торгівлею і промислами у місті. Міський уряд у Києві так само, як і уряди в інших містах Речі Посполитої, стояв на захисті інтересів міщан-купців магдебурзької юрисдикції. Запобігаючи конкуренції приїжджих купців, магістрат дозволяв їм вільно купувати і продавати свої товари в місті тільки в ярмаркові дні. Привілей 1514 р. уперше згадує два щорічні ярмарки в Києві: Богоявленський (6 січня) і Різдобогородицький (8 вересня). Але ці ярмаркові терміни були невігідними для міста, оскільки збігалися з датами проведення ярмарків в інших містах. Тому, листом Сигізмунда III від 9 жовтня 1592 р., у Києві, поряд із Різдобогородицьким ярмарком, впроваджується новий, Юр'ївський (23 квітня)²⁹. Проте уряд не обмежився цим нововведенням, оскільки і ці терміни збігалися з днями проведення ярмарків в інших великих містах. Королівським листом від 25 лютого 1592 р. вони були скасовані і введено нові – на день Різдва Христова та на день Св. Малгожати³⁰. Після видачі королівського листа від 24 квітня 1596 р. ці терміни також були скасовані і замінені на старі: на свято Різдва Богородиці та Юрія Вешнього³¹. Із виданням, на прохання воєводи, королівського розпорядження від 8 січня 1616 р.³² ярмарки у місті тимчасово припинили діяльність через воєнну небезпеку з боку Москви та через набіги татар. Згодом у Києві діяли Богоявленський, Новобогородицький, Миколаївський і т. зв. збірний ярмарки. Останні відбувалися відповідно 9 травня та на другому тижні Великого посту. По закінченню терміну ярмарку приїжджі купці не мали права торгувати поміж собою і повинні були продати свої товари на київський склад або оптом місцевим торговцям і залишити місто. Відповідно до листа Сигізмунда III від 22 серпня 1618 р., приїжджі купці, згідно зі складським правом Києва, зобов'язувалися до

виключно оптової торгівлі "в гостинном их дому", которий на то и построен" був³³. А за королівським привілеєм від 7 березня 1624 р., у Києві впроваджувався лише один щонедільний торговий день зі звільненням "людей приезжающих и купующих" від сплати торгових зборів³⁴.

За привілеєм Сигізмунда III від 3 липня 1627 р., київським міщанам підтверджувалося право на безмитну торгівлю в межах Великого князівства Литовського та право складу товару. Купців, які порушували це право, зобов'язували до сплати штрафу у сумі 1000 кіп гр. лит., з яких половина суми мала йти до міської скарбниці, а друга половина – на замок³⁵. Киянам було надано також окремий привілей від 3 липня 1627 р. на монопольне право продажу приїжджим купцям збіжжя і продуктів у місті³⁶. Лист Владислава IV від 28 лютого 1633 р. підтвердив право київських міщан магістратської юрисдикції на безмитну торгівлю в межах усієї держави, а лист від 12 вересня 1634 р. – складське право "для краковских, волоских, турецких, московских" купців із привозних товарів із метою уникнення конкуренції приїжджих купців із київськими³⁷. Універсалом Владислава IV від 19 грудня 1649 р. київським міщанам-купцям надавалося право на торгівлю будь-якими товарами "огулом и потроху" з дозволом "мерою своею мерити"³⁸. Всі адміністративні заходи київського міського уряду, що регулювали торгове життя у місті, очевидно, як і в інших містах держави, "йшли поруч із наглядом над міськими мірами і вагами, що було однією із складових самоврядного міського життя, так само на заході Європи, як і в Речі Посполитій"³⁹.

Із застереженням київські магістратські урядники ставилися до міщан єврейського походження. Останнім заборонялося мешкати в межах магдебурзької юрисдикції, а купцям-євреям торгувати в лавках, мати крамниці на ринку. У виписах із київських ґродських і ратушних книг збереглося чимало скарг євреїв-купців на утиски, що їм чинили міщани та місцева шляхта. Свідченням цього є лист короля Сигізмунда Августа від 19 травня 1555 р. до київських міщан із заборною перешкоджати торгівлі єврейських купців, які скаржилися на міський уряд за обмеження права торгувати поза міським гостинним домом: "Кгды тамъ до Киева съ товары своими приездают, они дей им в Киеве на крамах местских торговати не допушают и товаров их продавати забороняют для того, жебы они в дому гостинном, от них новозбудованном, приездаючи становилися и товары свои там продавали. А перед тым, дей, завжды волно им было в месте тамошнем на крамах местских товары свои продавати. И надто дей еще отповеди и похвалки им чинят, и на здоровье их стоят, для которых дей отповедей и похвалок их здоровья своего не есть безпечны"⁴⁰. Листи королів Сигізмунда Августа від 20 квітня 1571 р., Сигізмунда III від 10 березня 1601 р. та 15 лютого 1619 р. зобов'язували єврейських купців, а також усіх іноземців до винятково оптової торгівлі з киянами і забороняли їм мешкати в Києві, як "місті пограничному", мотивуючи це тим, що вони не хотіли виконувати міських повинностей нарівні з міщанами і не могли забезпечити "оборони и сторожи от неприятеля"⁴¹.

Магістрат не тільки затверджував цехові статuti⁴², регулював взаємовідносини між цехами, а й вирішував суперечки, що виникали досить часто між цехами магістратської та замкової юрисдикції, особливо з приводу торгівлі на міському ринку. Так, 20 квітня 1627 р. магістратські урядники, згідно з розпорядженням київського воєводи Томаша Замоїського "О успокоєне розмаитыхъ затыгов правныхъ межи местом Киевом а ремесниками киевскими..." та про виділення місць замковим ремісникам шевського, кушнірського, ковальського, кравецького цехів "на спродане работ их в Рынку киевскомъ", виділили такі місця: "шнуромъ вимерыли и тые ряди деревомъ будованя дахов над тыми местцами приготоваными обложили и означили, а потомъ тые помероные местцы роздават почели ремесни-

комъ..."⁴³. 27 березня 1632 р. київський воєвода Януш Тишкевич звернувся у своєму листі до урядників магістрату не порушувати привілеї замкових ремісників на право вільної торгівлі на міському ринку⁴⁴.

Міський уряд відповідав за всю фінансову політику у місті у справах доходів та видатків. Найраніша згадка про "доходы местьские" міститься в ревізії Київського замку 1552 р.: "Беруть мещане на ратушъ отъ шинкованя горелъки, от воскобоини а отъ ведеръца, которымъ мед пресныи мирають, – за все тое на год по 60 коп грошеи. Єще приходить им на год по 3 копы грошеи, а часомъ большъ, з рядовниц. А хто на местьской земъли чии члвкъ подданный сядет, даеть кажъдый на ратушъ по 4 або по 5 грошеи. То учинить часомъ о две копе грошеи"⁴⁵. Протягом зазначеного періоду основний прибуток міської скарбниці становили доходи від шинкування, що забезпечувалося монополієм правом магістрату на цей вид діяльності. Всього напередодні Національно-визвольної війни у місті налічувалося 58 міщанських шинків⁴⁶. Привілей Сигізмунда III від 1 квітня 1623 р. звільняв Київський магістрат від звітності перед королівськими ревізорами про міські прибутки із шинкування⁴⁷, а королівський лист від 1 квітня 1626 р. підтверджував його невідповідність перед ревізорами у всіх міських прибутках і видатках. Привілей 1623 р. був підтверджений пізніше листами Владислава IV від 20 лютого 1633 р.⁴⁸ та Яна Казимира від 12 січня 1650 р.⁴⁹

У XVI – першій половині XVII ст. міська скарбниця поповнювалася також і за рахунок податків, які були обов'язковими для всіх киян магдебурзької юрисдикції, і сплачувалися від будь-якої нерухомості у місті (будинків, "халуп", городів, "комор"), "комяг" та "човнів", вилову риби, від торгівців різним крамом ("перекупнів") та ін. Окрім податків, міські доходи становили різні оплати: від транспортування спиртних напоїв, судової діяльності, користування різною нерухомістю у місті: міською лазнею, гостинним будинком, крамницями, лавками на ринку, земельними ділянками та ін. Королівським привілеєм від 28 жовтня 1611 р. київським міщанам було надано право "на выбиране торгового въ ярмарки от купцовъ с пляцовъ новопокупленных"⁵⁰. Міські доходи поповнювали відсотки від різних торговельно-господарських оплат: від мір збожових, медових, воскобійні, міської ваги, міських перевозів. Особливий привілей на право тримати міську вагу міщани одержали від короля Сигізмунда III 20 червня 1593 р.⁵¹ Щодо міських перевозів, то документальні джерела свідчать про існування трьох із них на Дніпрі поблизу Києва. Найдавніший – Хрещатицький – знаходився в гирлі р. Почайна на Хрещатицькій пристані, на шляху до Броварів. На початку XVII ст. міщани витіснили зі Спаського перевозу ченців Пустинно-Микільського монастиря, розташованого при впадінні р. Чортория у р. Дніпро на шляху до містечка Борисполя. Вироком короля Сигізмунда III від 3 листопада 1611 р. у суперечці київських міщан із воєводою С.Жолкевським за Київським магістратом було закріплено право перевозного збору⁵².

Забезпечуючи доходи міської скарбниці, магістратські урядники іноді самі вдавалися до фінансових зловживань. Листом Стефана Баторія від 3 квітня 1579 р. за позовом до королівського суду київські міщани звинувачувались у розтраті "ку властному пожитку" 10 тисяч кіп гр. лит., виданих "на обвароване и поправу места" та відмову звітуватися перед королівськими комісарами⁵³. Незабаром вони знову були позвані до королівського суду за тим же звинуваченням. Королівський інстигатор, як "поводовая" сторона, пред'явив їм позов на 10 тисяч кіп гр. лит. Але міщани через свого адвоката "з достаточною моцю... отпор чинили", виправдовуючись перед королівськими комісарами тим, що після значних людських втрат, яких зазнало місто під час чуми на початку 70-х рр., міські доходи значно зменшилися, про що свідчили, зокрема, записи "реестру доходовъ местских". У королівському декреті, виданому в цій справі 12 червня 1579 р., зазначалося: "Маючи взгляд на

них, яко на людей українних, и на их небезпеченства и утиски, которые там на пограничу терпят... оных от такого pozwу и обжалованья инстыкгатора нашего вольными чиним, и таковую личбу з доходовъ местских перед нами показаную на тотъ час приймаемъ, и зо всех летъ прошлых аж до того часу вольныхъ чинимъ"⁵⁴. 4 жовтня 1630 р. магістратських урядників позвали до Житомирського гродського суду по звинуваченню у привласненні 6 тисяч зол. пол., відданих їм на тимчасове зберігання королівським адміністратором Бартоломеем Обалковським⁵⁵.

Основними міськими витратами були: видатки на утримання війська під час його постою в місті, податки до королівського скарбу від монопольного права на шинкування у місті, на забезпечення в ньому порядку й утримання в належному стані комунікацій, а також щорічний "поклон" воеводі. Щодо останнього, то київські міщани, які підлягали міській юрисдикції, сплачували щороку на користь воеводи ряд податків. Згідно з даними ревізії Київського замку 1552 р., міщани на той час сплачували капщизну: "с корьчомъ платъ идетъ на воеводу. В которой корьче шинькуют пиво одно або мед, або обоє – и пиво и мед, с каждае однако по две копе грошей и по 4 гроши, и по 2 пенязи, а особно отъ вару каждаго по грошу. Сего году корьчом было 58, а с тыхъ 8 вольныхъ"⁵⁶. За даними люстрації Київського воеводства 1622 р., київські міщани сплачували з оренд корчем щорічно воеводі по 2000 зол. пол. Ті самі міщани на той час за мито, перевози, озера, продажне або торгове мито, "обвістки" давали щороку по 2100 зол. пол. Як зазначали люстратори, із суми від загального прибутку (міського "провенту") 4100 зол. пол., з якої витрачали на підвоеводу 500 зол. пол., міщанам залишалося 3600 зол. пол., з яких приходило "кварти" 720 зол. пол.⁵⁷ За даними наступної люстрації 1636 р., видатки на воеводу були збільшені до 3000 тисяч зол. пол.⁵⁸

Виконання обов'язків, пов'язаних із адміністративною та судовою діяльністю, спричинилося до несення містом видатків, з яких найважливішими були видатки особові. До них належало грошове утримання ("юрелт") вїйта, "рочних" міських урядників – бурмистра, радців, лавників, а також міських слуг, всього штату міської канцелярії та усіх витрат, пов'язаних з її діяльністю. Досить значну суму мали становити кошти на оплату дорожних витрат для міських урядників, гінців із листами, висланими до інших судів, сеймів, воеводи.

До функцій магістрату належав розподіл серед міщан загальнодержавних податків, ухвалених сеймом. Як правило, це були "шосовий" та "чоповий" побори, які збирали окремі магістратські урядники. Так, на початку 1571 р. було оголошено про збір податку від нерухомості у Києві, а 11 листопада того ж року бурмистр Онопрій Власович, радця Семен Конашкович і лавники ("вся лава местская") засвідчили письмово про передачу зібраних коштів у сумі 191 зол. пол. і 28 гр. пол. до рук хорунжого⁵⁹. Згідно з ухваленим на вальному коронному сеймі у Варшаві 1611 р. "Універсалом поборовим", наказувалося в кожному місті держави "z Rady Mieyskiej або pospolitego człowieka iednego obrać, który przezeń y przez Radę ma być przysięgą obowiązany, że podatku tego czopowego pilnie y wiernie doglądać, y wydać, y on wybierać będzie, według tego uniwersału: do którego z Rady Mieyskiej ma byđz ieden przydawan, aby tym większa wiara była y pilność, z czego się Urząd Mieyski wymawiać nie ma y za tą uchwałą będzie powinien". Зібрані щокварталу суми мали записуватися до відповідного реєстру, засвідченого міською печаткою та підписами бурмистра і двох радців під заставою у 100 гривень⁶⁰. Після цього гроші передавалися збирачеві податків Київського воеводства або особам, які орендували цей збір – орендарям. Оскільки останні вдавалися до численних зловживань, урядники магістрату намагалися запобігати цьому. Так, 29 травня 1611 р. орендар Зелко Абрамович подав до Житомирського замкового суду 4 позови на київського вїйта, бурмистрів і радців за невіддання чопового і шосового побору та окремих позов на бурмистра Дениса Мар-

тияновича і радцю Івана Хилчонка за "приправене до шкоди в аренде... через певний торг і постановене их двох от злотих полских"⁶¹. Листом Сигізмунда III від 27 лютого 1619 р. київським "поборцям" заборонялося здавати в оренду збір податків від замкових і магістратських міщан, збираючи їх особисто, для уникнення "здерства немалого" з боку орендарів⁶².

Київський магістрат, розпоряджаючись міським майном, видавав дозволи на будівництво різних об'єктів нерухомості, слідкував за дотриманням порядку й чистоти в місті, пожежною безпекою з огляду на його суцільну дерев'яну забудову. 26 липня 1624 р., за його поданням, в асесорському суді розглядалася справа про незаконне будівництво ченцями Києво-Печерського монастиря біля міського ринку різних об'єктів нерухомості: "Певную част кґрунту и пляцу улицы меское рынокое в шинках в полтора сажня, а вздовжь на колкодесять сажней заняли, и до тых домов и пляцовъ своих загорнули и пригородили з великою уймою пожитку меского, до того ж, иж позваные на тыхъ тамъ пляцахъ своихъ мыльне, кухни, издебки з ледаякими и неопатрными коминами деревянные побудували и в них дворниковъ лядаяких напровадили з великим небезпеченством места всего". До того ж ченці побудували біля ринку різні крамниці, лавки для торгівлі "ку шкоде и переказе меской", що назагал, ще й порушувало пожежну безпеку в цій частині міста, де була і так щільна забудова⁶³.

14 вересня 1639 р. ченцям Домініканського монастиря було видано дозвіл за підписом війта Й.Ходики, лавників А.Балики, К.Пинчуковича, Ф.Юшковича, Ф.Марковича, скріплений магістратською печаткою, на будівництво водопроводу від "міської студні" до монастиря Св. Миколая. При цьому домініканці були зобов'язані побудувати для потреб усього посольства колодязь і пильнувати, аби вода, що мала проходити по цих трубах, не зашкодила ані вулицям, ані міському ринкові⁶⁴. Свідченням того, що міська влада слідкувала за дотриманням чистоти у місті, є, певною мірою, згадки в документах про наявність двірників, зокрема "дворника ратушного"⁶⁵.

Київський міський уряд організовував оборону в місті і дбав про дотримання порядку фортифікаційних споруд, утримання нічної сторожі. В усіх магдебурзьких привілеях, наданих Києву в XVI – у першій половині XVII ст., вказувалося на обов'язок міщан відбувати військову повинність з огляду на прикордонне розташування міста. Тому вони зобов'язані були сплачувати "сторожовщину" (податок на утримання сторожі на замку і в місті), виконувати "кликовщину" (виставляти нічну сторожу на замку), частину міських прибутків віддавати на закупівлю пороху, олова, інструментів для будівництва й ремонту замкових споруд. Королівським привілеєм від 6 травня 1558 р. київські міщани були звільнені від підводної повинності: "Не мають мещане места ншого Киевского, под правом майдебурским мешкающие, з домов, фольварков, с товаровъ своих тых пнзей на подводы давати и коней их, которыми службу ншу военную заступуютъ, под послы и гонцы нши не мает их воєвода киевский оных по иный за нам и некоторым оным обычаем у них брати". Цей привілей був підтверджений Сигізмундом III 23 квітня 1596 р.⁶⁶ 1619 р. окремим листом воєвода Т. Замойський підтверджував ці вольності міщанам: "Uczynilem u czynie ich wolnymi od tey służby obozowej u chodzenia do obozow, kiedy na Ukrainie bendą stali, waruiąc to im icz ia sam, ani żaden po mnie będący wojewoda kiiowski tych mieszczań kiiowskich do obozow koronnych z miasta Kiiowa wyzywac u wywodzic u oni za te sumy iakiey abo na służebne, abo wyprawy u pocztu od nich iakiego potrzebować niema u nie bendzie mogli wiecznymi czasy"⁶⁷. Конституцією Варшавського сейму 1611 р. київські міщани були звільнені від обов'язку відбудовувати замок⁶⁸. Натомість вони були зобов'язані при кожній нагоді за військової небезпеки ра-

зом із намісником воеводи вирушати в погоню за ворогом у межах Київського воеводства.

Згідно з розпорядженням Сигізмунда III від 30 липня 1605 р., магістрат повинен був щороку в листопаді віддавати з міських коштів 300 зол. пол. підвєводи В.Вільгорському "на ремесники до помочи будованя замку киевского", а також "на оправу арматы, дель, стрельбы причиненное, порохов, олова и иных потреб власных ку обороне местца тамошнего". За витрати цих коштів підвєвода мав звітуватися на кожному сеймі: "однак повинен будет нам личбу чинити на каждом сойме"⁶⁹. 11 листопада 1618 р. київський городничий С.Вигура свідчив "напротивко славетним" війтові Ф.Ходиці, бурмистрові О.Ходковичові, радці С.Кривковичові за відмову сплачувати цю суму на замкові потреби⁷⁰. Причиною цього було, очевидно, те, що ці кошти не завжди витрачалися за призначенням. Так, 25 квітня 1628 р. міські урядники звернулися до вєводи із скаргою на того ж городничого, який щороку здіймав із ратуші 300 зол. пол. на ремонт замкових укріплень, котрі, однак, і надалі перебували у занедбаному стані⁷¹.

До компетенції Київського магістрату входила репрезентація інтересів міщан поза містом, клопотання перед урядом про надання і затвердження нових пільг і прав міщан. У всіх листах і привілеях, виданих польськими королями київській міській громаді на підтвердження магдебурзького права та різних вольностей, зазначалося, що вони надавалися на прохання війта, бурмистра, радців, лавників, які клопоталися перед урядом від імені усіх міщан. Окремі міські урядники, часто разом із писарем, делегувалися магістратом на сеймовий асесорський суд, де представляли й обстоювали інтереси всієї міської громади. Так, 18 грудня 1618 р. у асесорському суді при розгляді судової справи київських міщан із ченцями і капітулою Києво-Печерського монастиря представляти інтереси міської громади уповноважені були ("умоцовані") бурмистр Артем Конашкович, радця Яцько Балака, писар Михайло Панчерко⁷². 11 березня 1645 р. у тому ж суді при розгляді справи з бродськими купцями війт Андрій Ходика та бурмистр Іван Сказка, "постановившисе очевисто перед судом нашим ... своим и всего посполства того ж места нашего Киева именем" обстоювали інтереси міщан⁷³.

Міський уряд займався і благочинною діяльністю: утримував притулки (шпиталі) для калік, убогих і старців. Йому доручалася опіка над вдовами і сиротами, збір грошей на користь церков. Священники київських православних церков спиралися на свої парафії як на тісно згуртовані громади, що виділяли із свого кола особливих представників – ктиторів, а іноді й фундаторів, котрі мали піклуватися про матеріальні потреби церков та їх парафій. Такі ктитори за звичай обиралися серед урядників магістрату, які мали більш-менш значний вплив у міщанському середовищі і могли діяти в інтересах парафіяльної церкви, збирати кошти на реставраційні роботи.

1611 р. київські міщани встановили ктиторське право на Воскресенську, Добромильську, Притицькомикільську, Борисоглібську та "иные околичные" церкви. На прохання магістрату і всіх міщан король Сигізмунд III видав 28 листопада 1611 р. листа з дозволом на реставрацію соборної церкви Успіння Богородиці: "мещане места ншого Киевского права майдебурского... просили абыхмо им церков соборную, которая з давных часовъ во всех порядках закону их греческого ест, и которые они ктиторми и фундаторми сут, Заложенья Успения Пречистое Богородицы в рынку киевском стоячую, в мурех старых роспалую и велми обьветшалую, коштом и накладом их власным новым муром направить позволили"⁷⁴. Про причетність війта Федора Ходики та бурмистрів магістрату до відбудови своїм коштом цієї церкви згадував у листі від 7 березня 1625 р. київський митрополит Йов Борецький⁷⁵. 1616 р. привілеєм Сигізмунда III київським міщанам було підтверджено ктиторське право на Успенську соборну церкву та охорону її від втручання уніатів⁷⁶. 1633 р. лист

Владислава IV затверджував за київськими міщанами право на збір помірною податку з привозного збіжжя на утримання Успенської соборної церкви.

Фундаторами церкви Різдва Св. Іоанна Предтечі, що знаходилася біля дзвіниці церкви Св. Бориса і Гліба, були бурмистри Онисим Ходкович, Артем Конашків, Матвій Мачоха, радця Яцько Чарнавський, які 13 серпня 1620 р., з'явившись до Київського гродського суду як парафіяни Борисоглібської церкви, захищали права на недоторканість її меж від замкових урядників⁷⁷. Парафіяни іншої церкви – Св. Духа – Яцько та Созон Балики 1618 р. завзято відстоювали її права на церковні пляч і ґрунт, де шляхтичі Олександр та Федора Олекшичі побудували свої приміщення і не хотіли їх зносити⁷⁸. 4 жовтня 1635 р. на реставрацію церкви Святої Пречистої Десятинної свої внески пожертвували: Данило Суботович – 25 зол. пол., Федір Кобудський – 10 зол. пол., Матвій Мачоха – 25 зол. пол., Василь Комонецький – 25 зол. пол., Стефан Мацовка – 3 зол. пол., Кирило Мефедович – 5 зол. пол., Прокіп Ложойд – 10 зол. пол., Івашко Кухмістр – 5 зол. пол.⁷⁹ 24 березня 1645 р. у асесорському суді вийт Андрій Ходика від імені Кирила Полозовича, пресвітера Воскресенської церкви та її парафіян – міських урядників Кирила Мефедовича, Семена Олюшенка, Івана Тетеревка, Федора Глушаніна, Андрія Сороки, Кирила Шпила та інших міщан – клопотався про підтвердження права церкви на володіння Євстафіївським ґрунтом поблизу Києва, що був відданий церкві ще 1577 р. князем Є.І.Ружинським⁸⁰.

Активною за пізнього середньовіччя та раннього нового часу в усіх європейських містах була приватна благочинна діяльність: опіка над притулками, роздача грошей жебракам (т. зв. ялмужна). У ті часи зросли суми, які тестатори відписували на користь костелів, будівництво каплиць, "на спомин" за померлих родичів⁸¹. У Києві урядники магістрату, а також окремі городяни теж займалися благочинною діяльністю. Так, Василь Ходика-Креницький у тестаменті 11 вересня 1616 р. відписав "на дом школьний в мeste Києвском" 10 кіп гр. лит., на "шпитал троецкий" у Печерському монастирі – 5 кіп гр. лит., при похованні його тіла кожному жебракові мало бути "давано по грошу полскому"⁸².

Серед міщан, які заповіли майно церкві, було чимало міських урядників. 26 червня 1615 р. радця Самійло Андрійович "с хути і милости своєю" половину дому і пляцу в місті відписав ігумену Гедеону і всій капітулі монастиря Св. Миколая Межигірського⁸³. 25 червня 1630 р. Матвій Мартіянович, син покійного бурмистра Діонісія Мартіяновича, виконуючи волю батька, передав Кирилівському монастирю його власний будинок, розташований на розі, з одного боку, пляцу монастиря Св. Миколи-Пустинського, з іншого, – Яська-шинкаря, а з тилу його власного пляцу⁸⁴. У "Помяннику" Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря записано "род Семена Мелешковича, войта киевского", який вважався ктитором цього монастиря, заповівши йому с. Юрівку⁸⁵ на р. Віта, що її він набув 13 листопада 1557 р. від Богдана Степановича Дублянського⁸⁶. У тестаменті С.Мелешкович заповів свій дім і селище Чатаново над р. Десною "на шпиталь альбо больницю Святоє Троици при монастирю Печерском старцом там мешкаючим"⁸⁷. Ктитором церкви Різдва Св. Іоанна Предтечі був лавник Лукаш Григорович Скорина, який 1654 р. залишив їй свій дім і пляц, що знаходилися поблизу цієї церкви⁸⁸.

Таким чином, на діяльність Київського магістрату впливали різні чинники як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. Основними функціями та напрямками його діяльності були: прийняття до міського права, судочинство на основі норм магдебурзького права, контроль за торгівлею й промислами у місті, затвердження цехових статутів і регулювання відносин між різними цеховими організаціями. Магістрат у Києві, як адміністративний орган, відповідав за всю фінансову політику в місті: забезпечував доходи міської скарбниці, контролював видатки, здійснював розподіл серед міщан загальнодержавних податків. З огляду на прикордонне розташування Києва, однією з головних функцій міського уряду бу-

ла організація і забезпечення його оборони: утримання в належному стані фортифікаційних споруд, замкових укріплень, нічної сторожи. До компетенції магістрату входила репрезентація інтересів міщан поза містом. До інших напрямів його діяльності слід віднести контроль за дотриманням порядку і благоустроєм міста й благочинну діяльність. Отже, правовий та економічний стан міщанства магістратської юрисдикції визначали функції й основні напрями діяльності Київського магістрату, що були спрямовані на захист інтересів мешканців цієї юрисдикції.

¹ Антонович В. Паны Ходьки – воротилы городского самоуправления в Киеве в XVI–XVII ст. // Киевская старина. – 1882. – № 2. – С. 235–261; Київські вйти Ходьки // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 160–185.

² Каманин И. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // Киевская старина. – 1888. – № 5. – С. 140–168; № 8. – С. 157–195; № 9. – С. 597–622.

³ Андриевский А. Войтовство Ивана Сычевского в Киеве (1754–1766) // Киевская старина. – 1891. – № 4. – С. 1–31; № 5. – С. 210–243; № 6. – С. 384–422; Указ 1734 г. "О бытии в Киеве войтом Козьме Кричевцу" и сведение об исправлении в 1739 г. должности киевского войта Быковским // Киевская старина. – 1891. – № 5. – С. 309–311; Киевские смуты середины прошлого столетия // Киевская старина. – 1886. – № 12. – С. 664–708.

⁴ Молчановский Н. Бюджеты г. Киева в середине XVIII ст. // Киевская старина. – 1898. – № 1. – С. 64–83; Выборы в киевские войты Григория Пивоварова. Жалования киевских войтов // Киевская старина. – 1897. – № 2. – С. 35–39.

⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1994. – Т. 5. – С. 230; К., 1995. – Т. 7. – С. 530–532.

⁶ Довнар-Запольский М. Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 97–102.

⁷ Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Одесса, 1912. – Т. 1.

⁸ Rutkowski E. Kijów // Słownik Geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1883. – Т. IV. – S. 61–91; Opis powiatu kijowskiego. – Kijów; Warszawa, 1913.

⁹ Віскупщина або віскупське містечко – юридика, що була утворена 1602 р., коли частину території з населенням, яка належала магістратові, було передано під юрисдикцію київського віскупа. Віскупщина охоплювала урочища Глибочицьке, Кожум'яки, частину Гончарів, гору Щекавицю, частину Лук'янівського плато з Кудрявцем.

¹⁰ Переклад тексту присяги подається за виданням: Groicki B. Porządek sądów i spraw mieyskich prawa Maydeburskiego w Koronie Polskiej. – Kraków, 1630 / Wydał K. Koranyj. – Warszawa, 1953. – S. 65.

¹¹ Gierszewski St. Obywatele miast Polski przedrozbirowej. – Warszawa, 1973. – S. 31–45.

¹² Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів (далі – НБУВ ІР). – ДА/517 Л. – Арк. 177–177 зв.

¹³ ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 4.

¹⁴ Там само. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1269–1270.

¹⁵ Там само. – Арк. 1360 зв. – 1361.

¹⁶ Акты Западной России. – СПб., 1853. – Т. 5. – № 20. – С. 73.

¹⁷ ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 121–122.

¹⁸ Війтівський суд – суд, який розглядав дрібні майнові справи, де не складалася присяга. Він відбувався щодня. Гайний поточний суд – суд вйта і лавників, розглядав особисті немайнові справи, справи, пов'язані зі спадщиною. Гайний викладний суд розглядав цивільні і кримінальні справи. Гайний гостинний суд розглядав справи, в яких хоча б однією стороною був немісцевий житель або іноземець. Гарячий суд розглядав кримінальні справи, в яких злочинець був затриманий на місці злочину.

¹⁹ Groicki B. Porządek sądów i spraw mieyskich prawa Maydeburskiego w Koronie Polskiej. – Kraków, 1629. – Cz. 1. – S. 8; Warszawa, 1953. – S. 33–34; Ptaśnik J. Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. – Kraków, 1934. – S. 55–58.

²⁰ Maisel W. Sądownictwo miasta Poznania do końca XVI wieku. – Poznań, 1961. – S. 65–69.

²¹ ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1334 зв. – 1335.

- ²⁰ *Maisel W.* Związki sądownictwa miejskiego z sądownictwem królewskim w Polsce przedrozbiorowej // *Czas przestrzeń, praca w dawnych miastach.* – Warszawa, 1991. – S. 337–339.
- ²¹ НБУВ. ІР. – ДА/517 Л. – Арк. 221.
- ²² Див., наприклад: НБУВ. ІР. – ДА/517 Л. – Арк. 208; Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 1473. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 5.
- ²³ ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 290 зв. – 291, 297 зв.
- ²⁴ РДАДА. – Ф. 1473. – Оп. 1. – Спр. 578, 613, 614, 620, 628, 630, 635; ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 60, 62; Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 305; Ф. 132. – Оп. 1. – Спр. 12, 13, 14; НБУВ. ІР. – Ф. 2. – № 20755; Ф. 301 (ДА). – № 657 та ін.
- ²⁵ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 195. – Арк. 176 об. – 178; Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – № 97. – С. 219–222.
- ²⁶ Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – № 97. – С. 220.
- ²⁷ ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 105.
- ²⁸ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 195. – Арк. 178.
- ²⁹ Там само. – Спр. 197. – Арк. 33 зв. – 34; ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 738–739.
- ³⁰ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 200. – Арк. 65 – 65 зв.
- ³¹ Там само. – Арк. 157 – 157 зв.
- ³² Там само. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 127.
- * Найраніша згадка про гостинний двір – “карвасар” (від караван-сарай), споруджений із дерева, міститься в опису подорожі гданського купця М.Груневега, який 1584 р. перебував у Києві. (Див. перекл. з нім. Я. Ісаєвичем уривок тексту: Мартин Груневер і його опис Києва // *Всесвіт.* – 1981. – № 5. – С.208.)
- ³³ ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 71–72.
- ³⁴ Там само. – Арк. 85–86; AGAD. – *Archiwum Zamoyskich.* – Sygn. 45. – K. 5; *Исторический сборник П. Муханова.* – М., 1866. – № 237. – С. 464–465.
- ³⁵ НБУВ. ІР. – ДА/517 Л. – Арк. 203–203 зв.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 214. – Арк. 59 зв. – 60 зв.
- ³⁸ ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 116–118.
- ³⁹ *Ehrenkreutz S.* Z dziejów organizacji miejskiej Starej Warszawy. – Warszawa, 1913. – S. 50–51.
- ⁴⁰ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 248. – Арк. 126–127; *Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России.* – Т. 2. *Документы и регесты к истории литовских евреев (1550–1569).* – СПб., 1882. – С. 45–46. – № 52.
- ⁴¹ AGAD. – *Zbiór dokumentów pergaminowych,* sygn. 8076; РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 202. – Арк. 93 зв. – 94 зв.; ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 72–75.
- ⁴² ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 149.
- ⁴³ НБУВ. ІР. – Ф. 61. – № 788.
- ⁴⁴ ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 220. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 2–3.
- ⁴⁵ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 563. – Арк. 37 зв. – 38.
- ⁴⁶ *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. – Warszawa, 1885. – Wyd. 2. – Т. 2. – S. 558.
- ⁴⁷ ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 83–84.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 92–94.
- ⁴⁹ Там само. – Арк. 127–128.
- ⁵⁰ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 8 зв. – 9.
- ⁵¹ Там само. – Арк. 11.
- ⁵² Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 375–377; *Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст.* – К., 1982. – С. 163.
- ⁵³ ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 862.
- ⁵⁴ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 195. – Арк. 184 – 186 зв.
- ⁵⁵ ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 798–799 зв.
- ⁵⁶ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 563. – Арк. 39.
- ⁵⁷ *Źródła dziejowe.* Т. XX. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.* Т. IX. *Ziemie Ruskie. Ukraina.* – Warszawa, 1894. – S. 56.
- ⁵⁸ *Źródła dziejowe.* Т. V. *Lustracje królewszczyzn ziem polskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku.* – Warszawa, 1877. – S. 195.

⁵⁹ ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 510.

* Переклад: "Обрати від міської ради або від посольства одну особу, яку зобов'язати присягою, аби вона пильно доглядала за збором чопового податку і збирала його, згідно з цим універсалом, а до неї має бути приставлений один урядник від міської ради для більшої пильності, від чого міський уряд не має відмовлятися і повинен виконувати цю ухвалу".

⁶⁰ Prawa, konstytucje y przywileje krolestwa Polskiego, Wielkiego księstwa Litewskiego y wszystkich prowincji należących na walnych seymiech koronnych. – Vol. 3. Ab anno 1609 ad annum 1640. – Petersburg, 1859. – S. 32.

⁶¹ ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 238–238 зв.

⁶² Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5. – № 158. – С. 440–441.

⁶³ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 209. – Арк. 370–372.

⁶⁴ Там само. – Спр. 219. – Арк. 189 зв. – 190.

⁶⁵ Там само. – Спр. 214. – Арк. 295 зв.

⁶⁶ Там само. – Спр. 200. – Арк. 156–157.

⁶⁷ Переклад: "Звільняю їх від несення обозової служби і хождіння до обозів, коли ті знаходитимуться в Україні, обіцяючи їм, що ані я, ані будь-який воевода, який буде після мене, тих міщан київських до обозів коронних притягати не буде і на службові цілі або виправи і для почти не будуть ніколи вимагати від них обозів" // AGAD. Archiwum Zamoyskich. – Sygn. 289. – K. 120–121.

⁶⁸ Volumina legum. – Vol. 3. Ab anno 1609 ad annum 1640. – S. 15.

⁶⁹ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 204. – Арк. 111 зв. – 112 зв.

⁷⁰ ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1376–1376 зв.

⁷¹ AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – Sygn. 337. – K. 54.

⁷² РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 205 зв. – 206 зв.

⁷³ Там само. – Спр. 214. – Арк. 301 – 301 зв.

⁷⁴ Там само. – Спр. 205. – Арк. 8 – 8 зв.

⁷⁵ AGAD. – Archiwum Zamoyskich. – Sygn. 45. – K. 7.

⁷⁶ *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. – Warszawa, 1885. – Т. 2. – S. 552.

⁷⁷ *Петров Н.* Киевская Рождество-Предтеченская или Борисо-Глебская церковь. – К., 1896. – С. 28.

⁷⁸ ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1216–1217.

⁷⁹ НБУВ. IP. – ДА/690. – Арк. 305 зв. – 306.

⁸⁰ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 214. – Арк. 327–331.

⁸¹ *Samsonowicz H.* Mieszczanska dobroczynność prywatna w Polsce późnego średniowiecza // *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury.* – Warszawa, 1976. – S. 505–511.

⁸² РДАДА. – Ф. 1473. – Оп. 1. – Спр. 646. – Арк. 3 – 3 зв.

⁸³ ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 132. – Оп. 1. – Спр. 13.

⁸⁴ НБУВ. IP. – Ф. 160. – № 698.

⁸⁵ Там само. – Ф. 537 П/1743. – Арк. 44.

⁸⁶ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 г. – К., 1868. – С. 30.

⁸⁷ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 622–624.

⁸⁸ *Петров Н.* Киевская Рождество-Предтеченская или Борисо-Глебская церковь // *Труды Киевской духовной академии.* – К., 1895. – С. 34–42.

The article is dedicated to the research of functions and main trends of activity of Kyivan city council – institutions of city self-governing that was founded as a result of giving Magdeburg right to Kyiv at the end of the 15th century. Relying on the considerable amount of documental sources from the resources of ~~historical archives~~ of Kyiv, Moscow, Warsaw and worked professional literature, the author sheds light on such sides of activity of Kyivan city government of the 16th – first half of the 17th centuries as giving of city citizenship, legal proceedings on the basis of the norms of Magdeburg right, administrative politics concerning different categories of city population, financial policy in the matters of incomes and divergences of city treasury, measures in ensuring city's defensive capability, beneficial activity and number of others.

В.М.Томулець*

РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ ТОРГІВЛІ У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗШИРЕННІ ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ БЕССАРАБІЇ З УКРАЇНСЬКИМИ ГУБЕРНІЯМИ (1812–1868 рр.)

У статті на базі широкого кола архівних джерел аналізуються роль і значення торгівлі в становленні й розширенні економічних зв'язків Бессарабії з українськими губерніями з моменту анексії Росією межиріччя Прута та Дністра у 1812 р. й до аграрної реформи, проведеної в краї у 1868 р.

Ще до анексії в 1812 р. Бессарабії Росією молдавські купці впродовж тривалого часу були знайомі й пов'язані з українським ринком. Основним предметом їх експорту були продукти сільського господарства. Головуючий у диванах Молдавського князівства В.І.Красно-Милашевич писав у грудні 1810 р. начальнику контрольних митниць Байкову, що виноградне вино і сіль становлять "...головний предмет багатства краю цього" й є основними предметами вивозу в Росію. Інші товари менш відомі, бо "...вони, крім фруктів, становлять маловажливу галузь тутешньої торгівлі"¹.

Російський уряд сприяв експорту продуктів землеробства з Молдавського князівства на українські ринки. В.І.Красно-Милашевич писав у червні 1811 р. головнокомандуючому армією М.І.Голенищеву-Кутузову, що вироби, на які багата Молдавія (найголовніші: сіль та виноградне вино), до настання цього, 1811 року² пропускалися в Росію через усі наявні митниці, а саме: через Могилів, Ісаківці, Дубоссари, а також і через Маяки, селище, що знаходилося поблизу Овідіополя"³.

Торгівля з Росією сприяла дальшому розвитку сільського господарства й ремесла дунайських князівств, зокрема розширенню та зміцненню економічних зв'язків молдавського ринку з українським. Згідно з тим же свідченням, вона служила "...відчутнішій користі не лише промисловців та обивателів тутешніх, а й самих жителів Росії, які отримують згадувані вироби"⁴. Молдавські купці одержали в українських губерніях надійний ринок збуту своїх товарів, особливо солі. В.І.Красно-Милашевич відзначав, що "...не тільки Подільська, а і Волинська та Київська губернії задовольнялися сіллю молдавських соляних вікон, як найближчих до них, ніж інші будь-які соляні заводи"⁵. Тільки протягом одного року, з 1 липня 1806 р. до 1 липня 1807 р., в Росію було вивезено 5 млн ок солі, а наступного року – 5,8 млн ок⁶.

Особливо розширилися торговельні зв'язки Молдавського князівства з українським ринком у період російсько-турецької війни 1806–1812 рр., коли в його диванах головував царський консул. У той час російські й українські купці одержували великі привілеї. Більше, ніж інші регіони, в торгівлю з губерніями України було втягнуто межиріччя Дністра та Прута – Бессарабія. Той же В.І.Красно-Милашевич відзначав, що "...місця, які знаходяться проти Дубоссар, як і взагалі губернії Херсонська, Катеринославська й Полтавська, забезпечуються сіллю, яка видобувається з найближчих озер кримських, крім тільки озерної же солі, яка з Бессарабії доставлялася здебільшого в Одесу через близьку відстань"⁷.

Сільськогосподарська продукція Молдавського князівства користувалася великим попитом і збувалася в українські губернії за вигідними цінами. Царська адміністрація у князівстві, переконавшись у невідповідності заборони ввезення в Росію іноземних товарів через Могилів, Ісаківці та Маяки, за станом на 19 грудня 1810 р., добилася поліпшення умов експорту молдавської продукції в українські губернії. В січні 1812 р. начальник контрольних митниць Байков запропонував міністру фінансів Д.А.Гур'єву поновити пропуск молдавських товарів "для користі народу і казни" не лише через Дубоссарську, а й Могилівську та Ісаковецьку

* Томулець Валентин Миколайович – доктор хабілітат, доцент кафедри загальної історії Молдавського державного ун-ту (Кишинів, Молдова).

митниці, Маяцьку й Овідіопольську застави. Рішенням Державної ради від 21 січня 1812 р. сіль та виноградне вино з Молдавії дозволено було вивозити зі сплатою мита через перелічені митниці, а також Маяцьку заставу⁸. До моменту анексії Бессарабії Росією царська адміністрація у князівстві в особі головуючих у дивані сенаторів С.С.Кушнікова і В.І.Красно-Милашевича всіляко намагалася переорієнтувати молдавський експорт на російський та особливо на український ринок. У 1812 р. з 324 паспортів, виданих диваном на право вивезення товарів із князівства, 175 (54%) були передані купцям для експорту їх в основному в Україну, в тому числі 80 – в Одесу, 34 – у Москву, 13 – у Бердичів, 10 – у Кам'янець-Подільський, 5 – у Київ, 4 – в Могилів-Подільський, решта – у Балту, Броди, Ніжин, Дубно і т.д.⁹

Таким чином, до моменту анексії краю Росією молдавські купці були знайомі з українським ринком та навпаки.

У даному матеріалі з використанням широкого кола архівних джерел розглядаються ті зміни, які відбувалися в бессарабській торгівлі після 1812 р., виявляється механізм залучення краю до загальноросійського ринку, визначається роль його у зміцненні економічних зв'язків з українськими губерніями в передреформені десятиріччя. Не розглядається лише місце Бессарабії у системі торгівлі Новоросійського краю, експорт зерна через Одесу, оскільки це питання спеціально досліджене автором в іншій статті¹⁰.

Досі питання про значення бессарабської торгівлі у зміцненні економічних зв'язків з губерніями України не було предметом спеціального вивчення, хоч деякі проблеми принагідно зачіпалися в працях молдавських та українських істориків¹¹.

Після анексії краю Росією українські торговці, які потребували нових ринків збуту, не зустрівши в Бессарабії сильної конкуренції з боку іноземних купців, стали ввозити туди промислові вироби, а взамін купували продукти землеробства і тваринництва. Бессарабські торговці, відрізані від європейських ринків митно-картинною лінією на Пруті й Дунаї, були змушені орієнтуватися на українські ринки, де їх товари користувалися великим попитом та збувалися за вигідними цінами, особливо продукти землеробства – вино, фрукти, а також сіль й ін., тобто ті, які не дуже купували у сусідніх державах. Тільки в 1817–1826 рр. бессарабським обласним урядом було видано купцям 1138 торговельних свідоцтв для експорту товарів із Бессарабії в інші губернії Росії (в тому числі 432 – торговцям з України)¹².

Вже в 1819–1820 рр. значна частина товарообігу дністровських митниць належала торгівлі Бессарабії з іншими губерніями, особливо українськими, і лише невелика її частка – із зарубіжними країнами, про що свідчать дані таблиці 1.

Таблиця 1
Вивіз та ввіз товарів через Дубоссарську й Могилівську митниці
в 1819 – 1820 рр. (у руб. асигнаціями)*

Регіон	1819 р.				Обсяг товарообігу	1820 р.				Обсяг товарообігу
	Дубоссарська митниця		Могилівська митниця			Дубоссарська митниця		Могилівська митниця		
	Вивіз	Ввіз	Вивіз	Ввіз		Вивіз	Ввіз	Вивіз	Ввіз	
Бессарабська область	743 635	541 028	38 205 2	1 182 782	28 49 497	1 109 100	95 285 7	56 439 1	900 767	352 711 5
Запрутська Молдова	279 545	181 531	31 310 1	109 591	883 767	123 451	71 398 8	30 731 5	22 754 6	137 230 0
Австрійські володіння	-	-	-	87 86	87 86	5 000	3 200	8 220	-	16 420
Разом**	1 023 180	722 559	69 515 3	1 301 159	374 205 1	1 237 551	167 004 5	87 992 6	1 128 313	491 583 5
Усього	1 455 302	1 048 552	97 632 2	1 324 119	480 429 5	1 684 627	194 249 1	117 792 9	1 153 020	595 806 7

* РДВІА. – Ф.Військово-учений архів (ВУА). – Спр. 19150. – Арк. 189 зв., 200, 202 зв., 205, 206

** У підсумковій дані включено вартість найважливіших товарів, що становили основу товарообороту.

Згідно з даними таблиці, з 8 657 886 руб. вартості найважливіших товарів у торговому обігу Бессарабії 1819–1820 рр. у 6 376 612 руб. (73,7%) оцінювалася торгівля останньої з іншими губерніями Росії, в 2 256 068 руб. (26,1%) – із Запрутською Молдовою та лише у 25 206 руб. (0,2%) – з Австрійською імперією.

До того часу митна політика Петербурга і надані краю пільги привели до зростання вивозу виробів останнього в українські та інші губернії імперії й зменшення ввозу іноземних товарів у Росію транзитом через Бессарабію. В 1819 р. із суми 1 718 333 руб. (вартість експортованих у царську імперію виробів через Дубоссарську і Могилівську митниці) торгівля Росії з Бессарабією оцінювалася в 1 125 787 руб. (65,5%), із Запрутською Молдовою – у 592 646 руб. (34,5%); в 1820 р. – відповідно з 2 117 477 руб. 1 673 491 руб. (79%) – торгівля з Бессарабією, 430 766 руб. (20,3%) – із Запрутською Молдовою та 13 220 руб. (0,6%) – з Австрійською імперією.

В наступні роки це співвідношення на користь Бессарабії дедалі збільшувалося. Так, 1826 р. імпорт у Росію через згадані дві митниці оцінювався в 2 332 871 руб., з них 2 106 595 руб. (90,3%) він становив із Бессарабії, 190 416 руб. (8,2%) – із Запрутської Молдови і 35 860 руб. (1,5%) – із Саксонії¹³.

Таким чином, основні шляхи вивезення бессарабських товарів в українські губернії й у другій половині 20-х рр. XIX ст. проходили через Дубоссарську та Могилівську митниці. Тому важко погодитися з твердженням офіцера Генерального штабу російської армії А.Розельйона-Сошальського про те, що в 1825–1826 рр. через Дубоссарську митницю, Парканську і Маяцьку застави "торгівля не вельми значна"¹⁴. У дійсності тільки в 1826 р. останню митницю було експортовано з Бессарабії в українські й інші губернії виробів на суму 1 434 784 руб. (із Запрутської Молдови – на 36 449, Саксонії – на 35 860); через Маяки – на 351 508, через Паркани – на 883 632 руб. асигнаціями¹⁵. Отже, твердження А.Розельйона-Сошальського не стосується вивозу бессарабських товарів через Дубоссарську митницю. Мабуть, відсутність даних про їх рух через ці застави, про що автор згадує¹⁶, привело його до невірною уявлення про торгівлю Бессарабії через них.

Наведені свідчення тим важливіші, що значну частину продуктів, особливо виноградне вино, горілку і сіль, які у другій половині 20-х рр. становили 55 процентів місцевих товарів, що експортувалися за Дністер¹⁷, згідно з Правилами для торгівлі з Бессарабією від 17 лютого 1825 р., дозволялося вивозити тільки через Дубоссарську та Могилівську митниці.

Через Парканську, Маяцьку й Овідіопольську митні застави з Бессарабії експортувалися в українські губернії "...найбільше ліс, дрова і спалене деревесне вугілля, акерманська сіль, молдавські вина, сухі та свіжі овочі, вино ... тютюн й інші, менш важливі в торговому відношенні предмети"¹⁸.

Одночасно Бессарабія ставала важливим ринком збуту російських та особливо українських виробів. Однак до середини 20-х рр. співвідношення ввозу і вивозу ще не було на користь російських товарів, а у деякі роки експорт бессарабських переважав імпорт останніх. Це пояснюється зокрема тим, що з кінця 1816 р. "...всі виробы Бессарабії вивозилися в Росію без збирання мита"¹⁹. Так, у 1821 р. з краю експортовано в українські та інші губернії імперії товарів на 3,5 млн руб., а ввезено з інших регіонів – на 2,8 млн руб. асигнаціями²⁰.

Лише з прийняттям Правил для торгівлі з Бессарабією 1825 р. російські товари захопили бессарабський ринок, поступово витіснивши іноземні промислові виробы. В торгівлі Бессарабії з іншими губерніями імпорт цих товарів переважав над вивозом місцевих.

Як й у попередні роки, в другій половині 20-х рр. основний потік виробів ішов через Могилівську і Дубоссарську митниці. Так, у 1829 р. через них експор-

товано з краю в українські та інші губернії товарів на 1 876 595 руб., а ввезено з інших регіонів – на 5 539 824 руб. асигнаціями²¹.

Імпорт російських виробів у Бессарабію збільшився в 2,6 раза – з 4 014 533 руб. у 1825 р. до 10 571 723 руб. асигнаціями в 1830 р.²²

В 30–50-х рр. переважання ввозу над вивозом ще більше зросло на користь російських товарів. Підполковник М. Драган писав у 1848 р., що через відсутність даних про оборот на ярмарках Подільської й Київської губерній і виробу, які закупалися на них бессарабськими купцями, а також відомостей про товарооборот між краєм та іншими губерніями Росії важко визначити співвідношення цієї торгівлі, але можна припустити, що "баланс привозу з внутрішніх губерній незрівнянно більший від вивозу"²³.

Переважання імпорту над експортом у торгівлі Бессарабії з українськими губерніями, починаючи з 1825 р., пояснюється не лише протекціоністською митною політикою царського уряду і наданими українським та російським купцям пільгами при ввезенні товарів через дністровські митниці, а й характером торгівлі, асортиментом виробів, умовами їх транспортування і ринковою вартістю, слабкістю купецтва та його капіталів у краї.

Велике місце у бессарабському вивозі в українські губернії посідали худоба й продукти тваринництва – овеча вовна, невичинена шкура, яловичий жир, овечий сир тощо. В 30-ті рр. у сусідні губернії експортували від 60 до 109 тис. шкур і овчин, від 43 – до 72,5 тис. пудів жиру. У Бердичів доставляли близько 30 тис. овечих смушок. В Одесу вивозили до 40 тис. пудів вовни, 40–60 пудів жиру, майже 2 тис. пудів сиру та близько 20 тис. невичинених шкур²⁴.

Бессарабія поставляла на український ринок велику кількість вовни – особливо мериносової й цигейкової. Лише частина її в 40–50-х рр. продавалася на місці. Решта у неочищеному вигляді відправлялася в Одесу та на українські ярмарки, де купувалася російськими купцями²⁵. Оброблена вовна експортувалася за Дністер переважно з Кишинєва, де працювало кілька вовномийок. На Дмитріївському ярмарку у цьому місті в 1831 р. обоянські торговці зокрема закупили останньої на 30 тис. руб. У 1844–1846 рр. з Оргєєвського повіту було доставлено у Кишинів для миття й наступного вивозу в українські губернії 4096 пудів вовни²⁶.

Великим попитом на українському ринку користувалося молдавське вино. А. Розельйон-Сошальський відзначав, що "найважливіший збут Бессарабської області... в Подільську, Херсонську і сусідні з ними губернії за предметом землеробства становить виноградне вино"²⁷. Ним успішно торгували зокрема ніжинські купці, які підтримували тісні зв'язки з Молдавією ще з XVII–XVIII ст.²⁸ Так, тільки у 1825 р. місцеві торговці П. Горя, Г. Комузопуло, С. Акема, Г. Афанасієв, І. Сиропуло, І. Дубров та А. Скенару закупили для експорту за Дністер 34 490 відер виноградного вина²⁹. Особливо великий попит мало акерманське. В матеріалах до звіту бессарабського губернатора за 1828 р. вказувалося, що "акерманське вино закупається там для вивозу до Москви, Києва й інших віддалених міст імперії"³⁰. Хоч останнє поступалося за якістю винам із Запрутської Молдови, воно закупалося власниками винних погребів у Бердичеві, Харкові, Києві, Москві тощо³¹.

Після поширення на Бессарабію 30 жовтня 1823 р. тарифу 1822 р.,³² згідно з яким багато товарів оподатковувалися, за пропозицією губернатора К. А. Катаказі, у листопаді того ж року було дозволено експортувати без мита сливи, горіхи і виноградне вино через дністровські митниці³³, що сприяло поживленню вивозу цих продуктів в українські губернії.

Значним районом виноградарства та виноробства стали Кишинів, його околиці й найближчі села. В 1828 р. виноградники 137 їх мешканців дали до 25 тис. відер вина, з яких до 16 тис. було експортовано в українські губернії³⁴.

У наступні роки вивіз бессарабського вина в українські та інші губернії Росії збільшився в 5 разів і досяг у 1847 р. майже 500 тис. відер. За даними Л.В.Тенгоборського, здебільшого воно відправлялося до Одеси, Подільської, Катеринославської та Київської губерній³⁵. Учений вважав, що якби якість вина була ліпшою, то експорт його міг би подвоїтися й навіть потроїтися³⁶.

Основними постачальниками продуктів виноградарства і садівництва були центральні та південні повіти Бессарабії. Так, у 1844–1846 рр. з Орґеєвського повіту імпортовано в Подільську й Херсонську губернії 229 541 відро вина, 1270 пудів сушених груш і яблук, 890 пудів сушених слив; у Харківську – 2520 пудів останніх³⁷. У звіті місцевої влади Акермана 1849 р. зазначалося, що з однойменного повіту вивозиться щорічно до 150 тис. відер вина в Одесу, Миколаїв, Київ, Харків, Балту, Москву та інші міста³⁸.

У 50-ті рр., як і в попередні десятиріччя, основним ринком збуту бессарабського вина були сусідні українські губернії. У звіті місцевого губернатора за 1853 р. вказувалося, що останнє експортується "...у внутрішні губернії, переважно в сусідні – Херсонську й Подільську"³⁹.

Сприяючи ознайомленню російських купців із продукцією краю, Товариство сільського господарства Південної Росії вирішило організувати виставки бессарабських вин. Так, за пропозицією його секретаря Палимжестова, було намічено відкрити 1 жовтня 1858 р. в Одесі таку виставку вин, "щоб ознайомити з ними виноградарів Одеси, Петербурга, Москви, Харкова і Києва"⁴⁰.

В 1861 р. у Бессарабії було закуплено для продажу в українських губерніях 644 727 відер вина, у тому числі 621 981 – для збуту в Одесі, 12 000 – у Миколаєві, 10 746 відер – у Кам'янці-Подільському⁴¹.

Значне місце в торгівлі Бессарабії з українськими губерніями займала сіль. Вивіз її особливо збільшився після скасування митної лінії на Дністрі.

Для визначення місця та ролі торгівлі бессарабською сіллю на Півдні України зіставлено дані про експорт її в інші губернії Росії через два пункти: з Бессарабії – через Акерман–Овідіополь, з Криму (Таврійської губернії) – через Керч (таблиця 2)⁴².

Таблиця 2

Вивіз бессарабської й кримської солі в інші губернії Росії через Овідіополь і Керченський порт у 1833–1850 рр. (у пудах)*

Рік	Через Овідіополь	Усього	Через Керч	
			У тому числі	
			В інші порти Азовського моря	В інші порти Чорного моря
1833	82 495	1 175 399	1 066 369	109 030
1834	592 270	1 151 940	1 020 550	131 390
1835	575 475	775 625	753 500	22 125
1836	2 509 444	1 143 117	1 102 517	40 600
1837	2 136 422	1 431 775	1 397 410	34 365
1838	2 792 411	1 199 895	1 015 560	184 335
1839	1 029 869	1 054 180	1 013 910	40 270
1840	738 490	310 715	294 515	16 200
1841	2 272 072	382 014	376 404	5610
1842	1 873 882	405 645	399 005	6640
1843	2 089 618	400 415	388 135	12 280
1844	2 593 762	167 625	163 400	4225
1845	2 974 950	393 775	362 685	31 090
1846	2 674 182	995 560	863 290	132 270
1847	2 473 054	1 159 120	1 087 700	71 420
1848	2 458 153	1 368 445	1 188 355	180 090
1849	2 721 750	933 865	800 150	133 715
1850	2 360 792	1 054 330	981 235	73 095
Загалом	34 949 091	15 503 440	14 274 690	1 228 750

* РДА. – Ф.19. – Оп. 3. – Спр. 957.– Арк 194 зв., 195; Ф. 560. – Оп. 3. – Спр. 883. – Арк. 21, 21 зв.

Дані таблиці свідчать, що бессарабська сіль, котра за якістю була кращою від кримської, користувалася великим попитом на українських ринках. З акерманських складів її експортували переважно в Одесу⁴³. Особливо збільшився вивіз бессарабської солі після заснування в 1838 р. Дністровського пароплавства, галери й вітрильники якого доставляли останню з Акермана до Овідіополя – на протилежний берег Дністровського лиману⁴⁴. Звідси її перевозили до Одеси гужовим транспортом⁴⁵. Якщо до заснування пароплавства в 1833–1839 рр. у середньому вивозилося 1,4 млн пудів солі за рік, то за 11 років його функціонування (1840–1850) відповідно – 2,3 млн пудів. Через Керченський порт у 50-х рр. у середньому експортувалося 1,1 млн пудів останньої щорічно, а в 40-х рр. – лише 688 тис. пудів. Помітною була залежність зменшення керченського вивозу від збільшення експорту через Овідіополь.

Збільшення вивозу бессарабської солі в українські губернії потягло за собою зменшення її імпорту із Запрудської Молдови. Начальник Скулянського митного округу у звіті за 1834 р. писав, що "сіль акерманська вже наводнює тепер всю Бессарабію й губернії Подільську, Волинську, частину навіть Херсонської та Київської. Дешевизна і поступове поширення звички до вживання цієї солі забезпечує подальші успіхи збуту її, так що молдавська не може більше витримати суперництва з акерманською сіллю, яка наполовину дешевша від першої"⁴⁶.

В українські губернії експортували й бессарабський тютюн, який вирощували у Хотинському, Сорокському та Оргеєвському повітах. Так, у 1820 р. чотири купці з Одеси, Дубоссар і Тамукчен (Таврійської губернії) закупили в Кишиневі та Оргеєвському повіті й вивезли через дністровські митниці 1154 пуди тютюну⁴⁷.

Особливо значний приріст вивозу останнього за Дністер відбувся у 40–50-х рр., коли його виробництво в Бессарабії набуло значного розмаху і товарного характеру. Головним центром оптової торгівлі тютюном стало місто Сороки, звідки тисячі пудів його відправляли на відповідні фабрики Кам'янця-Подільського, Житомира, Тульчина, Златополя, Бердичева, Києва, Одеси, Риги, Москви та Петербурга⁴⁸. Місцева влада повідомляла у 1851 р. новоросійського й бессарабського генерал-губернатора, що розвиток тютюнової промисловості, як галузі землеробства та торгівлі, перевершив усі сподівання. "Вона займає тисячі рук і дає оборотний капітал у мільйон рублів сріблом щорічно"⁴⁹.

З Бессарабії експортувалося в українські губернії й багато свіжої та солоної риби, ікри і риб'ячого клею. Так, у 1818 р. купець Г.Соколов із Рильська купив в Ізмаїльському повіті 100 пудів першої⁵⁰, а Е.Березов з Вінниці придбав у 1819 р. в Кілії й Вилковому 250 пудів солоної риби та 50 пудів чорної ікри, які вивезли через дністровські митниці.

З Бессарабії рибу експортували переважно у міста Одесу і Київ, туди ж відправляли частину ікри⁵¹, визиги, клею й балику. В меншій кількості продукція рибного промислу ввозилася у Бердичів, Брест-Литовський, Брянськ, Орел, Москву та інші міста⁵².

У кінці 40-х рр. із Бессарабії в українські губернії й Царство Польське ввозилося щорічно у середньому 21 тис. пудів риби, 2,2 тис. – ікри і 90 тис. штук оселедців⁵³.

Незначну кількість бессарабських виробів відправляли в українські губернії й через Акерманський порт. Із кінця 20-х рр. через нього велася торгівля тільки з іншими чорноморськими портами. У звіті бессарабського губернатора за 1828 р. вказувалося, що через цей останній зарубіжна торгівля майже припинилася і "митна застава у цьому місці діє лише по привозу та вивозу товарів з нього в інші російські порти"⁵⁴. У 1828 р., наприклад, з Акермана через Овідіопольську митну заставу експортовано солі на 38 762 руб., вина – на 61 438, шкір і топленого сала – на 80 000 й оцту – на 250 руб⁵⁵. Імпортовано ж було колоди, брус,

дошки, папір, віршовки, мило, скло, залізо та інші товари з Одеського порту на 806 руб., Херсонського – на 37 541 руб. і Миколаївського – на 760 руб.⁵⁶

У 40-х рр. XIX ст. торговельні зв'язки Акерманського порту з чорноморськими зменшилися (таблиця 3). Дані останньої свідчать не лише про згасання торговельного обороту останнього, а й зменшення кількості суден із товарами, відправлених в інші порти Росії. Найжвавішим було сполучення Акермана з Одесою, Євпаторією, Херсоном та Миколаєвом. Статистичний звіт порту за 1840 р. містив дані про те, що 10 акерманських купців скуповували місцеві вироби "для відправки на каботажних суднах в Одесу й Євпаторію, а також в інші міста, а саме: у Херсон і Миколаїв"⁵⁷. У 1840–1844 рр. з 45 суден із товаром в Одесу відправилися 37, Миколаїв – 5, Херсон – 2 та Сухум-Кале – 1.

Роль Акермана як сполучної ланки у торгівлі Бессарабії з південними губерніями України знову зростає в кінці 60-х рр., що пояснювалося втратою нижнього Подунав'я з портами Ізмаїл, Кілія й Рені внаслідок Кримської війни⁵⁸.

Таблиця 3
Обороти Акерманського порту в 1840–1844 рр.*

Рік	Прибуло суден з інших портів Росії			Вартість товарів, % відносно 1840 р.	Відправлено суден в інші порти Росії			Вартість товарів, % відносно – 1840 р.
	з баластом	з товаром	На суму (у руб. сріблом)		з баластом	з товаром	На суму (у руб. сріблом)	
1840	2	21	13968	100,0	18	3	452	100,0
1842	8	26	4072	29,2	14	12	2295	507,7
1843	1	16	6702	48,0	8	7	2203	487,4
1844	17	10	1772	12,7	3	21	24341	5385,2
Усього	28	73	26514	–	44	43	29292	–

До скасування митної лінії на Дністрі бессарабські вироби вивозилися в українські губернії через шість дністровських переправ. Із північних повітів Бессарабії – через Ісаківці та Могилів-Подільський, де схрещувалися жваві торговельні шляхи⁵⁹, з центральних і південних повітів – через переправи при Дубоссарському карантині у м. Кріуляни (на двох поромах), Парканському карантині напроти Бендер (на одному поромі), поблизу селищ Маяки (на човнах та поромі) й Овідіюполь – через Дністровський лиман (на човнах)⁶⁰.

У 30–40-х рр. торгівля Бессарабії з українськими губерніями велася через дністровські шляхи Хотинського, Бендерського та Акерманського округів, на які вона була розділена.

У Хотинському окрузі торгівля з Подільською і сусідніми з нею губерніями здійснювалася через переправу в селищі Малі Атаки, а з протилежного берега – через аналогічну в містечку Жванець⁶¹. У Бендерському окрузі торгові шляхи проходили через переправи в селищі Гура-Бікулуй, місті Бендери й селищі Каушани, що знаходилися одне від одного на відстані 13 верст. Ці шляхи вели в Одесу, Балту та західні губернії Росії⁶². Через них велася жвава торгівля і з українськими губерніями. Місцева влада повідомляла Департамент державного майна у липні 1843 р., що переправи "майже завжди наповнені проїжджаючими і транспортами"⁶³. Торговий шлях до Каушанської переправи Акерманського повіту, по якому вивозилася сіль, перегинався з іншими, що переважно вели до станиці Бабеї, де бували великі базари для місцевих виробів⁶⁴. Нарешті, через Акерманський округ торгові шляхи вели до переправ біля селища Маяки, через які "проходять значні транспорти солі й відправляються різні інші вироби області в Херсонську губернію"⁶⁵.

* Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 249. – Спр.119–1844.– Арк. 5, 20 зв., 134, 202, 263.

Частина предметів міжгубернської та транзитної торгівлі перевозилася на плотах по Дністру. Місцева адміністрація повідомляла у 1845 р., що зокрема бессарабська і закордонна деревина доставлялася по річці до селища Маяки Херсонської губернії, де вивантажувалася на берег, а потім її везли в Одесу гужовим транспортом. Деревне вугілля потрапляло у це місто сухопутним шляхом, який проходив від Хотина повз всю Бессарабію й через Бендерську переправу⁶⁶.

В Києві бессарабські товари експортувалися через Балту, містечки Пешанья, Хащевата, Тернівка, місто Умань, селища Циберманівка, Охматова, містечки Ставище та Біла Церква⁶⁷.

Виноградне вино вивозили з Бессарабії трьома шляхами: через Кріуляни на Дубоссари, через Бендери на Тирасполь і через Акерман на Овідіополь⁶⁸, а звідти – у різні міста й селища України.

Проаналізовані архівні матеріали дають змогу зробити висновок, що в торгівлі Бессарабії з українськими губерніями можна виділити два періоди. Перший включає 1812–1830 рр. Це час вивчення нових умов та можливостей торгівлі, встановлення зв'язків, переважно із сусідніми губерніями, проведення перших значних операцій. Видне місце займають ще іноземне купецтво і зарубіжні товари. Дається взнаки вплив особливостей законодавства, суду й управління у краї, наявність Дністровської митно-карантинної лінії. В бессарабському експорті переважають продукти садівництва – свіжі та сушені фрукти, вино і виноград, худоба й продукти скотарства, ліс та вироби з нього, деякі будівельні матеріали з північних і центральних повітів, риба й сіль із південних повітів. Ринок збуту українських товарів у Бессарабії порівняно вузький, хоча ввіз їх перевищує вивіз місцевих в Україну.

Другий період – 30-і–60-і рр. – настає після скасування особливостей суду та управління, поширення загальноросійського торговельного законодавства, ліквідації митної лінії на Дністрі, заснування Дмитрівського ярмарку у Кишиневі й ін.

Вирішальне значення мали швидке заселення Півдня, масове розорювання землі, зростання обсягу продукції та питомої ваги землеробства, піднесення скотарства, розвиток соляного й рибного промислів, морських і річкових засобів транспортування товарів. Збільшився експорт не тільки продуктів скотарства, вина, винограду та фруктів, а й зернового господарства, тютюнництва, огородництва. Жителі південних повітів торгують не тільки рибою і сіллю, але й пшеницею, вовною, шкірою. Розширюються зв'язки не лише із сусідніми українськими губерніями – Подільською і Херсонською, а і з більш віддаленими – Волинською, Київською, Чернігівською, Таврійською, Катеринославською, Полтавською, Харківською, а також із російськими губерніями, Литвою та Царством Польським. Прискорюється процес формування внутріобласного ринку як частини загальноросійського. В оборот вводяться значно більші капітали.

Усе це розширило внутріобласний ринок, збільшило платоспроможний попит на українські й російські товари, серед яких найбільш важливими були промислові вироби домашнього і господарського вжитку. Ширшим став асортимент останніх.

В бессарабському вивозі та імпорті падає частка зарубіжних товарів, у тому числі тих, які йдуть транзитом в українські губернії або за кордон. У той період визначилося місце Бессарабії в міжгубернській торгівлі України як постачальника, головним чином, зерна й продуктів скотарства, виноградарства, тютюнництва, соляного, рибного, лісового промислів та як ринку збуту українських і російських товарів, насамперед виробів металообробної, текстильної промисловості й різних кустарних промислів.

Вказані тенденції не виключали тимчасових коливань у торгівлі внутрі кожного періоду залежно від погодних умов та відповідно врожайності, продуктивності скотарства, епідемій і епізоотій, кон'юнктури українського, російського й світового ринків, міжнародної обстановки.

З погодними умовами були пов'язані обсяг можливого експорту сільськогосподарських продуктів, купівельна спроможність населення, а значить, і розмір ввозу українських та російських товарів. Багато що залежало від піднесення або спаду виробництва в інших регіонах України й Росії, зменшення чи збільшення попиту на сільськогосподарські продукти та сировину в європейських, головним чином, країнах, як і коливання виробництва і попиту на промислові товари в середині цих держав.

На міжгубернську торгівлю робили безпосередній вплив відносини Росії з Отоманською імперією й суперниками першої в східному питанні – Англією, Австрією, Францією. Ускладнення міжнародних відносин, наприклад, у першій половині та середині 20-х рр. спричинило за собою збільшення чисельності військ у Бессарабії й закупівель продуктів сільського господарства для задоволення їх потреб. У ще більшій мірі це виявлялося під час війн 1828–1829 рр. і 1853–1856 рр., коли край ставав близьким тилом діючої армії. Можливий експорт бессарабських товарів в інші губернії скорочувався. Закриття проток або навіть загроза останнього неминуче скорочувало вивіз у чорноморські порти. З іншого боку, війни знижували платоспроможний попит населення сусідніх та більш віддалених губерній на бессарабські вироби, могли викликати зростання закупівель промислових товарів для армії й флоту, відповідно скорочуючи їх імпорт у Бессарабію.

Втрата в 1856 р., за Паризьким трактатом, південної Бессарабії, її портів, ринку збуту, виробництва землеробських і скотарських товарів викликала певні зміни у торгівлі краю. Проте радикальних зрушень до початку 60-х рр. не сталося. Зміни мали локальний, південно-бессарабський, а не загальнообласний характер.

Проаналізовані архівні матеріали дають можливість зробити висновок, що після анексії Бессарабії Росією завдяки торгівлі посилюються та поширюються економічні зв'язки місцевого ринку із загальноімперським. Бессарабія підтримувала тісні господарські відносини не лише із сусідніми українськими губерніями – Подільською і Херсонською, а й більш віддаленими – Волинською, Київською, Чернігівською, Таврійською, Катеринославською, Полтавською, Харківською.

Одержуючи з цих губерній промислові товари, Бессарабія постачала на український ринок сіль і вироби сільського господарства: свіжі та сушені фрукти, виноградне вино, тютюн, худобу, продукти тваринництва, що зумовлювало більш швидкий розвиток продуктивних сил краю. Обширність українських ринків і близькість Одеського порту сприяли залученню Бессарабії до економічної системи Російської імперії, розширенню торговельних зв'язків з її губерніями (особливо українськими) й у свою чергу розвитку землеробства, тваринництва і ремесла, формуванню верстви торгової буржуазії в краї.

Таким чином, торгівля відіграла в XIX ст. значну роль у розширенні й зміцненні економічних зв'язків Бессарабії з українськими та іншими губерніями Росії.

¹ Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 560. – Оп. 4. – Спр. 16. – Арк. 2, 2 зв.

² 19 грудня 1810 р. було заборонено експорт іноземних товарів, у тому числі молдавських, через Могилів, Ісаківці й Маяки. Всі надходження з Молдавії йшли через Дубоссари (Російський державний воєнно-історичний архів) (далі – РДВІА). – Ф.14 209. – Оп.165. – Спр.30. – Арк. 2 зв.

³ РДІА. – Ф.560. – Оп.4. – Спр.16. – Арк.5; РДВІА. – Ф.14 209. – Оп.165. – Спр. 30. – Арк.1.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – Арк. 7 зв.; там само. – Арк. 3.

⁶ Національний архів Республіки Молдова (далі – НАРМ). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.117. – Арк. 52. Ока – старовинна молдавська міра ваги. 1 пуд дорівнював 13 окам.

⁷ РДВІА. – Ф.14 209. – Оп. 165. – Спр. 30. – Арк. 3.

⁸ РДІА. – Ф. 560. – Оп. 4. – Спр. 16. – Арк. 1 зв., 2,2 зв.

- ⁹ НАРМ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр. 4259. – Арк. 1–109.
- ¹⁰ Tomulet Valentin. Unele consideratii privind locul Basarabiei in sistemul pietei din Novorosia (anii 1812–1868) // Омгю lui Vladimir Potlog si Constantin Drachemberg la 70 de ani. – Chisinau, 1997. – P.168–180.
- ¹¹ Золотов В.А. Внешняя торговля южной России в первой половине XIX в. – Ростов-на-Дону, 1963; Жуков В.И. Города Бессарабии 1812–1861 годов. – Кишинев, 1964; Гросул Я.С., Будак И.Г. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812–1861). – Кишинев, 1967; Мунтян М.П. Экономическое развитие дореформенной Бессарабии // Ученые записки Кишиневского госуниверситета – Т. 117 (исторический). – Кишинев, 1972; Шульга И.Г. З історії економічних зв'язків України з Молдавією у другій половині XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 1975. – № 6. – С.99–102; Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860 гг. – М., 1981; Аницупов И.А. Сельскохозяйственный рынок Бессарабии в XIX в. – Кишинев, 1981; Историческое значение присоединения Бессарабии и Левобережного Поднестровья к России. – Кишинев, 1987. – С.93–100.
- ¹² НАРМ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 12–304; Оп. 2. – Спр. 391, 438, 715; Оп. 3. – Спр. 447, 673.
- ¹³ РДІА. – Ф.19. – Оп. 3. – Спр. 965. – Арк. 333–343.
- ¹⁴ РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 18589. – Ч. 1. – Арк. 92.
- ¹⁵ РДІА. – Ф. 19. – Оп. 3. – Спр. 965. – Арк. 326–345.
- ¹⁶ РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 18589. – Ч. 1. – Арк. 92.
- ¹⁷ Жуков В.И. Указ. соч. – С.175–176.
- ¹⁸ РДВІА. – Ф.ВУА. – Спр. 18 589. – Ч.1. – Арк. 90 зв.
- ¹⁹ Там само. – Спр. 18 590. – Арк. 71 зв.
- ²⁰ Там само. – Арк. 74 зв.
- ²¹ Коммерческая газета. – 1830. – № 12. – 8 февраля.
- ²² Там же. – 1838. – № 67. – 4 июля.
- ²³ Драган М. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т.ХІ. – Ч.ІІІ. Бессарабская область. – СПб., 1849. – С.133.
- ²⁴ Коммерческая газета. – 1834. – № 56. – 10 мая; Историческое значение присоединения Бессарабии и Левобережного Поднестровья к России. – С.97.
- ²⁵ Див.: Коммерческая газета. – 1838. – № 63. – 26 мая.
- ²⁶ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1. – Оп. 214. – Спр. 22, 1831. – Арк. 3,4; НАРМ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 4412. – Арк. 327; Спр. 4779. – Арк. 191; Спр. 4881. – Арк. 28, 28 зв.
- ²⁷ РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 18589. – Ч. 1. – Арк. 61 зв. – 62.
- ²⁸ Подградская Е.М. Экономические связи Молдавского княжества и Балканских стран с Русским государством в XVII веке. – Кишинев, 1980. – С.46, 62; Шульга И.Г. Вказ. праця. – С.99–102; Кокырлэ П.С. Торговые связи молдавских купцов с городом Нежином в середине XVII в. // Россия и Юго-Восточная Европа. – Кишинев, 1984. – С.46–47.
- ²⁹ НАРМ. – Ф. 5. – Оп. 1–205. – Арк. 16; Спр. 225. – Арк. 13, 142, 469; Спр. 227. – Арк. 323; Спр.229. – Арк.398.
- ³⁰ Там само. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1199. – Арк. 5 зв.
- ³¹ Коммерческая газета. – 1838. – № 62. – 24 мая.
- ³² РДІА. – Ф. 1152. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 2.
- ³³ НАРМ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 174. – Арк. 363.
- ³⁴ Там само. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 986. – Арк. 151 зв.
- ³⁵ Тенгоборский Л.В. О производительных силах России. – Ч.2. – М., 1857. – С.304.
- ³⁶ Там же. – С.304–305.
- ³⁷ НАРМ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 4412. – Арк. 327; Спр. 4773. – Арк. 191; Спр. 4881. – Арк. 28, 28 зв.
- ³⁸ Там само. – Спр. 5362. – Арк. 33.
- ³⁹ РДІА. – Ф. 1281. – Оп. 4. – Спр. 78. – Арк. 80 зв.
- ⁴⁰ Там само. – Ф. 398. – Оп. 23. – Спр. 8374. – Арк. 3 зв.; НАРМ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 6629. – Арк. 1.
- ⁴¹ Гросул Я.С., Будак И.Г. Указ. соч. – С.241.
- ⁴² Кримська сіль видобувалася в Ганичі, Перекопі, Прогнойську і Керчі. У середині XIX ст. через ці пункти проходило близько 7 млн пудів солі (Дружинина Е.И. Указ. соч. – С.180).

- ⁴³ Журнал Министерства внутренних дел. – 1846. – Ч. 16. – С. 88.
- ⁴⁴ Гросул Я.С., Будаг И.Г. Указ. соч. – С. 313.
- ⁴⁵ До анексії Бессарабії Росією вся сіль місцевих озер вивозилася в Одесу через Маяки (РДВІА. – Ф.14209. – Оп.165. – Спр.30. – Арк.2).
- ⁴⁶ Коммерческая газета. – 1835. – № 20. – 14 февраля.
- ⁴⁷ НАРМ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 97, 250, 281; Спр. 2. – Арк. 244.
- ⁴⁸ РДІА. – Ф. 398. – Оп. 15. – Спр. 7696. – Арк. 28; Записки імператорського Товариства сільського господарства південної Росії (далі – ЗІТСГПР). – Одеса, 1861. – С.457; Грумм-Гржимайло Е. Табачная промышленность. – Т.3. – СПб., 1865. – С.286–287.
- ⁴⁹ ДАОО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 361851. – Арк. 38.
- ⁵⁰ Там само. – Спр. 82. – Арк. 162; НАРМ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 4390. – Арк. 56.
- ⁵¹ НАРМ. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.55. – Арк. 97.
- ⁵² Там само. – Ф.2. – Оп. 1. – Спр. 4411. – Арк. 50 зв.
- ⁵³ Защук А. Сельскохозяйственная промышленность Бессарабской области // ЗІТСГПР. – С.585.
- ⁵⁴ НАРМ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1199. – Арк. 37 зв.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ Там само. – Арк. 36.
- ⁵⁷ РДІА. – Ф. 1287. – Оп. 37. – Спр. 80, 1842. – Арк. 19 зв.
- ⁵⁸ Анципов И.А. Указ. соч. – С.62.
- ⁵⁹ РДВІА. – Ф. 414. – Спр. 112. – Арк. 8, 9 зв.
- ⁶⁰ Там само. – Спр. 154. – Арк. 4; Ф.ВУА. – Спр. 19150. – Арк. 71 зв.
- ⁶¹ РДІА. – Ф. 169. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 14, 14 зв.
- ⁶² Там само.
- ⁶³ Там само. – Арк. 16, 16 зв.
- ⁶⁴ Там само. – Арк. 16 зв.
- ⁶⁵ Там само.
- ⁶⁶ НАРМ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 459. – Арк. 56, 56 зв.
- ⁶⁷ Бессарабские областные ведомости. – 1857. – № 17.
- ⁶⁸ НАРМ. – Ф. 6. – Оп. 2. – Спр. 716. – Арк. 14.

In the article on the basis of the wide range of archival sources the author analyses role and importance of trade in establishment and expansion of Bessarabia economic ties with Ukrainian provinces from the moment of Russia's annexation of Prut and Dniester interfluvial in 1812 and till land reform, carried out on the territory in 1868.

С.П.Стельмах*

ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Статтю присвячено міжнародному співробітництву істориків Росії та України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., їх участі в перших міжнародних конгресах останніх.

Із часу заснування університетів у середньовічній Європі, в епоху Відродження космополітизм учених став невід'ємним атрибутом академічного життя, хоча інтеграція науки є феноменом ХІХ ст. Технічна революція й розширення шляхів сполучень, інтернаціоналізація політичного життя після Віденського конгресу 1815 р. створили передумови для міжнародної кооперації вчених у середині століття. Її наслідком стали кардинальні зміни в науці, перехід від індивідуальної до колективної транснаціональної дослідницької практики, становлення нових дисциплін (геофізики, астрономії, метеорології та ін.), розширення контак-

* Стельмах Сергій Петрович – д-р іст. наук, доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

тів між ученими, стандартизація наукових понять, асиміляція їх мови тощо. Подальші процеси інституціоналізації науки і потреба у виробленні її загальної координати привели до нової якості інтернаціональних контактів – організації міжнародних конгресів, які стали ареною боротьби різних творчих шкіл. Однак до 1900 р. кооперація вчених обмежувалася переважно сферою кореспонденції, періодикою, відповідними поїздками (запрошення для читання лекцій у зарубіжних університетах, творча практика в закордонних інститутах, лабораторіях), участю у міжнародних конференціях, засіданнях іноземних наукових товариств тощо¹. Вивчення процесів інтернаціоналізації науки й вплив на них національних культур, навіть на рівні окремих дисциплін, здійснювалися загалом недостатньо не лише у вітчизняній, а й у зарубіжній історіографії. Ця проблема тісно пов'язана з широким дослідницьким полем інтеграції наукової та культурної еліти в "чуже" інтелектуальне середовище, оскільки існувала можливість тривалих багаторічних закордонних творчих поїздок, навчання в європейських університетах і численна політична еміграція, зокрема представників країн із недостатньо високим рівнем демократизації суспільства, в тому числі й Російської імперії, де інтелектуали часто очолювали опозиційні групи, партії та рухи демократичного характеру².

Направлення вітчизняних учених у закордонні університети на початку XIX ст. визначалося практичними завданнями підготовки професорсько-викладацьких кадрів для російських університетів (Харківський, Казанський, Петербурзький і Київський), оскільки більшість їх складу становили іноземні вчені – вихованці переважно німецьких вищих навчальних закладів (Гайдельберзького, Геттінгенського, Єнського й ін.)³. Для розв'язання цієї проблеми університети отримали право самостійно вирішувати питання про направлення за кордон своїх випускників⁴. Ця практика обмежувалася переважно майбутніми юристами та медиками, а у виняткових випадках – також представниками природничих наук⁵, що було зумовлено практичними потребами російського суспільства. Систематичні ж закордонні поїздки вітчизняних учених із метою ознайомлення з системою викладання в європейських університетах, із новітніми науковими досягненнями для встановлення контактів із зарубіжними колегами почалися з другої половини XIX ст. Їх необхідно розглядати у загальному контексті лібералізації російського суспільного життя в епоху "великих реформ" імператора Олександра II (1855–1881) і запровадження нового статуту 1863 р. для університетів, який, крім розширення їх автономії, передбачав також значне збільшення кількості кафедр на факультетах та чисельності викладацьких кадрів⁶. Розв'язання проблеми останніх здійснювалася через інститут професорських стипендіатів шляхом підготовки випускниками університетів магістерських дисертацій під керівництвом викладачів або ж закордонними відрядженнями молодих учених у провідні вищі навчальні заклади й наукові центри Європи. Обов'язковою умовою було подання в Міністерство народної освіти їх звітів, які потім публікувалися в "Университетских Известиях" або у "Журнале Министерства Народного Просвещения"⁷.

Докладний аналіз лекцій і семінарів відомих зарубіжних професорів становить значну частину "Звітів"⁸. Тут часто зустрічаються особисті оцінки закордонних учених, їхнього стилю викладання, ставлення до студентів, критичні зауваження щодо змісту лекцій та семінарських занять. Дуже цікавим є і порівняння викладання наукових дисциплін у різних країнах. Практично завжди ці сюжети були пов'язані з перспективою використання зарубіжного досвіду у вітчизняних університетах. Для прикладу, коротко зупинимось на докладному описі історичних семінарів проф. Г.Вуттке⁹ у Ляйпцигу й проф. Г.Вайтца¹⁰ в Геттінгені, зроблені І.Луцицьким і Ф.Фортинським¹¹. І.Луцицький звернув увагу, що головною відмінністю семінару Г.Вуттке було вивчення історичної події з одночасною критикою всіх наявних джерел. Семінар Г.Вайтца у Геттінгені характерний тим, що

значна увага приділялася критичному розбору праць, написаних студентами, та вивченню "побуту і звичаїв древніх германців, за звістками сучасників, починаючи з Цезаря й Тацита..."¹². В Києві І.Луцицький більше уваги приділяв спеціальним семінарам, ніж лекціям із загальних курсів, використовуючи досвід своїх зарубіжних колег. Учень останнього, відомий історик Є.Тарле згадував, що семінарські заняття професора були завжди спеціальними, де студенти знайомилися з копіями документів з аграрної історії Франції, які використовував у своїх дослідженнях сам І.Луцицький¹³. Таким чином створювалася "творча лабораторія вченого", в якій він передавав досвід та методологію дослідження своїм учням, формуючи наукову школу і розвиваючи окремі її напрями.

Крім "професорських стипендіатів", можливість закордонних відряджень отримали також викладачі вищих навчальних закладів. Наприклад, за період з 1860 по 1884 рр. 57 професорів та доцентів Київського університету побували у тривалих наукових відрядженнях за кордоном¹⁴. Цей час учені прагнули максимально використати для творчої роботи в зарубіжних бібліотеках і архівах. М.Бубнов у листі з Парижа своєму колезі Т.Флоринському у вересні 1894 р. писав: "Для наукових занять я був відправлений у Нюрнберг та особливо довго [працював] у Мюнхені. Тепер сиджу в Парижі й, на жаль, бачу, що мені не вдається покінчити з усім за одну поїздку, але головне все ж зробив ґрунтовно. Проте і для цього мені треба ще від 10 до 15 днів... Я й сам би радий повернутися вчасно, не тому, що багато нудьгую за кордоном (абсолютно навпаки, я живу тут, розкошуючи, і назад мене поки що не тягне), а тому, що гроші закінчуються..."¹⁵. Б.Кістяківський прагнув кожного року використати літній вакаційний час для роботи в Королівській бібліотеці Берліна, зустрічей зі своїми німецькими колегами в Гайдельберзі, Фрайбурзі. "Таке життя, – зазначав він, – для мене – кращі ліки"¹⁶. Кількість зарубіжних наукових відряджень зростала за рахунок учасників міжнародних конференцій, конгресів тощо. Головними університетами, наприклад, у Німеччині, які відвідували вітчизняні вчені-гуманітарії, були: Гайдельберзький (О.Брікнер, М.Володимирський-Будавчєн, О.Романович-Славатинський, В.Демченко, Д.Каченовський, Ф.Зеленогорський, М.Сумцов, М.Драгоманов, О.Кирпичников, О.Кістяківський, М.Зібер); Берлінський (О.Брікнер, О.Романович-Славатинський, П.Павлов, В.Демченко, Г.Перетяткович, М.Ковалевський); Геттінгенський (Ф. Фортинський); Ляйпцігський (М.Зібер й І.Луцицький) та ін.¹⁷.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. ознаменувався загальною тенденцією до посиленої міжнародної наукової кооперації, характерною ознакою якої стало скликання відповідних конгресів. Наприклад, у період з 1860 по 1869 рр. проводилося щорічно по 10 міжнародних форумів, у перше десятиліття нового століття – 135, а з 1910 по 1913 рр. – 230¹⁸. Безперечно, першість у цьому вели представники природничих наук, результати досліджень яких відносно легко піддавалися міжнародному обміну і мали практичне застосування в народному господарстві. Організаційним центром об'єднання природознавців стала заснована у 1899 р. Міжнародна асоціація академій. Кооперація істориків ускладнювалася національно-орієнтованими тенденціями їх науки й сильним впливом політики. Однак тривалі міжнародні контакти представників цього фаху з неминучістю ставили на порядок денний питання організаційного оформлення останніх. Особливістю даного процесу було те, що тенденції до наукового космополітизму відбувалися на фоні піднесення в країнах Європи націоналізму, шовінізму та мілітаризму. Тому на перших міжнародних форумах істориків наочно проявлялися дві тенденції: по-перше, ідея братерства і співпраці, а по-друге, їх трибуна використовувалася для пропаганди національного самовизначення й політичної легітимації власних держав. Водночас важливим мотиваційним імпульсом для проведення конгресів була міжнародна методоло-

гічна дискусія і проблеми самовизначення історичної науки в нових соціаль-но-політичних реаліях початку ХХ ст.

Наприкінці ХІХ ст. у центрі теоретичних дискусій опинилися дві ґрунтовні проблеми: а) цінностей, або релятивізму історичних знань; б) об'єктивності, або питання про умови, можливості та спосіб пізнання минулого. Науковий пошук був спрямований на обґрунтування теоретичних основ історичної науки шляхом подолання метафізичних засад класичного історизму¹⁹ з його ключовими концептами "ідеї" й "народного духу". Це здійснювалося шляхом формування нового розуміння історичної свідомості як основи пізнання минулого (В.Дільтей), розробки "індивідуалізуючого" методу історичної науки на ґрунті теорії цінностей баденської школи неокантіанства (В.Віндельбанд та Г.Ріккерт), принципів методологічного плюралізму і синтезу методів (М.Вебер, Б.Кістяківський)²⁰. Становлення й піднесення нових наукових дисциплін – політології, соціології, політичної економії та психології – розширювали тлумачні горизонти істориків шляхом застосування в дослідженнях досягнень останніх і спонукали їх до переосмислення пізнавально-теоретичних засад історичної науки, оскільки ті пропагували й утверджували систематизовані пояснювальні моделі на основі генералізуючої стратегії досліджень. Найбільшої критики методологічний інструментарій і тлумачні концепції історіографії зазнавали з боку історичної школи у політичній економії ("Historische Schule der Nationalökonomie") як емпірично-індуктивної науки, центральною проблемою якої стала економічна історія, та марксистської теорії, яка критикувала останню за надмірну увагу до ліберальної ринкової моделі й постулювала велику залежність політичних і соціальних змін від економічних складових розвитку суспільства. Це спричинило початок широкої методологічної дискусії, яка тривала до 30-х рр. ХХ ст. Вона започаткувала переосмислення завдань науки та стимулювала розвиток її нових напрямів. Не існувало уніфікованого поняття історичної науки, альтернативно-го узвичаєному в історіографічній практиці. Натомість історики були переконані, що предмет їх вивчення мав бути розширеним і у центр історичного дослідження необхідно поставити суспільство та культуру. Воно повинне працювати з науковими поняттями, пропонувати строгі методичні критерії не тільки для дослідження фактів, а й для пізнання, тлумачення історичних зв'язків тощо. Історіографія пов'язувалася з концепцією емпіричної соціальної науки²¹.

Означені вище тенденції наочно проявились уже на Першому міжнародному конгресі істориків 23–28 липня 1900 р. в Парижі²². Він відбувся у рамках Всесвітньої виставки, на якій одночасно проходили міжнародні конгреси з філософії, психології, соціального виховання, етнографії та інших наук, що, за задумом організаторів, мало визначити його спрямованість – порівняльна історія. Відповідно і поряд із секцією загальної й дипломатичної історії були створені секції порівняльних історії права, економіки, релігії, науки, літератури, мистецтва та музики, на яких мали розглянути застосування порівняльних методів. Із 800 заявлених учасників із доповідями і повідомленнями виступили близько 200 науковців, серед яких переважали французькі, англійські й німецькі дослідники. Однак чимало було і представників із країн Східної Європи, а російську науку представляли троє вчених (М.Вінавер, М.Ковалевський та М.Голицин), чії доповіді мали історико-юридичний характер. Криза історичної науки визначила теоретичну спрямованість дебатів – подолання недоліків класичного історизму шляхом застосування компаративних методів, міждисциплінарного підходу до вивчення минулого, вихід за межі національних кордонів і вивчення "історії народів в їхній взаємодії". На секції порівняльної історії права ця ідея набула образності у виступі її головуючого, паризького професора А.Есмайна. Він заявив: "Історія несе в собі суспільну роль, оскільки робить людину толерантною й справедливою, а от-

же, має навчати людей майбутній солідарності прикладами минулого, вести боротьбу з незвіданим сучасним та світити, як ранкова зоря вночі"²³.

На конгресі розгорнулася записка суперечка між представниками класичного історизму, які обстоювали науковість історії, її особливі методи критики джерел, і прихильниками фактологічного позитивізму. Так, на секції загальної й дипломатичної історії член Французької академії історик Г.Хойзі зазначив: "Факти, факти, факти. В них приховується і теорія, й філософія. Правда, повна правда і нічого, крім правди". Водночас критиці були піддані основні положення філософії позитивізму, зокрема у доповіді професора історії науки університету з Монпельє Г. Мільхуда. Трибуна форуму була використана й для проголошення концепцій, які мали на меті обґрунтування національної ідентичності окремих народів Європи. Розголосу набула зокрема доповідь відомого румунського історика, ректора університету в Яссах О.Ксенопола – фундатора дако-романської теорії спадковості, яка мала численних прихильників і використовувалася для історико-політичного обґрунтування походження румунської нації. Він висунув не підтвержену документами гіпотезу про спадковість між дако-романцями та румунами, яка викликала критику з боку угорського історика М. Дарваї, котрий на документах XII–XIV ст. доводив хибність поглядів Ксенопола й пропонував виводити походження румунської нації від переселених із півдня романізованих валахів. Окремим негативним акцентом на конгресі прозвучали виступи, в яких був відчутний сильний вплив тогочасної політики і проводилася думка про історичне обґрунтування колоніалізму та антисемітизму²⁴.

Другий Міжнародний конгрес істориків у Римі 1–9 квітня 1903 р. відрізнявся від попереднього не лише кількістю учасників (2500), а й широтою обговорюваних проблем. Як і в Парижі, головною дискусійною методологічною проблемою мала бути порівняльна історія. Це обумовило організаційну структуру форуму, який розділювався на 8 секцій, але головна увага, враховуючи місце його проведення, приділялась археології й античній історії²⁵. Російську науку представляли відомі вчені: В.Модестов (обраний одним із віце-президентів конгресу), Ю.Кулаковський, І.Гревс, М.Ростовцев та ін. Зростаюча суспільна роль науки, інноваційні імпульси для історичного дослідження від суміжних суспільних наук, необхідність міжнародної кооперації були визначені у вступній промові голови форуму, відомого вченого, президента Інституту італійської історії (Istituto Storico Italiano) П.Вілларі. Він розглянув історіографію у загальному зв'язку з культурним розвитком в епоху націоналізму (XIX ст.), підкреслив минулу обмеженість дослідницького інтересу до політичної історії й висунув вимогу переорієнтації останньої на вивчення внутрішніх суспільних процесів. Учений зокрема зазначив: "Єдиним засобом пізнати нас самих і суспільство, в якому ми живемо, є вивчення всіх елементів минулого. Історія являє собою надійну основу наук про суспільство"²⁶.

Конгрес проходив в умовах загострення імперіалістичних суперечностей між європейськими колоніальними державами, а тому політика залишалася домінуючим зовнішнім фактором, який значною мірою визначав специфіку доповідей та їх тональність. Провідною була ідея інтернаціональної культурної співпраці й взаємовпливу між народами Європи у минулому. Прикладом політично-орієнтованої розвідки була доповідь відомого французького вченого Г.Моно "Мішле та Італія", котрий на історичних прикладах – культурного впливу італійського Відродження на Францію і підтримки нею італійського Рисорджименто – обґрунтував солідарність між народами обох країн на тлі загострення стосунків між ними через колоніальні суперечки в Північній Африці²⁷. Вплив Ренесансу на

німецьку культуру прослідкував також філолог У. фон Вільямович-Мелендорф у доповіді "Гете та італійське Відродження"²⁸.

Теоретичні дискусії інтенсивно і продуктивно відбувалися в секції середньовічної й нової історії, які засвідчили про розрив з ідеалізмом епохи класичного історизму. Альтернативні концепції представили близькі до неаполітанського напрямку економічно-юридичної школи австрійський історик Л.Хартманн та італійський Б.Кроче. Перший критикував поширену серед фахівців "Історію італійців у середні віки" за нехтування останньою економічними й соціальними факторами і посилену увагу її до біографічних персоналій²⁹. Своє наукове кредо він висловив у доповіді "Еволюційна історія" (L'evoluzione storica), яке через два роки в розширеному вигляді було представлено у праці "Про історичний розвиток. Шість лекцій до вступу в історичну соціологію". Загалом його наукова концепція являла собою парадоксальну форму ідеалістичного соціал-дарвінізму з включенням елементів марксистської теорії. З протилежних позицій розв'язував теоретичні проблеми історії Б.Кроче, котрий виступив на римському форумі з доповідями про "Об'єктивність та суб'єктивність в історії" й "Поняття причинності". Вони свідчили про відхід вченого від марксистської матеріалістичної філософії та повернення до гегелівської філософії історії, спроби застосування діалектики до емпіричного пізнання минулого. Доповіді презентували розробку Б.Кроче історіософської концепції, пов'язаної з його поняттям "абсолютного історизму", за допомогою якого він шукав шлях між фіналістським і причинно-наслідковим історичним тлумаченням, між метафізикою, ідеалізмом та натуралізмом³⁰. Кроче твердив, що поняття "причинності", яке використовують історики, полягає в тому, що "індивідуальність факту досягається у взаємозв'язку з єдністю всіх індивідуальних фактів"³¹.

Досить дивним виглядає те, що в опублікованих звітах про конгрес російські історики практично обминули основоположну теоретичну дискусію між Л.Хартманном і Б.Кроче, натомість приділили значно більше уваги обговоренню на форумі проблем викладання історії й інституціоналізації цієї науки в європейських країнах³². Очевидно, це можна пояснити тільки тим, що порівняння з останніми піднімало болюче для вітчизняної історичної науки питання про її незавершену інституціоналізацію.

Оптимістичні очікування від Третього міжнародного конгресу істориків, який проходив 6-12 серпня 1908 р. у Берліні, не виправдалися. Хоча сучасники загалом позитивно оцінювали його підсумки, цілком справедливо вважаючи, що "конгрес пробуджував думку учасників і вселяв віру в подальші успіхи історичної науки" (М.Хвостов), все ж очевидними недоліками форуму було нехтування теоретико-методологічними проблемами та величезний вплив на його роботу тогочасної політики. Порівняно з попереднім конгресом значно скоротилася кількість секцій, а запропонована секція "Теорії й методики" практично відмовилася від дискусій і зосередилася в основному на практичних методах дослідження минулого, серед яких переважали методичні рефлексії спеціальних історичних дисциплін. Це пояснювалося насамперед тим, що генеральна лінія конгресу визначалася тогочасним станом розвитку німецької історичної науки, в якій домінувала прусська національно-консервативна історіографія (практично всі секції очолювали берлінські історики – Е.Мейер, Д.Шафер, О.Гірке, А.фон Харнак та ін.) й відмовою виносити методологічні дебати щодо культурно-історичної концепції німецького вченого К.Лампрехта на інтернаціональний форум. Акцент робився на очевидні успіхи німецької історіографії в практичному використанні методів роботи з джерелами. Як іронічно писав французький соціолог Ф.Сіміанд, на конгресі берлінські історики виступили "компактним, злагоджено маршируючим батальйоном німецької науки". Політичний контекст форуму мав чіткі обриси заго-

стрення міждержавних суперечностей (німецько-французька конфронтація у ході першої марокканської кризи 1905–1906 рр., німецько-англійське протистояння в нарощуванні військово-морського флоту взимку 1907–1908 р. тощо), які свідчили про силову дипломатію європейських країн, спрямовану на підготовку світової війни. Це позначилося не лише на змісті доповідей, де політична історія набувала рис *historia militans*, а і на чисельності учасників. Через політичні мотиви не були представлені делегації Польщі, Чехії та Франції. Й хоча говорили про те, що час для проведення конгресу було обрано невдало, оскільки серпнева спека в Берліні змусила багатьох надати перевагу відпустці на морі та прогулянкам у лісі, все ж головну причину відсутності багатьох провідних істориків чітко визначив французький медієвіст М.Пру: "Ми хочемо мати дружні особисті й наукові контакти з німецькими вченими, але французи і німці залишаються ворогами"³³. Російська делегація була однією із найчисленніших на конгресі (46 істориків практично з усіх університетів), представила чотири ґрунтовні доповіді П.Виноградова, Ю.Кулаковського, М.Ростовцева, Е.Штерна. О.Лаппо-Данилевський у слові від російських учених на заключному банкеті висловив побажання, щоб "всі нації ... дедалі більше та більше брали участь у справжній братерській співпраці для величного розквіту європейської культури й щоб ця культура прискорила створення загальнолюдської світової культури"³⁴.

Тісний взаємозв'язок між політикою та національно-орієнтованою наукою можна простежити і в спробі запровадження російської мови, як однієї з робочих, на засіданнях міжнародних конгресів, ініційованій деканом історико-філологічного факультету університету св. Володимира М.Бубновим. Пропозицію останнього підтримала рада факультету. Текст його доповіді був надрукований окремою брошурою³⁵ (перекладеною також французькою мовою) й розісланий для обговорення у російські вищі навчальні заклади. Вчені Петербурзького університету висловили думку, що піднімати це питання передчасно, а рада Московського, загалом підтримавши цю ініціативу, висловилася за те, щоб визнати доцільним запровадити російську мову лише на тих міжнародних конгресах, які будуть проводитися в імперії. Досить іронічно висловився з цього приводу П.Виноградов, який був членом президії виконавчого комітету зі скликання Лондонського конгресу істориків, у листі до О. Лаппо-Данилевського: "Затія Бубнова та К^о дуже характерна і доволі смішна. Кого думають ці панове залучити читаннями незрозумілою мовою?"³⁶. Очевидно, позитивним моментом даної пропозиції можна визнати лише вимогу запровадження цієї мови на міжнародних конгресах науковців секції історії Східної Європи³⁷.

Як писали сучасники, "війна і терор кинули тінь на зустріч істориків у Лондоні"³⁸, оскільки останній перед Першою світовою війною їх Четвертий міжнародний конгрес, який проходив в англійській столиці 3–9 квітня 1913 р., був позначений не лише посиленою увагою до фахових проблем науки, засвідчивши високий рівень самоусвідомлення вченими власного фаху та її самостійності як наукової дисципліни³⁹, а й домінуванням політики і міждержавних відносин у контексті зростання мілітаризму та появи воєнних війни в Європі. Форум відбувся у період останньої фази першої Балканської війни, вбивства напередодні нього грецького короля Георга I, наростання російсько-австрійських суперечностей тощо⁴⁰. Серед його учасників переважали англійські, німецькі (65), російські (30, включаючи поляків), австрійські (25), французькі (20) науковці. Незначна кількість останніх пояснювалася не політичними, а організаційними причинами – бюрократичною тяганиною їхнього міністерства освіти, яке не встигло завчасно надіслати запрошення організаційного комітету в університети. Підготовка і загальне керівництво конгресом здійснювалося відомим англійським ученим А.Вардом, засновником кембріджської школи модерної історії (*Cambridge Modern History*), прихильником Л.Ранке й основоположником (поряд з У.Стаббсом) сучасної академіч-

ної історичної освіти в Англії. З 9 секцій, на яких було прочитано близько 200 доповідей, новою була секція воєнної та морської історії. Політична спрямованість визначалася доповідями відомих британських науковців Х.Темперлея і Ч.Вебстера, котрі говорили про проблеми колоніалізму й роль конференцій у сучасній дипломатичній історії. В секції історії права, очолюваній П.Виноградовим, прозвучали доповіді О.Лаппо-Данилевського "Ідея держави і головні методи її розвитку у Росії з часів смуту до епохи перетворень", румунського історика Н.Юрга із спробою нової загальноєвропейської універсальної інтерпретації середньовіччя з особливим акцентом на формування самостійних держав тощо. В секції економічної й соціальної історії на конгресі були представлені концепції австрійського вченого А.Допша, який виступив із доповіддю про грошові відносини в епоху Каролінгів, та французького дослідника Г.Піренна, котрий висунув тезу, що у той період примітивні форми товарообміну співіснували з грошовими.

Методичні проблеми науки були присутні практично на всіх засіданнях форуму. К.Лампрехт отримав слово двічі. На пленарному засіданні він говорив про "новітні духовні течії в Німеччині", а на секції виступив із доповіддю про "Організацію історичної освіти у вищій школі", де вкотре закликав до її реформування. Е.Бернгейм із допомогою вже випробуваного шляху релятивістського історизму розглянув вплив на інтерпретацію минулого тогочасного світогляду вченого, а американець Ф.Вудс представив на розгляд публіки свою "Історіометрію" як новий метод науки. Все ж, як і на попередньому конгресі, переважали не теоретичні дискусії, а проблеми спеціальних історичних дисциплін та техніка проведення наукових досліджень⁴¹.

Важливим підсумком форуму в Лондоні було рішення провести наступний міжнародний конгрес істориків 1918 р. у Петербурзі, що, вочевидь, засвідчило про високе визнання світовим фаховим товариством успіхів вітчизняної історичної науки й рівня її міжнародної інтеграції. До ініціативної групи ввійшли представники Академії наук, Археографічної комісії та ряду університетів Росії. 18 грудня 1913 р. в столиці відбулася "Попередня нарада з питань влаштування міжнародного історичного з'їзду у С.-Петербурзі в 1918 р.", на якій було представлено 67 делегатів від 37 наукових закладів, університетів й історичних товариств Росії. Нарада ухвалила запропонований О.Лаппо-Данилевським перелік семи секцій майбутнього конгресу, серед яких передбачалися і такі: "Теорія та техніка історичної науки", "Історія Східної Європи з прилеглими до неї країнами". Організаційна робота з підготовки форуму велася до середини 1914 р. й була припинена з початком Першої світової війни⁴².

Інтеграція, яка відбувалася в європейській історичній науці напередодні Першої світової війни, необхідно розглядати насамперед як результат її внутрішнього розвитку: завершення інституціоналізації, нагромадження знань, поглиблення методології досліджень, усвідомлення представниками професійного "цеху" факту комунікативності творчого процесу, що неминуче привело до її інтернаціоналізації. Водночас каталізатором інтеграції виступало створення єдиного європейського інтелектуального простору, в якому представники наукової та культурної еліти різних європейських націй відігравали провідну роль. Перші міжнародні конгреси істориків, котрі проходили на фоні посилення шовіністичних і націоналістичних настроїв у європейському суспільстві й зростання мілітаризму, виразно засвідчили цю тенденцію. Внутрішньодисциплінарним стимулом до міжнародної кооперації був кризовий стан історичної науки та необхідність пошуку фундаментального консенсусу між її теоретико-методологічними засадами й ідеологічною спрямованістю тогочасної світової історіографії. В умовах розширення контактів учених європейських країн та інтернаціоналізації науки відбувалося взаємопроникнення і запозичення різних елементів національної "наукової

культури"⁴³, які впливали як на внутрішній розвиток окремих дисциплін, суспільне становище вченого як інтелектуала та його статус в академічному співтоваристві, так і на національне культурне й духовне середовище загалом. Очевидно, неможливо говорити про гомогенний процес інтернаціоналізації науки наприкінці XIX – на початку XX ст. за наявності істотних відмінностей у соціально-економічному становищі європейських країн та рівня розвитку наукових дисциплін. Водночас спілкування вчених із різних європейських держав неминуче породжувало проблему сприйняття "чужої" культури і суспільних відносин, часткове їх запозичення зі спробою перенесення на "власний" ґрунт.

¹ *Fuchs E.* Wissenschaft, Kongreßbewegung und Weltausstellungen: Zu den Anfängen der Wissenschaftsinternationale vor dem Ersten Weltkrieg // *Diesener G. und Middell M.* (Hrsg.) *Historikertage im Vergleich* (Comparativ. Jg.6. H.5–6). – Leipzig, 1996. – S.159–160.

² *Dahlmann D.* Bildung, Wissenschaft und Revolution. Die russische Intelligencija im Deutschen Reich um die Jahrhundertwende // *G. Hübinge und W.J. Mommsen* (Hrsg.) *Intellektuelle im Deutschen Kaiserreich*. – Frankfurt a.M., 1993. – S.141–157; *Williams R. C.* *Russians in Germany: 1900–1914* // *The Journal of Contemporary History* – 1966. – №4. – P.121–149; *Stel'mach S.* Hochschullehrer und Studenten aus der Ukraine in deutschen Universitäten am Ende des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts // *Hartmut Rüdiger Peter* (Hrsg.) "Schnorrer, Verschwörer, Bombenwerfer?" *Studenten aus dem Russischen Reich an deutschen Universitäten vor dem 1. Weltkrieg*. – Frankfurt am Main, Berlin, Bern u.a., 2001. – S.145–146; *Стельмах С.* Вчені Київського університету в німецьких університетах (XIX – початок XX ст.) // *Етнічна історія народів Європи*. – Вип.16: Німці в етнокультурному просторі України. – К., 2004. – С.148–152 та ін.

³ Див., наприклад: *Стельмах С.* Професорська корпорація Київського університету в XIX – на початку XX століття: спроба створення колективного портрету // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія*. – Вип.46. – 2000. – С.5–10; *Його ж.* Становлення професорської корпорації в Харківському університеті на початку XIX століття // *Там само*. – Вип.47. – 2000. – С.59–62; *Kravčenko V.* Die Gründung der Universität Char'kov. Zu einigen historiographischen Mythen // *Jahrbuch für Universitätsgeschichte*. – Bd.4 (2001). – S.137–145 й ін.

⁴ Наприклад, у 1843 р. рада юридичного факультету університету св. Володимира ухвалила рішення направити на два роки в німецькі університети (Берлінський, Гайдельберзький, Геттінгенський та Ляйпцизький) і на рік у Францію й Англію трьох своїх випускників, які повинні були згодом зайняти вакантні кафедри на факультеті (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУ ім. В.І.Вернадського). – Ф.VIII. – Спр. 2842. – Арк.4–4 зв.).

⁵ За даними "Биографического словаря профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира", у першій половині XIX ст. в закордонних університетах побували: юристи – С.Богородський (Берлін, 1829–1832), І.Вигура (Берлін, Гайдельберг, 1843–1846), К.Неволін (Берлін, 1829–1832); М.Пилянкевич (Берлін, Ляйпциг, Геттінген, Гайдельберг, 1843–1846), П.Тутковський (Берлін, 1843–1846); медики – А.Вальтер (Берлін, Відень, 1841–1843), В.Караваєв (Берлін, Гайдельберг, 1834–1836); математик М.Ващенко-Захарченко (Париж, 1846–1848); природознавці – К.Кеслер (Геттінген, Мюнхен, Франкфурт, 1845), П.Корнух-Троцький (Берлін, 1833–1835), О.Рогович (Берлін, Геттінген, 1843–1847), К.Феофілактів (Берлін, Бонн, Дрезден, Тюбінген, 1843–1845) та ін.

⁶ *Kassow S.D.* Students, Professors and the State in Tsarist Russia. –Berkeley, Los Angeles, London, 1989; *Maurer T.* Hochschullehrer im Zarenreich: ein Beitrag zur russischen Sozial- und Bildungsgeschichte. – Köln; Weimar u.a. 1998. – S. 203–209; *Stel'mach S.* Die Entstehung der Professorenkorporation an der Universität Kiev (1834–1917) // *Jahrbuch für Universitätsgeschichte*. – Bd.4 (2001). – S.146–160.

⁷ Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф.16. – Оп.465. – Спр.883. – Арк.2 зв. – З. Аналіз "звітів" див.: *Стельмах С.* Інтернаціональна наука і національна культура: Європейські університети й академічне співтовариство в оцінках вчених Київського університету (друга половина XIX – початок XX ст.) // *Київська старовина*. – 2003. – №1. – С.65–73; *Stel'mach S.* "Von der Isolation zur Integration". Deutsche Universitäten und die

Universitätsgemeinschaft in Berichten von Gelehrten der Kiever Universität in der zweiten Hälfte des 19. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts // *Hartmut Rüdiger Peter, Natalia Tikhonov* (Hrsg.) *Universitäten als Brücken in Europa*. – Frankfurt am Main, Berlin, Bern u.a., 2003. – S. 299–310.

⁸ Див., наприклад: Отчёт о занятиях адъюнкта В.Демченко во время заграничного его путешествия с ученою целью // УИ. – 1861. – №4. – С.4–7; Отчёт о занятиях адъюнкта Н.Ренненкампа во время заграничного его путешествия с ученою целью // *Университетские Известия* (далі – УИ). – 1862. – №4. – С.1–14 й ін.

⁹ *Wuttke Heinrich* (1818–1876) – екстраординарний професор Ляйпцизького університету, учень Л. Ранке, викладав допоміжні історичні дисципліни, депутат Франкфуртського парламенту (1848). (*Weber W.* *Biographisches Lexikon zur Geschichtswissenschaft in Deutschland, Österreich und der Schweiz: Die Lehrstuhlinhaber für Geschichte von den Anfängen des Faches bis 1970*. – Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris, 1987. – S.675–676).

¹⁰ *Waitz Georg* (1813–1886) – один із найвідоміших учнів Л. Ранке, провідний німецький медієвіст, співробітник *Monumenta Germaniae Historica* (1836–1842), професор в університетах Кільському (1842–1848), Геттінгенському (1848–1875) та Берлінському (з 1875), автор 8-томної “Німецької конституційної історії” (1844–1878). (*Historikerlexikon: von der Antike bis zum 20. Jahrhundert* / Hrsg. von Rüdiger vom Bruch und Rainer A.Müller. – München, 1991. – S.334).

¹¹ *Фортинский Ф.* Из Геттингена // Журнал Министерства Народного Просвещения – 1875. – Ноябрь. – С.78–90; Историческая семинария Вуттке в Лейпциге. Отчет магистра Лучицкого // УИ. – 1874. – №2. – С.1–68.

¹² ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф.VIII. – Спр. 3104. – Арк.2 зв.

¹³ *Тарле Е. И.В.* Лучицкий как университетский преподаватель // З іменем Святого Володимира. – К., 1994. – Т.І. – С. 308–309.

¹⁴ Докладніше див.: *Стельмах С.П.* Міжнародні зв'язки істориків України у другій половині XIX століття // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка – Історія. – Вип.38. – 1998. – С.3–9; *Палієнко М.* Міжнародні зв'язки вчених Університету св. Володимира у XIX – на початку XX століття // Київський університет як осередок національної духовності, науки і культури. – Ч.І. – К., 1999. – С.46.

¹⁵ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф.III. – Спр.19576. – Арк.2.

¹⁶ *Депенчук Л.* Богдан Кістяківський. – К., 1995. – С.103.

¹⁷ Отчет магистра политической экономии Николая Зибера о пребывании за границей с января по октябрь 1872 года // УИ. – 1873. – №8. – С.8; Историческая семинария Вуттке в Лейпциге. Отчет магистра Лучицкого // Там само. – 1874. – №2. – С.55–68; *Маркевич А.И.* Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1890. – С.180, 204; *Бузескул В.П.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. – Ленинград, 1929–1931. – С.116,130; *Kappeler A. Н.И.* Зибер – Микола Зибер – Niclaus Sieber. Ein Schweizer als Wegbereiter des Marxismus in Rußland // “Прими собранье пестрых глав”. *Slavica Helvetica*. – Bd.33. – Bern, Frankfurt am Main, New York, Paris, 1989. – S.674 та ін.

¹⁸ *Fuchs E.* Op. cit. – S.160.

¹⁹ Термін “класичний історизм” вказує на ґрунтовну історизацію думки у науках про культуру (*Kulturwissenschaft*) і взаємозв'язок між формалізацією розуміння як центральної пізнавальної категорії та утвердженням поняття раціональної й духовної людини як суб'єкта історії. Власне, цей термін лише вирізняє певний етап розвитку історизму, виділений на основі домінуючих тлумачних моделей і методологічного інструментарію в історичних текстах та їхній зв'язок із пануючими історіософськими системами. Слід також відмежовувати його від історизму Просвітництва й так званого “саморефлектуючого історизму” (*Selbstreflektierenden Historismus*), який утвердився у теоретико-методологічному дискурсі наприкінці XX ст. і зосереджується на понятійному апараті історичної науки (Див.: *Steenblock V.* *Transformationen des Historismus*. München, 1991. – S.23; *Jordan S.* *Geschichtstheorie in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts: die Schwellenzeit zwischen Pragmatismus und klassischem Historismus*. – Frankfurt am Main, New York, 1999. – S.180 ff.).

²⁰ Див. докладніше: *Iggers G.G.* *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. – Hannover, New Hampshire, 1997;

Schleier H. Historisches Denken in der Krise. Fachhistorie, Kulturgeschichte und Anfänge der Kulturwissenschaften in Deutschland. – Göttingen, 2000; *Evans R. J.* In Defense of History. – London, 1997 (нім.: Fakten und Fiktionen. Über die Grundlagen historischer Erkenntnis. – Frankfurt a. M., 1998); *Jager F., Rüsen J.* Geschichte des Historismus: eine Einführung. – München, 1992; *Oexle O.G.* Geschichtswissenschaft im Zeichen des Historismus: Studien zu Problemgeschichten der Moderne. – Göttingen, 1996; *Wittkau A.* Historismus: zur Geschichte des Begriffs und des Problems. – Göttingen, 1992; *Синицын О.В.* Неокантианская методология истории и развитие исторической мысли в России в конце XIX – начале XX вв. Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. – М., 2000; *Mommsen W.J.* Max Weber // Deutsche Historiker. (Hrsg. *H.-U. Wehler*). – Bd. III. – Göttingen, 1972. – S.65–90; *Моммсен В.* Макс Вебер и историческая наука // Новая и новейшая история. – 1990. – №4. – С.56–64; *Стельмах Сергій.* Исторична думка в Україні XIX – початку XX століття. – К., 1997. – С.125–148; *Його ж.* Богдан Кістяківський і історична наука // Київська старовина. – 1997. – №1/2. – С.28–39 й ін.

²¹ Про національні особливості методологічної дискусії див.: *Schleier H.* Der Kulturhistoriker Karl Lamprecht, der “Methodenstreit” und die Folgen // *Schleier H.* (Hrsg.) Karl Lamprecht: Alternative zu Ranke. Schriften zur Geschichtstheorie. – Leipzig, 1988. – S.7–45; *Breisach E.* American Progressive History. An Experiment in Modernization. – Chicago, 1993; *Jaeger F.* New History: Historismuskritik und Sozialgeschichte in den USA zu Beginn des 20. Jahrhunderts // *Oexle O.G., Rüsen J.* (Hrsg.) Historismus in den Kulturwissenschaften. Geschichtskonzepte, historische Einschätzungen, Grundlagenprobleme. – Köln, Weimar, Wien, 1996. – S.345–347 та ін.

²² В радянській історіографії утвердилася думка, що, оскільки цей конгрес був підготовлений виключно французькими вченими і був нечисленним, російські вчені відмовилися визнавати його першим (*Слонимский А.Г.* Участие российских учёных в международных конгрессах историков // Вопросы истории. – 1970. – №7. – С.95).

²³ *Erdmann K.D.* Die Ökumene der Historiker. Geschichte der Internationalen Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historiques. – Göttingen, 1987. – S.30.

²⁴ *Ibid.* – S.30–37.

²⁵ *Кулаковский Ю.А.* Международный конгресс исторических наук в Риме. – К., 1903. – С.3; *Слонимский А.Г.* Вказ. праця. – С.96–97.

²⁶ *Erdmann K.D.* Op. cit. – S.46.

²⁷ *Ibid.* – S.47–48.

²⁸ *Кулаковский Ю.А.* Вказ.праця. – С.8.

²⁹ *Hartmann, Ludo Moritz (1865-1924)* // Historikerlexikon. – S.126.

³⁰ Новітнє тлумачення еволюції поглядів В. Кроче див.: *Tessitore F.* Croce und der italienische “Neo-Historismus” // *Gunter Scholtz* (Hrsg.) Historismus am Ende des 20. Jahrhunderts: eine internationale Diskussion. – Berlin, 1997. – S.55–67.

³¹ *Erdmann K.D.* Op. cit. – S.60.

³² Див., наприклад: *Кулаковский Ю.А.* Вказ. праця. – С.13–14; *Любович Н.Н.* Международный исторический конгресс в Риме. – Варшава, 1903. – С.3–6.

³³ *Erdmann K.D.* Op. cit. – S.71.

³⁴ Цит. за: *Слонимский А.Г.* Вказ. праця. – С.98.

³⁵ *Бубнов Н.М.* Ученые права русского языка. В защиту равноправия русского языка на международных конгрессах. – К., 1913; Внесения декана історично-філологічного факультету професора Миколи Бубнова на засідання факультету щодо потреби запровадження російської мови як мови наукових доповідей на Лондонському конгресі істориків. Грудень 1912 року // *Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920.* – С. 395–399.

³⁶ *Слонимский А.Г.* Вказ. праця. – С.99–100.

³⁷ Проект промови професора Миколи Бубнова на Лондонському конгресі істориків про наукові права російської мови. 1912 року // *Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920.* – С.399–400.

³⁸ *Erdmann K.D.* Op. cit. – S.86.

³⁹ *Тарле Е. В.* Международный исторический конгресс в Лондоне (3–9 апреля н.с. 1913 г.) // Научный Исторический Журнал. – 1913. – Т.І. – Вып.1. – №1. – С.130.

⁴⁰ Преса практично не приділила уваги зібранню істориків, за винятком окремих

коротких заміток (див.: *Ардашев П.Н.* Международный конгресс историков в Лондоне. 1913 г. // *ИР НБУ ім. В.І. Вернадського.* – Ф.І. – Спр.9075. – Додатки).

⁴¹ *Erdmann K.D.* Op. cit. – S.88–96.

⁴² *Приймак Н.И.* О несостоявшемся международном конгрессе историков в России в 1918 г. // *Вестник Санкт-Петербургского университета.* – Сер.2. – Вып.4 (№23). – 1998. – С.3–7.

⁴³ Про використання термінів “університетська культура” й “наукова культура” див.: *Sanders Th.* The Third Opponent: Dissertation Defenses and the Public Profile of Academic History in Late Imperial Russia // *Historiography of Imperial Russia: the profession and writing of history in a multinational state* / Ed. by *Thomas Sanders.* – Armonk, New York, London, 1999. – P. 75,87.

The article is dedicated to the international cooperation of Russian and Ukrainian historians at the end the 19-th – beginning of the 20-th century, their participation in the first international congresses of the latter.

В.Б.Молчанов*

ДОБРОБУТ СТУДЕНТІВ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті досліджується проблема добробуту студентів України в другій половині XIX – на початку XX ст. Розглядається динаміка кількісного складу останніх, величина їх грошового утримання. Простежується характер споживання ними продуктів харчування та товарів широкого вжитку. Детально аналізується еволюція житлового забезпечення студентської молоді. Простежується забезпечення її культурних та духовних потреб.

Студенти завжди були, є і залишаються надзвичайно радикальною верствою суспільства, котра, поза всяким сумнівом, відрізняється від інших його соціальних груп своїм світосприйняттям, світоглядом, політичною активністю й максималістськими підходами до вирішення будь-яких проблем. Якщо політичній діяльності студентських організацій вищих навчальних закладів Російської імперії у XIX – на початку XX ст. свого часу було присвячено дослідниками історії в своїх розробках чимало уваги, то питанням добробуту цієї суспільно-активної соціальної частини населення, як правило, приділялося другорядне значення¹. На нашу думку, вивчення динаміки добробуту студентства має неабияке значення тому, що саме у молодому, студентському віці людина має максимальну схильність до споживання. Адже в цей період життя формується її світогляд та система оцінок оточуючої дійсності. Лише згодом, разом із віковим старінням, схильність до збільшення споживання скорочується, а натомість зростає прагнення до нагромадження. Зважаючи на сьогодення, неабиякої актуальності набувають саме аспекти життєвого рівня студентів. Адже вивчення історичного досвіду має суттєве значення для реформування і розвитку системи сучасної вищої освіти й науки у цілому.

Загалом поняття “життєвий рівень” розглядають як соціально-економічну категорію, котра характеризує ступінь задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб людей. Останній передбачає також тих із них, які народжуються певними суспільними умовами, в яких люди перебувають і виховуються. Цей рівень визначається, з одного боку, ступенем розвитку самих потреб, а з іншого, – кількістю та якістю життєвих благ і послуг, які використовуються для їхнього задоволення. Він напрямки пов'язаний з відтворенням головної продуктивної си-

* *Молчанов Володимир Борисович* – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

ли суспільства – населення. Життєвий рівень є відображенням соціального стану суспільства й характеризується системою кількісних та якісних показників: загальним обсягом споживчих благ, реальними доходами населення, рівнем споживання продовольчих і непродовольчих товарів та послуг, обсягами заробітної плати, громадських фондів споживання, умовами праці, тривалістю робочого дня й вільного часу, житловими умовами, розвитком освіти, охорони здоров'я та ін. Його динаміка і диференціація обумовлені ступенем розвитку продуктивних сил та пануючих виробничих відносин. На життєвий рівень вирішальний вплив мають політика й ідеологія, а також рівень розвитку виробництва предметів споживання. Крім того, він визначається обсягами національного багатства і залежить від нагромадженого особистого майна людей. Негативний вплив на рівень життя населення мають безробіття та аграрне перенаселення².

Мета даної статті полягає у тому, щоб на основі комплексного аналізу архівних матеріалів, опублікованих документів і наукової літератури з проблеми показати повний спектр параметрів життєвого рівня українських студентів.

Аналізуючи джерельну базу та історіографію теми, необхідно звернути увагу на її надзвичайну різноманітність і обширність. Найбільш цікаві документи репрезентують фонди Центрального державного архіву України в м. Києві: ф.442 (Канцелярія київського, подільського й волинського генерал-губернатора), ф.493 (Київський удільний округ), ф.574 (Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії); Державного архіву м. Києва: ф.16 (Київський університет), ф.176 (Київське музичне училище), ф. 309 (Товариство допомоги потребуючим студентам Київського університету); Державного архіву Київської області: ф.1 (Київське губернське правління), ф.9 (Київське губернське у земських та міських справах присутствіе); Державного архіву Житомирської області: ф.62 (Житомирська міська управа). З матеріалів справ цих фондів дізнаємося про спектр та вартість освітніх послуг, умови навчання тощо.

Серед значного розмаїття джерел привертає увагу "Общий очерк экономической жизни Юго-Западного края" (К., 1913), з якого дізнаємося про подушне споживання студентами спирту й цукру в 1913 р., ціни на пиво протягом 1901–1910 рр., питний спирт у 1909 – 1911 рр. та ін.³.

Значною мірою допомагає уявити загальну картину добробуту тогочасного студентства "Сборник действующих в г. Каменец-Подольске обязательных постановлений городской думы (изданных за время действия в г. Каменец-Подольском Городового Положения 1870 и 1892 гг. по 1 июля 1915 года)", підготовлений секретарем міської управи Л.Єзерницьким (Каменец-Подольск, 1915). Окремі постанови думи присвячені санітарії, правилам торгівлі, порядку відкриття синематографів та ін. З них можна дізнатися, як відбувалося впровадження автомобільного і велосипедного транспортів, розвивалася сфера послуг тощо⁴.

Важливі факти залучено з такого джерела, як "Анкета о дороговизне и борьбе с ней в губерниях Киевской, Подольской, Волынской, Полтавской и Черниговской" (К., 1915), завдяки котрому вдалося простежити, яке значення мала політика таксування товарів народного споживання у губернських містах Південно-Західного краю Російської імперії⁵.

Історіографію проблеми добробуту студентів вищих навчальних закладів Російської імперії, які перебували на терені українських земель, можна поділити умовно на дореволюційну, радянську й пострадянську. Головною ознакою дореволюційних праць було те, що у той період учені працювали з реальними статистичними та соціологічними даними, а це в свою чергу надає їх студіям особливу цінність через достовірність. Адже автори були сучасниками того періоду і могли достовірно охарактеризувати економічне становище студентів.

Так, із праці В.С.Іконнікова "Историко-статистические записки об учебных и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета св. Владимира (1834-1884)" (К., 1884) дізнаємося про умови навчання у ньому. Наводяться цікаві свідчення про лабораторії університету та історію їх формування⁶.

Важливі статистичні дані з різноманітних аспектів життєвого рівня містить документальний довідник "Россия 1913 год", підготовлений О.М.Анфімовим і О.П.Карелініним. Особливу цінність являють собою наведені в ньому обсяги середньорічного подушного споживання, в тому числі й студентів, різноманітних товарів у Російській імперії (СПб., 1995)⁷.

Свідчення про склад студентів, які звертались за благодійницькою допомогою, і про порядок її надання, а також про тенденції в розвитку ряду громадських благодійних організацій залучено з розвідки М.Калашникова "Очерк пятилетней деятельности общества вспомоществования недостаточным слушателям Киевского коммерческого института: 1908 – 1913 гг." (К., 1913)⁸.

Заслугує на увагу праця Д.Александрова "Студенческие квартиры в Киеве" (К., 1910). У ній на основі проведеного анкетування серед студентської молоді шести вищих навчальних закладів м. Києва (Університет св. Володимира, Вищі жіночі курси, Київський комерційний інститут, Київський політехнічний інститут, Жіночий медичний інститут, Вищі жіночі курси Жекуліної) в 1909 р. підраховано середню плату студентів за наймання житла. Крім того, аналізується його якість і доступність та наявність побутових послуг. Наводяться цікаві приклади студентських бюджетів⁹.

В окремому розділі "Из итогов одной анкеты" з праці С.Г.Струмиліна "Статистика и экономика" (М., 1979) наводяться результати анкети "О социально-экономических и духовно физиологических условиях быта студентов политехников", проведеної у 1909 р. в Київському політехнічному інституті. Ряд питань анкети стосується вільного вибору факультету, соціального складу студентів, матеріального забезпечення, вживання останніми алкоголю, їхніх хвороб, відпочинку, віри у бога й ін. Фактично цей документ є моментальним знімком проблем життєвого рівня середньостатистичного київського студента тих часів¹⁰.

В монографії О.С.Попова "Хлібна торгівля України" (Х., 1927), написаній у довоєнний період, детально проаналізовано динаміку внутрішнього і зовнішнього хлібних ринків дореволюційної України, наводяться свідчення щодо обсягів подушного споживання хліба, зокрема студентами, та ін.¹¹.

Серед значної кількості досліджень радянського періоду викликає зацікавленість фундаментальна праця за редакцією Ю.Я.Білана, А.О.Білецького й ін. "Історія Київського університету" (К., 1959). З її сторінок можна побачити механізм формування його державного фінансування. Автори, опрацювавши гігантський обсяг матеріалу, простежили, як змінювалася атмосфера в університеті залежно від політичної ситуації у країні¹².

Дослідження В.І.Наулка і В.В.Миронова "Культура и быт украинского народа" (К., 1977) яскраво демонструє особливості споживання харчових продуктів в Україні, допомагає зрозуміти специфіку побуту студентського середовища, характер одягу та житла у досліджуваній період¹³.

Надзвичайний інтерес являє собою праця радянського історика П.Зайончковського "Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в." (М., 1978). Автору у доступній і цікавій формі вдалося описати процес еволюції державного чиновництва в Російській імперії. Крім інших аспектів, він проаналізував процес фахової підготовки держслужбовців у вищих закладах освіти¹⁴.

Важливі свідчення відображено в праці Р.Г.Еймонтової "Русские университеты на грани двух эпох (от России крепостной к России капиталистической)" (М., 1985). Загалом остання побудована на базі значного спектру джерельного ма-

теріалу й обширної історіографії. Хоча вона лише певною мірою розкриває деякі аспекти добробуту студентів тогочасних університетів, та все ж допомагає зрозуміти еволюцію російської університетської освіти у XIX – на початку XX ст., усвідомити специфіку кожного університету і його особливості¹⁵.

У працях Т.М.Кітаніної "Хлебная торговля России в 1875–1914 гг. (очерки правительственной политики" (Л., 1978) та "Война, хлеб и революция (продовольственный вопрос в России 1914 – октябрь 1917)" (Л., 1985) здійснено ґрунтовний аналіз динаміки споживання харчових продуктів студентами¹⁶.

У цілому історики радянської доби провели величезну роботу по опрацюванню статистичних і архівних матеріалів із проблем життєвого рівня студентського контингенту тих часів. Та все ж стан науки не дозволяв об'єктивно й неупереджено досліджувати стан життєвого рівня студентів через ідеологічний і політичний тиск з боку партійних організацій та органів влади.

Останнім часом, у зв'язку з розбудовою незалежної Української держави, помітно зросла зацікавленість дослідників до проблем соціально-економічного характеру студентів дореволюційного періоду.

Так, у праці Є.П.Степанович "Вища спеціальна школа на Україні (кінець XIX – початок XX ст.)" (К., 1991) у розділі III "Соціальна характеристика студентства спеціальних вищих учбових закладів" є окремий підрозділ "Правове та матеріальне становище студентства", в якому висвітлюються проблеми добробуту останнього, наводяться приклади величини оплати за навчання у вузах, обсяги і види стипендій, котрі виплачувалися йому у той період¹⁷.

У колективній праці С.В.Кульчицького, В.Ф.Верстюка, О.В.Головка, В.М.Даниленка, В.С.Коваля, Н.А.Шип й ін. "Нариси з історії українського національного руху" (К., 1994) охарактеризовано стан просвітництва в Україні, вирішення питань про статус української мови, розвиток політичної ситуації та ін¹⁸.

У сучасній українській історіографії простежується зростання уваги вчених до історії вітчизняної благодійності й громадської опіки, які набули самобутніх форм розвитку в дореволюційних містах України. Серед інших необхідно виділити монографію Ф.Я.Ступака "Благодійні товариства Києва (друга половина XIX – початок XX ст.)" (К., 1998), де всебічно показано зокрема спектр студентських благодійних організацій і результати їх діяльності¹⁹.

У ґрунтовній колективній праці "Історія України: нове бачення" (К., 1995), показано, як розвивалась українська культура в досліджуваній період й як впливали політичні процеси на загальний добробут людей та у тому числі на студентське середовище²⁰.

Заслугує на увагу монографія О.Доніка "Родина Терещенків в історії доброчинності" (К., 2004). Ця праця написана на багатому фактичному матеріалі. Автору вдалося відтворити достовірну картину благодійної діяльності цієї видатної української родини, зокрема показати роль Миколи Артемієвича Терещенка у заснуванні й діяльності в Глухові у 1874 р. учительського інституту – першого на той час в Україні²¹. Викликає захоплення наведений автором у цій праці факт про те, що в заснуванні Київського політехнічного інституту брали участь своїм капіталом, крім держави, 84 фізичних і юридичних особи²².

Крім вищезазначеного, важливе значення для розгляду життєвого рівня студентів України у другій половині XIX – на початку XX ст. мають періодичні видання тих часів, у котрих відображено соціально-економічне життя названого періоду та завдяки яким можна глибше зрозуміти віяння тієї епохи, реконструювати найбільш наближену до дійсності картину змін, що відбувалися у добробуті студентів. Будь-які позитивні моменти в цій сфері оперативно висвітлювалися на їх сторінках. Серед інших найбільш яскраво відображали аспекти розглядуваної проблеми такі видання, як "Волинь", "Киевлянин", "Рада", "Жизнь и искусство" й ін.

Завершуючи огляд джерел і літератури з обраної теми дослідження, необхідно зазначити, що, незважаючи на наявність окремих праць з різних аспектів життєвого рівня студентів України у другій половині XIX – на початку XX ст., проблема комплексно не вивчалася.

На початку XIX ст. ситуація в університетській освіті була досить неординарною. Варто відзначити, що переважна більшість еліти Російської імперії віддавала перевагу приватному домашньому навчанню. Цю тенденцію змінив царський указ від 6 серпня 1809 р., який був присвячений екзаменуванню чиновників для обіймання посад. Він викликав жах в урядовців та люту ненависть до його ініціатора Сперанського²³. Такі дії з боку уряду водночас суттєво сприяли популяризації вищої освіти серед еліти тогочасного суспільства.

Аналізуючи кількісну динаміку й соціальний склад студентського середовища у вищих закладах освіти на території України, необхідно відзначити, що вони не були постійними. Наприклад, якщо в 1873 р. у спеціальних вузах навчалися лише 192 студенти, то у 1913 р. – 5493, а напередодні Лютневої революції – вже більше восьми тисяч. Якщо взяти, приміром, Київський політехнічний інститут, то вступити на навчання до нього було нелегко. В 1900 р., за свідченнями преси, при вступі до цього закладу на 308 вакансій було подано вдвічі більше заяв²⁴.

Соціальний склад студентів даного вузу у той період був досить строкатим. За даними С.Г.Струмиліна, в 1909 р. серед тих, які вступили до Київського політехнічного та Комерційного інститутів, переважала група з різночинців²⁵. Отже, вихідців із сімей робітників і селян у складі студентства було обмаль. Ще цікавішою була ситуація в університетах. Зокрема у Київському університеті був досить високий відсоток дворян, який поступався лише Петербурзькому університету. Нерідкими були випадки, коли після закінчення одного факультету студенти вступали на інший²⁶. Склад їх в інститутах був більш демократичним, ніж в університетах, де переважали дворяни за походженням.

Необхідно звернути увагу на те, що у кінці розглядуваного періоду отримати вищу освіту можна було й самостійно, здаючи іспити екстерном. Так, у 1911 р. департаментом загальних справ МВС було регламентовано порядок допуску молодих людей до таких іспитів²⁷. Окремий документ Управління лікарняного інспектора встановлював плату за вступні та випускні іспити в розмірі від 10 до 20 руб.²⁸.

Одним із найголовніших компонентів добробуту будь-якого індивіда є такі фактори, як зайнятість та доходи. Якими ж вони були у студентів вищих навчальних закладів на терені українських земель у XIX – на початку XX ст.? Торкаючись цього аспекта, варто звернути увагу, що останні, крім участі в процесі навчання й відвідування лекцій, як правило, підробляли на самих різноманітних роботах. Наскільки ж ретельно навчалися вони у той період? Так, за даними анкети С.Г.Струмиліна, регулярно відвідували всі лекції лише 26 (2,6 %) студентів з 994 опитаних²⁹.

В Київському університеті св. Володимира у 1861 р. студентський колектив складався переважно з молодих людей, які у вищій освіті бачили засіб для забезпечення свого майбутнього. Багатьом із них необхідно було одночасно думати і про науку, й про те, як жити, щоб навчатися. Вони заробляли на життя власною працею та намагалися потрапити до складу казеннокоштных студентів, одночасно заробляючи, даючи уроки, займаючись переписом паперів, коректурою, працюючи для журналів³⁰.

Порядки в університеті були досить жорсткими. Протягом 1855–1856 рр. казеннокоштни студенти перебували під наглядом університетської поліції й могли відлучатися лише з дозволу інспектора. Тютюнопаління в університеті заборонялося. Ретельно контролювалися форма одягу і зачіска. Разом з тим поступово відходив у минуле карцер³¹.

Якими ж були доходи студентів у ті часи? Державних стипендій для них тоді видавалося обмаль. Наприклад, у 1882 р. з 1475 студентів Київського університету лише 103 (7%) отримували стипендії та грошову допомогу від казни³². Якщо проаналізувати виплати стипендій, то побачимо, що вони розподілялися навчальними комітетами вузів за участю штатних наглядачів. Їх слово про "благонадійність" того чи іншого студента було вирішальним при визначенні списку стипендіатів. На жаль, представники студентства ніяким чином не могли вплинути на рішення цих комітетів стосовно питання розподілу стипендій. Справа в тому, що вони, згідно з університетськими статутами, не допускалися до управління у своїх навчальних закладах, а вся влада монополюно перебувала в руках професорсько-викладацького складу й адміністрації. На відміну від вітчизняної вищої освіти, в університетах Європи у ті часи, як правило, студентські представники брали участь в управлінні та могли вплинути на прийняття тих чи інших рішень адміністрацією. Ця традиція збереглася у них ще з часів середньовіччя. Так, у Болонському університеті, попри енергійні протести викладачів і міської влади, керівництво внутрішнім життям перебрали на себе студенти³³.

Разом із тим у Київському університеті в 70-х рр. XIX ст. студенти користувалися деякою "академічною свободою", мали свою касу, бібліотеку, утримували ідально й жодної перешкоди з боку адміністрації ніколи не зустрічали. Ситуація кардинально змінилася після прийняття в 1884 р. нового реакційного статуту, який забороняв будь-які колективні дії студентів³⁴.

Аналогічною була ситуація і серед останніх у м. Харкові. Так, протягом 1886 – 1887 навчального року на засіданні учбового комітету Харківського технологічного інституту питання про надання стипендій вирішувалося таким чином: з 325 студентів одноразову грошову допомогу отримало 66 чол.; стипендію – 10; були звільнені від оплати за навчання 10; грошову допомогу по 34 руб. отримали 7 чол.; по 24 руб. – 32; по 17 руб. – 7. Всього було видано 1125 руб. У 1887–1888 навчальному році кількість стипендій зросла до 20, безкоштовних місць було виділено 18. Для 11 студентів було надано грошову допомогу по 250 руб. Але, якщо зважати на те, що кількість останніх у цьому навчальному закладі зросла до 433 осіб, то ця допомога видається мізерною³⁵.

Згодом почали впроваджуватися іменні стипендії. Зокрема у Київському політехнічному інституті 1889 р. його учбовий комітет вимушений був через бідність студентів звільнити від плати за навчання 248 чол., а 19 осіб було виключено через неплатоспроможність. 1904 р. учбовий комітет Харківського технологічного інституту звільнив від плати за навчання 60 студентів та виділив ще 40 державних і 29 іменних стипендій. У той час у вузі навчалися 1163 особи. Як правило, питання про стипендії вирішувалося без студентських представників. З 1171 осіб, які навчалися в 1910 р. в інституті, державні стипендії вже отримували 252 студенти й ще 200 – невелику грошову допомогу. Переважна ж частина їх була вимушена сама турбуватися про свій хліб насущний³⁶.

Через бідність, за індивідуальними проханнями, студентів звільняли від плати за навчання³⁷, а особливо талановитим та відмінникам навіть надавалися стипендії³⁸. Необхідно звернути увагу на те, що студенти як університету, так й інших навчальних закладів брали активну участь у політичному житті, виступали за свободу слова, за участь їхніх представників в управлінні вузом і зростання власного життєвого рівня³⁹.

За ініціативою ректора Київського університету М.Бунге, у березні 1872 р. серед молоді, котра в ньому навчалася, було проведено анкетування, на основі якого він підготував записку "Про матеріальне становище студентів Університету та про засоби покращання їх побуту". За попередніми результатами цієї анкети, середньорічний бюджет витрат студента університету становив 375 руб., тобто 31,2 руб. на місяць. Він розподілявся на сім статей за такими видатками:

1) Квартира з прислугою	80 руб.
2) Харчування	72
3) Чай, цукор, ласощі	48
4) Одяг	66
5) Плата за навчання	40
6) Книги й дрібниці	45
7) Освітлення і прання білизни	24
Всього	375 руб.

Здійснюючи аналіз цих даних та підрахунки, М.Бунге дійшов до остаточного висновку, що реальний обсяг місячного бюджету витрат студента становив 20 руб. 42 коп.⁴⁰

Про матеріальне забезпечення університетської молоді дбали й громадські благодійні організації. В 1869 р. було створено "Попечительство про недостатніх студентів університету св. Володимира", а у 1881 р. – "Товариство допомоги недостатнім студентам". Ці організації надавали останнім пільгові позики, підшукували роботу, безкоштовно харчували в їдальнях⁴¹.

Загалом на початку 60-х рр. XIX ст. понад половину університетської молоді Російської імперії через бідність було звільнено від плати за навчання⁴². Разом з останнім студенти, як правило, постійно займалися підробітками у вигляді надання приватних уроків, служили статистами, банщиками, носильниками. Їхній середній зарібок не перевищував 10 руб. на місяць⁴³.

Центром вищої духовної освіти Наддніпрянської України в кінці XIX – на початку XX ст. була Київська духовна академія. Цікавою особливістю навчання у цьому закладі було те, що в тих випадках, коли казеннокошті студенти відмовлялися служити у духовному відомстві, академія видавала їм відповідні документи лише за умови сплати всіх витрат на навчання шляхом відрахувань 10 % із заріботку по майбутньому місцю служби на користь церкви⁴⁴.

Важливою статтею видатків із студентських бюджетів була плата за навчання. Проте найталановитіших студентів Київського університету св. Володимира, які були з бідних сімей, звільняли від останньої⁴⁵. На кінець XIX ст. в цілому по Росії вона становила приблизно від 70 до 100 руб. на рік⁴⁶.

Досліджуючи сферу споживання студентської молоді українських вузів у кінці XIX – на початку XX ст., необхідно звернути увагу, що вона була досить обмеженою через її низьку платоспроможність та обмеженість бюджетних витрат. Загалом суми бюджетів останніх на початку XX ст. коливалися від 30 до 50 руб. на місяць. За даними С.Г.Струмиліна, найбільш забезпеченими були студенти, які дотримувалися правих політичних поглядів. Адже вони витрачали на себе щомісяця близько 48,9 руб. Найменш забезпеченими були анархісти, бюджети представників яких не перевищували 31 руб. на місяць⁴⁷. Згідно з даними Є.П.Степанович, 1903 р. для проживання у великих містах Російської імперії студенту необхідно було витратити загалом близько 25 руб. на місяць.

Скільки ж вони витрачали зокрема на харчування протягом місяця? На обіди (в поганенській кухмістерській) – 7,5 руб.; чай і цукор (з розрахунку 4 склянки на день) – 1,3 руб.; хліб – 3. Всього – 11,8 руб.⁴⁸. Оскільки їх середовище не було однорідним за своїм майновим станом, відповідно, студенти з великими бюджетами витрат могли харчуватися у закладах громадського харчування вищого класу. Асортимент та діяльність таких установ постійно висвітлювалися в пресі: "... Ресторан "Метрополь" – меню: борщ польський; суп "беф по-угорськи"; язик у томатному соусі; щука з каплуном; смажена телятина; савароль із фруктами; холодники, окрошки, ботвинья. Є в наявності сімейні кабінети; для студентів пропонується помісячні обіди за 9 крб."⁴⁹.

Функціонували й більш доступні у ціновому відношенні для студентського контингенту заклади громадського харчування. Так, київський ресторан "Стомати" у 1903 р. пропонував для відвідувачів сніданок за 25 коп., обід із двох страв – за 40 коп., вечерю – за 30 коп.⁵⁰

Беззаперечним є той факт, що коливання цін на продукти харчування не впливало на раціон їжі тих студентів, котрі мали високі бюджети витрат. Менш заможні з них (а їх була переважна більшість) харчувалися не так якісно, як багаті. Характер задоволення їх потреб в їжі повністю залежав від спроможності студента придбати той чи інший вид продукту на ринку, тобто від ціни на цей останній та її відповідності величині доходу. Крім того, збільшення експорту хліба призводило до зростання цін на нього на внутрішньому ринку, а з початком Першої світової війни вони почали зростати ще швидше⁵¹.

Професор Київського університету М.Бунге стверджував, що у 80-х рр. XIX ст. 86 % студентів голодували і страждали від убогства й хвороб⁵². Відсутнім був санітарний контроль за реалізацією продуктів харчування. Частими були випадки отруєнь неякісними продуктами. За даними анкети С.Г.Струмиліна, на запитання "чи хворієте ви розладом органів травлення?" відповіли "так" з 994 опитаних студентів – 462, або 46,7 % від загальної кількості⁵³. Слід зауважити, що всі недоліки санітарного стану громадського харчування негайно висвітлювалися на сторінках газет, які били на сполох при першій же нагоді⁵⁴.

Міська влада не залишала поза своєю увагою санітарний стан підприємств харчової галузі та торговельних закладів, котрі спеціалізувалися на оптовій і роздрібній торгівлі продуктами, споживачами яких були й студенти. Відповідно вона намагалася регламентувати ці сфери виробництва й розподілу своїми постановами⁵⁵. Порушників санітарії в харчовій галузі притягали до адміністративної відповідальності. Ось як про це писали газети: "...Антисанітарні пекарні. Присудили власників до 25 руб. штрафу або двотижневого арешту"⁵⁶; "Власник булочної та кондитерської Грюнвальд за вироком суду ув'язнений на один місяць за ряд антисанітарних порушень у своїх закладах"⁵⁷; "За домішування до прохолодних напоїв сахарину й анілінових фарб Дувида Шенфельда оштрафовано на 100 руб. і ув'язнено на один місяць"⁵⁸.

Середньодобове споживання харчових продуктів середньостатистичними громадянами (в тому числі й студентами) на терені українських земель на початку XX ст. було таким: хлібні продукти – 807,5 г; картопля – 333,6; овочі та фрукти – 121,4; олія – 22,8; молоко і молочні продукти – 287,9; цукор – 64; м'ясо – 205; риба – 34,3; яйця – 23,8⁵⁹.

Загалом у харчовому споживанні незаможних студентів переважали продукти рослинного походження. Значне місце в їх харчуванні займали також молоко і вироби з нього, які становили майже третину раціону.

Через постійне коливання цін на продукти харчування на міських ринках студенти, які мали низькі доходи, безперечно, час від часу були неспроможними купувати той чи інший їх вид. Крім усього, спостерігалася загальне зростання цін на всі товари, а особливо на продукти харчування. Інтереси студентів у галузі споживання відстоювала політика "такс", яку здійснювали міські органи влади в губернських центрах України. Приміром, у м. Житомирі в 1904 р. вони були такі на м'ясо: м'ясо тrefне (язик) – 11 коп. за фунт⁶⁰; філе з яловичини – 11,5 коп.⁶¹. Існували такси і на інші види харчових продуктів та товарів першої необхідності⁶².

Якщо взяти до уваги дані, наведені Є.П.Степанович, і припустити, що незаможний студент витрачає на своє харчування близько 40 коп. на день, то на цю суму він міг придбати (або, або) 4 помаранчі, або 1 курку, або 3 кг гречки, або 4 кг шпона, або 1 кг сала, або 8 оселедців, або 1 кг родзинок, або 1,5 кг цукру, або 2,5 кг булок пшеничних, або 2 курчат, або 1/3 відра молока, або 8 житніх паляниць й ін.⁶³.

Загалом картина середнього річного споживання харчових продуктів, у тому числі й студентами, в Російській імперії на душу населення на початку XX ст. була такою: споживання м'яса, сала, птиці – 29 кг на рік; риби та рибних продуктів – 6,7; цукру – 8,1; картоплі – 114; овочів і баштанних культур – 40; фруктів й ягід – 11; хлібопродуктів – 200⁶⁴.

Важливу роль у харчуванні студентів відігравали останні. В 1914 р. на внутрішніх ринках України на душу населення було реалізовано: пшениці – 118,4 кг; ячменю – 76,8; жита – 107,2; вівса – 70,4⁶⁵. У середньому добове споживання зернових на душу населення становило 1,02 кг. Однак усе ж, якщо пам'ятати, що деяка частина цього зерна була фуражною та призначалася для відгодівлі худоби і птиці, то побачимо, що задоволення потреб студентів у хлібі не можна вважати достатнім.

До харчового раціону студентів входили також напої. До безалкогольних, які широко вживалися в ті часи, належали чай; соки з берези, клену, барбарису; хлібний, овочевий та фруктовий кваси; компот із сушених груш – узвар⁶⁶. Велику групу безалкогольних напоїв становили киселі, які споживали гарячими з маслом, олією або маковим молоком; холодними – з ягодами й медом⁶⁷.

Влітку улюбленими напоями студентів були лимонад і мінеральна вода. Київські газети у 1903 р. рекламували мінеральну воду "Нарзан" по 25 коп. за пляшку⁶⁸. В спеку спрагу студенти тамували й слабоалкогольними напоями. Найчастіше це було пиво. Асортимент цього напою був надзвичайно великим. Так, "Києвлянин" у 1903 р. пропонував "Калінінське пиво медоварене" та "Баварське пиво" за ціною 1 руб. 80 коп. за 20 пляшок; "Столове" – по 2 руб.; "Пльзенське" – по 2 руб. 40 коп.; "Пель-Ель" – 3 руб. 20 коп.; "Англійський ель" – 3 руб.; "Англійський портер" – 3 руб. 20 коп.⁶⁹.

Про вживання алкоголю студентами Київського політехнічного інституту свідчать дані анкети С.Г.Струмиліна. На питання: "Чи вживаєте алкогольні напої?" позитивно відповіли 68 % опитаних⁷⁰. Як правило, це були напої вітчизняного виробництва, хоча київські газети рекламували і значний спектр французьких вин за ціною від 50 до 85 коп. за пляшку⁷¹. Ціни на алкоголь поступово знижувалися. Так, на Волині в 1911 р. вартість питного спирту становила 55 коп. за відро, тоді як на Київщині – 77 коп.⁷² Проте в останній алкоголю споживали набагато більше порівняно з іншими регіонами України.

Мало місце у студентському середовищі й таке негативне явище, як тютюнопаління. Асортимент цих виробів, який пропонувався в ті часи споживачам, був досить широкий: від найдорожчих, які були доступні лише заможним людям, до звичайного подрібненого тютюну та махорки для самокруток. У 1904 р. один десяток сигар "Гаванера" коштував від 40 коп. до 1 руб. 50 коп.⁷³. Менш заможним споживачам у м. Києві в 1912 р. пропонувалися цигарки "Почесні" вартістю 6 коп. за один десяток⁷⁴.

Одним із факторів добробуту студентів була наявність у них одягу і взуття. У період з кінця XIX – початку XX ст. відбувалася поступова заміна у споживанні цих предметів від товарів домашнього виробництва до якісніших та дешевших фабричних. У 1911 р. в м. Києві один кв.аршин⁷⁵ текстилю коштував від 9 до 12 коп⁷⁶. У 1912 р. в м. Житомирі аршин сукна коштував 2 – 3 руб.⁷⁷ Загалом по Російській імперії у 1913 р. на душу населення було випущено 13,4 кв.м тканин⁷⁸.

Досить дорогим був зимовий одяг для студентів. Так, вартість кожуха в 1907 р. у м. Житомирі становила понад 15 руб.⁷⁹, а хутряну чоловічу шапку можна було придбати за 5 – 6 руб. Широкою була пропозиція картузів і кашкетів за ціною від 1 руб. 50 коп. до 3 руб.⁸⁰ Звичайну полотняну сорочку в 1907 р. можна було придбати за 1 руб.⁸¹.

Окремим рядком слід сказати про взуття. Студенти, як правило, використовували чоботи, а взимку – валянки. У 1912 р. в м. Житомирі одну пару останніх можна було придбати за 3 – 5 руб.⁸²

Готовий фабричний одяг набирив все більшого поширення. "Києвлянин" у 1901 р. посилено рекламував непромокальні гумові й кашемірові плащі, сіряки, рясина за ціною за 1 штуку 2 руб. і вище⁸³. Ця ж газета пропонувала споживачам парасольки вартістю від 1 руб. 75 коп. до 2 руб. 25 коп. за штуку⁸⁴.

Великою популярністю серед студентства користувався трикотажний одяг. Його вартість була доступною. Так, у м. Житомирі в 1907 р. вовняний светр коштував 2 руб.⁸⁵ Для урочистих подій молодим людям газети у 1897 р. пропонували комплект "економічної білизни", до якого входили комірці, маніжка та манжетти вартістю 15 коп. тощо⁸⁶. Для більш заможних студентів пропонувалися дорогі одяг і взуття іноземного виробництва⁸⁷.

Невід'ємною частиною туалету заможних студентів були різноманітні аксесуари. Простежувалася тенденція до поступового їх здешевлення. Так, якщо в 1901 р. кишеньковий годинник "Унікум" коштував 8 руб. 50 коп., то у 1914 р. його вартість становила від 85 коп. до 500 руб.⁸⁸. Ще однією пристрастю чоловіків (серед яких було чимало й студентів) було володіння зброєю. Згідно з газетними оголошеннями, пістолет або револьвер можна було купити за ціною від 2 до 6 руб.⁸⁹.

Студенти були головними споживачами канцелярських товарів. Ціни на них у той період були такими: 1 пляшечка чорного чорнила – 20 – 25 коп.; 1 листок паперу – 5; ручка – 9; блокнот – 15 – 40; ножиці – 50; ніж складаний – 40; портфель – 3 руб.; кишеньковий електричний ліхтарик – 3; окуляри – 1⁹⁰.

Окремо слід сказати про житлове забезпечення та побутові умови студентів. Із початку утворення університетів останні проживали в казармах. Разом із розширенням свободи у вищих навчальних закладах все більше вони переселялися на приватні квартири. Надзвичайна обмеженість у матеріальних коштах призводила до того, що студенти, проживаючи в тісних умовах, траплялося, по двоє ночували у шафі або в фанерній будці з під вапна⁹¹. Проте поступово як адміністрація, так і міська влада та благодійники допомагали вирішувати останнім житлову проблему, будуючи для них гуртожитки⁹². Проте все ж переважна більшість студентів була змушена знімати житло у приватному секторі.

Так, згідно з даними студентської квартирної анкети, проведеної серед слухачів Київського комерційного інституту в 1909 р., близько 47 % їх витрачали від 29 до 39 % свого річного бюджету на наймання приміщення. Автори анкети стверджували, що дороговизна цих квартир віднімала майже половину бюджету студента. Їхні видатки на житло становили у середньому 9 руб. 87 коп. на місяць. Причому найнижча зареєстрована квартплата становила 3 руб., а найвища – 18 руб. на місяць. За цими даними, середня студентська квартплата становила 6 руб. 96 коп.

Однак середньостатистичний студент витрачав на житло майже на 3 руб. більше від зареєстрованої середньої квартирної плати в зв'язку з тим, що знімав кімнати та кутки, які коштували дорожче. Доцільно навести й дані відносно пропорції величини квартирної плати щодо загальної кількості опитаної студентської молоді. Так, на наймання житла витрачали: до 5 руб. на місяць – 6,9 % опитаних; від 5 до 10 руб. при середній сумі 6 руб. 77 коп. – три чверті опитаних; від 10 до 15 руб. – 8 %; від 15 до 20 руб. – 1 % тих, хто відповів на анкету⁹³.

Ще цікавішими є дані, наведені Д.Александровим. Автор справедливо відзначав, що житло є першою необхідністю для будь-якої особи. Між іншим, студентські помешкання як у якісному, так і в кількісному (тіснота) аспектах були абсолютно незадовільними. Ціни на їх оренду не відповідали ні цінам на предмети та послуги першої необхідності, ні обсягам бюджетів студентів. За переконанням автора, у цьому розумінні "житлова потреба" останніх була бідною всіх великих міських центрів⁹⁴.

Вчений відмічав, що квартири дорожчали, але ще швидше зростали в ціні частини квартир, які здавалися студентській молоді професійними маклерами.

Надбавлювана власником ціна на квартири з надлишком утримувалася із самотніх проживаючих, якими переважно й були студенти. Згідно з результатами анкети, при середньому їх бюджеті у 24 руб. 68 коп. на місяць середня вартість місячної оренди кімнати становила 15 руб.⁹⁵. Крім того, дослідник порівняв дані анкети М.Бунге, отримані в 1872 р., із своїми результатами за 1909 р. Виявилося, що місячний студентський бюджет за 38 років зріс з 20 руб. 42 коп. до 24 руб. 68 коп., а його щомісячні витрати на приміщення зросли з 4 руб. 88 коп. до 9 руб. 87 коп., тобто більше, ніж удвоє⁹⁶.

Надзвичайно низькою була якість житла. Більше половини студентських квартир знаходилися в дерев'яних і змішаних будинках, 55 % – у підвалах та напівпідвалах, 41 % квартир не мав каналізації, 33 % – водогону, 25 % – сонячно-го освітлення, 16,5 % були вогкими, 24 % – холодними, 12 % не мали вікон⁹⁷.

Більш заможні студенти, поза всяким сумнівом, мали змогу знімати дорожче житло. Наприклад, у м. Києві в 1899 р. Саксонський готель пропонував для споживачів окремі апартаменти вартістю від 75 коп. до 3 руб. за добу з безкоштовним наданням самоварів, постільної білизни й іншими зручностями⁹⁸.

Користувалися студенти і транспортним забезпеченням для проїзду до місць навчання. За даними анкети Д.Олександрова, у 1909 р. в м. Києві до місця навчання 66 % їх ходили пішки, 27 % – їздили на трамваї. Решта – 7 % частково діставалися пішки, а іноді їздили трамваєм. Середньомісячні витрати на проїзд становили 1 руб. 52 коп. (у чоловіків – 1 руб. 25 коп., у жінок – 2 руб. 77 коп.)⁹⁹.

В розглядуваний період відбувалася поступова заміна гужового транспорту механічним й електричним. Вартість послуг останніх була значно меншою. Так, якщо наймання візника в українських містах на початку XX ст. становило 20–25 коп., то пільговий проїзд трамваєм для студентів до місця навчання коштував лише 3 коп., тоді коли всім іншим – 8 коп¹⁰⁰.

Окреме місце у бюджетах студентів займали витрати на гігієну. Газети Києва в 1912 р. рекламували пральний порошок "Юроксіль" за ціною 20 коп. і мильний порошок "Уно" по 12 коп. за упаковку¹⁰¹. Для вживання пропонувалися шампуні та різні косметичні засоби, як правило, за невисокою ціною¹⁰².

Досить недосконалим залишалося медичне забезпечення студентів у той період. Найчастіше їм доводилося звертатися за такою допомогою до благодійних товариств. "Києвлянин" повідомляв, що в 1901 р. у м. Києві було надано безкоштовну допомогу 7 тис. хворих, зокрема студентам, видано безкоштовно ліків по 5 тис. рецептів¹⁰³. Суттєво сприяла хворим студентам політика "такс", яка поширювалася й на продаж аптеками ліків¹⁰⁴. Допомагали їм і благодійні товариства¹⁰⁵.

Обов'язковим компонентом студентського життя була навчальна та наукова література. Безперечно, що її завжди катастрофічно не вистачало. Проте видатні добродійники, меценати й професорсько-викладацький склад завжди старалися допомогти бібліотекам вищих навчальних закладів. Так, у Києві М.І.Пирогов подавав студентам свою бібліотеку. Крім того, попит на навчальну літературу нарівні з університетськими та публічними бібліотеками задовольняли і приватні студентські бібліотеки¹⁰⁶. Врешті-решт, ціни на навчальну літературу не були занадто високими, й видатки на них не займали значного місця в бюджетах студентів¹⁰⁷.

Для їх культурного відпочинку ринок розваг у ті часи пропонував значний спектр найрізноманітніших послуг. Ціни на квитки як у театр, так і в синематограф були доступними¹⁰⁸. При бажанні студенти ввечері могли відвідувати безкоштовні лекції¹⁰⁹. Любителі музики та розваг могли насолоджуватися концертами симфонічної музики¹¹⁰, відвідувати бали-маскаради й кінні перегони¹¹¹.

Як правило, ціни на квитки для студентів на такі заходи завжди були нижчими. Полюбляли молоді люди грати і в азартні ігри¹¹². Нерідко, склавши кошти, вони мали можливість насолоджуватися на дозвіллі механічною музикою, вико-

ристовуючи грамофони. Так, газета "Рада" у 1913 р. пропонувала купувати останні вартістю від 6 до 250 руб. з комплектами платівок до них із, наприклад, такими піснями, як "Гуляв козак на риночку", "Ой летіла горлиця", "Ой хороша дівчина" та ін.¹¹³

Таким чином, можна уявити собі такий образ середньостатистичного студента в кінці XIX – на початку XX ст. і його добробут. Перш за все це був різночинець, переважно з інтелігентної сім'ї або із стану з нетрудовими доходами, який за власним бажанням та з потягом до науки набував вищу освіту. Він не завжди відвідував лекції, іноді займався спортом і брав участь у громадському житті, часто міняв місце проживання, оскільки його житлове забезпечення залишало бажати кращого, погано харчувався, мало читав газети, іноді грав в азартні ігри, мало вивчав іноземні мови, полюбляв займатися політикою й розважатися. Аналіз динаміки добробуту студентів нашої епохи на думку про те, що разом із зростанням товарно-грошових відносин поступово зростали і можливості ринку, а це в свою чергу сприяло збільшенню задоволення самими різноманітними товарами та послугами споживачів, у тому числі й студентів.

На завершення слід відзначити, що загальний добробут останніх певною мірою покращувався разом із наданням їм у навчальних закладах різноманітних демократичних свобод. Разом із тим він суттєво погіршувався в період політичної реакції, коли відбувалося їх скорочення.

¹ Казьмирчук Г.Д. Революционное движение в Киевском университете (1834–1861 гг.) – К., 1984. – 50 с.; Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох (от России крепостной к России капиталистической). – М., 1985. – 345 с.

² Экономическая энциклопедия. – М., 1980. – Т.1. – С.164; Т.4 – С.238.

³ Общий очерк экономической жизни Юго-Западного края. – К., 1913. – 102 с.

⁴ Сборник действующих в г. Каменец-Подольске обязательных постановлений городской думы (изданных за время действия в Каменец-Подольске Городового Положения 1870 и 1892 гг. по 1 июля 1915 года). – Каменец-Подольск, 1915. – С.74–76.

⁵ Анкета о дороговизне и борьбе с ней в губерниях Киевской, Подольской, Волынской, Полтавской и Черниговской. – К., 1915. – 15 с.

⁶ Иконников В.С. Историко-статистические записки об учебных и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета св. Владимира (1834–1884). – К., 1884. – 410 с.

⁷ Россия 1913 год. Статистико-документальный справочник. – СПб., 1995. – 416 с.

⁸ Калашников Н. Очерк пятилетней деятельности общества вспомоществования недостаточным слушателям Киевского коммерческого института: 1908–1913 гг. – К., 1915. – 54 с.

⁹ Александров Д. Студенческие квартиры в Киеве. – К., 1910. – 77 с.

¹⁰ Струмилин С.Г. Статистика и экономика. – М., 1979. – 489 с.

¹¹ Попов О.С. Хлібна торгівля України. – Х., 1927. – 253 с.

¹² Білан Ю.Я., Білецький А.О. Історія Київського університету. – К., 1959. – 628 с.

¹³ Науко В.И., Миронов В.В. Культура и быт украинского народа. – К., 1977. – 276 с.

¹⁴ Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М., 1978. – 243 с.

¹⁵ Эймонтова Р.Г. Указ. соч. – 345 с.

¹⁶ Китанина Т.М. Хлебная торговля России в 1875–1914 гг. (Очерки правительственной политики). – Л., 1978. – 288 с.; Китанина Т.М. Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России 1914 – октябрь 1917 гг.) – Л., 1985. – 384 с.

¹⁷ Степанович Е.П. Высшая специальная школа на Украине (конец XIX – начало XX в.). – К., 1991. – 98 с.

¹⁸ Кульчицкий С.В., Верстюк В.Ф. Нариси з історії українського національного руху. – К., 1994. – 188 с.

– Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 1998. – 208 с.

²⁰ Гуржій О.І., Ісаєвич Я.Д., Котляр М.Ф. Історія України: нове бачення. Т.1–2. – К., 1995.

- ²¹ Донік О. М. Родина Терещенків в історії добродійності. – К., 2004. – С.175.
- ²² Там само. – С.192.
- ²³ Зайончковский П.А. Указ. соч. – С.31.
- ²⁴ Вольнь. – 1900. – № 159. – С.3.
- ²⁵ Струмилин С.Г. Указ. соч. – С.489.
- ²⁶ Эймонтова Р.Г. Указ. соч. – С.243.
- ²⁷ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі –ЦДІАК). – Ф. 442. – Оп. 664. – Спр. 35. – Арк. 31.
- ²⁸ Там само. – Арк.56.
- ²⁹ Струмилин С.Г. Указ. соч. – С.179.
- ³⁰ Эймонтова Р.Г. Указ. соч. – С.243.
- ³¹ Там само. – С.245–246.
- ³² Білан Ю.Я., Білецький А.О. Назв. праця. – С.40.
- ³³ Крижановська О.О., Крижановський О.П. Історія середніх віків. Вступ до історії західноєвропейського Середньовіччя. – К., 2004. – С.320.
- ³⁴ Білан Ю.Я., Білецький А.О. Назв. праця. – С.42–44.
- ³⁵ Степанович Е.П. Указ. соч. – С.60.
- ³⁶ Там само. – С.61.
- ³⁷ Державний архів м. Києва (далі –ДАК). – Ф.309. – Оп.350. – Спр.307. – Арк.1–32.
- ³⁸ Там само. – Спр.1253. – Арк. 2–17.
- ³⁹ Там само. – Оп. 469. – Спр. 185. – Арк. 2–4; Спр. 186. – Арк. 1–7; Спр. 312. – Арк. 2–7.
- ⁴⁰ Александров Д. Указ. соч. – С.53–54.
- ⁴¹ ДАК. – Ф. 309. – Оп.1. – Спр. 61. – Арк. 3–19; Спр. 71. – Арк. 2–14; Спр.53. – Арк. 2; Спр. 96. – Арк. 1–25.
- ⁴² Эймонтова Р.Г. Указ. соч. – С.243.
- ⁴³ Степанович Е.П. Указ. соч. – С.61.
- ⁴⁴ Шип Н.А. Київська духовна академія – центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України (XIX – початок XX ст.) //УІЖ. – 1999. – №2. – С.71.
- ⁴⁵ ДАК. – Ф.16. – Оп.469. – Арк. 4, 6, 13, 22.
- ⁴⁶ Степанович Е.П. Указ. соч. – С.60.
- ⁴⁷ Струмилин С.Г. Указ. соч. – С.179.
- ⁴⁸ Степанович Е.П. Указ. соч. – С.61.
- ⁴⁹ Киевлянин. – 1900. – № 219. – С.5.
- ⁵⁰ Там само. – 1903. – № 16. – С.2.
- ⁵¹ Китанина Т.М. Хлебная торговля России в 1875–1914 гг. – С.252; Китанина Т.М. Война, хлеб и революция. – С.324.
- ⁵² Степанович Е.П. Указ. соч. – С.61.
- ⁵³ Струмилин С.Г. Указ. соч. – С.179.
- ⁵⁴ Вольнь. – 1900. – № 184. – С.3; Киевлянин. – 1900. – № 205. – С.3.
- ⁵⁵ ЦДІАК. – Ф. 493. – Оп. 35. – Спр. 151. – Арк. 34; Сборник действующих в г.Каменец-Подольске обязательных постановлений городской думы (изданных за время действия в Каменец-Подольске Городового Положения 1870 и 1892 гг. по 1 июля 1915 года). – С.74–76.
- ⁵⁶ Киевлянин. – 1904. – № 207. – С.3.
- ⁵⁷ Там само. – 1902. – №282. – С.2.
- ⁵⁸ Там само. – 1901. – № 103. – С.4.
- ⁵⁹ Клепиков С.А. Питание русского крестьянства //Материалы по изучению массового потребления. – Вып.2. – Ч.1. Нормы потребления главнейших пищевых продуктов. – М., 1920. – С.25.
- ⁶⁰ 1 фунт = 0,4095 кг.
- ⁶¹ Державний архів Житомирської області (далі –ДАЖО). – Ф.62. – Оп.1. – Спр.940. – Арк.3; Спр.1230. – Арк. 2–13.
- ⁶² Там само. – Спр.1266. – Арк.19, 20, 23, 32; Спр.1249. – Арк.19, 20, 24, 33, 37, 48; Анкета о дороговизне и борьбе с ней. – К., 1914. – С.2.
- ⁶³ ДАЖО. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.1230. – Арк.15, 26; ЦДІАК. – Ф.574. – Оп.1. – Спр.1019. – Арк.40; Спр.78. – Арк.1–15; ДАК. – Ф.112. – Оп.1. – Спр.1268. – Арк.11–27; Спр.1353. – Арк.2–18; Державний архів Київської області (далі –ДАКО). – Ф.9. – Оп.28. – Спр.35. – Арк.34.

- ⁶⁴ Россия 1913 год. - С.305.
- ⁶⁵ Попов О.С. Назв. праця. - С.16.
- ⁶⁶ Наулко В.И., Миронов В.В. Указ. соч.- С.72.
- ⁶⁷ Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія (історико-етнографічне дослідження). - К., 1977. - С.36.
- ⁶⁸ Киевлянин. - 1903. - №3. - С.5.
- ⁶⁹ Там само. - № 4. - С.1.
- ⁷⁰ Струмилин С.Г. Указ. соч. - С.489.
- ⁷¹ Киевлянин. - 1912. - № 338. - С.7.
- ⁷² Общий очерк экономической жизни Юго-Западного края. - К.,1913. - С.35.
- ⁷³ Киевлянин. - 1904. - № 203. - С.6.
- ⁷⁴ Там само. - 1912. - № 337. - С.1.
- ⁷⁵ Аршин =16 вершків=71,12 см.
- ⁷⁶ Там само. - 1911. - №86. - С.5.
- ⁷⁷ ДАЖО. - Ф.62. - Оп.1 дод. - Спр.154. - Арк.56.
- ⁷⁸ Россия 1913 год. - С.305.
- ⁷⁹ ДАЖО. - Ф.62. - Оп.1. - Спр.69. - Арк.37.
- ⁸⁰ Там само. - Арк.37, 52.
- ⁸¹ Там само. - Арк.43.
- ⁸² Там само.
- ⁸³ Киевлянин. - 1901. - №98. - С.4.
- ⁸⁴ Там само. - № 96. - С.4.
- ⁸⁵ ДАЖО. - Ф.62. - Оп.1. - Спр.69. - Арк.43.
- ⁸⁶ Жизнь и искусство. - 1897. - № 216. - С.4.
- ⁸⁷ Киевлянин. - 1903. - №16. - С.5; 1912. - № 337. - С.6.
- ⁸⁸ Там само. - 1901. - №102. - С.6; 1903. - №10. - С.5; 1914. - №21. - С.4.
- ⁸⁹ Там само. - №95. - С.5; 1901. - № 98. - С.6.
- ⁹⁰ ДАЖО. - Ф.62. - Оп.1 дод. - Спр.154. - Арк.6, 15; Ф.206. - Оп.1. - Спр.14. - Арк.14; Спр.24. - Арк.9; ДАК. - Ф.112. - Оп.1. - Спр.1686. - Арк.7, 11, 26; Спр.1518. - Арк.2; Киевлянин. - 1901. - №98. - С.4.
- ⁹¹ Эймонтова Р.Г. Указ. соч. - С.244.
- ⁹² Степанович Е.П. Указ. соч. - С.64.
- ⁹³ Калашиников Н.Т. Указ. соч. - С.50.
- ⁹⁴ Александров Д. Указ. соч. - С.52.
- ⁹⁵ Там само. - С.1.
- ⁹⁶ Там само. - С.55.
- ⁹⁷ Там само.
- ⁹⁸ Ведомости сельского хозяйства и промышленности. - 2 августа, 1899. - № 69. - С.4.
- ⁹⁹ Александров Д. Указ. соч. - С.24.
- ¹⁰⁰ ДАЖО. - Ф.62. - Оп.1. - Спр.69. - Арк.2, 38; ДАК. - Ф.176. - Оп.1. - Спр.202. - Арк.1-9.
- ¹⁰¹ Киевлянин. - 1912. - № 338. - С.8.
- ¹⁰² Там само. - 1904. - № 204. - С.6; 1911. - № 83. - С.1; 1912. - №337. - С.5.
- ¹⁰³ Там само. - 1904. - № 7. - С.1.
- ¹⁰⁴ ЦДІАК. - Ф.442. - Оп.664. - Спр.35. - Арк.24, 25; Оп.864. - Спр.244. - Арк.1-25; ДАЖО. - Ф.183. - Оп.1. - Спр.239. - Арк.2-11.
- ¹⁰⁵ Калашиников Н.Т. Указ. соч. - С.8.
- ¹⁰⁶ Эймонтова Р.Г. Указ. соч. - С.260-261.
- ¹⁰⁷ Киевлянин. - 1914. - № 199. - С.4; 1903. - № 10. - С.5.
- ¹⁰⁸ Гуржій О.І., Ісаєвич Я.Д., Котляр М.Ф. Вказ. праця. Т.1. - С.307; Киевлянин. - 1914. - №21. - С.1; 1911. - № 83. - С.1; 1910. - №36. - С.1; ДАЖО. - Ф.62. - Оп.1. - Спр.1058. - Арк.7-20; ДАКО. - Ф.1. - Оп.249. - Спр.158. - Арк.2-6; Оп.333. - Спр.107. - Арк.9.
- ¹⁰⁹ Білан Ю.Я., Білецький А.О. Назв. праця. - С.55.
- ¹¹⁰ Киевлянин. - 1911. - № 149. - С.1.
- ¹¹¹ Там же. - 1904. - № 6. - С.1; 1912. - № 337. - С.1; ЦДІАК. - Ф.442. - Оп.641. - Спр.159. - Арк.1-3.
- ¹¹² Струмилин С.Г. Указ. соч. - С.489.

¹¹³ Рада. – 1913. – 25 січня. – №10. – С.1.

The article researches the problem of student's well-being in Ukraine in the second half of the XIX – early XX cc. It reviews the dynamics of quantitative composition of the latter, value of their cash allowance, analyses in detail the evolution of housing provision of student youth. The article traces the character of student's foodstuff consumption and general goods usage, provision of their cultural and spiritual needs.

Д.М. Чорний*

ТОРГІВЛЯ В ХАРКОВІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У даній статті автор на основі опублікованих джерел та знайдених ним архівних даних щодо розвитку торгівлі у Харкові на початку ХХ ст. прагне показати географію розташування, загальну кількість торгових закладів, співвідношення торговельних підприємств продовольчого та непродовольчого профілів, обсяги товарообігу тощо.

Одним із нагальних завдань, що постали перед сучасною історичною наукою в Україні, є дослідження суспільства в усій його повноті, взаємозв'язку економічних, соціальних та політичних компонентів буття, розкриття процесу розвитку української нації на всій етнічній території, у містах і селах, в умовах різних форм господарювання, самоврядування¹.

Історія постійної торгівлі залишається однією з найменш досліджених сторінок соціально-економічного життя міст України. З великими труднощами на шляху наукового пошуку зіткнулися вже фахівці на самому початку ХХ ст. Д.І.Багалій та Д.П.Міллер – автори фундаментальної двотомної "Історії міста Харкова" – констатували (і небезпідставно): матеріали стосовно постійної торгівлі в Харкові "попри всі пошуки, виявились мізерними"². Варто зазначити, що Д.І.Багалій був одним із провідних діячів харківського міського самоврядування того часу і, працюючи над книгою, мав доступ до значної кількості поточних матеріалів, що проходили крізь міські думу та управу.

У 1920-х роках С.Г.Струмилін, а у другій половині 1950-х рр. Ю.А.Авдаков, А.П.Половников, Г.А.Діхтяр трохи підняли завісу над деякими аспектами розвитку цієї сфери економіки на початку ХХ ст., визначили динаміку зростання торгової мережі, кількості зайнятих, обсягів товарообігу в імперії в цілому та у великих регіонах, не виділяючи окремо міську торгівлю. Дослідники лише констатували, що осередками постійної, стаціонарної, магазинної торгівлі були переважно великі міста, ілюструючи наведені узагальнюючі дані прикладами розвитку великих фірм у Санкт-Петербурзі та Москві. Виходячи з головної мети радянської історичної науки – пошуку суперечностей капіталістичного розвитку та передумов соціалістичної революції – вони дійшли висновків, що Російська імперія "була перенасичена роздрібною торговою мережею", мали місце "розбухання торгового апарату", незадовільний загалом характер розвитку галузі³. Але історики розійшлися щодо визначення таких показників, як густота, динаміка змін торгової мережі. Так, С.Г.Струмилін, А.П.Половников стверджують, що між 1900–1913 рр. кількість потенційних покупців, що припадала на одне торгове підприємство (крамницю, лавку, палатку тощо), скоротилася з 159 до 129⁴. Г.А.Діхтяр вважає, що і в 1912 р. на один торговий заклад в імперії в цілому припадало 154 потенційних покупці, зокрема, по українських губерніях та області Війська Донського

* Чорний Дмитро Миколайович – канд. іст. наук, доцент кафедри українознавства Харківського національного ун-ту ім. В.Н.Каразіна.

– 150 осіб⁵. Історія постійної торгівлі не отримала свого конкретного та неупередженого висвітлення ні у вітчизняних, ні в західних дослідженнях з історії українських міст. У публікаціях про Харків, Одесу, Катеринослав, повітові міста будь-які відомості або відсутні, або (здебільшого це притаманне радянській добі) обмежуються згадками про фешенебельні магазини центральних вулиць і кількість трактирів, "питейних заведень" тощо, підводячи читача до думки про паразитичну, антинародну сутність капіталістичного міста⁶.

Стан, в якому перебуває сьогодні уявлення про торгівлю на початку ХХ ст. у містах Російської імперії, і не лише її українських губерній, промовисто віддзеркалено у дослідженні Б.Н.Миронова. Автор, фахівець з урбаністичних студій, порівнюючи середньостатистичне місто імперії в 1825 та 1910 рр., у першому випадку серед даних про населення, кількість споруд, лазень, "питейних заведень" тощо називає й лавки – осередки роздрібною торгівлі, а в другому – лише згадує, що на кожне місто припадало по 35–36 трактирів, 18–19 пивних рундуків та винниць, тобто торгових закладів певного ґатунку⁷.

Таким чином, уявлення про міста, характер їх економічного розвитку, соціальних відносин залишається однобічним. Деякі питання, зокрема кількість, розміщення торгових закладів, співвідношення торгових підприємств продовольчого та непродовольчого профілів, їх потужність недосліджені або не поставлені в порядок денний наукових студій. Таке становище пояснюється кількома причинами, які тією чи іншою мірою пов'язані з проблемою джерельної бази. По-перше, в торгівлі ринкова стихія проявляє себе чи не найяскравіше через постійні коливання цін, сезонні стрибки попиту товарів, жорстку, навіть жорстоку конкурентну боротьбу, що тягне банкрутства, перехід права власності протягом короткого відрізка часу тощо. По-друге, однією з ключових засад існування торгівлі було і залишається – збереження комерційної таємниці – головна передумова виживання у змаганні з конкурентами за гаманці покупців. Звісно, все це обмежувало можливості податкових, статистичних та інших установ оперативного фіксувати стан справ. По-третє, негативно впливали деякі особливості відкладання документів в архіви та їх зберігання. Переважна більшість джерел, особливо останніх років існування Російської імперії, просто не встигли потрапити до місцевих архівів, зникли під час війн, революційних перетворень. Враховуючи сказане, стає зрозумілим, чому публікацій з історії торгівлі замало.

В європейській науці історія розвитку міської торгівлі розглядається під іншим кутом зору. Дослідники з'ясовують, як вона впливала на повсякденне життя міст, якою мірою в ній виявляють себе загальні тенденції економічного розвитку, чи знаменував розвиток мережі крамниць поступ цивілізації. Так, Ф.Бродель розглядав крамничну торгівлю як одну з ключових ознак урбанізації⁸. Він звернув увагу на існування взаємозв'язку між розвитком економіки країни і густотою торговельної мережі, вважаючи, зокрема: "при нинішньому стані наших знань можемо твердити, що ... збільшення числа посередників у сфері розподілу ... доводить всього-на-всього, що це зростання випереджало піднесення економіки, надміру покладаючись на нього"⁹. Французький дослідник наголошує на необхідності подальших поглиблених студій у даному напрямку¹⁰.

Мета даної статті – з'ясувати інформаційні можливості як опублікованих джерел, так і віднайдених нами архівних матеріалів щодо розвитку торгівлі, навести деякі показники (масштаби, географію розташування, спеціалізацію точок роздрібною торгівлі) на прикладі одного з провідних торговельних центрів українських земель Російської імперії – Харкова – на початку ХХ ст., привернути увагу фахівців до необхідності і можливих напрямів подальшої пошукової роботи в архівах. Вважаємо, дослідження історії розвитку крамничної торгівлі в Україні періоду зростання капіталізму може бути корисним для з'ясування загальносвіто-

вих закономірностей суспільного розвитку. У сучасній Українській державі постійна торгівля розвивається не менш динамічно, ніж і сто років тому, викликаючи неоднозначні оцінки. Отже, з'ясування особливостей характеру, масштабів її розвитку на тих чи інших етапах сприятиме пошуку відповідей на гострі питання сьогодення, оптимізації та регулюванню відповідних процесів в економіці українських міст.

Матеріали щодо розвитку торгівлі в Харкові представлені як в офіційних звітах міського самоврядування у вигляді "Відомостей про кількість виданих свідоцтв промислового податку і інших зборів" за певний рік (далі – "Відомості..."), так і в різноманітних довідково-інформаційних публікаціях, розрахованих на комерсантів та широке коло споживачів.

"Відомості..." містять дані про кількість виданих міською управою документів на право підприємницької діяльності, зокрема, свідоцтв на торговельне підприємство, склади, ярмаркову торгівлю та купецьких, про суми державного, міського, земського й місцевого зборів, що виплачувалися загалом по кожній категорії свідоцтв¹¹. У довідниках "Весь Харьков" (видавався в 1906–1917 ст.) та "Список купцов и промышленников города Харькова за 1913 год" (далі – "Список...") друкувалися відомості про адреси, профіль, назви та прізвища власників підприємств, беручи за основу дані, подані останніми, тобто дані лише про ті торговельні точки, власники яких бажали заявити про себе (оголошення приймалися і друкувалися безкоштовно)¹².

Суттєво розширюють інформаційні можливості названих публікацій матеріали податкових інспекторів міста Харкова, що зберігаються в Державному архіві Харківської області (далі – ДАХО), фонди 536–541. До 1910 р. у місті існувало три податкові дільниці. Але великі темпи розвитку торгівлі, перш за все постійної роздрібною, примусили місцеву владу вдатися до упорядкування роботи податківців. Місто було поділене на п'ять, а 1912 р. – на шість дільниць. У 1910–1913 рр. мав місце пошук оптимальних розмірів дільниць, розподіл повноважень між інспекторами. Очевидно, внаслідок цієї реформи та інтенсифікації процесу заснування нових підприємств, ускладнилася робота податківців, що призвело до неоднакового відкладання та збереження документів. Більш повно в ДАХО представлені документи по першій (Ф.536), другій (Ф.537), четвертій (Ф.539) та шостій (Ф.541) дільницях, які до 1910 р. становили першу (I та IV) і другу (II та VI) дільниці. По третій (Ф.538) і п'ятій (Ф.540) дільницях (колишня третя) збереглися окремі розрізнені справи за деякі роки.

Більшість документів становлять собою інформацію щодо нагляду за правильністю сплати різних податків, перш за все квартирних, переважно неплатниками; поточне листування з поліцією, органами місцевого самоврядування; скарги, заяви тощо самих підприємців. Найбільшу цінність становлять списки усіх закладів торгівлі і промисловості, що мали сплачувати розкладочний збір у 1910–1912 рр. по I і IV дільницях, віднайдені нами у фондах 536 (справа 110 "Матеріали до розкладки") та 539 (справа 3 "Поточне листування щодо розкладочного збору")¹³. Складені податковими інспекторами, вони містять інформацію про прізвища, ім'я та по батькові власника, відомості про спеціалізацію закладу торгівлі й адресу, інформацію про розряд, за яким ведеться торгівля, суми зборів та обігу і відповідні прогнози на наступний податковий рік.

Зіставлення опублікованих і архівних матеріалів дозволяє дійти таких висновків:

По-перше, "Відомості..." дають уявлення про загальну кількість торговельних закладів, темпи розвитку мережі постійної торгівлі в місті на початку ХХ ст. Так, якщо в 1904 р. у Харкові функціонувало 3936 магазинів, лавок, рундуків та інших торговельних точок, то в 1912 р. міське управління видало 5268 посвідчень на торговельні заклади¹⁴. Таким чином, протягом восьми років мережа зросла щонайменше на 1332 одиниці, або на 33,8%. По Російській імперії, за даними С.Г.Струмиліна, кількість торговельних закладів, зобов'язаних вибирати патент, у 1905–1912 рр.

збільшилася на 279,8 тис., або на 31,6%¹⁵. Темп приросту торговельної мережі Харкова більш ніж удвічі випереджав приріст міського населення, чисельність якого зроста між 1904–1912 рр. із 206 315 до 239 904 осіб, або на 16,3%¹⁶. Таким чином, якщо в середньому по місту на один торговий заклад у 1904 р. припадало 52,4, то у 1912 р. уже 45,5 мешканці.

По-друге, "Список..." відзначається малою репрезентативністю, оскільки містить інформацію лише про 1213 торгових точки (23% від даних "Відомостей...") і може бути джерелом вивчення лише мережі закладів найбільших у місті торговців, приміром, С.М.Жевержеєва і поступається за інформативністю іншим матеріалам.

По-третє, архівні матеріали дозволяють скласти цілісне уявлення про торгівлю на певній території, що охоплює південно-західну, південну та південно-східну частини міста, на якій проживали в 1912 р. 124 805 або 52% харків'ян. Сюди входили як центральні райони Харкова з так званими "великими торговими вулицями", де концентрувалася значна кількість торговельних закладів (Університетська, Катеринославська, Рибна вулиці), а також Кінний базар, так і окраїни із середньо- і малоторговими (Григорівська, Ново-Проїжджа, Семінарська, Москалівська, Заїківська, Основ'янська та ін.) вулицями.

Репрезентативність даних податкових інспекторів значно перевищує наявні публікації. Приміром, якщо в довіднику "Весь Харьков" по вулиці Петинській, яка належала до I податкової дільниці, фіксується 16 закладів торгівлі, то податковим інспектором – 62, тобто в чотири рази більше. По малоторговій вул. Мар'їнській довідник подає п'ять торгових точок, інспектор – 16; по Рибній вул. (парний бік якої входив у зону "відповідальності" інспектора I дільниці) "Весь Харьков" називає 35 торгових закладів, а документи податкової служби – 51.

Проведений аналіз дозволяє дійти висновку, що в довіднику "Весь Харьков" за 1913 р. відсутні дані щодо підприємств із незначними – менше 10 тис. руб. – торговим обігом.

У 1910–1911 рр. у районі I податкової дільниці функціонували 567 торгових закладів, з яких 487 вели торгівлю не менше одного року¹⁷. Майже 3/4 торговельних закладів (408) мали продовольчий профіль, у тому числі 357 функціонували не менше одного року. Отже, частка нових становила 12,5% від загальної кількості діючих¹⁸. Бакалією та гастрономічним товаром торгували 244 заклади (43% від загальної кількості), у тому числі 35 – відкритих у поточному році. Торгівлю хлібом вели 38 крамниць та булочних (три нових); їдалень, трактирів і ресторанів працювало 45 (вісім нових), пивних – 33 (п'ять нових). 159 торгових закладів забезпечували мешканців товарами непродовольчого характеру, з них нових було 29 (18,2%). Майже третину (48 – становили ті, що спеціалізувалися по продажу вугілля, дров, гасу; 29 торгували галантерейними та мануфактурними виробами. У районі діяли також 20 аптек, 16 крамниць із продажу взуття, шкір, пуху, хутра, картузів; 12 – із продажу залізних виробів. Решта закладів припадала на торгівлю технічними знаряддями, годинниками, насінням, меблями, книжками тощо.

У районі IV дільниці функціонувало 536 торгових закладів, з яких 479 вели торгівлю не менше одного року¹⁹. Більшість крамниць та інших торгових точок стаціонарного характеру – 369 (69% від загальної кількості) становили ті, що пропонували населенню продовольчі вироби, з них 329 діяли не менше одного року. Бакалійних і гастрономічних магазинів було 260 (48,5% від загальної кількості). Хлібом торгували 52 заклади, горілчаними виробами – 30, їдалень, ресторанів та інших закладів харчування – 27. Також у районі вели торгівлю 167 крамниць непродовольчого характеру, з яких нових було 17 (10%). Майже п'яту частину (31 заклад) становили склади вугілля, дров, гасу. 21 крамниця торгувала галантерейними та мануфактурними виробами, 17 – взуттям, шкірами, пухом, хутром, картузами тощо, 7 – виробами із заліза, функціонувало також 14 аптек. Особливістю цього району був великий відсоток – 46% від загальної кількості закладів

непродовольчого характеру – 77 крамниць, що торгували годинниками, зоологічним товаром, книжками, автомобілями, меблями тощо. На нашу думку, це пояснюється тим, що по Катеринославській та прилеглих до неї вулицях мешкало значно заможніше населення, ніж у районі І дільниці, де зосереджувалися великі заводи.

Переважає більшість торгових точок у районі І дільниці – 249 (69,8% від кількості тих, про оборот яких відомості збереглися) – були дрібними, тобто такими, де сума річного обігу не перевищувала 10 тис. руб. Торгових закладів, які можна вважати середніми за оборотом (11–50 тис. руб.) діяло 79. До великих з обігом понад 51 тис. руб. належало 32 крамниці, з них у 19 оборот перевищував 100 тис. руб. Майже всі заклади торгівлі з обігом більше 100 тис. руб. розміщувалися на вулицях центру міста – Рибній, Університетській та прилеглих до них провулках – Соляниківському, Троїцькому (виняток становила торгівля м'ясом О.А.Мейєрова, розташована на Кінному базарі, з обігом 135 тис. руб.). Тут вели роздрібну й оптову торгівлю бакалією М.Є.Воловник, Г.Б.Галинський, К.П.Уткін, А.Ф.Якимов, чаєм та цукром – І.І.Ващенко, І.М.Філіппов, С.В.Перлов, цукерками – І.Б.Картишов та ін. У 1911–1912 рр. обіг магазину М.Є.Воловника зріс із 1,250 до 2 млн. руб., А.Ф.Філіппова – з 165 тис. до 214 тис. руб., у той час як деякі скоротили торгівлю. Зокрема оборот І.І.Ващенкова за той самий час впав з 250 тис. руб. до 200 тис. руб.²⁰ Але водночас на Рибній вулиці вели торгівлю п'ять бакалійних крамниць, чотири ідальні, по одному галантерейному магазину та аптеці з обігом до 20 тис. руб., з яких вісім закладів належали до дрібних з оборотом до 10 тис. руб.

Серед 130 закладів непродовольчого характеру, про обіг яких збереглися відомості в архівних документах, більше половини – 71 (54,6%) – належали до дрібних з оборотом до 10 тис. руб.; 43 (33%) – із середнім обігом, і лише 16 (12,3%) належали до великих з оборотом понад 50 тис. руб., із них сім з обігом більше 100 тис. руб. Усі останні розташовувались у центрі міста та на Кінному базарі і мали оборот, який сягав 200 тис. руб. (торгівля шкірами С.М.Калинського), 250 тис. руб. (торгівля милом С.В.Якімова) і навіть 321 тис. руб. (торгівля двигунами "Браун Епп"). Багато дрібних закладів, як, приміром, торгівля шкірами М.К.Берзінова, шкіряним взуттям Є.К.Курачого, галантерейними виробами та взуттям С.Л.Грубермана, галантереєю А.М.Попова, А.А.Ширмана, з обігом від 2 до 8 тис. руб., були розміщені доволі рівномірно як по великих торгових, так і середньоторгових вулицях²¹.

На території ІV дільниці співвідношення торгових точок було дещо іншим. 260 продовольчих, або 81%, із 321, відомості про обіг яких вдалося встановити, належали до дрібних, 49 (15,3%) – до середніх, 12 (3,7%) – до великих (із них три мали оборот у 100 тис. і більше руб., зокрема торгівля хлібобулочними виробами А.Є.Муравйова). Серед 133 закладів непродовольчого характеру, відомості про обіг яких збереглися, 85 (64%) належали до дрібних, 33 (45%) – до середніх, 15 (11,3%) – до великих. Серед останніх особливо вирізнялися торгівля картузами П.С.Гончарова з обігом 150 тис. руб. та магазин готового одягу С.А.Крейновича з оборотом у 100 тис. руб. на Катеринославській вулиці, склад землеробських машин і знарядь Е.Р.Альсон – 302 тис. руб. У міру віддалення від центру міста кількість дрібних торгових закладів зростала. Найяскравіше це ілюструє ситуація з книжковими магазинами, які розміщувалися на Катеринославській вулиці. На самому початку її знаходився найбільший у місті магазин фірми А.С.Суворіна, обіг якого становив 80 тис. руб., а далі, на непарному боці, між 29–51 номерами вели торгівлю А.В.Горюшкін, І.В.Васильченко, Є.В.Розова, оборот яких не перевищував 4 тис. руб.²²

Таким чином, загалом у південно-східній, південній та південно-західній частинах Харкова у 1911–1912 рр. функціонувало 1103 магазини, крамниці, інші

торгові точки, з яких 966 (87,6%) існували понад один рік. 777 закладів (70,4%) вели торгівлю продовольчими товарами, 326 (29,6%) – непродовольчими. Більшість закладів – 502 (45,5%) спеціалізувалися на бакалійних і гастрономічних товарах. Найпоширенішим їх типом була невеличка крамничка, яку в документах податкової служби називали "бакалійною лавкою". На другому місці за кількістю – 111 точок (10,1%) – були ті, що вели роздрібну торгівлю речами, призначеними для задоволення різноманітних поточних потреб суто міських верств населення (від аптек до торгівлі кормом для кімнатних тварин). Третю за чисельністю групу становили заклади торгівлі хлібом – 85 (7,7%), четверту – склади вугілля, дров, гасу – 79 (7,2%), п'яту – 72 (6,5%) – їдальні, ресторани тощо; шосту – 63 (5,7%) – заклади торгівлі горілчаними виробами. 50 крамниць (4,5% загальної кількості) вели торгівлю галантерейними та мануфактурними товарами.

Практично усі квартали Харкова, як свідчать матеріали податкових інспекторів, мали торговий заклад стаціонарного характеру. На окраїнах міста функціонували, переважно, бакалійні лавки, склади палива, натомість відсутні аптеки, галантерейні та мануфактурні крамниці, зафіксовано не більше п'яти винних лавок. Не лише по великих торгових вулицях центру міста, але й середньоторгових, що розташовані в районах житлової забудови, на початку ХХ ст. існувала система торгових закладів різних за профілем, оборотом, якістю та цінами пропонованих на продаж товарів. Отже, вони задовольняли попит прошарків населення з неоднаковою купівельною спроможністю.

У постійній торгівлі Харкова в 1910–1912 рр. відбувалися динамічні процеси, галузь чутливо зреагувала на перші ознаки економічного піднесення і була, так само, як у Західній Європі, певним барометром останнього. Архівні документи надають можливість внести суттєві корективи в існуючі дані щодо торговельної мережі, зокрема її густоти, розподілу крамниць за спеціалізацією, обсягами обороту, спростовують поширений із радянських часів стереотип про домінування в містах закладів торгівлі горілчаних виробів. У 1904–1912 рр. зростання торгової мережі Харкова значно випереджало приріст населення. Густота торгової мережі в цілому по місту сягнула 45,5 особи на одну торгову точку, хоча поза центром становила понад 113 осіб на одну крамницю. Існування таких диспропорцій пояснюється, на наш погляд, підвищеною концентрацією торгових точок на території найбільшого в місті Благовіщенського базару і Пасажу (дані про які не збереглися у фондах податкових інспекторів), на деяких вулицях у центральних районах (Рибна, Катеринославська) та на периферії міста (Петінська). Все це свідчить про необхідність поглибити науковий пошук, ширше вводити в науковий обіг не лише узагальнюючі матеріали та дані, а й поточні документи різних установ державної влади та місцевого самоврядування, що дозволить відтворити історію повсякденного буття великих і малих міст України та вийти на розуміння характеру, темпів, динаміки розвитку процесів економічних і політичних перетворень, що охопили українські землі на початку ХХ ст.

¹ Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної історичної науки // Укр. іст. журн. – 1998. – №5. – С.30–39; 1999. – №1. – С.85–91; Реснит О.П. Деякі проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки // Укр. іст. журн. – 2000. – №2. – С.11.

² Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). – Т.2. (ХІХ-й и начало ХХ-го века). – Харьков, 1912. – С.515.

³ Авдаков Ю.К. К вопросу о концентрации капитала в городской торговле дореволюционной России // Учен. зап. Москов. эконом.-стат. ин-та. – 1956. – Т.7. – С.105–122; Половников А.П. Торговля в старой России. – М., 1958. – С.79, 88; Дихтяр Г.А. Внутренняя торговля в дореволюционной России. – М., 1960. – С.79, 82.

⁴ Струмилин С.Г. Очерки советской экономики. Ресурсы и перспективы. – М.;Л., 1928. – С.230–231; Половников А.П. Вказ. праця. – С.79.

⁵ Дихтяр Г.А. Вказ. праця. – С.82.

⁶ Михайлик О.Ф. Харкову – 300 років: Короткий історико-економічний нарис. – Харків, 1956. – С.20–91; Дяченко М.Т. Ізюм: історико-краєзнавчий нарис. – Харків, 1963. – С.48–65; Шатров М. Город на трех холмах. Книга о старом Екатеринославе. – Днепропетровск, 1966. – С.239–240; Історія міст і сіл Української РСР: Харківська область. – К., 1967. – С.73–90, 357–358, 530–531, 592–596, 669–670; Герлігі П. Одеса: Історія міста 1794–1914. – К., 1999. – С.167–293.

⁷ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – СПб., 1999. – Т.1. – С.310.

⁸ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – К., 1997. – Т.2: Ігри обміну. – С.41–50.

⁹ Там само. – С.52.

¹⁰ Там само. – С.48, 50, 517.

¹¹ Известия Харьковской городской Думы. – 1913. – №3. – С.254.

¹² Весь Харьков на 1913 г. – Харьков, 1913. – С.439–612; Список купцов и промышленников г. Харькова за 1913 год. – Харьков, 1913. – С.3–46.

¹³ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.536. – Оп.1. – Спр. 110. – Арк. 76–148; Ф.539. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.70–115.

¹⁴ Багалеї Д.И., Миллер Д.П. Вказ. праця. – С. 528–529; Известия Харьковской городской Думы. – 1913. – №3. – С.254.

¹⁵ Струмилин С.Г. Вказ. праця. – С.243.

¹⁶ Города России в 1904 г. – СПб., 1910. – С.172; Главные итоги переписи г. Харькова 8 дек. 1912 г. – Харьков, 1914. – С.39.

¹⁷ ДАХО. – Ф.536. – Оп. 1. – Спр.110. – Арк. 76–148.

¹⁸ Новими торговими закладами інспектори вважали не лише такі, що постали в поточному році, так би мовити, “з нуля”, але й ті, що змінили власника.

¹⁹ ДАХО. – Ф.539. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.70–115.

²⁰ Там само. – Спр.110. – Арк. 78–112; Спр.125. – Арк.238–253.

²¹ Там само.

²² Там само. – Ф.539. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.70–115.

In given article the author on the basis of published sources and founded by him archive materials concerning trade development in Kharkiv in the beginning of 20th c. aims to show the geography of arrangement, general number of commercial institutions, the ratio of grocery and nonfoods business, value of commodity circulation etc.

Н.Г.Стоколос*

ПОЛІТИКА УРЯДІВ МІЖВОЄННОЇ ПОЛЬЩІ (1918–1939 рр.) ЩОДО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ Й УКРАЇНЦІВ

Статтю присвячено розглядові становища православної церкви в міжвоєнній Польщі. З'ясовано, що в основі етноконфесійної політики лежало дві ідеї: запорука монолітності держави полягає у віросповідній єдності; церковна унія з погляду державної інтеграції дає зворотні наслідки. Детально простежено реалізацію заходів щодо трансформації українського православ'я на Волині, Холмищині й Підляшші (“ревіндикація сакральних об'єктів і душ”).

Мета дослідження обумовлена необхідністю виявлення в подіях і процесах буття православної церкви на західноукраїнських землях та етнічних українських теренах у міжвоєнній Польщі (1918–1939 рр.) особливостей, які були спрямовані на протидію національному розвитку православних українців та їхньої релігійної

* Стоколос Надія Георгіївна – д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри філософії й соціальних наук Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету.

самоідентифікації. Відтак, основним завданням статті є визначення дискурсу релігійної й національної політики II Речіпосполитої та механізмів її практичної реалізації в зазначений період із урахуванням методів і форм її здійснення та наслідків для української людності Волині, Холмщини й Підляшшя.

Православна церква в контексті державної етноконфесійної політики

Відроджена 1918 р. Польща – II Річпосполита – була багатонаціональною й багатоконфесійною державою. 1931 р. з 32,1 млн. її громадян поляків було 65%. Найчисельнішою національною меншиною були українці (близько 16%), за ними йшли євреї (майже 10%), білоруси (понад 6%), німці (2%). На інші національні групи (литовці, чехи, словаки, росіяни, а також невеликі національні анклавні так звані польських татар і вірменів) припадало близько 1% від загальної кількості населення.

За віросповідною ознакою українська меншина в Польщі поділялася на православних (11,8%) і греко-католиків (10,4%). За переписом 1931 р., серед українців було 2 млн. 855 тис. греко-католиків (60%) і 1 млн. 840 тис. православних (39%). 60 тис. (майже 1%) українців належало до інших віровизнань: римо-католицького (26 тис.), євангелічного (7 тис.) та інших протестантських конфесій (25 тис.).

Територіальне розміщення українців-греко-католиків і українців-православних було досить симптоматичним. Майже всі греко-католики проживали на теренах, які раніше були в складі Австро-Угорщини, а православні – на теренах колишньої Російської імперії. Ця конфесійна диференціація була проявом актуальної навіть у XIX ст. засади – "cuius regio eius religio" ("чия земля (управління, влада), того й релігія"). На західних землях України було створено чітко зафіксований конфесійний рубіж – так званий "сокальський кордон", на межі між колишньою Малопольцею (Галичиною) й Волиню та Холмщиною. До 1944–1945 рр. "сокальський кордон", по суті, був межею двох світів – католицького й православного. Чіткий рубіж проходив, з одного боку, по лінії Збараж–Броди–Радехів–Сокаль–Рава-Руська–Любачів (тут проживало від 51 до 69% греко-католиків і 0,2–0,6% православних), а з іншого – по лінії Кременець–Дубно–Горохів–Володимир-Волинський–Томатів–Білогірай (тут було від 18 до 80% православних і лише 0,1–1,7% греко-католиків).

Конфесійна межа, яка відповідала "сокальському кордону", була непорушною, попри спроби її змінити однією зі сторін. Здобутки тієї чи іншої сторони на цьому відтинку місії були мізерними. З одного боку, вдалося здобути кільканадцять тисяч неоуніатів, розпорощених по території так званих "східних кресів", головним чином, на Волині, з іншого – понад 20 тис. неоправославних, здебільшого лемків, які намагалися в такий спосіб відокремитися від греко-католицької церкви.

По I світовій війні православна церква в Польщі перебувала в стані хаосу – практично був перерваний її зв'язок із Російською православною церквою (РПЦ), змінився статус (зі становища панівної, державної, вона стала толерованою церквою релігійної меншини).

У відродженій Польщі політична роль православної церкви ототожнювалася з її участю в ліквідації унії на Правобережній Україні 1839 р., зокрема на Волині, а пізніше (1875 р.) – на Холмщині й Підляшші. Роль православної церкви в даних акціях не зводилася лише до добровільного соборного освячення надзвичайно болісної для уніатів трансформації, оскільки вона збагачувалася сакральними об'єктами (церквами, каплицями, духовним закладами, церковними маєтками), які раніше належали греко-католицькій і римо-католицькій церквам. Слід зазначити, що в Польщі міжвоєнного періоду частина ієрархії й духівництва православної церкви все ще сповідувала ідею "великої, святої й триєдиної Русі", водночас, як і римо-католицька церква, виступаючи проти комунізму й радянської влади.

Більшості поляків-католиків православна церква уявлялася проросійською, ворожою польській державності. У суспільній свідомості поляків і в реальній політиці Польщі того часу проявилось багато анахронізмів, коріння яких сягало XVI–XVII ст. До "антихристиянства" було зараховано "українську схизму" не лише в православному, але й в уніатському варіантах¹. У тогочасних католицьких підручниках Закону Божого православна церква інколи трактувалася "костелом схизматичним, не істинним, фальшивим, не апостольським, таким, що не дає спасіння"².

Тож римо-католицька церква розпочала широкомасштабну ревіндикаційну³ кампанію щодо православ'я, намагаючись судовими чи насильницькими методами повернути матеріальні та духовні позиції, втрачені внаслідок прилучення уніатських епархій до православної церкви (ревіндукувати "душі", маєтки, будівлі, землі та ліси, що вже належали православної церкві).

Політика державної влади щодо православних не була чітко визначеною, особливо в початковий період правління національних демократів (ендеків), хоча вже тоді зумовлювалася націоналістичною концепцією їхньої східної політики⁴.

Польська націонал-демократія виходила з концепції пріоритету загальнонаціональних інтересів над "дрібними" прагненнями нацменшин країни. Роль суверена мав відігравати польський народ, який уважався єдиним носієм культурних надбань. Фактичний творець цієї концепції – відомий польський політик Р.Дмовський – у меморандумі, представленому комісії з польського питання вищої ради Паризької мирної конференції (1919 р.), так висловив її суть: "Треба створити такий кордон, де було б поселено стільки поляків, які б чисельністю своєю полонізували місцеве українське населення... Там, де ми можемо помножити свою силу й свою цивілізаційну місію, поглинаючи інші елементи, жодне право не забороняє цього, і робити це ми зобов'язані"⁵.

Ендеки прагнули створити мононаціональну державу шляхом примусової асиміляції неполяків. Отже, в їхніх політичних планах була латинізація "східних кресів", і питання про нормалізацію правового статусу православної церкви не порушувалося⁶. Однак тривалий час не можна було замовчувати й ігнорувати проблеми кількомільйонної конфесії, оскільки уряд мав гарантувати релігійні свободи своїм громадянам згідно з прийнятими ним за Ризьким договором 1921 р. зобов'язаннями.

У підґрунті державної політики II Речіпосполитої щодо слов'янських меншин лежало дві ідеї. Перша: основою державної єдності є віросповідна єдність. І друга: церковна унія з погляду державної інтеграції дає зворотні наслідки. Вони впливали з традиційної національної політики давньої Речі Посполитої, з історичного досвіду впровадження церковної унії на "руських" землях. Виявилось, що унія, яка від Берестейського собору 1596 р. була визначальним чинником державної політики щодо православної людності, спричинилася до утворення з греко-католицької церкви "інституціонального риштування українського національного сепаратизму"⁷. Саме тому в період "другої незалежності" (1918–1939 рр.) державна влада намагалася обмежити сферу впливу греко-католицької церкви, а також була проти запровадження нового католицького обряду – східновізантійського, убачаючи в цьому небезпеку посилення російського впливу й навіть розвитку української та білоруської самосвідомості.

У Польщі існувало дві концепції державної політики стосовно православної церкви, які заперечували одна одну: перша орієнтувалася на її ліквідацію, а друга – на "організаційну перебудову" церкви в потрібному державі напрямку. Ліквідаційна концепція виходила із засновку, що найефективнішим засобом державної та національної інтеграції є віросповідна єдність, і що православна церква (за своєю природою й суттю проросійська) дедалі більше українізована може стати чинником дезінтеграції. Це було реакцією на політичну роль Російської правосла-

вної церкви під час поділів Польщі. Вона підсилювалася також почуттям тривоги за майбутні польсько-російські стосунки. Тут інтереси держави та римо-католицької церкви збігалися, хоча взаємини між ними в цій площині склалися по-різному.

У перші повоєнні роки, у період зростаючої ворожості католиків до православних, під час розгортання ревідикаційної кампанії, державна влада діяла під тиском римо-католицької церкви. Однак поступово, намагаючись зберегти суспільну стабільність, держава пригальмовує наступальну політику, свідченням чого є ставлення на межі 1920-х–1930-х рр. до ревідикаційних акцій. У другій половині 1930-х рр., у період реалізації програми "зміцнення польськості" на східних землях II Речіпосполитої, брутальність її методів змусила римо-католицьку церкву, яка все ще була зацікавлена в послабленні православ'я, офіційно відмежуватися від цих акцій. Державна влада намагалася використати місійний потенціал римо-католицької церкви у своїх політичних інтересах. У цей час католицизм оцінюється державними органами як чинник націєтворчий, трактується прагматично, як інструмент державної політики, без глибокої релігійної мотивації.

Досвід показав, що ліквідувати православ'я неможливо з причини значної кількості його послідовників, укоріненості, а також наявності конституційних гарантій і загрози викликати ворожі настрої щодо Польської держави. Саме звідси впливає друга концепція – "організації" православної церкви, себто її докорінної перебудови на взірць національної польської церкви.

Наприкінці 1930-х рр. виразно фіксується вибіркове, регіональне застосування цих двох концепцій. Перша, "ліквідаційна", домінувала на Холмщині й Підляшші, а також у прикордонній із радянською Україною смузі, на Волині; друга, організаційна, – на інших теренах, заселених православними, хоча й тут держава вряди-годи вдавалася до першої концепції.

Подібно до того, як державі не вдалося успішно здійснити ліквідаційні заходи на вказаних вище територіях, їй (державі) також не вдалося радикально вплинути на процеси "перебудови" православної церкви в потрібному напрямі. Зазначимо, що істотну роль в інспірації цих процесів вона все ж відіграла.

По-різному уявляючи характер майбутньої православної церкви в II Речіпосполитій, церковні, українські громадські й державні діячі солідаризувалися в обстоюванні позиції унезалеження її від Російської православної церкви.

Позиція єпископату православної церкви полягала в тому, що, по-перше, вона має бути за своїм характером російською, а її устрій – синодально-консисторським, водночас із можливістю участі світських осіб в управлінні. Це дозволило б повністю зберегти владу єпископату в церкві та зміцнити його позиції в стосунках із державою. По-друге, церква повинна бути незалежною від державної влади, користуватися в повному обсязі всім своїм майном і майновими правами, здобутими в колишній Російській імперії. Якщо йдеться про внутрішній устрій, то це має бути церква автокефальна, але з дозволом на це "матері-церкви" (РПЦ).

Друга модель, яку намагалися реалізувати українські громадські діячі, полягала в тому, що церква має бути за своїм національним характером українською (принаймні на теренах, заселених українцями), її устрій – соборним, що гарантуватиме участь мирян в управлінні. Прибічникам такої моделі буття православної церкви в Польщі вона вбачалася незалежною від держави. Один із визначних ідеологів і промоторів цієї концепції А.Річинський у фундаментальній праці "Проблеми української релігійної свідомості" (1933 р.) виклав своє бачення майбутньої реорганізації церкви таким чином: усі українські (на Поліссі, Волині, Холмщині, Підляшші) й білоруські парафії підлягатимуть своїм єпископам, а ті, своєю чергою, об'єднуються у дві митрополії – українську й білоруську; вони обидві підпорядковуватимуться патріархові, який виступатиме символом єдності церкви й опікуватиметься православними меншинами – росіянами, чехами, поляка-

ми⁸. Ішлося про таку церкву, яка мала бути своєрідною інституціональною формою життя українців, адже білоруський національний рух не висував вимог щодо особливої ролі й місця православної церкви в суспільному й національному житті, він лише несміливо заявляв про потребу богослужінь білоруською мовою.

І, зрештою, третя позиція: церква польського характеру, обмежена в правах власності на церковне майно й землі, ба більше – позбавлена зовнішньої опори й цілковито підпорядкована державній владі (вона реалізуватиме її політичні цілі щодо нацменшин – української, білоруської, російської). Зрозуміло, її обстоювали вищі державні діячі.

Історія православної церкви в Польщі 1918–1939 рр. віддзеркалює існування й переплетення трьох наведених вище концепцій: це боротьба різних політичних сил за певне інституціональне обличчя церкви і її суспільно-політичні функції.

Концепція державної політики в ставленні до православної церкви формувалася впродовж усього міжвоєнного двадцятиріччя й про завершену, цілісну програму можна говорити лише під кінець існування II Речіпосполитої.

Правовий статус і структура православної церкви в Польщі визначалися й регулювалися низкою урядових і церковних документів, прийнятих впродовж 1920-х–1930-х рр., до й після проголошення її автокефалії 17 вересня 1925 р. Ці документи обумовили синодально-консисторський устрій православної церкви (офіційна назва – “Польська автокефальна православна церква”, у церковних документах – “Свята автокефальна польська православна церква”), якою мав управляти синод у складі всіх єпископів під орудою екзарха-митрополита. Було встановлено 5 єпархій: митрополіча Варшавсько-Холмська, Віленська, Поліська, Гродненська й Волинська. Кандидатури на вищі церковні посади повинні були погоджуватися з державними органами. Єпископи мали складати присягу на вірність державі. Висвячення, а також усунення священиків із парафії узгоджувалося з відповідним воєводою. На ці посади могли бути призначені громадяни Польщі, які здобули теологічну освіту у визнаних урядом Віленській і Кременецькій духовних семінаріях, державному православному богословському ліцеї та на православному богословському факультеті Варшавського університету. Державна влада взяла на себе утримання навчальних закладів, в яких здобували освіту кандидати на духовний сан.

Утворення нових парафій і єпископських посад вимагало державної санкції. Церковний маєток уважався державною власністю (цим становище православної церкви відрізнялося від римо-католицької). Єпископи, члени консисторії, а також парафіяльні священики утримувалися коштом держави.

Від православної церкви вимагалось провадження актів громадянського статусу польською мовою. Цією ж мовою православне духовництво та ієрархія мали по-слугуватися в стосунках із владою, у духовних судах, у викладанні предметів у теологічних закладах, а також при видачі консисторіями документів. Православні отримали право публічного відправлення богослужінь і виконання релігійних обрядів, викладання релігії для православних учнів у загальноосвітніх школах рідною мовою. Духівництву було гарантоване право користування церквами, житловими та господарськими будівлями при сакральних об'єктах, а також виділення для православних парафій угіддями.

Єпископам було дозволено організовувати церковні братства, статuti яких підлягали затвердженню міністерством релігійних віровизнань та народної освіти.

13 квітня 1925 р. синод прийняв до розгляду проект “Положення про внутрішнє канонічне впорядкування Святої автокефальної польської православної церкви”. Лише 10 грудня 1938 р. було видане розпорядження уряду про визнання “Внутрішнього статусу Польської автокефальної православної церкви”.

Правовий стан церкви регулювали такі акти: декрет президента Речіпосполитої від 18 листопада 1938 р. "Про ставлення держави до Польської автокефальної православної церкви", розпорядження ради міністрів від 10 грудня 1938 р. "Про визнання внутрішнього статуту Польської автокефальної православної церкви". Відтак унормування становища церкви мало для неї позитивне значення, але декрет президента мав на меті створити правові умови для втручання державної влади у внутрішні справи церкви.

У середині міжвоєнного періоду (на 1930 р.) православна церква складалася з 5 єпархій, 124 благочиній і 1435 парафій. За національною ознакою – за мовою православних – 45,4% становили українці, 32% – білоруси, 13,2% – поляки, 2,7% – росіяни, 0,6% – чехи. Отже, домінували українці та білоруси, проте ієрархія (здебільшого російська) намагалася не допускати поширення українського впливу. На цьому тлі виникали гострі конфлікти між зросійщеним духівництвом і вірними (особливо на Волині), а також між різними національними групами православних. Ішлося, насамперед, про мову богослужінь: українці, незначною мірою білоруси й частина поляків вимагали відправ рідною мовою. Українці намагалися утворити власну національну єпархію.

Поза сумнівом, на користь державної влади потрібно віднести факт остаточного, хоча й запізнілого, урегулювання юридичного статусу православної церкви, що сприяло нормалізації державно-церковних відносин⁹. Ставлення державної влади до питання розмірів і матеріальних можливостей православної церкви впливало з оцінки її політичної ролі. У перші роки воно значною мірою обумовлювалося атмосферою своєрідного реваншу, контрнаступу, антиросійськими настроями, а також намаганням отримати максимальну компенсацію за втрати від наслідків поділів Польщі. Із плином часу, у міру розвитку українського національного руху, політичні цілі в ставленні держави до цієї церкви набули іншого спрямування – запобігти розвитку руху, позбавити його інституціональної опори та підтримки з боку православної церкви.

Щодо православної церкви політика держави залишалася незмінною – обмеження в матеріальному й територіальному впливах. Практично протягом усього міжвоєнного періоду не були врегульовані такі важливі питання, як кількість храмів, парафій, монастирів, справи земельної власності та нерухомості, що становило джерело постійних конфліктів між православною й католицькою церквами.

Державна політика цього періоду була спрямована на колонізацію православної церкви й роз'єднання сільських спільнот, якими були парафії. Іншими словами, вона була зорієнтована на створення умов для трансформації православ'я, що вдалося лише частково. Зменшилася кількість парафій у порівнянні з передвоєнним періодом на половину; на 30% скоротилася кількість парафіяльних філій. Але водночас це призвело до загострення міжконфесійних стосунків і пробудження антидержавних настроїв. Скасування парафій і монастирів, закриття храмів, зокрема й тих, які становили значну архітектурно-мистецьку цінність, драматична, а, по суті, варварська акція нищення церков на Холмщині 1938 р. – усе це не могло не впливати на настрої й поведінку православних. А.Гірський, один із критиків тогочасного становища православної церкви в Польщі, писав, що "...витворився дивний паралогізм – "польонізуючеєся" московське православ'я рятує себе тим, що бореться навіть із примарою спольщення. Не трудно розгадати й науково висвітлити цей паралогізм. Полонофілство московського православ'я є ніщо інше, як прояв національної мімікрії чи "охоронного пристосування", котре польські політики помилково приймають за польську асиміляцію..."¹⁰. Він беззпідставно твердив, що "московське духівництво розгадало, про що поляки мріють, до чого вони стремлять і при яких умовах серед них можна втриматися", "тому воно (православ'я – Н.С.) придбало собі польське охоронне забарвлен-

ня, щоби створити в очах польських націоналістів враження спольщення та поставити себе під опіку"¹¹.

Державно-церковна політика 1918–1939 рр. проявилась у різних формах і методах: тиск на православних із метою впровадження в церкві польської мови й зміни календаря; активне втручання держави в питання церковних призначень; обмеження діяльності братств та інших організацій, які сприяли світському елементу в церкві. Загалом ця політика за двадцять років зазнала певної еволюції й мала три етапи: перший – 1918–1925 рр.; другий – 1926–1935 рр.; третій – 1935–1939 рр.

Період до 1925 р. характеризується переплетенням двох концепцій щодо слов'янських меншин – національної асиміляції й водночас деяких поступок, особливо в мовній сфері, або елементів державної асиміляції при домінуванні ендецької програми колонізації східних земель.

У 1926–1935 рр. національна політика будувалася на засадах державної асиміляції. Її метою була радикальна зміна негативного ставлення українського населення до Польської держави, яке, крім іншого, стало наслідком української непопулярності серед українців ендецької політики національної асиміляції. Вона спиралася на концепцію прометеїзму пілсудчиків, яка мала значний вплив на польську політику міжвоєнного періоду. Сутність прометеїзму полягала у відведенні Польщі ролі легендарного Прометея, який приніс людям вогонь – у визволенні неросійських народів СРСР від більшовизму. На його руїнах мала постати федерація напівзалежних від Польщі держав, населення яких із часом мало бути колонізоване. Державна асиміляція передбачала формування в середовищі національних меншин свідомого почуття належності до Польської держави¹². Ідея державної асиміляції не була сконцентрована в конкретній програмі уряду, однак простежувалася в окремих заходах стосовно слов'янських національних меншин. Сам Ю.Пілсудський не виявляв зацікавленості національними проблемами, але все ж таки певна ініціатива в цьому напрямку проявлялася. Мабуть, найсерйознішою спробою вироблення цілісної програми національної політики був запропонований 18 серпня 1926 р. міністром внутрішніх справ К.Млодзяновським проект "Основних положень ставлення державної влади до національних меншин", який обговорювався в раді міністрів. Ю.Пілсудський під час дискусії вважав за потрібне триматися на пряму державної асиміляції. Однак положення цього проекту не були прийняті як директива для державного апарату, а лише як основа для подальшої розробки програми національної політики уряду¹³. Отже, ідея державної асиміляції стала головною засадою державної політики.

Водночас із національними проблемами й конфесійними трансформаціями в період до й після 1925 р. простежується спроба реалізації регіональних ідей. Найпоширеніше їх було втілено на Волині під час перебування на посаді волинського воеводи Г.Юзефського¹⁴, який уважав, що українську людність потрібно "здобувати для польської державності", ізолюючи від "сепаратистського руху з боку Східної Галичини через зміцнення так званого сокальського конфесійного кордону"¹⁵. Отже, спосіб мінімізації національно-конфесійних конфліктів на Волині вимагав, із погляду воеводи Г.Юзефського, "толерантності до українського руху в православній церкві й рішучої протидії неоунійній акції"¹⁶. Саме в цей період українізація православної церкви на Волині була найбільш успішною: загалом почали послуговуватися українською мовою в богослужбовій практиці, у релігійній освіті в школах, у справах церковної адміністрації. Варто наголосити, що водночас воеводська влада не випускала з поля зору справи впровадження польської мови в церкві (катехізація учнів у школах із польською мовою навчання там, де не було опору з боку православного населення)¹⁷.

У Люблінському воєводстві політика центральної й місцевої влад повністю збігалася: не допускати українізації православної церкви, запроваджувати польську мову в богослужінні, по можливості відокремлювати й організовувати в осібну конфесійну групу поляків у православній церкві, іншими словами – формувати православну церкву на польський взірць. Із цією метою міністерство віровизнань та народної освіти в 1929 р. зажадало від воєводи докладної інформації про те, в яких парафіях священики послуговуються українською мовою й скільки в них православних поляків. Воєводська адміністрація, виконуючи цю вказівку, почала вимагати вичерпну інформацію від староств про те, якою мовою моляться різні національні меншини. 1934 р. на Люблінщині розпочалася кампанія, спрямована на "очищення парафій від священиків та інших духовних осіб", які вважалися "політикуючими українцями". Це був початок систематичної антиукраїнської діяльності державної адміністрації з перетворення православної церкви на "національну польську" православну церкву.

На північно-східних землях через кволість білоруського національного руху державна влада (центральна й місцева) не докладали особливих зусиль для зміни національного характеру церкви, а православний люд уважали схильним до асиміляції – національної й конфесійної.

Іншими словами, незалежно від офіційного державного курсу асиміляційної політики в 1926–1935 рр., там, де можна було не наражаючись на небезпеку викликати національно-конфесійний протест, який би загрожував державній безпеці та суспільній стабільності, у православних церквах активно впроваджувалася польська мова й активізувалися польські етнічні групи православного віросповідання.

Період від 1935 р. (по смерті Ю.Пілсудського) характеризується поступовим наростанням (аж до вироблення чіткої програми) тенденції національної асиміляції¹⁸. Як домінуючу цінність державні ідеологи II Речіпосполитої щораз частіше висувують націю, а як джерело державної моці та незалежності – велич і згуртованість польського народу. Тож у державній політиці домінуючою стає тенденція національної асиміляції. Під кінець 1935 р. постає комітет у справах національностей, який на першому ж своєму засіданні декларував, що "...православна церква повинна стати інструментом поширення польської культури на східних кресах, отже, необхідно докладати зусиль до спольщення православ'я й припинення його українізації"¹⁹.

Промовистим свідченням ставлення до українства в цей час може бути думка, висловлена міністром внутрішніх справ М.Зандрям-Косцяловським під час офіційного візиту до нього українців – послів сейму, яких надзвичайно непокоїли стан і перспективи українського шкільництва на Волині (1936 р.). На їхні запити міністр відповів таким чином: "Я не дискутуватиму про Волинь як землю українську, чи національну свідомість населення Волині. Це ні до чого не призведе, і тут ми з вами спільної мови не знайдемо... Не заперечую, що на Волині існує етнічна маса, яку ви називаєте українцями. Зрештою, я вже з куртуазною метою вживаю назви "українець", замість "русин". Але зрозумійте й ви, панове, що край є польський. Отже єдина дорога – це асиміляція Волині, як і взагалі всіх українців у Польщі"²⁰.

Отже, політика денационалізації непольської людності на "східних кресах" набула рис чіткої програми – домінування військових чинників, застосування брутальних методів і, зрештою, спроби активізації різних польських організацій та об'єднань, державних і самоврядних адміністрацій. У цих акціях була зацікавлена також і римо-католицька церква – офіційно участі в них вона не брала, хоча дії польської влади, поза сумнівом, відповідали її інтересам.

Характерним явищем цього періоду став інспірований військовими "рух православних поляків". Важливою акцією, спрямованою на "винародовлення"

православ'я в Польщі, творення "польського православ'я", стало висвячення в єпископи 1938 р. на домагання міністерства визнань та народної освіти двох православних військових капеланів. Це були протоієреї Г.Шреттер (із волинських німців) і К.Семашко (білорус). Відразу по цьому волинський архієпископ Олександр (Громадський) у приватній бесіді з І.Власовським (на той час секретарем Волинської духовної консисторії) висловив думку, що "це приготовлена поляками нова ієрархія", а стара (тогочасна) через якийсь час піде "на спокій"²¹. Ще одним проявом драматичного становища православної церкви в Польщі стала промова владыки Олександра 14 серпня 1938 р. у Володимирі-Волинському під час урочистостей, присвячених 950-річчю хрещення України-Русі. У ній він наголосив: "О, те майбутнє... Коли намагашесь підняти завісу того таємного майбутнього – страшно становиться... А що, коли гріхи наші переповнили чашу гніву Божого? А що, коли цей ювілейний рік є для нас судним, і Господь уже важить нас на вазі правди своєї? ... О, горе тоді..."²². Дещо згодом він висловив І.Власовському своє сподівання, що "польське православ'я" "великий спротив у Польщі знайде якраз в українському православ'ї, яке вже в історії показало себе в XVII–XVIII ст. у боротьбі з унією"²³.

"Польське православ'я" не знаходило широкої підтримки з боку населення, не вкорінювалося й не поширювалося. Характерно, що виникло воно в північно-східних воєводствах – Білостоцькому, Новоградському, Поліському й Віленському, заселених здебільшого білорусами, або, як вони самі себе називали, "тутешніми" чи "тутейшими", тобто етнічним елементом, схильним до асиміляції. А через кволість білоруського національного руху в православної церкві, на цій території її російський характер не порушувався. Російськість православ'я тут поступово еволюціонувала в польськість, чого, як уже зазначалося, не було ані на Волині, ані на Люблінщині, де існували сильні українізаційні тенденції. Утім, і там спостерігалися активні, проте безрезультатні, спроби організації православних поляків.

Волинь і Люблінщина натомість стали полігоном енергійних ревіндикаційно-полонізаційних акцій, промотором яких був координаційний комітет у Любліні. Подібні комітети поставали в інших місцях, а їхнім аналогом на верховному щаблі був координаційний комітет при національно-освітньому інституті у Варшаві.

Полонізаційні акції як на Волині, так і на Люблінщині, мали свої особливості. На Волині домінував брутальний примус до віросповідної конверсії (зміни), що обґрунтовувалося політичною ситуацією, а також великим значенням цієї території з погляду державної безпеки й оборони. Акція здобуття православних для католицизму на Волині розпочалася наприкінці 1937 р. й посилилася в першій половині 1938 р. У ній брали участь військові (корпус охорони прикордоння (КОП)), а допомагала – адміністрація (державна та самоврядна). Католицька церква офіційно не втручалася, починаючи діяти лише тоді, коли група православних у тому чи іншому населеному пункті "готова була прийняти католицизм". Наскільки владі вдалося реалізувати свої плани, встановити проблематично.

Суть проблеми полягає, однак, не в переході тієї чи іншої кількості православних на римо-католицьке віросповідання, а в обставинах і методах, якими здійснювалася ця конфесійна конверсія. Власне це, замість асиміляції православної людності, призвело до протилежних наслідків – посилення процесу українізації православної церкви й пробудження національної самосвідомості українців (передусім на Волині).

За ініціативою волинського воєводи О.Гавке-Новака була розроблена (лютий 1939 р. – затверджена міністерством внутрішніх справ) "Політична програма державної політики Польщі на Волині". Вона була націлена на подальшу полонізацію та колонізацію краю. Програма складалася з низки розділів. Перший присвячувався проблемі православного населення Волині ("Реалізуючи польську програ-

му щодо руського (українського) населення, потрібно мати на увазі, що не все православне населення може бути до цієї нації зараховане. Не можна ідентифікувати православних із руською (українською) нацією. Боротьба за душі несвідомого православного населення мусить бути піднята польською громадськістю, і ця боротьба в державних інтересах повинна закінчитись перемогою²⁴). У цьому ж розділі розкривалися засоби досягнення мети – пропонувалося утворювати осередки православних поляків, які б започатковували ефективну колонізацію, охопити "несвідому" українську молодь польськими напіввійськовими організаціями, посилювати польський вплив у сільськогосподарських гуртках і кооперативах, посилити польську пропаганду в органах місцевого самоврядування.

У наступному розділі, де йшлося про використання термінів "русини" та "українці", вказувалося: "Прогресуючий національний процес в українському суспільстві призвів до того, що назви "українець" і "український" стали символом ворожого Польщі напряму й відцентрового руху, який ставить за мету утворення України на землях, що входять до складу Польської держави й на яких одвічно проживають поляки"²⁵. Далі наголошувалося, що терміни "українець" та "український" слід уживати лише стосовно тих осіб, які усвідомлюють і відчувають себе українцями. В інших випадках замість цих визначень пропонувалося використовувати слова "русин", "руський" і такі нейтральні назви, які б нічого спільного з національністю не мали, як, наприклад, "православний", "волиняк", "тутейший". Творці програми вважали, що її втілення сприятиме повній асиміляції українців. Значна увага приділялася уніфікації календаря, плеканню нової генерації православного духовництва, яке б допомагало колонізувати українців. Планувалося створити таку систему відбору абітурієнтів духовних навчальних закладів, щоб жоден свідомий українець не міг до них потрапити. Украй шовіністичним був розділ "Принципи співжиття польського населення з непольським". Тут українці, які на Волині становили абсолютну більшість, ставилися в один ряд із національними меншинами (чехами, німцями, росіянами). У всіх громадських і господарських організаціях влада мала твердий намір забезпечувати польській мові й культурі перевагу над іншими. Ця програма була таємною, до ознайомлення з нею допускалося обмежене коло осіб²⁶.

Особливу увагу координаційний комітет звернув на Холмщину. Тут усіх православних було поділено на три категорії: ті, що розмовляють польською мовою і яких можна схилити до прийняття римо-католицизму; ті, які міцно прив'язані до православ'я, але не є свідомими українцями, тому не потрібно їх схилити до зміни віровизнання, але слід переконувати, що релігія не є визначальною щодо національної ідентифікації; зрештою, третя категорія українського населення – ті, хто перебував під впливом українських національних партій та ідеї українізації православ'я. Щодо представників цієї категорії, рекомендувалося зайнятися формуванням їхньої лояльності до Польської держави, нейтралізувати вплив таких осіб шляхом ліквідації українських населених пунктів і розподілом їхніх мешканців по польських поселеннях. Православних священників вимагалось беззаперечно підпорядковувати колонізаційній акції в православній церкві й з цією метою здійснювати над ними постійний нагляд.

Посилилися дії державних органів із метою обмеження впливу православної церкви: постійно зменшувалася кількість церков, усувалися священники з парафій, не дозволялося створювати православні товариства й братства. 1938 р. розпочалося нищення церков на Холмщині. У зв'язку із цією варварською акцією ревіндикаційно-колонізаційна діяльність набула характеру відвертої, нічим не прихованої, "війни з православ'ям" (чого раніше намагалися уникати, доводячи, що влада виступає проти політичної, антидержавної діяльності під прикриттям православної церкви).

Отже, наприкінці 1930-х рр. тенденція полонізації східних земель перетворюється на конкретну державну програму дій, яка виявлялася в безоглядній полонізації православних у Віленському, Новогрудському, Поліському, Білостоцькому й трьох північних повітах Волинського воєводства, теренів, заселених переважно православними білорусами. Подібне відбувалося в Люблінському воєводстві, де православних уважали колишніми уніатами, католиками, а, отже, поляками, які були зломіць переведені на православ'я. Натомість Волинь (крім трьох північних повітів) через розвиток тут українського руху й українізацію православної церкви, на думку державних органів, для енергійних полонізаційних акцій була непридатна.

У підсумку полонізація призвела до зворотних наслідків бо, незважаючи на розкол у православній церкві, якому в державній політиці відводилася певна "конструктивна" роль (насадження польської культури на "східних кресах") полонізація в другій половині 1930-х рр. викликала серед населення цих теренів II Речіпосполитої настрої, надзвичайно небезпечні з погляду державної цілісності. Полонізаційні дії вже від початку були приречені на невдачу, оскільки спричинили зіткнення традиції православної церкви з польськістю, ототожнюваною з католицизмом.

Підсумок державної національної й церковної політики був невтішним. Серед православного населення II Речіпосполитої та за її межами утвердилося переконання про існування в Польщі релігійного тиску, а наприкінці 1930-х рр. – терору, посиленого міжконфесійними поділами й конфліктами. Православна церква – переважно через реалізовану владою політику – не стала чинником поєднання з державою автохтонних слов'янських меншин, які проживали на своїй землі, що в державно-адміністративній термінології іменувалася "східними кресами".

Реалізація заходів щодо трансформації українського православ'я на Волині, Холмщині й Підляшші

Оскільки державна політика асиміляції слов'янських нацменшин, особливо українців, супроводжувалася паціфікацією "східних кресів" і ревідикацією сакральних об'єктів і "душ", необхідно дослідити її основні етапи, особливості та методи.

Перша фаза ревідикації припадає на 1918–1924 рр. У цей час на західноукраїнських землях влада зачиняла та нищила православні церкви. Ця акція розпочалася відразу ж після вступу польських військ на терени, які населяла православна людиність. Ієрархія римо-католицької церкви насамперед забирала православні сакральні об'єкти (церкви, монастирі) та парафіяльні будівлі. За декілька місяців було захоплено майже 400 церков, а в наступні роки (до 1925 р.) – до 500 об'єктів. Як указують польські джерела, у цей період ревідикації було піддано до 80% колишніх католицьких і уніатських церков, а також багато споруд, які ніколи католикам не належали²⁷.

Слід зазначити, що тиск на православне населення розпочався ще перед проголошенням Польської держави. У другій половині 1918 р. західноукраїнські та західнобілоруські землі були зайняті австро-угорськими військами, але поляки вже мали там досить широкі права й повноваження. Уже тоді в багатьох місцевостях фіксувалися випадки утисків православних поляками-католиками: заборонялися релігійні відправи, зачинялися й нищилися культові споруди. Православне населення спочатку не чинило помітного опору, оскільки не було кому його організувати. Ще під час I світової війни населення Холмщини, Підляшшя, Волині та Полісся зазнало величезних людських, духовних і матеріальних втрат. У червні-липні 1915 р. російська армія примусово евакуювала із цих земель понад 300 тис. українців, що майже на 80% зменшило чисельність українського населення²⁸. Значними виявилися й культурно-мистецькі втрати: до Російської імперії були вивезені церковні дзвони, коштовне начиння, бібліотеки й архіви. Із Холма росія-

ни евакуювали Свято-Богородичне братство (з друкарнею та видавництвом), духовну семінарію, церковно-археологічний музей тощо²⁹.

Спорожнілі православні храми руйнувалися. Коли в 1918–1920-х рр. населення почало поступово повертатися до своїх домівок, то виявилось, що знищено не тільки господарства, а й храми (частину з них було перетворено на костели). Релігійне питання на Холмщині переросло в проблему громадського й національного значення³⁰. Підляський ординарій Г.Пшездзецький 11 грудня 1918 р. видав розпорядження, в якому наказував повернути римо-католицькій церкві закриті свого часу російським урядом і перероблені на православні греко- чи римо-католицькі храми. 16 грудня 1918 р. прем'єр Польщі Морачевський і міністр внутрішніх справ Тугут видали декрет, згідно з яким майно православної церкви, котрим православне населення не користувалося через евакуацію, переходило до тимчасового розпорядження держави. Важливим урядовим документом, на підставі якого в подальшому здійснювалися акції ревідикації церков, було "Розпорядження комісара східних земель" від 27 жовтня 1919 р.

9 липня 1921 р. було видано новий декрет, згідно з яким чинність попередніх розпоряджень щодо культурних цінностей поширювалася на всі території, що за Ризьким мирним договором увійшли до складу Польщі. Отже, усе майно православної церкви – споруди, землі, ліси – перейшло в розпорядження Польської держави. Майже 20 тис. га церковної землі розподілили головним чином між військовими осадниками³¹.

Методи та форми ревідикації й конфіскації були різні. Так, лише на Холмщині й Підляшші було зачинено 104 храми, знесено 55, спалено 36 і висвячено на католицькі 137 об'єктів православної церкви³². За іншими джерелами, на цих територіях із 383 парафіяльних та філійних церков 1918 р. було зачинено 11, знищено 59, а 150 перетворено на римо-католицькі. Православним тут спочатку залишили 63 церкви, а на кінець 1930-х рр. на 230 тис. православних українців припадало лише 54 храми³³. До кінця 1938 р. було зруйновано майже 170 церков³⁴.

Акція ревідикації відзначалася брутальністю та неприхованою зневагою духовно-національних святинь автохтонного населення. 1919 р. було знищено підземелля, а також цвинтар Холмського православного собору з похованнями єпископів, настоятелів та ктиторів³⁵.

Непоодинокими були випадки блюзнірства: на іконах виколювали очі, зображенням Христа та святих обрізували ноги, ризами покривали долівки. Церкви розбирали, палили, а іноді підривали³⁶.

Отже, ревідикація цього періоду спрямовувалася на відбирання в православних церков і, в окремих випадках, на нейтралізацію пастирської діяльності в місцевостях, де зачинялися або висвячувалися на католицькі колишні православні храми. Частково практикувалася й "ревідикація душ", тобто навернення православних на католицизм.

Ревідикація мала на меті не тільки повернути римо- та греко-католикам втрачену власність – таким чином православної людності було вказано, що головною в Польщі є римо-католицька церква. Ревідикаційні акції відразу "поставили на місце" ієрархію православної церкви в Польщі, змусили її бути покірною й терплячою.

Перша фаза ревідикації характеризувалася насильством над православною церквою, що було реакцією на попереднє насильство з боку православної церкви. Головним чином, воно пояснюється наміром римо-католицької ієрархії ліквідувати православ'я. Проте ця спроба окатоличення "східних кресів" "кавалерійською атакою" мала політичні передумови. 1937 р. ксьондз С.Вишинський, майбутній примас римо-католицької церкви в Польщі, писав, що "в цій війні найважливішу роль відіграє католицький костел, а також свідоме свого патріотичного покликання духовництво й чернечі ордени, зокрема Акція католицька, – це безсумнівно.

Якщо польська державна політика в усій Речіпосполитій є тісно поєднаною з католицизмом, то це поєднання найбільш очевидне й необхідне на східних кресах. Звернувшись на звернення Москви до імперіалістичної політики Івана Грозного, Петра Великого й Катерини, Річпосполита повинна стати на шлях кресової політики Баторія, тобто поширення й поглиблення на східних рубежах католицької культури³⁷.

Однак перша фаза ревіндикаційної акції на "східних кресах" була стримана завдяки активній сеймовій діяльності послів із цих земель, а також бурхливій реакції світової громадськості й преси. 8 лютого 1924 р. в сеймі відбулося обговорення проекту статуту "Про врегулювання справи власності костелів і церков, які викликають суперечку між католицькою й некатолицькою людністю". Наприкінці травня 1924 р. українські послы вимагали ухвалення статуту, який би вноормував спірні питання церковної власності. Два міністри (Грабський, Миклашевський) теж гостро виступили проти окремих акцій. 24 травня 1924 р. ревіндикацію було зупинено постановою ради міністрів через "шкоду костелу католицькому"³⁸.

Початок другої фази ревіндикаційних акцій припав на останні роки першого десятиріччя II Речіпосполитої. Реалізувати тогочасну програму ревіндикації римо-католицька церква фактично не спромоглась, але її ініціатива в цій справі спричинила велику напругу в стосунках між православними й католиками. 1929 р. римо-католицький єпископат розпочав низку процесів проти Волинської, Поліської, Віленської та Гродненської православних консисторій, вимагаючи в судовому порядку повернення храмів, парафіяльних будівель і церковної землі. Латинські єпископи висунули претензії на 724 храми, кафедральні собори в Кременці, Луцьку, Пінську та монастирі: Віленський, Дерманський, Жировицький, Зимненський, Корецький, Мілецький і Почаївську лавру³⁹. Якщо врахувати, що загальна кількість православних церков у Польщі на цей час становила 1169, то зрозуміло, що означала втрата понад семисот культових споруд⁴⁰!

На Підляшші з 320 православних церков католицький єпископ Г.Пшездзєцький зажадав передати йому 248. У Гродненській єпархії з 174 церков костел вимагав аж 159. Із загальної кількості храмів, на які претендували римо-католицькі єпископи, на Волинську єпархію припало 155. Глава православної церкви в Польщі митрополит Діонісій засвідчив, що коли б ці позови були задоволені, то православна церква втратила б до двох третин своїх святинь⁴¹.

Свої позови католицькі ієрархи мотивували тим, що всі ці храми та маєтності в минулому належали римо- чи греко-католикам, а російський уряд відібрав їх і передав православним. Другий аргумент латинських єпископів полягав у тому, що ці храми, землі та майно необхідні для задоволення релігійних потреб римо-католицького населення "східних кресів". Безпідставність цього твердження незабаром виявилася очевидною: у 65 місцевостях, де збиралися повернути католикам православні церкви, вони просто не проживали; у 73 – їх було не більше 5%; у 76 – не більше 20%⁴².

Ініціатори ревіндикації не очікували на рішення судів у цій справі й оперативно приступили до реалізації своїх намірів: почастишали випадки знищення православних храмів. Упродовж 1930 р. тільки у Варшавсько-Холмській єпархії було закрито понад 10 церков.

Слід наголосити, що ця фаза ревіндикації збіглася із сумнозвісною пацифікацією – репресивною акцією польської влади, яка здійснювалася в східних регіонах держави. Економічна криза, страйки, пацифікаційні акції, яким було піддано до 800 сіл, нові претензії римо-католицьких єпископів на володіння православними храмами, земельними угіддями та культовим майном украй загострили суспільно-політичну ситуацію в Польщі⁴³.

Цього разу опір ревіндикації здійснювала не лише православна громадськість Польщі, а й ієрархія. Він виявився досить ефективним, оскільки план дій був усебічно обміркований у синоді та на нараді юрисконсультів консисторій⁴⁴. Акцію захисту очолив глава православної церкви в Польщі митрополит Діонісій. Її поточними справами керував завідувач правничого відділу митрополії К.Ніколаєв⁴⁵. Єпархіальні комітети для оборони прав православної церкви, які створювалися відповідно до рішення синоду від 22 березня 1930 р., очолювали правлячі єпископи⁴⁶.

Ці комітети діяли солідарно, готували історичні довідки на кожен об'єкт, якому загрожувала ревіндикація. Інформація про їхню діяльність та документальні підтвердження законних прав православних громад на культові споруди регулярно оприлюднювалися в церковних періодичних виданнях. Для покриття видатків, пов'язаних із судовим захистом, був створений спеціальний фонд, який складався з обов'язкових внесків усіх православних парафій⁴⁷.

Ієрархія греко-католицької церкви Польщі категорично відмежувалася від ініціативи римо-католицьких єпископів. Митрополит А.Шептицький із цього приводу 2 лютого 1930 р. в інтерв'ю газеті "День польський" заявив: "Мені здається, що більше треба глядіти на душі, які моляться, аніж на святині, в яких моляться. Не можна такому народові, що терпів релігійно й тепер терпить із релігійних мотивів... давати відчувати щось наче новий релігійний примус чи кривду. Церква хоче єдності, але церква не хоче нікому відбирати віри. Якби дійшло до ревіндикацій, то, боюся, щоби вони мали не цей перший, але той останній результат. Греко-католицькі духовні кола не візьмуть у ревіндикації ніякої участі. Я радий, що може це сказати"⁴⁸.

Претензії римо-католицьких єпископів викликали антикатолицькі та антипольські виступи не тільки всередині країни, а й за її межами. Ревіндикаційні акції та судові позови костелу широко коментувала як польська, так і європейська преса. Протести із цього приводу до Ліги Націй надійшли з країн Європи, Азії та Америки⁴⁹.

Незважаючи на реакцію світової громадськості щодо ревіндикацій, дистанціювання греко-католицької ієрархії та неприхильне ставлення більшості католицьких осередків краю, латинські єпископи в супереччі з православною церквою звернулися по посередництво до державних органів, які визнали акцію польських єпископів такою, що ускладнює ситуацію в Польщі й зажадали відмовитися від будь-яких претензій на православні церкви. Остаточне рішення в цій справі (на користь православної церкви) верховний суд ухвалив 20 листопада 1933 р. Згідно з ним, передача православних церков римо-католицькому духовництву могла відбуватися лише в окремих випадках на основі рішень світської влади. Оскільки це рішення вищої судової інстанції спиралося на розпорядження комісара східних земель від 22 жовтня 1919 р., то йшлося лише про повернення колишніх римо-католицьких церков, які російський уряд свого часу передав православним. Католицька церква втрачала можливість претендувати на колишні греко-католицькі церкви.

Третя фаза ревіндикаційної акції припадає на 1937–1939 рр. Її характеризують нові риси. Якщо раніше ініціаторами кампанії була переважно ієрархія католицької церкви на "східних кресах", а урядові особи стояли осторонь, або намагалися її зупинити, то в цей період ситуація суттєво змінилася. Ініціаторами ревіндикаційної акції виступили саме урядовці із санаційного табору. У ці роки значно ускладнилася міжнародна ситуація. На східних теренах II Речіпосполитої класові бої поєднувалися з національними конфліктами, міжконфесійними ускладненнями та суперечностями, урядовими репресіями супроти місцевого населення, напругою між греко- й римо-католиками.

Значно посилилася колонізація населення – із цією метою було організовано рух так званої "шляхти загородової"⁵⁰. Перед у цій справі вели військові, які намагалися зробити "хрещеними поляками" майже 1 млн. населення східних те-

енів держави, апелюючи до його польського походження. Ставка робилася на пробудження почуття "шляхетності", "живої національної традиції". До організації руху "шляхти загородової" було залучено католицьких священників. Цей рух активно пропагувала католицька преса. Розпочалося створення мережі осередків ююзу "шляхти загородової", організовувалися з'їзди, а патронували цю кампанію діячі церкви. "Шляхта загорова" готувалася до акцій полонізації православної церкви, оскільки саме їй відводилася головна роль в антиправославних ревіндикаційних діях.

Восени 1937 р. розпочалася пацифікація православної церкви в Люблінському воєводстві, згодом у Волинському, Поліському та інших "кресових" воєводствах. Здійснювалася вона двома шляхами. З одного боку, створювалося щось на зразок суспільного руху (головний компонент – "шляхта загорова"), метою якого було "формування польськості" на цих землях, а з іншого – за допомогою війська та поліції здійснювалися антиправославні провокації.

Цю наступальну акцію очолювало Товариство розвитку східних земель. До правлінь товариств залучалися працівники апарату освіти (куратори, інспектори, викладачі), духовні особи з костельної ієрархії, представники громадських організацій, а також військові й поліцейські⁵¹. Фактично акцією керував другий відділ генерального штабу збройних сил ("двуйка"). Вістря кампанії скеровувалося проти православ'я, а її головною метою була ліквідація православної церкви та навернення її вірних на католицизм.

Про тогочасні події розповів свідок – колишній православний священник: "Почалося з переслідувань у прикордонній смузі. Забороняли відвідувати рідню в сусідньому селі без спеціального дозволу військової влади, а дозвіл отримати було неможливо. Забороняли вечорами світити світло в хатах, відвідувати своїх сусідів, забороняли всю українську пресу та книжки під загрозою кари в'язниці. Були випадки, що за українську газету судили від 3-х і більше місяців в'язниці. У такий спосіб підготовлювали ґрунт до акції "навернення". Щоб "акцію" прискорити, заборонено було православним священникам відвідувати по хатах своїх парафіян, та частково здійснювалися арешти священників без найменших причин, лише тому, щоб перешкодити в недільних Богослужбах"⁵².

11 грудня 1936 р. в Любліні був створений координаційний комітет під орудою командувача військової округи генерала М. Сморовінського⁵³. Завданням комітету стало знищення православних церков. Виконавчим (екзекутивним) органом був окремий штаб військової безпеки на чолі з полковником З. Крогульським. На Холмщині й Підляшші ревіндикаційною акцією керували бригадний генерал Б. Ольбрихт, а від 21 травня 1938 р. – полковник М. Бурковський (3 піхотна дивізія легіонерів, штаб у Замості)⁵⁴.

Ілюстрацією поєднання ревіндикації та пацифікації може бути такий факт. Восени 1937 р. набули розголосу події в селі Гриньках (Кременецький повіт, неподалік від радянського кордону). За повідомленням офіційної преси й католицьких часописів, 17 жовтня 1937 р. місцевий гарнізон корпусу охорони прикордоння відзначав своє свято. Після врочистостей з'ясувалося, що портрети державних діячів II Речіпосполитої були "збезчещені", а це загрожувало мешканцям пацифікацією. Щоб відвернути лихо, до керівництва КОП звернулася делегація гриньківчан, яка попросила депортувати із села кількох осіб ("українських терористів"). Водночас селяни запитали, чим вони можуть засвідчити свою лояльність? Комendant схвалив їхнє "шляхетне пробудження" й за допомогою учителя організував збори в школі, під час яких шість родин заявили про "готовність перейти на католицизм". Для того, щоб "повчити їх католицькій релігії", до села приїхав льсьондз Ярошевич із Ланівців. По кількох тижнях, а саме 19 грудня 1937 р., до костелу в Ланівцях із Гриньок прийшло 130 осіб (усі "врочисто прийняли като-

лицьку віру"). Згодом іще 170 гриньківчан були "прийняті на лоно костелу католицького". До кінця грудня "навернулося" 600 осіб⁵⁵. Тоді ж було помічено, що особливому тиску з боку місцевих урядовців піддавалися громадяни, прізвища яких закінчувалися на "-с(ц)ький", "-вич".

Так почалася кампанія "навернення на католицизм одного мільйону душ на Волині". Після Гриньок конверсії православних відбувалися в інших місцевостях за допомогою "місіонерів" – жовнірів КОП, війська та поліції. Католицька преса цього періоду переповнена подібною інформацією. Одна з газет подала в 1938 р. низку повідомлень: про перехід на католицизм 116 осіб у Ланівцях⁵⁶, про навернення в Ганьській парафії, про перехід на католицизм 38 осіб у Новомалині на Волині⁵⁷. Незабаром повідомлялося, що "8 тис. осіб навернулося з православ'я до костелу католицького"⁵⁸. За кілька тижнів та ж газета знову інформувала про перехід на католицизм 230 осіб у Седлецькій Рудні, а також кількох родин у Бугрині під Рівним і в Боремелі під Дубном⁵⁹. Це інформація лише однієї газети, а про "навернення" писали й інші "кресові" та центральні часописи.

Однією з характерних рис цієї фази ревідикаційних акцій у II Речіпосполитій було масове знищення православних церков. Воно, по суті, було складовою розрахованого на кільканадцять років плану знищення української людності на Волині, Холмщині й Підляшші. Генерал Б. Ольбрихт видав два таємні накази комендантам військ на українських землях (від 28 жовтня 1937 р. й 8 березня 1938 р.). У другому наказі гарнізонним комендантам доручалося "негайно розібрати або передати католицькому костелові 54 церкви, що є замкнені або стоять пустою, адже церкви – чинник протидержавної агітації для поців (православних) і для комуністів"⁶⁰.

Весною 1938 р., на Великдень, було зачинено православні церкви в Томашівському, Грубешівському та інших повітах Холмщини. Ба більше – їх відразу почали розбирати. Масове закриття та нищення православних святинь на Холмщині припало на червень–липень 1938 р. Представники місцевої влади не тільки брали безпосередню участь у знищенні церков, але й примушували православних вірних платити за це робітникам. Деяким громадам руйнування власних храмів обійшлося в 1 тис. злотих⁶¹.

Згодом греко-католик С. Баран, виступаючи в сеймі із засудженням неправних дій місцевої влади⁶², так розповідав про нищення храмів: "Діялося це при розпучливому плачі й голосних лементях української православної людності. Польські робітники виносили з церкви образи, книги, ризи та інше церковне начиння, скидали це все на одну купу й шойно тоді приступали до бурення церкви. При цьому нищили не раз старий цвинтар біля церкви та церковну огорожу, зрізували дерева й усю площу зрівнювали із землею та засівали травою, щоб по церкві не залишити ніякого сліду. Бували випадки, що робітники приїздили не тільки з поліцією, але ще й з поліційними псами, щоб відганяти православних селян і селянок від церкви. При нищенні церков не щаджено й тлінних останків православних, що їх викидувано з найбільшою наругою з могил"⁶³.

Морально-психологічний стан православної людності східного регіону Польщі, яка майже 20 років перебувала у своєрідній віросповідній облозі, ілюструє такий приклад. Коли до міністра віровизнань та народної освіти Свентославського під час його перебування в Луцьку з'явилася делегація православних мирян, щоб висловити скарги-протести проти релігійних утисків, то один із найстарших делегатів із гіркою іронією, яка межувала з відчаєм, спитав його: "Скажіть нам, пане міністре, чи нам треба закопуватися в землю зі своєю вірою? Коли треба, то ми готові"⁶⁴.

Протягом червня–липня 1938 р. лише на Холмщині й Підляшші було знищено 112 церков, у тому числі 98 збудованих до Берестейської унії (церкви сіл

Цербишина (1184 р.), Корниць (1578 р.), собори в містах Білій Підлясці (1582 р.) і Замості (1589 р.) та ін.). В інтерпеляції посла сейму С. Барана на адресу прем'єр-міністра Польщі від 21 липня 1938 р.⁶⁵ ці втрати були оцінені як "неві-жалувана втрата для історії культури"⁶⁶.

Це був не перший виступ греко-католика С. Барана на захист православних. Це 11 лютого 1938 р. він подав до сенату інтерпеляцію на 12 аркушах у справі католицької акції навернення православних на Кременеччині, в якій наводилося багато фактів, імен, дат, що вказували на поширену практику глуму над релігій-ними переконаннями православних у прикордонних місцевостях. С. Баран вима-гав "припинити терор серед місцевого українського православного населення, роз-слідувати наведені в інтерпеляції факти й притягнути до відповідальності тих, хто вели згадану недозволену правом агітацію, створити умови, щоб місцеве українсь-ке православне населення охоронити перед дальшим терором"⁶⁷.

Митрополит греко-католицької церкви А. Шептицький 16 липня 1938 р. ви-дав архіпастирського листа, в якому висловив протест проти вандалізму польсь-ких урядовців і співчуття нещастю православних українців. Про лист знало лише найближче оточення митрополита (його було конфісковано), але чутка про нього все ж дійшла до православних і його рукописні копії ширилися не тільки в Поль-щі, але й за кордоном. Так, священник Осип Кадочний у листі до митрополита Ан-дрея від 31 серпня 1938 р. висловлював "захоплення" його змістом, наголошую-чи, що "попит за тим пастирським листом є такий великий, що я попросту не мо-жу собі ради дати з тими всіма знайомими, передовсім з-за границі, які б хотіли мати того листа"⁶⁸. Роман Корда – голова управи товариства "Українська Далекос-хідна січ" – у вересні того ж року писав: "Не можемо, ваша ексцеленціє, не ви-сказати вам ще більшої подяки за вашу таку могутню піддержку української пра-вославної церкви вашим історичним пастирським листом, який дістався до нас че-рез величезні простори в повному тексті, помимо цензур та заборон. Читаємо й ду-ша, і серце кріпнуть. Не страшні переслідування, за нами князь церкви українсь-кої, за нами душпастир нації української"⁶⁹.

Безпрецедентний тиск на православне населення проявився й у тому, що де-сятки священників зазнавали покарань і переслідувань⁷⁰. Штрафи були значними – від 200 до 1200 злотих. За відправу богослужінь, здійснення треб, молитву на швинтарі православних ієреїв заарештовували на термін від 1-го до 2-х місяців⁷¹.

Ревіндикаційна кампанія на східних землях II Речіпосполитої набула широ-ких масштабів. Довідуємося про це з меморіалу від 29 березня 1938 р., адресова-ного міністрові віровизнань та народної освіти. У ньому зазначалося, що в 1937–1938 рр. "православна спільнота на Волині й поза Волиню була стурбова-на й шокована фактами, які мали місце в її церковному житті... У кінці 1937 р. почалася серед мешканців православних сіл у прикордонній смузі акція навернен-ня на католицизм, яка, почавшись від села Гриньки Кременецького повіту, охо-пила до цього часу села Осніки, Козачки, Грибів, Молотків, Білозірку, Шушків-ці, Янківці, Ожешківці, Ланівці, Юськівці, Краснолуки, Загайці Великі, Загайці Малі – Кременецького повіту; Сіянці, Бочанівку, Милятин, Мощаницю, Волосків-ці, Вельбовно, Новородчиці, Лідавку, Баранівку, Ляхів, Новомалин, Лючин, Хо-рів, Бучу, Будераж, м. Остріг – Здолбунівського повіту; Майків, Русивель, Кри-ків, Черницю, Користь, Козак, Річки, Бабин-Корецький, Кобилів, Сторожів, За-крів, Глубочек, м. Корець – Рівненського повіту"⁷². Це дає уявлення про масштаб ревіндикаційної акції, методи здійснення якої були не духовні, а військові, бо як вже відзначалося, "місіонери" були в одностроях КОП. Після наведення фактів про порушення права на свободу совісті, а також громадянських прав при "пере-ході на католицизм", автор меморіалу⁷³ констатує: "Неупереджене вивчення спра-ви, що стосується цієї акції навернення на католицизм, яке здійснила би комісія

з незалежних представників православної людності, висвітлило б належним чином цю справу й виявило б багато драматичних фактів із життя православних у прикордонній смузі на Волині, зтероризованих цією місіонерською акцією"⁷⁴. Меморіал надійшов із регіону, який був охоплений найбільш жорстокими формами ревіндикації.

16 червня 1938 р. з приводу знищення 100 церков у Люблінському воєводстві було ухвалено "меморандум собору єпископів Автокефальної православної церкви в Польщі". У ньому вказувалося: "Історія всіх народів, особливо польського, переконливо свідчить, що насильством і жорстокістю ніколи не вдається досягнути тих цілей, що ставлять перед собою люди, які позбулися почуття правди"⁷⁵. Собор прийняв рішення про відбуття 1–3 серпня 1938 р. триденного посту по всій митрополії з богослужіннями в усіх церквах двічі на день у чорних жалобних ризах. Уряд відразу конфіскував цей документ і він не з'явився в пресі⁷⁶.

20 червня 1938 р. Польща підписала договір із Ватиканом щодо майна римо-католицької церкви ("поунійні добра"). У ньому стверджувалося, що майно парафій православної церкви, яке в минулому належало греко-католицькій чи римо-католицькій церквам, переходить у власність Польської держави. Ватикан отримав відшкодування у 2,5 млн. злотих. Договір викликав багато запитань: по-перше, справжня вартість церковних земель становила приблизно 7,5 млн. злотих; по-друге, ці землі продавалися вже вдруге (спочатку за них заплатив російський уряд)⁷⁷.

Ці положення були дуже вигідними для польського уряду, який набував юридичного права вільно розпоряджатися православними храмами та майном, викупленим у Ватикану. Зміст договору був настільки антиправославним, що негативна реакція на нього з боку демократичних кіл суспільства не забарилася. Уже на початку липня 1938 р. з протестами виступили послы сейму: православний священик М. Волков із Сарн, С. Скрипник, греко-католик С. Баран. Їхні виступи були настільки гострими, що окремі послы-поляки почали вимагати притягнення промовців до суду. М. Волков пізніше був навіть позбавлений парафії й деякий час переховувався в покоях глави церкви митрополита Діонісія. Газета "Діло" писала із цього приводу: "Сьогодні заманіфестували репрезентанти українського греко-католицького й православного населення з Галичини, Волині й Підляшшя в польському сеймі свою українську національну єдність та спільноту в обороні національно-церковних позицій"⁷⁸. Помітне враження на присутніх у сеймі справила заява С. Барана: "Як українець – греко-католик, якій підлягає апостольській столиці й папі, заявляю, що справа оборони православної церкви – це національна справа цілого українського народу, і тому ми, українські галицькі послы – греко-католики, голосуватимемо проти (законопроекту – Н.С.) в обороні близької нам православної церкви та в інтересах народу, в ім'я його історичних і теперішніх прав"⁷⁹. Проте ані сейм, ані сенат не зважили на протести – рішення було прийняте.

Бурхливе обговорення договору на певний час відсунуло проблему нищення православних церков, яке, утім, набуло ще більших масштабів. Особливу увагу привертала віросповідна й національна ревіндикація на Холмщині, де унію було скасовано найпізніше – приблизно за півстоліття перед цим. Тут промотором усієї ревіндикаційної акції також були військові. Зазначимо, що в жодному разі не йшлося про відновлення унії (діяльності греко-католицької церкви), навпаки – уважалося, що це загрожуватиме полонізації.

Ревіндикаційно-полонізаційною діяльністю керував спеціальний координаційний комітет, а участь у ній брало Товариство розвитку східних земель. Зміцнюючи латинський обряд, координаційний комітет давав рішучі антиуніатські вказівки.

Аналогічну позицію щодо уніатства займала частина латинського духовництва. Ксьондз доктор Г.Секрецький писав: "Годі експериментувати! Полонізація Холмщини, яка була зупинена російськими військами, повинна здійснюватися за допомогою римо-католицького обряду. Адже чи не є нашим завданням поширен-

ня західної культури, польської культури, на Схід? Чи, навпаки, візантійський дух сходитиме над КОП'ом? Під Варшавою?"⁸⁰. Така позиція викликала досить помірковану критику з боку ініціаторів неоунії (польські єзуїти, які діяли в річці східної політики Ватикану).

Військові знаходили повне розуміння своїх планів і методів їх реалізації з боку римо-католицької церкви Польщі та підтримку всієї ревіндикаційно-полонізаційної акції, яка проводилася в умовах широкої пацифікації українського населення⁸¹. Її керівники – генерали армії М. Сморовінський та Б.Ольбрихт – відкидали будь-які докори сумління й давали чіткі накази своїм підлеглим, що санкціонували безпрецедентну акцію релігійних переслідувань у II Речіпосполитій.

Згідно із директивами, які регулювали перебіг третьої фази ревіндикації (1937–1939 рр.), було розпочато кампанію нечуваного тиску на православних із метою "схилити" до переходу на католицизм латинського обряду. Форми тиску були різні: загроза знищення або відібрання церков; вплив через школи; фінансові, податкові утиски; організація "боївки", які атакували стійких та опірних і залякували нестійких. Холмщина знову стала ареною жорстоких переслідувань (як і за часів російського царату) лише за те, що люди не приймали такої релігії, яку їм накидала влада.

Вища католицька влада не давала офіційних директив духовництву на місцях (принаймні, їх не вдалося віднайти в архівах), але водночас не протестувала (як це зробив митрополит А. Шептицький⁸²) проти його участі в ревіндикаційних акціях⁸³. Це мало вирішальне значення, адже не можна було ревіндукувати "душ" без участі ксьондзів, які повинні були виконати канонічні акти прийняття до римо-католицької церкви⁸⁴.

Досить логічний і обґрунтований висновок робить відомий польський релігієзнавець В.Мислек: "Чи йшлося про те, що в ході ревіндикації порушувався закон, здійснювалася наруга над людьми, застосовувалися по суті середньовічні, нелюдські засоби й методи? І це вимагало "тихої" реакції зверху? Здається, що найважливішим було щось інше, а саме, що римська курія була зацікавлена не стільки в полонізації східних рубежів Польщі, як у відновленні унії при одночасному збереженні національної відрубності православних, потенційних уніатів. Латинська ієрархія в Польщі намагалася уникнути конфлікту з римською курією, перед якою вона мала зобов'язання підтримувати й розвивати унійний рух у східнослов'янському обряді"⁸⁵.

Треба також мати на увазі, що польські єзуїти в регіонах поширення ревіндикації були зацікавлені в преференціюванні саме східнослов'янського обряду, і надзвичайно ангажувалися в акції розвитку його осередків. Тож вони гостро критикували ревіндикаційну діяльність. "Із Люблінської єпархії, – писав орган єзуїтів "Орієнс", – отримали приватну інформацію, що масовий перехід православних на католицизм латинського обряду в березні та квітні цього року, про що неодноразово повідомляли різні часописи, не завжди, на жаль, був виявом внутрішнього й добровільного переконання навернених, навпаки, у більшості випадків це був результат активної інтервенції якихось безвідповідальних чинників ... необхідно засуджувати й відкидати методи "навернення", які нагадували б спосіб навернення колись уніатів царським урядом"⁸⁶.

Апостольський візитатор католицизму східного обряду М. Чарнецький, повідомляючи у Ватикан про події на Холмщині й Підляшші, констатував: "Там можна вважати унію похованою"⁸⁷.

Своєрідним підсумком майже двадцятирічного протистояння православної церкви в Польщі тискові з боку урядовців та римо-католицької церкви можуть бути слова зі "скорботного звертання" найстаршого православного священника у Варшаві, протопресвітера митрополичого храму Т. Теодоровича, яке він передав ми-

трополиту Діонісію в день відкриття липневого собору єпископів 1938 р.: "Час говорити правду вже відкрито, бо все рівно її скаже (і вже говорить) церковний народ та історія. Ми самі в достатній мірі своїми "поступками" в багатьох питаннях підготували те, що з нами витворюють. Наша ієрархія й церква загалом піддавалася за всі минулі роки випробуванню з боку тих, хто за нами наглядав: що "ми" є церковно й на що здатні? І "вони" впевнилися, що ми здатні на всякі поступки й у своїй традиційній церковності. Треба змінити вигляд священика, надягти навіть військовий мундир (а мундир – великий символ!), – ми згодні, бо східний вигляд священика... некультурний (!). Мова Богослужіння? На всіх мовах, скільки завгодно! Новий стиль? Будь ласка! Автокефалія без усяких прав, без згоди церковного народу й своєї матері-церкви? Готові! Забути свою національну мову в проповіді, у спілкуванні з народом і навіть у домашній обстановці? І на це згодні! Тільки б своє положення, свої привілеї, зручності, владу зберегти. Якби ієрархія при рішенні всіх цих важливих питань залучила б до них, до участі у вирішенні, духівництво й народ – цього б, звичайно, не було" ⁸⁸.

Національна і конфесійна політика в міжвоєнній Польщі була зорієнтована на національну асиміляцію та релігійну інтеграцію православних українців із польською нацією й римо-католицькою церквою. Активізований цією політикою протилежний процес українізації церковно-релігійного життя православних стимулювався усвідомленням національного начала в духовних, релігійних, звичаєвих виявах українського народу. Українізація православної церкви підсилювалася патріотичними настроями значної частини православних мирян, свідомої української інтелігенції (особливо на Волині). Цьому процесові заважали, а то й протидіяли, ті ієрархи православної церкви, які були зросійщені, орієнтувалися на Московську патріархію, а також частина угодовського духовенства, налаштованого на безпринципну співпрацю з державними чинниками за рахунок інтересів українізації церкви.

Діяльність української громадськості та патріотичної частини духівництва була важливим засобом протидії колонізації й таким методам знищення українського православ'я, як "ревіндикація сакральних об'єктів і душ", неоунія та інші форми конфесійної деградації українців.

Українізація церкви, яка особливого розмаху набула на Волині, після її тривалого зросійщення в XIX й на початку XX ст. і спроб колонізації протягом усього міжвоєнного періоду, виявилася, по-перше, у відновленні соборного устрою (всі парафіяни, а не лише духівництво, брали активну участь у церковно-релігійному житті); по-друге, у відродженні українських обрядів і звичаїв, що сприяло очищенню від іновірних запозичень; по-третє, у своєрідній інкультурації православ'я, тобто впровадженні в церковно-релігійну сферу національної культури, української духовності, богослужбової мови. Ці фактори протидіяли асиміляційним процесам і сприяли формуванню національної самоідентифікації українців.

¹ Дашкевич Я. Шляхи подолання стереотипів (перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків: українська точка зору) // Матеріали міжнародної наукової конференції "Польща – Україна: історична спадщина і суспільна свідомість" (Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р.). – К., 1992. – С. 26, 27.

² Теодорович Т. Берегите свое сокровище – веру (листівка).

³ Ревіндикації (від лат. *vindicatio* – витребування власником (позивачем) свого майна в судовому порядку від третьої особи; *re* – префікс, що означає "назад", "знову") – акції польського католицького єпископату з метою повернення й привласнення церков та інших сакральних об'єктів, земельних угідь, маєтків, якими володіла православна церква в Польщі. Див.: Релігієзнавчий словник. – К., 1996. – С. 271.

⁴ Див.: Сивіцький М. Записки сірого волиняка. – К., 2000. – С. 70–74; Кучерена М. Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919–1939 рр.) // Україна–Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків

"Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках" (Варшава, 22–24 травня 1997 р.). – Варшава, 1998. – С. 17, 18.

⁵ *Васильєва Л.* Українське питання в польській політиці міжвоєнного часу // Матеріали міжнародної наукової конференції "Польща – Україна: історична спадщина і суспільна відповідальність" (Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992 р.). – К., 1992. – С. 14, 15.

⁶ *Николаев К.Н.* Правовое положение святой автокефальной православной церкви в Польше. – Варшава, 1927. – С. 7.

⁷ *Papierzyńska-Turek M.* Kościół prawosławny w polityce narodowościowej państwa polskiego w latach 1918–1939 // Władze państwowe a związki wyznaniowe w Polsce XVI–XX wieku. – Warszawa, 1986. – S. 398.

⁸ *Річинський А.* Проблеми української релігійної свідомості. – К., 2000. – С. 398.

⁹ Dekret prezydenta Rzeczypospolitej №597 – z dnia 18 listopada 1938 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1938. – Nr. 88. – S. 1318–1326.

¹⁰ *Гірський А.* Спольщення православ'я чи московська мімікрія // У лоні нез'єднаної православної церкви. Збірник статей на теми українського церковного життя. – Луцьк; Ковель; Крем'янець на Волині, б. р. в. – С. 23.

¹¹ Там само.

¹² *Комар В.Л.* "Українське питання" в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.) // Український історичний журнал. – 2001. – №5. – С. 121–124.

¹³ *Chojnowski A.* Koncepcja narodowościowej polityki rządów polskich w latach 1921–1939. – Warszawa; Wrocław; Kraków; Gdańsk, 1979. – S. 78.

¹⁴ *Кучерена М.* Національна політика Другої Речіпосполитої щодо українців (1919–1939 рр.). – С. 19–21.

¹⁵ *Chojnowski A.* Koncepcja narodowościowej polityki rządów polskich w latach 1921 – 1939. – S. 98.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Воскресное чтение. – 1933. – №8. – С. 125, 126.

¹⁸ *Комар В.Л.* "Українське питання" в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.). – С. 123–125.

¹⁹ Там само. – С. 124.

²⁰ *Певний П.* Дещо про меморіал (помертне) // Літопис Волині. – 1958. – Ч. 4. – С. 63.

²¹ *Власовський І.* Митрополит Олексій Громадський, † 1943–1963 // Українське православне слово. – 1963. – №8. – С. 6.

²² Там само.

²³ Там само. – С. 7.

²⁴ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 4671. – Арк.1.

²⁵ Там само. – Арк. 5.

²⁶ Там само. – Арк. 16–18.

²⁷ Див.: *Srokowski K.* Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich. – Kraków, 1924. – S. 58.

²⁸ *Сергіїчук В.* З історії українців Холмщини й Підляшся // Холмщина і Підляшся. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1997. – С. 78–82.

²⁹ *Купранець О.* Православна церква в міжвоєнній Польщі, 1918–1939. – Рим, 1974. – С. 135–139.

³⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 220.

³¹ Див.: *Свитич А.К.* Православная церковь в Польше и её автокефалия // Православная церковь на Украине и в Польше в XX столетии. 1917–1950. – М., 1997. – С. 159.

³² *Srokowski K.* Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich. – S. 75.

³³ Див.: *Николаев К.Н.* Восточный обряд. – Париж, 1950. – С. 263.

³⁴ *Горний М.* Українці Холмщини і Підляшся: Видатніші особи ХХ століття. – Л., 1997. – С. 26.

³⁵ З трибуни. Промови українських послів і сенаторів у польських соймі і сенаті. – Львів; Луцьк; Холм; Берестя, 1925. – Т. 1. – С. 35.

³⁶ Там само. – С. 80.

³⁷ *Ateneum kapłański.* – 1937. – Z. 39. – S. 491.

³⁸ *Przegląd katolicki.* – 1938. – Z. 5. – S. 27.

³⁹ Процес за православні церкви. Справа так званих ревіндикаційних судових процесів про передачу 724 православних святинь римо-католицькому костелові. – Варшава, 1930. – Ч. 1: Волинь і Полісся. – С. 9.

⁴⁰ Рівненський обласний краєзнавчий музей (далі – РКМ). – 1454/VIII Д 1691.

⁴¹ Dziennik Polski. – 1929. – 29.XI.

⁴² Процес за православні церкви. Справа так званих ревіндикаційних судових процесів за передачу 724 православних святинь римо-католицькому костелові. – Ч.1: Волинь і Полісся. – С. 48, 49.

⁴³ Див.: *Оксенюк Р.* Нариси історії Волині: соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). – Л., 1970. – С. 209; *Швагуляк М.* Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років XX ст. // ЗНТШ. – Т. ССХХІІ. – Праці історико-філософської секції. – Л., 1991. – С. 111–145.

⁴⁴ Див.: *Власовський І.* Митрополит Олексій Громадський: † 1943–1963 // Українське православне слово. – 1963. – №6. – С. 8.

⁴⁵ За активну й кваліфіковану участь в обороні прав православної церкви в листопаді 1933 р. К.Ніколаєв отримав вказівку “у двотижневий термін разом із дружиною покинути Польщу”, де він прожив 13 років. Див.: *Ніколаєв К.Н.* Восточный обряд. – С. 13.

⁴⁶ РКМ. – 4508/VIII Д 1773.

⁴⁷ РКМ. – 12358/2/VIII Д 2373/2.

⁴⁸ Процес за православні церкви. – С. 12–14.

⁴⁹ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 107. – Арк. 19; *Пастернак Є.* Нарис історії Холмщини й Підляшшя: Новіші часи. – Вінніпег; Торонто, 1989. – С. 235.

⁵⁰ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 107. – Арк. 16.

⁵¹ Там само.

⁵² *П.С., священик (свідок події).* Депо про події в Гриньках // Літопис Волині. – 1956. – Ч. 3. – С. 86, 87.

⁵³ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 107. – Арк. 16.

⁵⁴ Див.: *Пастернак Є.* До 45-ліття руйнування українських православних церков на Холмщині і Підляшші // В обороні віри: 36. статей, присвячених 1000-літтю хрещення України в 988 р. – Торонто, 1984. – Ч. 5. – С. 69–74.

⁵⁵ Див.: *Michałowski J.D.* Masowy powrót do Kościoła i polskości. Walka o jeden million dusz na Wołyniu // Przewodnik Katolicki. – 1938. – Z. 17.

⁵⁶ Gazeta Świąteczna. – 1938. – №2970.

⁵⁷ Ibid. – №2989.

⁵⁸ Ibid. – №2999.

⁵⁹ Ibid. – №3008.

⁶⁰ Цит. за: *Пастернак Є.* До 45-ліття руйнування українських православних церков на Холмщині і Підляшші. – С. 69–74.

⁶¹ *Островський Л.* В обороні православної віри // Літопис Волині. – 1958. – Ч. 4. – С. 71.

⁶² Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 107. – Арк. 21–24.

⁶³ Цит. за: *Соколов А.* Найбільше добро – правда: 36. статей. – Вінніпег, 1980. – С. 99.

⁶⁴ Цит. за: *Дорошенко Д.* Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940. – С. 62.

⁶⁵ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 107. – Арк. 21–24.

⁶⁶ Цит. за: *Пастернак Є.* Нарис історії Холмщини і Підляшшя: Новіші часи. – С. 388.

⁶⁷ Цит. за: Церква і нарід. – 1938. – 1 березня. – С. 207, 208.

⁶⁸ Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність: церква і церковна єдність: документи і матеріали. 1899–1944: У 2 т., 3 кн. – Л., 1999. –Т. 2: Церква і суспільне життя. – Кн.2: Листування. – С. 880.

⁶⁹ Там само. – С. 882.

⁷⁰ Див.: ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 2650. – Арк. 41.

⁷¹ *Пастернак Є.* Нарис історії Холмщини і Підляшшя... – С. 391.

⁷² Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 201. – Оп. 4. – Спр. 4082. – Арк. 1.

⁷³ Меморіал складено “представниками православного населення Більського, Білгородського, Владавського, Грубешівського, Шорського, Томашівського й Холмського деканатів”.

⁷⁴ ЦДІА України у Львові. – Ф. 201. – Оп. 4. – Спр. 4082. – Арк. 5.

⁷⁵ Цит. за: *Пастернак Є.* Нарис історії Холмщини і Підляшшя... – С. 399.

⁷⁶ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 107. – Арк. 25, 26.

⁷⁷ Вишневецький В. Трагедія православних церков у Польщі // Пам'ятки України. – 1990. – №4 / 1991. – №1. – С. 18, 19.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ *Zew krwi polskich męczenników z ziemi Chełmskiej i Podlaskiej.* – Lublin, 1939. – S. 29.

⁸¹ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 107. – Арк. 18.

⁸² Там само. – Арк. 27, 28.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само. – Арк. 18.

⁸⁵ *Mystek W. Rewindykacje i rasyfikacje.* – Warszawa, 1987. – S. 182, 183.

⁸⁶ *Oriens.* – 1939. – Z. 3. – S. 24.

⁸⁷ *Бахталовський Р. о. Апостол з'єдинення наших часів. Спогади.* – Л., 2001. – С. 213.

⁸⁸ Цит. за: *Свитич А.К. Православная церковь в Польше и её автокефалия.* – С. 227, 228.

The article is dedicated to the examination of Orthodox Church condition in interwar Poland. It was found out that at the heart of state ethnic and religious policy were two ideas: guarantee of state unity is in religious unity; church union gives reverse consequences from the view of state integration. The author observed in detail the fulfillment of measures regarding Ukrainian Orthodoxy transformation on Volyn', Kholmshyna and Pidliashshia ("revendication of sacral objects and souls").

О.М.Завальнюк, О.Б.Комарницький*

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ (1918–2005 рр.): СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

У статті розглядаються основні етапи історичного шляху одного з найдавніших вищих навчальних закладів України – Кам'янець-Подільського державного університету, заснованого в роки Української революції 1917–1921 рр. і відродженого в часи незалежності України зусиллями наукової громадськості й державних структур.

У січні 1918 р. міська дума Кам'янця-Подільського ухвалила просити Центральну Раду відкрити в місті над Смотричем якщо не університет, то принаймні філію Київського університету Святого Володимира¹. Після поїздки до Києва делегації було створено університетську комісію, у роботі якої активну участь брали гласні міської думи, губерньська та повітова земські ради, представники інших громадських організацій².

Дума погодилася з необхідністю надання для потреб університету 1 млн. руб., відзнавши велике культурно-політичне значення заснування в місті саме українського університету³. А 4 квітня (22 березня) до Кам'янця-Подільського, за дорученням Міністерства освіти УНР, прибула делегація Київського українського народного університету (КУНУ), до складу якої входили професори І.Ганицький, І.Огієнко, В.Дуб'янський та інженер К.Титаренко. Гості вивчали питання про можливість відкриття університетського закладу⁴.

18 травня 1918 р. рада лекторів КУНУ обрала відповідальним за вчасне відкриття університету в Кам'янці на Поділлі І.Огієнка. 22 травня та ж рада проголосувала за рішенням призначення його "в. о. ректора Кам'янецького університету", а вже 6 липня І.Огієнко прибув до міста⁵. Відбулося засідання міської думи, де було вирішено виділити під тимчасове розташування закладу будинок технічної середньої школи, а для будівництва нових приміщень – 100 дес. землі й буд-

* Завальнюк Олександр Михайлович – канд. іст. наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського державного університету; Комарницький Олександр Борисович – аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

матеріали. Для потреб університету на 5 років асигнували 1 млн. крб. Було обрано постійну університетську комісію в складі 21 особи⁶. Згодом губернські народні збори ухвалили рішення про виділення університетові 1 млн. крб., а повітова народна рада – 250 тис. (на 5 років) і 50 тис. крб. – на стипендії.

17 серпня 1918 р. гетьман України затвердив закон про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. Заклад складався з чотирьох факультетів, але 1918 р. роботу розпочали лише історико-філологічний та фізико-математичний (із двома відділеннями). До видання нового статуту й штатного розкладу українські університети керувалися російським університетським статутом 1884 р., але з обов'язковою умовою, що викладання провадитиметься українською мовою (утім, допускалися винятки)⁷.

Велику роль у підготовці відкриття університету в Кам'янці-Подільському відіграв І.Огієнко, приват-доцент КУНУ й університету Святого Володимира. Він виявляв непохитну твердість у реалізації курсу на створення національного університету, який було відкрито 22 жовтня 1918 р.⁸

Попри труднощі (не вистачало викладачів і необхідної літератури), станом на 1 липня 1919 р. університет складався з 5 факультетів – історико-філологічного, фізико-математичного, богословського, сільськогосподарського, правничого⁹. У квітні 1920 р. тут працювали 10 професорів, 23 приват-доценти, 21 асистент, 5 лекторів та астроном-наглядач¹⁰. Професорський корпус формувався з представників різних регіонів України й Східної Галичини. Так, професори В.Біднов і М.Хведорів прибули до Кам'янця з Катеринослава, професор Є.Тимченко – з Києва. Серед викладачів були видатні українські вчені, культурні та політичні діячі, зокрема, професор-мовознавець, міністр освіти УНР, згодом головноуповноважений уряду УНР, ректор І.Огієнко; відомий український зоолог П.Бучинський; професор, історик П.Клименко; астроном О.Аленич; дослідник Подільського краю Ю.Сіцінський; поет М.Драй-Хмара; экс-прем'єр-міністр, приват-доцент С.Остапенко; экс-міністри Д.Дорошенко й Є.Архипенко, професори П.Клепатський, М.Столярів, освітня діячка С.Русова та ін.¹¹

Восени 1919 р. у вузі навчалось понад 1400 студентів із Поділля, Галичини, Київщини, Слобожанщини, Степової України, Бессарабії, Чернігівщини, Волині, Полісся, Московської губернії та Прибалтики. За національним складом переважали українці (79,3%), євреї становили 15,1%, поляки – 2,3%, німці – 0,6%, білоруси – 0,2%, вірмени – 0,17%¹².

Крім читання лекцій, викладачі закладу провадили значну культурно-освітню й педагогічну діяльність. Восени 1919 р. вони утворили наукове товариство, яке об'єднало 36 членів. Розпочало роботу й товариство українських економістів¹³. Було підготовлено перший номер "Університетських записок", засновано молодіжний журнал "Нова думка"¹⁴.

Навчальний заклад у своєму розпорядженні мав 4 корпуси, 24 кабінети, лабораторії, обсерваторію, метео- та біостанцію, зразкове поле, а також бібліотеку, фонд якої становив 33252 книжки¹⁵. Діяльність Кам'янець-Подільського університету – це важлива сторінка культурно-освітнього життя не лише Поділля, а й усієї України, адже він був єдиним національним вищим навчальним закладом, що діяв безперервно в період державного суверенітету України.

Заклад був опорою українського державотворення. Тут проходили підготовку волосні інструктори, яким належало формувати місцеві органи державної влади, читалися лекції з українознавства й політичного становища для козаків армії УНР, місцевих робітників і ремісників. Ректорат улаштував різні курси для вчителів вищих початкових шкіл та православного духовництва¹⁶. Функціонувала 4-річна платна гімназія для дорослих із правами для учнів, де в березні 1920 р. налічувалося 150 осіб¹⁷. В університеті українською мовою перекладалися "Діяння святих апостолів", цивільні та кримінальні закони, укладалися словники з історії української мови й правничої термінології. У протистоянні з польським оку-

паційним режимом відстоювалася українська ідея, захищалися національні інтереси в сфері освіти й культури¹⁸.

Крім того, професура вузу редагувала часописи "Життя Поділля", "Україна", "Новий шлях". Чимало представників професорсько-викладацького складу, будучи прикладом гуманності й благодійності, увійшли до Подільської організації Українського Червоного Хреста (очолював І.Огієнко), вносили на потреби неможливого студентства певні суми грошей¹⁹.

Подальшу долю закладу визначила поразка Української революції 1917–1921 рр. Перші зміни у вузі відповідно до запроваджуваної єдиної системи освітнього будівництва УСРР відбулися в липні 1920 р. Їх започаткував комісар університету А.Волянський – своїм наказом він розпорядився закрити богословський факультет, а історико-філологічний і правничий реорганізувати у факультет соціальних наук²⁰. 9 січня 1921 р. науково-шкільна рада Кам'янець-Подільського університету, відповідно до розпорядження відділу вузів Наркомосу УСРР від 31 серпня 1920 р., реорганізувала заклад в Академію теоретичних знань, а з 2 лютого 1921 р. – в Інститут теоретичних наук у складі трьох автономних інститутів: фізико-математичних, гуманітарних і сільськогосподарських наук. Уся система викладання в ітені поділялася на 3 концентри²¹.

26 лютого 1921 р. колегія Укрголовпрофосу прийняла рішення про реорганізацію Інституту теоретичних наук у два самостійні навчальні заклади – інститут народної освіти (ІНО) та сільськогосподарський інститут. ІНО був сформований на базі двох факультетів – фізико-математичного та соціальних наук, а також підготовчого відділення, де налічувалося 1817 студентів²².

18 жовтня 1921 р. було скасовано фізико-математичний і соціально-гуманітарний факультети, а натомість утворено факультет професійної освіти, який діяв у складі трьох курсів. Навчання відбувалося в семи секціях. Із числа студентів нового набору та незначної частини попереднього складу студентської молоді було утворено факультет соціального виховання в складі першого курсу. Тут готували вчителів-вихователів дитячих садків, освітніх закладів для дітей із вадами здоров'я та шкіл-семирічок²³.

Тривав курс на "пролетаризацію" вузу, у результаті чого навесні 1922 р. із 887 студентів залишилося лише 252. Після літньо-осіннього прийому "надійної молоді" було звільнено ще 250 осіб "нетрудового елементу" (в листопаді залишалося 256 студентів і 73 слухачі підготовчих курсів)²⁴. Із березня 1921 р. почалися обшуки в помешканнях викладачів. Частина з них потрапила до в'язниці без пояснення причин і пред'явлення звинувачень. Під час "чистки" було звільнено провідних професорів і доцентів – Є.Сташевського, М.Драй-Хмару, П.Клименка, М.Грінченка та ін.²⁵

26 жовтня 1922 р. заклад пережив ще одну реорганізацію: президія Укрголовпрофосу Наркомату освіти УСРР ухвалила перетворити його на навчальний заклад соціального виховання з двома відділеннями (дошкільним і шкільним) на базі математичних, природничих та соціально-економічних наук із профосівським розгалуженням на II–III курсах. Завданням інституту була підготовка вихователів дошкільних установ, дитячих будинків та вчителів семирічних шкіл. 1923 р. ліквідували факультет професійної освіти, хімічне відділення факпрофосу виділялося в самостійну структуру з відділеннями силікатним і бродильних речовин – на його базі було відкрито хімічний технікум. У січні 1923 р. з ІНО були злиті вищі педагогічні курси ім. М.Драгоманова, які існували при ньому²⁶.

Із жовтня 1923 до 1929 рр. ректором навчального закладу працював професор В.Гериневич²⁷. Децю поліпшилося становище викладачів та студентів, яким почали виплачувати заробітну платню й стипендію. 1924 р. через слабкість матеріальної бази Вінницький інститут народної освіти було розформовано й злито з Кам'янець-Подільським ІНО. Це позитивно позначилося на матеріальному забезпеченні процесу підготовки фахівців, збільшився фонд навчальної літератури. То-

ді ж при інституті було засновано ботанічний сад, в якому 1925 р. налічувалося до 400 рідкісних видів рослин²⁸.

1925 р. в ІНО було скасовано посаду політичного комісара й утворено правління інституту з 5 осіб, очолюване ректором. Восени 1924 р. в закладі відбулася остання соціально-академічна чистка студентів (виключили 51 особу)²⁹.

Із 1928 р. розпочав роботу факультет підготовки вчителів початкових класів. Із квітня 1929 р. відкрилися чотиримісячні курси підготовки абітурієнтів (70 осіб), а з осені – річні підготовчі курси та робітфак із трирічним терміном навчання³⁰.

До листопада 1927 р. Кам'янець-Подільський ІНО випустив 229 фахівців. Серед них – відомі в Україні письменник І.Дніпровський, біолог Г.Молотківський, ботанік М.Любинський, географ К.Геренчук, майбутні викладачі інституту В.Герасименко, А.Розенкранц, М.Хитьків, Ю.Філь, Л.Ізбинський, В.Панасюк та ін.

Протягом 20-х рр. в інституті провадилася значна науково-дослідна робота. Її осередками були фахові кафедри, наукове товариство, а з літа 1921 р. – науково-дослідна кафедра, яка поділялася на 2 секції: культури (керівник – професор І.Любарський) й економіки сільського господарства (керівник – професор В.Геринович). У рамках першої секції діяли підсекції історії та археології, лінгвістики, літератури та мистецтва. У другій – функціонували підсекції біології, зоології й геології. Очолювали кафедру почергово Є.Шташевський, П.Клименко, Ф.Кондрацький. Із 1927 р. підрозділ поділявся вже на 3 секції³¹.

У червні 1925 р. на базі ІНО було створено Кам'янець-Подільське краєзнавче товариство при Всеукраїнській академії наук на чолі з В.Гериновичем. Однак невдовзі його діяльність, до якої була залучена антирадянська в минулому інтелігенція, насторожила владні структури – з посади ректора було звільнено В.Гериновича, а Кам'янець-Подільський ІНО серед інших 8 навчальних закладів України сталінський режим визнав контрреволюційним. Улітку 1929 р. місцеве відділення ДПУ намагалося організувати процес Кам'янецької філії "СВУ" ("керівник" – Ю.Сіцінський). Було заарештовано низку викладачів, активних діячів Кам'янецького наукового товариства – Д.Богацького, Ю.Філя, Ю.Сіцінського, А.Шумлянського, колишнього керівника Кам'янецької "Просвіти" О.Кожухіва. Місцевій владі не вдалося організувати великого процесу. Наприкінці 1929 р. з комсомолу виключили студентів, які стояли на "троцькістських позиціях"³².

1930 р. ІНО перейменували на інститут соціального виховання (ІСВ) з трирічним терміном навчання, який мав єдиний однойменний факультет і 4 відділення: агробіологічне, техніко-математичне, історико-економічне та мовно-літературне. Прийом студентів провадився двічі на рік – навесні й восени. Відбулися суттєві зміни в структурі адміністрації вузу. Замість ректора запроваджувалася посада директора, а замість декана – завідувача факультету. У 1930–1933 рр. посади директорів почергово посідали Ф.Кондрацький, П.Палько, В.Четвериков, а з жовтня 1933 р. – Н.Тостоган. Ліквідовувалося правління інституту, засада виборності директора, його заступників, деканів (заступників) факультету. Натомість при директоріві створювалася вчена рада, яка мала дорадчий характер і складалася з викладачів, представників партійної, профспілкової й комсомольської організацій³³.

Відповідно до директив ВКП(б) і КП(б)У прийом до вузу здійснювався на класовій основі. На 1 січня 1933 р. серед студентів денної форми навчання частка робітників і колгоспників становила 87%, членів партії й комсомольців – 60%. На 1 жовтня 1931 р. тут навчалася 563 студенти, у березні 1932 р. – 540, у січні 1933 р. – 507³⁴.

1932 р. в інституті працювало 10 професорів, 9 доцентів, 10 асистентів, 4 викладачі. Функціонувало 9 кафедр: діалектичного матеріалізму (завідувач – професор В.Четвериков), історії (професор А.Палько), економіки (професор Дреус), педагогіки (в. о. професора М.Курневич), педології (доцент Г.Бутко), математики (професор Л.Карета), фізики (професор В.Бернацький), природничих дисциплін (професор В.Храневич), мови (професор І.Любарський). Незабаром було засновано кафедри технічних дисциплін і військової підготовки³⁵.

Чорною смугою по інституту пройшов голод 1932–1933 рр. Замість хліба видавали малай. У студентській їдальні перші страви готувалися з молодого бур'яну, як наслідок – восени–взимку 1932 р. навчання залишили близько 100 студентів. Поширювалися інфекційні хвороби. Різко погіршився життєвий рівень викладачів. Навчальні приміщення не опалювалися.

На початку 30-х рр. інститутські кадри зазнали безпідставних політичних репресій. Спочатку було "викрито" "контрреволюційну петлюрівську шкідницьку групу" І.Любарського, до складу якої нібито входили Г.Бутко, А.Розенкранц, Миронець та ін. 1933 р. каральні органи заарештували колишніх ректорів: В.Гериновича, Ф.Кондрацького, П.Палька. Пізніше жертвами наклепів і свавілля сталіністів стали викладачі В.Бернацький, М.Драй-Хмара, П.Клепатський, І.Кулик та ін.³⁶

1933–1934 навч. року ІСВ реорганізували в педагогічний інститут із чотирирічним терміном навчання, але продовжити роботу не вдалося. На підставі розпорядження наркома освіти УРСР Кам'янець-Подільський педінститут був ліквідований. Студенти й матеріальна база розподілялися між Київським, Черкаським, Одеським, Ніжинським і Вінницьким педінститутами. Частина стародруків і рідкісних видань бібліотеки були передані ВУАН, інша література – до обласної бібліотеки, обдержархіву та краєзнавчого музею, у т. ч. й орнітологічна колекція³⁷. Приміщення інституту перейшли в розпорядження військового відомства.

1939 р. в Кам'янці-Подільському було відкрито учительський інститут із дворічним терміном навчання в складі двох факультетів – історико-філологічного й мовно-літературного (українське та російське відділення). Обидва факультети мали заочну форму навчання. Інститут готував учителів 5–7 класів³⁸.

Бракувало обладнання для навчальних кабінетів, науково-методичної літератури, не було спортивного залу. Через відсутність досвідчених викладачів до викладацької роботи залучали випускників університетів та інститутів 1939–1940 рр., учителів середніх шкіл. Обізнаністю й наполегливістю виділялися викладачі О.Кільчевський, Т.Лабзіна, Л.Лаврик, Т.Невкіпільий, А.Рубашевський, В.Ручко, С.Сітак, П.Цикра. Деяких викладачів "за непридатністю" було звільнено³⁹. У вересні 1940 р. в інституті було створено деканати й кафедри: марксизму-ленінізму, української та російської мови й літератури, історії, педагогіки⁴⁰.

На 1 вересня 1940 р. в інституті навчалася вже 482 студенти. Але восени того ж року відбувся відсів студентської молоді через запровадження урядом платні за навчання у вузах – як наслідок, на 1 січня їх нараховувалося всього 372. За два навчальні роки дещо зміцнилася матеріальна база: об'єднувалися кабінети, фонди бібліотеки зросли до 20 тис. примірників⁴¹.

Не всі з 200 випускників 1941 р. змогли отримати дипломи, оскільки пішли добровольцями на фронт одразу ж по завершенню останнього іспиту⁴². 2 липня 1941 р. у зв'язку з наближенням фронту інститут припинив своє існування. Під час окупації повністю було знищено й до того небагату матеріальну базу інституту, яку не вдалося евакуювати. Лише угорські підрозділи, які першими ввійшли до міста, знищили, зіпсували та пограбували матеріальних цінностей на суму 1000325 руб., у т.ч. інститутську бібліотеку на суму 220 тис. руб. Усього ж за роки лихоліття збитки склали 2 млн. 600 тис. руб. На початку 1944 р. німецькі окупанти висадили в повітря приміщення інституту по вул. Московській⁴³.

1 вересня 1944 р. розпочалися заняття на мовно-літературному факультеті. Згодом до навчання приступили історичний та фізико-математичний факультети. Наприкінці 1944–1945 рр. у вузі навчалася 178 студентів. Підготовчі курси мали 60 слухачів⁴⁴. Усі вони отримували стипендії, але проживали в квартирах.

1945 р. здійснено випуск 20 вчителів, 1946 р. – 172, 1947 р. – 174, у т.ч. 69 із заочного відділу. Діяли 7 кафедр (1 квітня 1947 р. ліквідували військову кафедру), де працювали 28 штатних викладачів, з яких тільки один мав науковий ступінь⁴⁵.

Навчальний заклад мав допоміжне господарство, але через посуху врожай був поганим. Із державних фондів кожен студент отримав у середньому по 2 куски ми-

ла, одну пару взуття, 5–6 м мануфактури, один костюм і дві сорочки. Викладачам виділили по 2–3 складометри дров, гас для освітлення, городи. 108 студентів розмістили у двох невеличких гуртожитках, проте більшість із них змушена була проживати у т.зв. "кутках". При інституті працювали продуктовий магазин і їдальня⁴⁶.

1947–1948 навч. року в житті закладу сталися важливі зміни: студентам повернули реквізований гуртожиток, бібліотечний фонд зріс до 13283 примірників⁴⁷. Зростав студентський контингент заочного відділення. На 1 січня 1945 р. заочним навчанням було охоплено 503 особи, на 1 травня 1946 р. – 580, на 1 липня 1947 р. – 800, на 1 липня 1948 р. – 1033. Для них у Кам'янці-Подільському й Проскуріві були створені консультпункти⁴⁸.

1948–1949 навч. року заклад було реорганізовано в педінститут із чотирирічним терміном навчання. План прийому студентів на I-й курс був визначений у межах 200 осіб. Збільшувався викладацький колектив, який 1950 р. налічував 48 осіб, у т.ч. 8 доцентів і кандидатів наук⁴⁹. 1949–1950 навч. року відкрито факультет фізичного виховання.

1950-ті рр. стали роками зміцнення вузу. Якщо 1951 р. було 12 загальноінститутських та факультетських кафедр, то вже 1952–1953 навч. року – 14, які об'єднали 76 штатних викладачів. Проте вже 1955 р. через "скорочення штатів" число кафедр скоротилося до 10⁵⁰.

Протягом 1950-х рр. 12 викладачів інституту (В.Демиденко, В.Тищенко, І.Зеленюк, Є.Слинецький, І.Слизький, А.Ткачук, Д.Цимбалюк, О.Бойко, Л.Бондарев, М.Брицин, В.Голев, К.Заблоцька, М.Чернущенко) здобули наукові ступені кандидатів наук. 1953–1962 рр. у світ вийшли 12 томів "Записок Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту"⁵¹.

1956 р., у зв'язку із закриттям Кам'янець-Подільського педучилища, його двоповерхове приміщення з флігелем і садом (вул. Гагаріна, 47) перейшло в розпорядження педінституту – тут розмістився факультет фізвиховання, а у флігелі влаштували студентський чоловічий гуртожиток. Тоді ж інститут отримав міський стадіон у центрі міста. 1958 р. фонди бібліотеки становили 200 тис. примірників (це був найбільший такий заклад області). 1956–1957 навч. року почала виходити інститутська багатотиражка "Радянський студент". У період із 1958 до 1960 рр. в парку колишнього графського маєтку, що біля с. Голосків, було створено спортивно-оздоровчий табір для літнього відпочинку студентів⁵².

1960 р. інститут поповнився четвертим факультетом – педагогіки й методики початкового навчання зі щорічним прийомом 50 осіб. Наступного року тут з'явилося заочне відділення (100 осіб). У структурі заочного навчання було створено загальнонауковий факультет із відділеннями української та російської мов і літератури, математики, історії, іноземної мови, романо-германських мов і літератури, бібліотекознавства й бібліографії, журналістики, юриспруденції⁵³.

1964 р. в складі історико-філологічного факультету було відновлено історичний відділ, а в травні 1968 р. на базі зазначеної структури створено два самостійні факультети – історичний і філологічний⁵⁴. Одночасно було ліквідовано загальнонауковий факультет.

У 60-х рр. значно підвищився якісний рівень викладацького складу. Докторські дисертації захистили Л.Коваленко (1965 р.) і М.Брицин (1967 р.), кандидатські: І.Івах, П.Свідер, Р.Ростикус, Д.Марченко, І.Винокур, О.Степенко, Ф.Петляк, М.Александра, В.Житкевич, І.Гнатенко, Г.Краєвська, Ю.Скринник, К.Константинов, М.Скорський, А.Грицюк, С.Вайнтруб, Н.Грипас, А.Копилов, Ф.Кравченко, В.Нечипоренко, В.Зайцев. Завдяки цьому вже 1965–1966 навч. року на 14 кафедрах і в предметній комісії музики й співів, де загалом налічувалося 140 штатних викладачів, працювали доктор наук, 29 доцентів і кандидатів наук. До кінця десятиліття ці показники зросли відповідно до 160, 2 і 39⁵⁵.

Кількісно зростав студентський контингент. 1965 р. в інституті навчалися 3691 студент, у т.ч. з відривом від виробництва 1325 осіб, без відриву – 1539, на

загальнонауковому факультеті – 827. Наприкінці 1960-х рр. число студентів досягло 4486 осіб. Під керівництвом досвідчених викладачів їх залучали до наукової роботи. Так, 1963 р. в роботі 19 гуртків наукового студентського товариства брали участь 492 студенти, а 1968 р. працювали 22 гуртки, які об'єднували 534 юнаків і дівчат. На початку 1966–1967 навч. року на договірній основі між міністерствами освіти Української РСР і Узбецької РСР до інституту прибула перша група студентів-узбеків (25 майбутніх учителів російської мови)⁵⁶.

1963 р. завершилася відбудова й реконструкція колишнього навчального корпусу Кам'янець-Подільського університету та ІНО. У січні 1966 р. інститут одержав новий гуртожиток на 550 місць, чим було значно поліпшено побутові умови студентів⁵⁷.

Не менш плідними в роботі вузу були й наступні десятиліття. Після того, як 5 грудня 1966 р. раптово помер І.Зеленюк, вуз очолював І.Івах (1966–1977 рр.), а з 1977 р. цю посаду обійняв А.Копилов.

Розвивалася матеріальна база. 1972 р., після добудови, у головному корпусі було відкрито їдальню на 240 місць, читальний зал на 200 осіб, книгосховище на 500 тис. томів. Уже 1974–1975 навч. року бібліотечний фонд інституту становив 520616 примірників, а протягом 1981–1987 рр. він зріс на 50 тис. і нараховував 750 тис. книг. 1986 р. педінститут отримав три корпуси, навчальна площа збільшилася на 7 тис. кв. м⁵⁸. 1974, 1981, 1987 рр. було збудовано ще 3 гуртожитки (1520 місць)⁵⁹.

Із 1970 по 1982 рр. захищено 3 докторських і 40 кандидатських дисертацій. Якщо 1974 р. на 17 кафедрах працювало 176 науково-педагогічних працівників, з яких 2 були докторами наук, професорами, а 50 – кандидатами наук, доцентами, то вже 1981 р. ці показники становили відповідно 225, 6 і 72. 1988 р. з-поміж 243 осіб викладацького складу 97 (майже 40%) мали наукові ступені⁶⁰.

Поступово збільшувався студентський контингент. 1971 р. у вузі навчалось 4016 студентів, у т.ч. з відривом від виробництва 1712 осіб, на заочному відділенні – 2304; 1975 р. – відповідно 4009, 1964 і 2045; 1981 р. – 3936, 2353 і 1583; 1986 р. – 4105, 2192 і 1313. Студенти активно займалися науково-дослідною й науково-експериментальною роботою. Якщо 1977–1978 навч. року працювало 44 студентські наукові гуртки й 38 проблемних груп, які об'єднували 1685 студентів, то вже 1982 р. 117 таких інституцій мали у своєму складі 1929 студентів. Вуз тричі ставав переможцем серед педагогічних закладів України за підсумками всесоюзних конкурсів студентських робіт із суспільних дисциплін⁶¹.

1 викладач і 5 студентів стали факелоносцями олімпійського вогню, а студентка Надія Ткаченко на XXII Олімпійських іграх виборола золоту медаль. Тільки за 6 років (1976–1982 рр.) факультетом фізичного виховання було підготовлено 15 майстрів спорту, 430 кандидатів у майстри спорту, першорозрядників⁶².

Гучну славу мала художня самодіяльність. Ансамбль танцю "Горлиця" став лауреатом міжнародних фестивалів. Сам ансамбль, оркестр народних інструментів, хорова капела були удостоєні високого звання народних. Викладачі й студенти ставали лауреатами всесоюзних і республіканських конкурсів⁶³.

Під час літніх канікул ("третій трудовий семестр") студенти працювали в будівельних і сільськогосподарських загонах області. Лише 1976–1980 рр. у них взяли участь 1500 осіб. Загалом за 9 років (1972–1975, 1980–1982, 1984–1986 рр.) вони освоїли 4902756,2 руб. Об'єднаний будівельний загін вузу тричі перемагав у суперництві з-поміж загонів області. Крім того, студенти-будівельники працювали в інших областях України, Казахстану, у Тюменській області, брали участь у будівництві міського будинку зв'язку, цементного та цукрового заводів⁶⁴. 1986 р. студзагони ім. С.Корольова й "Ентузіаст" будували житлові будинки для евакуйованих із зони Чорнобильської АЕС⁶⁵.

Із 1967 р. функціонував факультет громадських професій – до 1986 р. його випускниками стали 6869 осіб. Щороку майже 500 студентів, об'єднаних у 20–30 педзагонів, виїжджали в піонерські табори як старші піонервожати, екскурсоводи – на турбази, організатори виховної роботи – на дворові майданчики. Із 1975 р.

працював спеціальний педзагін (50 студентів різних факультетів) для роботи з важковиховуваними підлітками⁶⁶.

Від 1968 р. у вузі працювали курси поглибленої перепідготовки учителів, через які пройшло понад 10 тис. осіб із чотирьох областей України. 1981 р. було відкрито підготовче відділення – з 447 слухачів, які тут навчалися (1981–1985 рр.), 365 були зараховані до складу першокурсників інституту⁶⁷.

1973 р. відсоток викладачів з ученими ступеннями й званнями становив 19,6%, 1976 р. – 33%, 1981 р. – 34%, 1988 р. – 40%. Водночас у 1982 р. середньореспубліканський показник становив 40,5%. Незначною була кількість виконаних викладачами монографій – за період із 1975 до 1980 рр. було видано лише 3 монографічних дослідження замість запланованих 32 (у середньому на один педагогічний вуз Української РСР тоді припадало 13,5 монографій)⁶⁸.

У 1990-х рр. зросла кількість українознавчих дисциплін, було відкрито кафедру історії України, на історичному факультеті розробили новий навчальний план, в якому чільне місце посіла історія України. З'явилися нові навчальні дисципліни: релігієзнавство, соціальна екологія, соціальна психологія, основи економічної теорії, політологія, соціологія, ділова українська мова, археологія України, історія Поділля, українська й зарубіжна культура⁶⁹. У навчальному процесі втілювалися різні форми й методи навчання: проблемні лекції, семінари, дидактичні, ділові ігри. Серйозна увага приділялася самостійній роботі студентської молоді. Запроваджувалися нові форми контролю за якістю навчання: атестації, рейтингова, модульна системи⁷⁰.

У квітні 1992 р. було відкрито шостий факультет – дефектологічний (із вересня 1997 р. – факультет розвитку людини), який здійснював підготовку соціально-педагогічних працівників спецзакладів для дітей із психологічними вадами. Із 1993 р. функціонує факультет перепідготовки із спеціальності "Практична психологія"⁷¹.

Падіння престижу професії вчителя, низька соціальна захищеність стали причиною зниження якісного показника успішності студентів. Якщо 1988–1989 навч. року він становив 51,2%, то вже 1991–1992 навч. року – 45,9%. Значною мірою через ці та інші причини зменшився конкурс на вступних іспитах. 1996 р. вуз фінансувався лише за двома статтями: зарплата й стипендія, але й ці гроші надходили нерегулярно. На 30 осіб скоротилися штати інституту⁷².

Незважаючи на ці негаразди, матеріально-технічна база навчання зростала. Було створено 6 комп'ютерних класів, обладнано відеотеку, оформлено відеоаудиторії, створено науково-дослідну лабораторію з етнології. Розширювалося застосування комп'ютерних програм із різних навчальних дисциплін. Фонди наукової, навчально-методичної та періодичної літератури досягли майже 800 тис. примірників⁷³.

Якісні зміни відбулися серед професорсько-викладацького складу. Якщо 1993 р. в інституті працювало 11 докторів наук, професорів, 133 доценти, кандидати наук, то вже 1996 р. навчально-виховний процес забезпечували 264 науково-педагогічних працівники, серед яких 28 докторів наук, професорів, 170 кандидатів наук, доцентів, які об'єднувалися у 27 кафедр. За цим показником заклад посів одне з перших місць серед педвузів України⁷⁴. Із 1992 р. у вузі функціонує аспірантура, підготовка науково-педагогічних кадрів у якій здійснюється за 14 спеціальностями⁷⁵.

За 1994–1996 рр. з ініціативи й на базі інституту проведено 40 міжнародних, усеукраїнських та регіональних науково-теоретичних і науково-практичних конференцій, симпозіумів та семінарів. Викладачі опублікували 1482 праці загальним обсягом 1334 друк. арк., у т.ч. 24 монографії, 42 підручники й посібники⁷⁶.

В інституті сформувалася система національного виховання (цього сприяли 4 колективи, які мали почесне звання народних). До хорової капели, оркестру українських народних інструментів, ансамблю народного танцю "Горлиця" долучились ансамбль народної музики, ряд колективів художньої самодіяльності. Серед студентів – заслужений майстер спорту, учасник Олімпійських ігор 1996 р. в Атланті, 11 майстрів спорту міжнародного класу, 27 майстрів спорту України, у т.ч. 25 чемпіонів та призерів світу і Європи⁷⁷.

28 червня 1997 р., за пропозицією Міністерства освіти України на базі інституту створено Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет⁷⁸.

За останні роки заклад перетворився на багатoproфільний. Освітня діяльність здійснюється за освітньо-кваліфікаційними рівнями "бакалавр", "спеціаліст", "магістр". З 24 січня 2002 р. ректором університету працює О.Завальнюк.

За 1999–2004 рр. штатну чисельність науково-педагогічних працівників збільшено із 232 до 499 осіб, причому число докторів наук, професорів зросло з 25 до 40, а кандидатів наук, доцентів із 163 до 251 осіб⁷⁹.

Загалом якісний склад професорсько-викладацьких кадрів, які працюють на 40 кафедрах університету на штатній основі, становить 69%. За всі роки існування закладу підготовлено понад 42 тис. фахівців. Серед них – письменники Л.Дмитерко й М.Годованець, лауреати Державної премії України в галузі науки й техніки: академік НАН України, директор Інституту історії України НАНУ В.Смолій, доктор фізико-математичних наук, професор кафедри диференціальних рівнянь Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка Д.Мартинюк, доктор історичних наук, завідувач кафедри всесвітньої історії В.Степанков, доктор фізико-математичних наук, завідувач кафедри диференціальних рівнянь і прикладної математики Ю.Теплінський; академік НАН України, директор Інституту ядерних досліджень НАНУ І.Вишневський, видатні спортсмени та тренери Н.Ткаченко, І.Турчин і гандболістки легендарного київського "Спартак", А.Боднарчук та ін.⁸⁰, понад 300 докторів і кандидатів наук.

27 вересня 2001 р. факультет розвитку людини реорганізовано в Інститут соціальної реабілітації та розвитку дитини, який є єдиним закладом такого типу в Україні⁸¹. 2002 р. в м. Шепетівка створено навчально-консультаційний центр, послугами якого користується значна частина студентів із північних районів області⁸². На філологічному факультеті проведено реструктуризацію. З'явилось три окремих факультети: іноземної та української філології, природничо-економічний. Активно працюють традиційні факультети: історичний, фізико-математичний, педагогічний, факультет фізичної культури, довузівської підготовки, перепідготовки спеціалістів із вищою педагогічною освітою, післядипломної освіти. 2002–2004 рр. кількість спеціальностей і спеціалізацій, за якими ведеться підготовка фахівців, зросла до 45.

Студентство представляє Хмельницьку, Тернопільську, Чернівецьку, Житомирську, Вінницьку, Закарпатську, Івано-Франківську, Київську та інші області України. На 1 вересня 2004 р. у вузі налічувалося 7,5 тис. студентів і магістрантів, у тому числі 3708 за денною та 3471 – за заочною формами навчання. За рахунок державних коштів навчалось 2389 осіб із відривом від виробництва та 585 – без відриву. Студенти університету здобули низку яскравих перемог. Так, І.Мерлені стала олімпійською чемпіонкою (2004 р.), а І.Гешко – чемпіоном Європи, дворазовим призером чемпіонатів світу з легкої атлетики⁸³.

Значна увага приділяється комп'ютеризації навчального процесу – в університеті функціонує 13 комп'ютерних класів, а парк комп'ютерів налічує 327 одиниць⁸⁴. Фонди бібліотеки мають 881150 книг і журналів. За 2002 – січень 2005 рр. вони зросли на 65 тис. примірників⁸⁵.

Нині університет відомий як важливий науковий центр регіону. Лише за 2003–2004 рр. було опубліковано 3383 праці, у т.ч. 39 монографій, 131 підручник і навчальний посібник, 148 методичних розробок і рекомендацій, понад 2,2 тис. статей у наукових журналах і фахових збірниках. 2001–2004 рр. проведено 78 міжнародних, усеукраїнських, регіональних і вузівських конференцій. Упродовж 1996 – початку 2005 рр. захищено 8 докторських і 72 кандидатських дисертації⁸⁶.

17 березня 2003 р. Кабінет Міністрів видав розпорядження №148-р "Про утворення Кам'янець-Подільського державного університету"⁸⁷. Голова Верховної Ради України В.М.Литвин, який побував у закладі, наголосив: "...ваш універси-

тет, що один із перших постав із волі української державної влади, просто зобов'язаний бути взірцем і прикладом"⁸⁸.

¹ Свято Поділля (Кам'янець-Подільський). – 1918. – 22 жовтня; Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.249. – Оп.1. – Спр.188. – Арк.29.

² Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету // Наша культура: науково-літературний місячник. – Варшава, 1936. – Кн. 5(14). – С.338–340; Свято Поділля. – 1918. – 22 жовтня; ДАХО. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.2, 3; Ф. 249. – Оп.1. – Спр.188. – Арк.29; Центральний військово-історичний архів Росії. – Ф.2129. – Оп.5. – Спр.14. – Арк.25.

³ Державний архів міста Києва (далі – ДАМК). – Ф. 936. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 9, 10; ДАХО. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 188. – Арк.29.

⁴ ДАХО. – Ф. Р.582. – Оп.1. – Спр. 3. – Арк. 2, 3.

⁵ ДАМК. – Ф. Р. 936. – Оп.1. – Спр. 8. – Арк. 28 зв.

⁶ Копилов А.О., Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917–1921 рр.) // Укр. іст. журн. – 1999. – №4. – С. 43.

⁷ Державний вісник. – 1918. – 29 серпня; ДАХО. – Ф. 582. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 86.

⁸ Завальнюк О.М. І.І.Огієнко і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1920 рр.) // Наукові праці історичного факультету [Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту]. – Кам'янець-Подільський, 1996. – Т. 2. – С. 90–103; Завальнюк О.М., Копилов А.О. Дітище Івана Огієнка // Дивокрай: науково-краєзнавчий альманах. – Вип. 1: Південно-Східна Волинь. – [Хмельницький], 1995. – С. 82–89.

⁹ ДАХО. – Ф. Р.302. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 2; Центральний державний архів вищих органів влади й управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 187. – Арк. 36, 43.

¹⁰ Там само. – Ф. 582. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 37.

¹¹ Відродження (Київ). – 1918. – 17 серпня; Огієнко І. Моє життя: автобіографічна хронологічна канва // Наша культура. – Варшава, 1936. – Кн. 8–9 (17). – С. 513; Український історик. – Ч. 1–4 (104–107). – Т. 27. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1990. – С. 84; ДАХО. – Ф. Р.582. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 23.

¹² ДАХО. – Ф. Р.302. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 2.

¹³ Там само. – Ф. Р.302. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 36; Наш шлях. – 1920. – 6 червня; Трудова громада. – 1919. – 24 вересня.

¹⁴ Колпакова О.В. Кам'янець-Подільський український університет (1918–1921) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 24.

¹⁵ Огієнко І. Рятуння України: на тяжкій службі своєму народові. – Вінніпег, 1968. – С.51; Освіта (Кам'янець-Подільський). – 1919. – №5. – С. 28; Трудова громада (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 21 вересня; Україна (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 22 жовтня.

¹⁶ Подольський край. – 1919. – 28 июня, 17 июля; Вісник Української Народної Республіки (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 16 липня; Визволення (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 29 червня; Трудова громада. – 1919. – 14, 19 серпня, 9 вересня, 8 жовтня, 13 листопада; Україна. – 1919. – 21 жовтня; ДАХО. – Ф. Р.582. – Оп. 1. – Спр. 92. – Арк. 3, 3 зв; Спр. 16. – Арк. 155.

¹⁷ Копилов А.О., Завальнюк О.М. Назв. праця. – С. 28; ДАХО. – Ф. Р.582. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 3 зв; Ф. 249. – Оп. 3. – Спр. 188; Арк. 29. – Спр. 190. – Арк. 13, 14.

¹⁸ Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет – опора українського державотворення (1918–1920 рр.) // Симон Петлюра у контексті визвольних змагань: Зб. наук. праць. – Фастів, 1999. – С. 163–170.

¹⁹ ДАХО. – Ф. Р.582. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 18 зв.; Наш шлях. – 1920. – 30 січня, 14 лютого.

²⁰ Мельник Е.М., Філінюк А.Г. Кам'янець-Подільський інститут народної освіти: розвиток, досягнення та втрати (1921–1930 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т. 1. – С. 29.

²¹ Копилов А.О., Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет. – С. 33, 34.

²² Геринювич В. До історії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти // Наукові записки Кам'янець-Подільського ІНО. – Т. 2. – Кам'янець-Подільський, 1927. – С. 13; ДАХО. – Ф. Р.302. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 78, 88, 89; Спр. 42. – Арк. 23; Спр. 217. – Арк. 12.

²³ ДАХО. – Ф. Р.302. – Оп. 1. – Спр. 221. – Арк. 4; Спр. 59. – Арк. 2.

- ²⁴ Там само. – Спр. 5. – Арк. 82, 107; Спр. 217. – Арк. 6; ДАХО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 104.
- ²⁵ Там само. – Спр. 5. – Арк. 82, 107; Спр. 217. – Арк. 6; ДАХО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 104.
- ²⁶ Мельник Е.М., Філінюк А.Г. Назв. праця. – С. 32, 34.
- ²⁷ ДАХО. – Ф. Р.302. – Оп. 1. – Спр. 395. – Арк. 117; Спр. 435. – Арк. 13.
- ²⁸ Завальнюк О.М., Петров М.Б. „Винним себе визнає” (В.О.Геринович) // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 179.
- ²⁹ Там само. – Ф. Р.302. – Оп. 1. – Спр. 414. – Арк. 21, 35, 92.
- ³⁰ ДАХО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 50; ДАХО. – Ф. Р.302. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 25; Червоний кордон (Кам'янець-Подільський). – 1924. – 4 грудня.
- ³¹ Завальнюк О.М. Історичний факультет: Ретроспектива і сьогодення // Наукові праці історичного факультету [К-ПДІІ]. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т. 1. – С. 9.
- ³² Завальнюк О., Коментаріцький О. Кам'янець-Подільський: Історико-популярний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 79.
- ³³ Суровий А.Ф., Петляк Ф.А. З історії Кам'янець-Подільського інституту соціально-виховання (1930–1933 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Т. 1. – С. 41–43.
- ³⁴ ДАХО. – Ф. Р.302. – Оп. 1. – Спр. 1389. – Арк. 38; Спр. 934. – Арк. 78, 79; Спр. 1841. – Арк. 5, 6; Оп. 4. – Спр. 55. – Арк. 2.
- ³⁵ Там само. – Спр. 1841. – Арк. 6, 8; Спр. 1389. – Арк. 18.
- ³⁶ Нестеренко В.А. Репресії проти діячів науки і освіти в Кам'янець-Подільському в 20–30-ті роки ХХ ст. // Кам'яниччина в контексті історії Поділля. Наук. зб. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т. 1. – С. 34, 35; Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С. 4.
- ³⁷ ДАХО. – Ф. Р.302. – Оп. 1. – Спр. 920. – Арк. 90; Ф. Р.3202. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 28.
- ³⁸ Гавришук А.П. З історії Кам'янець-Подільського учительського інституту (1939–1944 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т. 1. – С. 51.
- ³⁹ ДАХО. – Ф. 487. – Оп. 1. – Спр. 462. – Арк. 17.
- ⁴⁰ Гавришук А.П. Назв. праця. – С. 51.
- ⁴¹ ДАХО. – Ф. 487. – Оп. 1. – Спр. 462. – Арк. 20.
- ⁴² Копилов А.О. Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут // XXXII звітна наукова конференція кафедр інституту за 1991–1992 рр. (Секція суспільних наук): Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 8.
- ⁴³ ДАХО. – Ф. Р.3202. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 2–4, 26.
- ⁴⁴ Там само. – Спр. 76. – Арк. 14.
- ⁴⁵ Там само. – Спр. 106. – Арк. 3.
- ⁴⁶ Завальнюк О.М. Історичний факультет. – С. 11.
- ⁴⁷ ДАХО. – Ф. Р.3202. – Оп. 2. – Спр. 121. – Арк. 9, 134.
- ⁴⁸ Там само. – Спр. 132. – Арк. 2; Спр. 134. – Арк. 34, 37; Спр. 135. – Арк. 33; Спр. 140. – Арк. 342, 343.
- ⁴⁹ Там само. – Ф. Р.302. – Оп. 7. – Спр. 1. – Арк. 1; Спр. 101. – Арк. 7–9; Ф. Р.3202. – Оп. 2. – Спр. 42. – Арк. 4.
- ⁵⁰ Там само. – Оп. 7. – Спр. 102. – Арк. 5; Спр. 154. – Арк. 105, 106; Оп.8. – Спр. 62. – Арк. 2–6.
- ⁵¹ Там само. – Оп. 7. – Спр. 181. – Арк. 103; Оп. 8. – Спр. 112. – Арк. 13.
- ⁵² Там само. – Оп. 8. – Спр. 62. – Арк. 10; Спр. 83. – Арк. 5; Спр. 112. – Арк. 8. – Спр. 127. – Арк. 30; Оп. 7. – Спр. 101. – Арк. 15.
- ⁵³ Петляк Ф.А. Кузня педагогічних кадрів: Рукопис. 1968 р. // Музей Кам'янець-Подільського державного університету.
- ⁵⁴ ДАХО. – Ф. Р.302. – Оп. 10. – Спр. 92. – Арк. 12.
- ⁵⁵ Там само. – Оп. 10. – Спр. 92. – Арк. 5; Спр. 11. – Арк. 4; Спр. 128. – Арк. 4; Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет. – С. 5.
- ⁵⁶ ДАХО. – Ф. Р.302. – Оп.10. – Спр. 11. – Арк. 7; Спр. 128. – Арк. 6; Спр. 25. – Арк. 13.
- ⁵⁷ Там само. – Оп. 11. – Спр. 60. – Арк. 49; Спр. 112. – Арк. 28.
- ⁵⁸ Там само. – Оп. 11. – Спр. 208. – Арк. 179; Спр. 610. – Арк. 75.
- ⁵⁹ Там само. – Оп. 11. – Спр. 11. – Арк. 3–5; Спр. 112. – Арк. 5; Спр. 160. – Арк. 3–6; Спр. 208. – Арк. 174; Спр. 318. – Табл. 25; Спр. 356. – Табл. 25; Спр. 400. – Табл. 8; Спр. 610. – Арк. 67, 68; Спр. 735. – Арк. 83.
- ⁶⁰ Там само. – Оп. 11. – Спр. 60. – Арк. 41; Спр. 112. – Арк. 40, 41; Спр. 160. – Арк. 71; Спр. 356. – Арк. 32; Спр. 497. – Арк. 14; Спр. 853. – Арк. 7.

- ⁶¹ Там само. – Оп. 11. – Спр. 208. – Арк. 4; Спр. 610. – Табл. 3; Спр. 1214. – Арк. 7; Спр. 356. – Арк. 132; Спр. 735. – Арк. 82; Спр. 400. – Арк. 91.
- ⁶² Там само. – Спр. 497. – Арк. 66; Спр. 610. – Арк. 75; Спр. 735. – Арк. 84; Спр. 60. – Арк. 46.
- ⁶³ Там само. – Спр. 356. – Арк. 144; Спр. 400. – Арк. 104; Спр. 936. – Арк. 48.
- ⁶⁴ Там само. – Спр. 112. – Арк. 45; Спр. 160. – Арк. 75; Спр. 208. – Арк. 135; Спр. 497. – Арк. 40; Спр. 610. – Арк. 49; Спр. 735. – Арк. 65; Спр. 963. – Арк. 39; Спр. 1087. – Арк. 34; Спр. 1214. – Арк. 38.
- ⁶⁵ Там само. – Оп. 12. – Спр. 110. – Арк. 2 зв; Оп. 11. – Спр. 160. – Арк. 76; Спр. 208. – Арк. 135; Спр. 270. – Арк. 95.
- ⁶⁶ Там само. – Спр. 160. – Арк. 74; Спр. 208. – Арк. 126; Спр. 1214. – Арк. 33; Спр. 318. – Арк. 90.
- ⁶⁷ Там само. – Оп. 11. – Спр. 735. – Арк. 17; Спр. 853. – Арк. 4; Спр. 963. – Арк. 5; Спр. 1087. – Арк. 4.
- ⁶⁸ Відомчий архів Кам'янець-Подільського державного університету (далі – ВА К-ПДУ). – Звіт ... за 1974–1975 н. р. – Арк. 151; Протокол №1. – Арк. 3; Протоколи засідань ради інституту за 1982 р. – Протокол №3. – Арк. 16, 17.
- ⁶⁹ ДАХО. – Ф. Р.302. – Спр. 611. – Арк. 5; Оп. 12. – Спр. 2. – Арк. 129; ВА К-ПДУ. – Паспорт К-ПДПІ. 1995 р. – Арк. 2 зв., 3.
- ⁷⁰ ДАХО. – Ф. Р.302. – Оп. 12. – Спр. 1. – Арк. 53; Подолянин (Кам'янець-Подільський). – 1997. – 17 жовтня.
- ⁷¹ ДАХО. – Ф. Р.302. – Оп. 12. – Спр. 1. – Арк. 104, 106, 113; Спр. 3. – Арк. 245, 246.
- ⁷² Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет. – С. 6.
- ⁷³ ДАХО. – Ф. Р.302. – Оп. 12. – Спр. 2. – Арк. 16, 93; Подолянин. – 1997. – 17 жовтня.
- ⁷⁴ ДАХО. – Ф. Р.302. – Оп. 12. – Спр. 2. – Арк. 15, 16; Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут. Довідковий матеріал. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 2
- ⁷⁵ Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет. – С. 2
- ⁷⁶ Подолянин. – 1997. – 17 жовтня.
- ⁷⁷ Поточний архів Кам'янець-Подільського державного університету (далі – ПА К-ПДУ). – Протоколи засідань вченої ради за 1997 р. – Т. 1. – Арк. 117.
- ⁷⁸ Новітня історія України: Імена, звершення, творчість. Іміджево-енциклопедичне видання. – Вип. 1. – К., 2003. – С. 86.
- ⁷⁹ Кам'янець-Подільський вісник (Кам'янець-Подільський). – 2004. – 20 лютого; Подолянин. – 2005. – 18 лютого.
- ⁸⁰ Європейські університети. Міжнародний іміджевий каталог-справочник. – Харків, 2003. – С. 45.
- ⁸¹ ПА К-ПДУ. – Протокол №7 засідання вченої ради педуніверситету від 30.08.2002 р. – Арк. 5.
- ⁸² Там само. – Самоаналіз роботи К-ПДПУ (2002 р.). – Арк. 21, 22.
- ⁸³ Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Кам'янець-Подільський державний університет (1918–2005 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 61.
- ⁸⁴ ПА К-ПДУ. – Звіт ректора К-ПДУ про проведену роботу за період з 24 січня 2004 р. по 24 січня 2005 р. – Арк. 5.
- ⁸⁵ Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Матеріали до історії Кам'янець-Подільського державного університету. Довідково-статистичні матеріали. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 58; Студентський меридіан. – 2005. – 14 лютого.
- ⁸⁶ Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Матеріали до історії... – С. 46, 51, 53; ПА К-ПДУ. – Протокол засідання вченої ради від 31.01.2005 р.
- ⁸⁷ Кам'янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 190.
- ⁸⁸ Голос України (Київ). – 2003. – 24 жовтня.

The article deals with the main stages of the historic way of one of the oldest institutions of higher education – Kamianets-Podilsky State University, founded at times of Ukrainian revolution 1917–1921 and revived during times of Ukrainian Independence by efforts of community and conforming state structures.

Л.О.Зашкільняк*

УКРАЇНА МІЖ ПОЛЬЩЕЮ Й РОСІЄЮ: ІСТОРІОГРАФІЯ ТА СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ

У статті простежено роль польської та російської історіографій XIX і XX ст. у формуванні та збереженні історичних стереотипів стосовно України й українців, їхній вплив на сучасні суспільно-політичні процеси в трьох сусідніх країнах.

На початку ХХІ ст. для багатьох інтелектуалів, а тим більше істориків не є секретом, що кожне суспільство та його члени оцінюють світ і діють у ньому відповідно до уявлень, які значною мірою сформовані історичною складовою суспільної свідомості. Коли йдеться про історичну свідомість, то іноді вважають, що вона є мало не генетичним спадком, який передається від покоління до покоління. Насправді сучасні дослідження показали, що феномен історичної свідомості є результатом багатьох чинників індивідуального і соціального плану. Виділяють принаймні три рівні історичної свідомості: побутово-родинний, освітній і науковий (фаховий), кожен з яких має свої джерела формування¹. Звідси цілком логічно випливає, що чим вище освітній і науковий рівень суспільства, тим більший вплив на формування історичної свідомості його членів чинить фахова історіографія. Чим менша частка впливу наукової історіографії, тим більшу роль відіграють родинно-побутові джерела формування історичної свідомості. Кожен із рівнів історичної свідомості вимагав би окремої розмови. У реальному житті особистість і спільнота формують свої історичні уявлення під впливом багатьох чинників, але й змінюють їх упродовж життя також не один раз. Однак кожен з етапів збагачення історичної свідомості залишає певні усталені означення, схеми й моделі, котрі у свідомості перетворюються на тривкі стереотипи.

Кожна особа, соціальна, зокрема й етнічна спільнота, виходячи із власної світоглядної системи, конструє "своє бачення історії" та свого місця у ній, в якому беззаперечно "свій суб'єкт" ідеалізується у порівнянні з іншими подібними суб'єктами, котрі розділяються на "свої" та "чужі", "прихильні" й "неприхильні", "дружні" і "ворожі". Із часом формуються індивідуальні й колективні стереотипи, які виступають елементом "незаперечної" історичної істини в оцінці "інших" та "інакших". Урешті, треба дати визначення такого вживаного нині поняття, як "стереотип". Серед численних його визначень найбільш коротке належить соціологам – це схематизоване уявлення про якийсь соціальний об'єкт (людину, групу, явище), яке має велику стійкість². Стереотипи глибоко вкорінені в культурі, в якій особа зростає і живе, передаються всіма можливими засобами: через соціалізацію в родині, навчання у школі, спілкування у певному соціальному середовищі, сюжети та образи засобів масової інформації тощо. Вони відіграють велику роль у формуванні історичної свідомості особи і спільноти, характеризуються великою стійкістю і поширеністю, особливо коли йдеться про т.зв. "закриті суспільства". Їх роль в історичному процесі дуже суперечлива: з одного боку, вони є підставою творення й існування соціальних спільнот, котрі потребують свого "історичного" обґрунтування, а з другого, – перешкоджають взаєморозумінню цих спільнот в умовах зміни історичних обставин.

Здавалося б, що існування стереотипів в історичній свідомості створює непереборні бар'єри для взаємодії людей і соціальних спільнот. Проте в реальному житті стереотипи постійно долаються, а їм на зміну приходять нові, породжені іншими суспільними обставинами. І тут не можна не погодитися з відомим польським істориком Владиславом Серчиком, який дуже влучно підмітив, що, якби не було стереотипів, то в істориків "не було б роботи поза перемелюванням однієї й тієї ж січки фактів і складання з неї як з кльоцків ще однієї конструкції"³.

* Зашкільняк Леонід Опанасович – д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри історії слов'янських країн Львівського національного ун-ту ім. Івана Франка.

Однак, з іншого боку, одними з головних творців стереотипів (зрозуміло, поряд із політиками й ідеологами) виступають історики та результат їхньої праці – історіографія. Сучасний постмодерністський виклик, кинутий історикам, посяв в їхніх лавах великі сумніви і змусив говорити про "кризу" історичної науки, відмовляючись від самого поняття історії як "науки"⁴. Не вдаючись у даному разі до більш докладного викладу сучасних теоретичних підстав історіописання, сформуємо головний висновок, що випливає із роздумів істориків. Американський учений Норман Вілсон підкреслює, що історія є водночас і об'єктом, з яким щось сталося в минулому, і процесом вивчення цього об'єкта. Тому "акт узагальнення того, що сталося, запроваджує в історію рівень непевності, оскільки різні перспективи (бачення того, що сталося. – Л.З.) творять різні історії"⁵. Ще жорсткіше ставить питання сучасний німецький учений Райнер Лінднер: "Історики не роблять реконструкції історичних світів, а значно більшою мірою створюють нові "дійсності". Джерела, через які світ, що відійшов у небуття, звертається до нас з-під пер (або друкарок комп'ютерів) істориків, дбайливо вибираються. Історики, так само як письменники і публіцисти, належать до інтерпретаційної еліти, послугами якої панівний владний режим користується передусім тоді, коли його історична або актуальна легітимність перебуває під питанням"⁶.

Не будемо оцінювати сучасні підходи до історіописання, зазначивши тільки, що фаховість дослідника минулого визначається насамперед здатністю усвідомити і подолати спокуси політичної кон'юнктури, залишаючись у межах прийнятних у сучасній науці парадигм історичної нарації. Такий обширний вступ нам потрібний, щоб перейти до визначення "внеску" істориків у формування історичної свідомості сучасних українців, змалювання стійкості історичних стереотипів, котрі за інерцією продовжують побутувати як на рівні історіографії, так і буденної свідомості.

Насамперед зазначимо, що кожна національно-державна спільнота (як і будь-яка соціальна спільнота взагалі) творить свою "легітимаційну" історію з усіма властивими їй атрибутами міфологізації (ідеалізації). Новочасна українська історія, як історія титульного народу і його державності, є не таким давнім продуктом її інтелектуальної еліти. Власне модерна концепція історії України формувалася наприкінці XIX ст. і остаточно легітимізувалася в творчості М. Грушевського та його послідовників⁷. Від того часу бере початок і модерна українська історіографія, одним із важливих завдань якої було формування національної ідентичності і створення підґрунтя для політичної програми молодій українській нації. Подальша доля історіографії та незалежної української державності відома: Україна опинилася в складі СРСР, а національна історіографія зазнала дошкільного розгрому й опинилася під пресом уніфікованої російсько-більшовицької історичної доктрини⁸. Упродовж сімдесяти років радянська історіографія та історична освіта формували історичну свідомість українців на підставах російської великодержавно-комуністичної версії "історії народів СРСР", в якій головним телеологічним стрижнем було доведення історичної закономірності зближення і злиття насамперед "трьох східнослов'янських народів" – росіян, українців і білорусів – в єдину радянсько-російську націю.

Не кращим чином склалася ситуація в західноукраїнських землях, де після поразки ЗУНР і включення до складу Польщі українська історіографія була позбавлена можливостей інституційного розвитку (за винятком НТШ, навколо якого гуртувалися учні М. Грушевського⁹), змущена була долати значні перешкоди з боку польської влади, протистояти польським історичним концепціям, які здебільшого заперечували існування українців як окремої нації¹⁰. Проте у складі Польщі українська спільнота вирізнялася порівняно високим рівнем національної самосвідомості, творила і підтримувала українські політичні партії, громадські організації, розбудовувала кооперацію¹¹. Нівелювати національну свідомість українців західних областей України, скріплену національно-визвольним рухом 1940–1950-х років, не удалось й впродовж наступного періоду функціонування там радянської влади¹².

Після утворення незалежної України (1991) погляди багатьох українських і зарубіжних учених – соціологів, політологів, істориків – звернулися в бік новоствореної держави, оскільки тут найбільш виразно проявилася (і проявляється донині) криза соціальної ідентичності її мешканців, зумовлена попереднім історичним розвитком¹³. Проблеми формування ієрархії соціальних ідентичностей населення сучасної України цікавлять насамперед соціологів і політологів, які провадять різноманітні соціологічні дослідження¹⁴, а також й істориків, котрі більше переймаються питаннями ролі та впливу історичної пам'яті на процеси колективної й індивідуальної самоідентифікації¹⁵. Нарешті, є не такі численні спроби прослідкувати польський і російський "сліди" у процесах формування ідентичностей у сучасній Україні¹⁶.

Серед ієрархії соціальних ідентичностей національна, на думку більшості вчених, посідає особливе місце в сучасному світі, зокрема в процесі формування модерних націй і держав¹⁷. Не торкаючись дискусій із приводу національної ідентичності, зазначимо, що загалом її формування пов'язане зі станом індивідуальної і суспільної свідомості. В свою чергу, неодмінним елементом національної свідомості є спільні міфи та історична пам'ять, або, іншими словами – історична ідентичність.

Слід зазначити, що "історична свідомість" є самостійним елементом суспільної свідомості, який перехрещується і взаємодіє з іншими її складовими (політичною, етнічною, національною, правовою, моральною свідомістю тощо). Риси історичної свідомості присутні в усіх елементах національної самоідентифікації – єдиній території, спільній культурі, правових нормах, спільності господарювання. Така багатоплановість ускладнює виокремлення власне "історичної ідентичності", а саме – визначення її базових елементів. У даному випадку ми спираємося на визначення "історичної ідентичності", запропоноване львівськими соціологами – як категорію взаємозв'язку між історичною пам'яттю та соціальною ідентичністю. Її дослідження і представлення можливе на двох рівнях: як "історії згори", або варіантів офіційного і/чи неофіційного тлумачення минулого, та "історії знизу", або історичної пам'яті, що функціонує на буденному рівні¹⁸. До певної міри такий підхід пов'язаний із виділенням базових понять формування історичної свідомості, котрі пропонують історики. Йдеться загалом про те ж саме – "соціальне замовлення" і "соціальний запит"¹⁹. Із минулого добре відомо, яку роль відіграла європейська романтична історіографія XIX ст. в обґрунтуванні національних інтересів модерних націй²⁰. Проте наукова історіографія відрізняється від ідеології і політики насамперед тим, що внаслідок застосування критики відбувається деміфологізація попередньої історичної парадигми, котра в нових суспільно-культурних умовах неодмінно набуває рис міфу.

Особливість сучасного стану формування, модифікації, руйнування і набуття ідентичностей в Україні полягає в переході від одного соціального ладу і стосунків до іншого в умовах "аномальності", викликаной "запізнилієм" націєтворенням²¹. Це відставання у формуванні української модерної нації було спричинене передусім історичними причинами, серед яких, як відзначають багато дослідників, не останню, якщо не визначальну роль, відіграли історичні взаємини з поляками та росіянами. Вони спричинили численні "аномалії" у формуванні етнічної, національної та історичної самосвідомості українців у різні історичні періоди. Наслідком цього став незавершений і ускладнений процес формування модерної української нації і національної свідомості у XX ст. Це дало підстави М. Рябчуку стверджувати про існування в сучасній Україні не модерної української нації, а "середньовічного протоукраїнського етнічного субстрату"²², а більшості дослідників – говорити про значну поляризацію українського суспільства, існування подвійних ідентичностей і різновекторних геополітичних орієнтацій, які становлять, з одного боку, цікавий феномен мультикультурності соціуму, а з другого – реальну небезпеку для існування самої держави. Дослідники процесів соціальної ідентифікації українського населення констатують наявність "кризи ідентичностей", насамперед національної та історичної, існування не одної, а "двадцять одної України", а в реальності – глибокого свідомісного розколу в державі²³.

Загалом усі українські і західні дослідники сходяться в оцінці кризового стану самоідентифікації населення сучасної України. Цю кризу пов'язують із особливостями, в яких відбувалося формування модерної української нації у новий час – від XVI до XX ст. включно. Для цього процесу характерні численні розриви і кризи, формування ідентичностей з орієнтацією на різні держави і народи, відмінні релігійні конфесії, різноманітні соціальні ідеології. У результаті цього, за висловом Г.Касьянова, у різні історичні епохи українській інтелектуальній еліті доводилося кожного разу заново формувати уявлення про себе як про націю²⁴. Унаслідок таких складних пертурбацій на кінець XX ст. складання єдиної модерної української нації не було завершено, а утворення незалежної України, яке кваліфікується як "подарунок долі", тільки повинно надати стимул цьому процесові²⁵.

Обставини історичного розвитку зумовили сучасну кризу соціальної, національної та історичної ідентичностей населення України, яка, на думку фахівців, характеризується різкою розколотістю (а не диференціацією!) суспільної свідомості, її атомізацією, ситуативністю, регіоналізацією²⁶. Причини такого явища цілком очевидні: з одного боку, це історична ретроспектива, а з другого – суспільно-економічні та політичні труднощі переходу від радянської системи до демократичної.

Нас цікавитиме власне історична ретроспектива і, зокрема, вплив істориків та історіографії на історичну свідомість українців і мешканців сучасної України, котрі *volens volens* народжувалися і формувалися у різних державах і культурних системах. У результаті цього на кінець XX ст. в історичній свідомості сучасних українців (народу України) зберігаються і побутують численні стереотипи попередніх часів, внесені у свідомість у тому числі й історіографією. Внаслідок тривалого перебування українського народу в складі іншоетнічних держав (Річ Посполита, Росія, Австрія, згодом Польща, СРСР, Чехословаччина, Угорщина, Румунія) історична свідомість українців зазнала впливу історичних доктрин і концепцій, котрі формувалися історіографічною елітою інших народів.

Насамперед зупинимось на впливі конструкцій польської історіографії XIX – XX ст. Із кінця XVIII ст. польська історична думка, обтяжена ліквідацією багатонаціональної Речі Посполитої і прагненням її відновити, трактувала русинів-українців у категоріях "свійщини", визнаючи їх етнічну окремішність, але вважаючи складовою частиною "польської політичної нації". Особливо впливовими як для поляків, так і українців виявилися історичні побудови польських романтиків із школи Й. Лелевеля. Виокремлюючи специфічні риси народів ("національний дух"), польські романтики зводили їх до прадавніх спільних характеристик "слов'янства", яке робило поляків та українців близькими і братніми народами. Романтики апелювали до формування і поширення "ягеллонської ідеї", згідно з якою поляки виступали цивілізаторами і рятівниками братніх слов'янських народів від орієнтальних загарбань, а Річ Посполита асоціювалася з "bastionом християнства". Відбудова ідеалізованої Речі Посполитої представлялася невідворотним актом "історичної справедливості". В ідеології та політиці поляки виступали захисниками поневолених народів Центральної і Східної Європи, посилаючись на своє провіденціальне посланництво (месіанізм)²⁷. У науковій літературі вже неодноразово підкреслювалося значення польського месіанізму для національного пробудження інших народів регіону, в тому числі українського. Проте месіанізм, як зазначає А. Валіцький, був "спробою створення національної свідомості поляків як багатоетнічної історичної нації... і тим самим збереження гегемонії поляків на цілому просторі давньої Речі Посполитої"²⁸.

Із розвитком українського національного руху в другій половині XIX ст. і зіткненням його з польським на теренах Східної Галичини під владою Австро-Угорщини змусило польських істориків уважніше поставитися до минулого українців. У добу позитивізму Краківська історична школа (Ю. Шуйський, В. Калінка, В. Смоленський) визнала українців окремою нацією, пов'язуючи її з козацтвом, але водночас відмовляла українцям у достатній "цивілізованості" для самостійного державотворення. Польсько-українське суперництво спричинило посту-

пове формування антиукраїнських стереотипів, в яких українці виступали нібито малокультурним, несформованим політично анархічним народом²⁹.

Апогеєм їх поширення стала польська неоромантична історіографія початку ХХ ст., коли історики майже повністю підпорядкувалися виконанню "соціального замовлення" – піднесення рівня національної самосвідомості поляків, зокрема й у протиставленні українському національному рухові в Галичині. Польські історики (С. Закшевський, В. Собеський, Т. Корзон та ін.) своїми працями сприяли поширенню негативних стереотипів "українця-гайдамаки", неосвіченого селянина, "етнічної маси" тощо. Водночас відбулося повернення до нібито призабутого ягеллонського міфу, протиставлення України та Росії й доведення історичного тяжіння першої до Польщі. Польська історіографія активно включилася в багатокторну політичну боротьбу як із повсталою українською, так і великодержавною російською, прагнучи підготувати історично-свідомісні підвалини відбудови агаціональної Речі Посполитої³⁰.

Із появою наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. праць М. Грушевського, особливо томів його "Історії України-Руси", українська історіографія набула ґрунтовану з модерних позицій тогочасної історичної думки "раціональну схему" української національної історії. Її особливістю було те, що вона виникла пізніше від польської та російської й претендувала на "відрив" від них великої частини їх власного минулого. Цього не могли не помітити польські та російські історики, які тривалий час розробляли і поширювали свої версії спільного минулого, до спиралися передусім на державницьку складову. Найперші гострі дискусії М. Грушевського та його учнів відбулися з польськими вченими в Галичині щодо українського козацтва. Позиції сторін, які спиралися на одні й ті ж документи, були діаметрально протилежними: для українських істориків козацтво було творцем нової української етнічності й державності, для польських – анархічним напівзгодійським елементом, який зруйнував високоцивілізовану Річ Посполиту. Численні рецензії польських істориків на праці М. Грушевського та його учнів винувачували українського вченого у штучному протиставленні українців полякам, неврахуванні позитивного польського культурного впливу на формування українського народу, втягнення в історію політики³¹. Напередодні Першої світової війни серед польських істориків не було жодного (можливо, за винятком Л. Василевського³²), хто б погоджувався розпроцатися з ідейним та історичним спадком Речі Посполитої. Цей факт, разом із політичною конфронтацією між українцями і поляками напередодні і під час світової війни, а потім й українсько-польської війни 1918–1919 рр., глибоко відбився на суспільній свідомості українського населення Галичини, Буковини і Волині. Його наслідком став стійкий стереотип переважання експансіоністських антиукраїнських настроїв серед основної маси поляків. Із польського боку, конфліктні ситуації у ХХ ст. та зусилля офіційної пропаганди й історіографії утвердили "козацький" стереотип українця як "різуна й анархіста" і, водночас, уявлення про особливу культурну місію та права поляків на т.зв. "кресах" – колишніх непольських землях Речі Посполитої.

Не секрет, що історичні твори і представлена у них візія минулого значно впливали на суспільну свідомість спільнот, використовувалися політиками та ідеологами для обґрунтування своїх політичних доктрин і дій. І українська, і польська історіографія не були винятком. Достатньо згадати, що для обґрунтування національно-політичних ідеологій й програм українського та польського суспільно-політичних рухів першорядну роль відіграли праці Й. Лелевеля, К. Шайнохи, М. Бобжинського, В. Собеського, Ш. Аскеназі, В. Конопчинського та багатьох інших із польського боку, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, В. Липинського та ін. – з українського. Ці та інші історики чимало потрудилися, щоб довести історичну необхідність і закономірність державницького оформлення української та польської модерних націй. Назагал їхня наукова творчість відбивала тогочасні зразки світобачення, в яких народи і нації (або стани і класи) виступали основними суб'єктами історії. Однак слід зазначити велику різницю між українсь-

кою і польською візіями історії цих суб'єктів: польська історіографія XIX – початку XX ст. апелювала до традицій великодержавної Першої Речі Посполитої, в той час як українська – позбавлена тоді державницьких підстав унаслідок тривалої обробки свідомості російською та польською історіографіями – до невід'ємних прав кожної нації на самостійну державність. Уже у ході формування історичної свідомості двох народів наприкінці XIX ст. і в XX ст. з'явилася серйозна "тріщина", що полягала у відмінному розумінні насамперед територіальних аспектів майбутньої незалежної державності. Польські історики формували проект відбудови Першої Речі Посполитої на демократичних засадах (наприклад, Й. Лелевель) в її основних кордонах на сході з включенням до неї земель, де русько-українське селянство становило основну масу населення. Українські ж історики бачили минуле українців як етносу на всіх землях їхнього компактного проживання, включаючи терени українсько-польського пограниччя. У центрі польської візії минулого/майбутнього стояла "політична нація", що сформувалася в рамках Речі Посполитої і відбудова якої вважалася завданням повернення "історичної справедливості". Українська версія історії, що формувалася у XIX ст., за умов відсутності пспередньої традиції "модерної нації" прагнула опертися на відповідно пристосовану модель "етнічної нації". Обидві візії ґрунтувалися на міфологізованих картинах препарованого минулого, яке повинно було легітимізувати майбутнє.

Польська історіографія міжвоєнного періоду, яка розвивалася в умовах незалежної держави, здебільшого продовжувала поглиблювати і зміцнювати образ цивілізаційної ролі Польщі в українських, білоруських і литовських землях. Виходячи зі стану фахових знань про давню Річ Посполиту, не можна заперечувати позитивного впливу поляків і польської культури на розвиток українства в період Речі Посполитої, а також і в модерні часи, оскільки наявність члєнної шляхти, аристократії й інтелігенції, її зв'язки зі Західною Європою створювали більш сприятливі можливості адаптації цивілізаційних процесів. Проте політична обстановка в міжвоєнній Польщі, необхідність постійного ідеологічного обґрунтування анексії Галичини і Волині, Західної Білорусі і Віленщини сприяли поширенню й утвердженню у суспільній свідомості різних верств польського населення переконання про "історичне і цивілізаційне право" на ці землі. Не випадково, у період найбільшого загострення українсько-польського протисторства на Волині в 1943 р. у виданнях польського підпілля зазначалося: "На цих теренах багато століть поляки проживали спільно з українцями, білорусами і литовцями, котрі користувалися рівними правами і свободами і яким Річпосполита Польська гарантує повну свободу і права в культурному, соціальному і господарському розвитку"³³. Загальнодержавний інтерес безпосередньо базувався на міфологемі, витвореній польською історіографією. Хоча не бракувало й голосів фахових істориків, котрі намагалися розібратися зі складними проблемами українсько-польських відносин у минулому³⁴.

У період народної Польщі комуністична ідеологічна доктрина вплинула на певні зміни у формуванні національної свідомості, замінивши національний чиник на соціальний. Тепер історія українсько-польських взаємин розглядалася з позицій соціальної боротьби за соціалістичну перспективу Польщі та України й попередня ідеологія та політика правлячих кіл оцінювалася негативно, а українські трудящі верстви "єдналися" з польськими у боротьбі проти соціального поневолення. Така спрощена версія історичного процесу, що зберігала основні риси телеологізму і доктринерства, в умовах розвинутого інтелектуального простору Польщі не мала особливих шансів на успіх. Тому у 1960–1970-х рр. XX ст. польські комуністи намагалися поєднати соціальну і національну парадигми вітчизняної історії, зберігаючи її лінійність та еволюційність. Це дозволило значно урізноманітнити тематику студій, опрацювати проблеми і періоди, котрі виходили за межі виключно "соціалістичної доктрини", трактуючи минуле суспільство через широкий спектр ідей і соціальних груп³⁵.

Проте цензурні обмеження не дозволили польським історикам у той час займатися і друкувати студії із суперечливих питань історії українсько-польських вза-

мин. Емоційні переживання багатьох учасників цих подій зберігалися в їхній індивідуальній і колективній пам'яті. Тільки в період виникнення та діяльності польської "Солідарності" у літературі т.зв. "другого обігу" (самвидаві) з'явилися проби оминати цензуру у висвітленні питань українсько-польських взаємин. Цьому сприяла діяльність еміграційного "Літературного інституту" і видавництва "Культура" в Парижі, які впродовж тривалого часу очолював Єжи Гедройць, а тон публікацій задавали Ю.Мерошевський і Є.Стемповський. У рамках візії перспектив поширення демократії на країни та народи Центрально-Східної й Східної Європи публіцисти "Культури" розпочали у 60-х роках ХХ ст. перегляд усталених стереотипів щодо взаємин поляків з їхніми сусідами, в тому числі українцями. Зокрема це торкалося прагнення подолати усталений стереотип про "провідну роль" поляків у протистоянні німецьким і російським інтересам, визнання права на самовизначення сусідніх народів і рівноправні стосунки з Польщею, нав'язання їй розвитку контактів із різноманітними політичними угрупованнями обох народів³⁶.

У виданнях польської антикомуністичної опозиції 80-х років ХХ ст. українська тематика посіла вагоме місце. У той час вийшли друком праці Б. Скарадзінського (К. Подляського), А. Марка, М. Бара, А. Зеленського, Я. Радзейовського, В.А. Серчика та багатьох інших, які порушували питання про переосмислення польсько-українських стосунків із урахуванням не тільки польської "рації стану", але й української³⁷. Однак, як відзначав Я. Радзейовський, переламання усталених стереотипів виявилось справою дуже складною, і люди на кшталт А.Бохенського, Є.Гедройця, Ю.Мерошевського становили малопомітну меншість серед активної частини польського суспільства³⁸. В.А. Серчик, проаналізувавши наявну польську історичну літературу, дійшов висновку, що польська історіографія знаходиться у великому боргу перед населенням у справі ознайомлення з минулим і сучасним станом українців, а політичні упередження, породжені конфліктами і тривалою антиукраїнською пропагандою, і далі впливають на суспільну свідомість поляків у напрямку їхньої "цивілізаційної вищості"³⁹. Проте перші кроки у подоланні упередженості польського суспільства щодо українців тоді було зроблено.

Щодо української сторони, то в радянський період не могло бути мови про зміну нав'язаних уявлень про "історичну експансію" Польщі на українські землі з метою поневолення українців. Більш зважені оцінки українсько-польських взаємин постали в еміграційному середовищі, хоча й діаспорна українська історіографія загалом більше уваги приділяла питанням історії ідейно-політичного розвитку українського національного руху. В еміграції вийшли друком праці М. Стахів, Т. Гунчака, М.Демковича-Добрянського та інших, які намагалися розглядати українсько-польські стосунки з позиції неупередженого ставлення до сусідів⁴⁰. Українська еміграція на Заході продовжувала перебувати під сильним впливом різних націоналістичних організацій, у той час як помірковані ліберально-демократичні кола тільки згодом набули сили. Зокрема щодо поширення серед українських еміграційних істориків і публіцистів нових ліберально-демократичних ідей велику роль відіграв І. Лисяк-Рудницький, історико-політологічні нариси якого подали добрий приклад інтелектуального підходу до історії українсько-польських відносин без покладання односторонньої вини за конфлікти на одну зі сторін, усвідомлення українцями і поляками історичного тягаря, який продовжує впливати на свідомість і загрожує відродженням "старих ідей і спокус"⁴¹.

З утворенням незалежних України і Польщі обидві історіографії звернулися до занедбаної і забороненої через політичні обставини українсько-польської проблематики. 90-ті рр. ХХ ст. характеризувалися справжнім "бумом" зазначеної тематики. І в Україні, і в Польщі з'явилися друком сотні публікацій, присвячених українсько-польським взаєминам у ХХ ст., передусім проблемам конфліктних ситуацій, проводилися десятки наукових і громадських конференцій. Їхнім стимулом було прагнення спокійно розібратися з нагромадженими "білими плямами" і поставити всі крапки над "і". Простіше це було зробити стосовно більш явних подій, складніше – щодо новітніх, зокрема українсько-польського конфлік-

ту на західноукраїнських землях років Другої світової війни, який протягом тривалого часу замовчувався або подавався у викривленому світлі. Для багатьох сучасних поляків він і нині залишається символом "геноциду" проти польського народу, здійсненого українськими націоналістами⁴².

У зв'язку зі зміною післявоєнних кордонів Польщі і великими депортаціями польського населення, у тому числі з західноукраїнських теренів, серед частини поляків віджили "ресентименти" стосовно "втраченої батьківщини". Вони додали емоційної сили стереотипам про "історичні креси" Речі Посполитої. У численній публіцистиці та деяких історичних працях проходила романтична ідея "кресів" – давніх земель Речі Посполитої, заселених українцями, білорусами і литовцями, – котрі представлялися "втраченим раєм", який необхідно повернути⁴³. На думку відомого французького дослідника історії Польщі та України Даниєля Бовуа, з літературних та історичних праць міф "східних кресів" перетворився на архетип польської національної свідомості і політичної культури останніх двох століть. З особливою силою цей міф віджив у польській мемуарній літературі і публіцистиці після 1989 р., коли з'явилася можливість тисячам поляків, депортованих після Другої світової війни зі східних теренів колишньої II Речіпосполитої, висловити свою біль за втраченою вітчизною. Очевидно, що жоден аргумент фахових істориків стосовно оманливості "рожевого" представлення минулої ситуації на цих землях не промовляв до емоційної свідомості "кресов'яків". За висловом того ж Д.Бовуа, в такому випадку люди не потребують "історичної правди", їм потрібні "маски, щоб усправедливити свою поведінку, щоб накидати її іншим, ілюструвати якісь засади, гоїти рани, сублимувати обман"⁴⁴. Цікаво відзначити, що на противагу ідеалізованій візії "кресів" у польській історіографії і публіцистиці, українська література зображувала ситуацію на цих землях виключно у "чорному" конфронтаційному кольорі. З іншого боку, такий емоційний ресентимент поляків викликав серед частини українців, насамперед західного регіону, реанімацію страхів щодо можливих "претензій" Польщі на ці терени, а справи відновлення польських поховань і культурних пам'яток – як спроби відновити тут "польську присутність".

Стійкі стереотипи минулих епох продовжували, а часом і продовжують функціонувати – якщо не на офіційному та історіографічному рівнях, то на побутовому – серед значної частини населення. Про їх збереження серед поляків свідчать матеріали соціологічних опитувань, які дають уявлення про дуже повільне зникнення застарілих уявлень пересічних поляків про українців. Так, цілком репрезентативне соціологічне дослідження серед поляків, проведене польським Інститутом публічних справ у 1993–2000 рр., дало цікаві результати. У цілому за цей період антипатії поляків до українців зменшилися, а симпатії зросли. Проте в емоціональному плані все ще 50% поляків негативно налаштовані до українців, 12% позитивно і 38% нейтрально. Серед інших народів, до яких поляки ставляться із симпатією, українці перебувають лише на восьмому місці (показник 3,19 за методикою визначення індексу ксенофобії, запропонованою Еморі Богардусом), поступаючись росіянам (3,09), білорусам (3,01), австрійцям (2,71), чехам (2,28), словакам (2,26) та ін. Нарешті, серед перешкод українсько-польського зближення на першому місці поляки називають "історію" (понад 30%) і лише потім – національний характер, культурні відмінності тощо⁴⁵.

Здавалося б, що в історичній свідомості українців повинні існувати подібні усталені стереотипи щодо поляків. Проте ситуація виглядає зовсім інакше. Проведені дослідження засвідчують швидше позитивне, ніж негативне сприйняття Польщі і поляків у сучасній Україні. За даними того ж польського Інституту справ публічних, який у 2000 р. підготував рапорт "Польща – Україна: взаємний образ", 50% українців мають цілком позитивний образ Польщі, ще 39% – нейтральний і лише 11% – негативний. Важливо підкреслити, що цей образ назагал сформований сучасними подіями. Тільки у 7% українських респондентів він асоціюється з історією, ще у 9% – з українсько-польськими стосунками. Натомість

77% українських респондентів вважають, що нинішні взаємини між українцями і поляками "дуже добрі" або "швидше добрі", у той час як лише 4% вважають їх "швидше поганими"⁴⁶.

Цікаво зазначити, що у західних областях України, де населення вирізняється високим рівнем етнонаціональної свідомості і водночас настороженим ставленням до Польщі та поляків (свідченням цього були подразливі справи польських військових поховань на Личаківському цвинтарі у Львові, оцінка Волинської трагедії 1943 р. та ін.), ставлення до західного сусіда було більш позитивним, аніж у цілому по Україні. Проведені у Львові у 2000–2003 рр. соціологічні опитування на доту представницькій вибірці показали, що населення тут загалом доброзичливо ставиться до західного сусіда. У 2000 р. аж 93% опитаних львів'ян висловили "цілком позитивне" або "швидше позитивне" ставлення до поляків, що становить значно вищий показник від середнього по Україні, в той час як "швидше негативно" і "цілком негативно" – лише близько 4%. Цікаво, що за даними опитування в липні 2003 р., коли відбувалися основні події, пов'язані з вшануванням жертв Волинської трагедії, число негативних відповідей львів'ян на те ж саме питання зросло до 9,3%, а позитивних – зменшилося до 82,3%⁴⁷. Але й ці показники дають уявлення про загалом доброзичливе ставлення львів'ян до західного сусіда. Відповіді на питання про причини такого стану суспільної свідомості сучасних українців треба шукати в іншому місці. І ними є проблема східного сусіда України.

Відомо, що значна частина земель з українським населенням від XVII ст. входила до складу Російської держави, згодом імперії, зберігаючи свій автономний статус (Гетьманщини). Наприкінці XVIII ст. і початку XIX ст. до Росії були приєднані й терени, які раніше належали Речі Посполитій. Приблизно у той же час відбувалося формування російської державницької ідеології. Тоді Україна (Малоросія) ще існувала і сприймалася як територія з "виразною історичною фізіономією", відмінною від Росії, яка у свідомості освічених сучасників асоціювалася із "уламками" Київської Русі⁴⁸. Проте ще з початку XVIII ст., коли Петро I посилено шукав ідеологічне обґрунтування існуванню імперії, підстави російської державницької доктрини були закладені саме в працях тогочасних дворянських істориків – О.І. Манкієва, В.Н. Татищева, М.М. Щербатова, І.М. Болтіна та ін. Їхні праці задали тон і напрямок наступній російській історіографічній традиції XIX і XX ст., що нерозривно пов'язувала історію Росії з історією самодержавства, виводячи його по прямій лінії від Рюриковичів і Київської Русі й тягнути без перерви до Петра I⁴⁹. Завершений вигляд "державницька" концепція історії Росії як історія монархічних правлєнь знайшла відображення у дванадцятитомній "Истории государства Российского" М.М. Карамзіна. Її публікація (1818 р.) збіглася з формуванням модерної російської нації і значно вплинула на тогочасну освічену публіку. Стрижневою ідеєю твору історика було переконання, що "Росія засновувалася перемогами та єдиноначальством, гинула від різновладдя, а рятувалася мудрим єдиноначальством"⁵⁰. М.М. Карамзін сприйняв загальну схему російської історії, розроблену істориками XVIII ст., про виникнення самодержавства у Київській Русі та її продовження по прямій лінії у Московській державі, а потім і Російській імперії.

Уже російські історики XIX ст. (С.М. Соловйов, П.Н. Мілюков) критикували "ненауковість" історичної схеми М.М. Карамзіна, підкреслюючи її підпорядкування політичним цілям російської монархії⁵¹. В умовах поширення романтизму з його посиленою увагою до народу як носія традиційних історичних цінностей виникла потреба "віднайдення" й обґрунтування іншого неодмінного складника російської історії – російського етносу (народу). Цю місію в рамках офіційної історіографії виконав перший керівник заснованої у Московському університеті кафедри російської ("русской") історії М.П. Погодін, за спиною якого стояв тодішній міністр народної освіти граф С.С. Уваров – творець ідеології "офіційної народності", яка повинна була поєднати два вже міцно включених чинники російської історичної доктрини – самодержавство й православ'я – з третім – "народністю". Залучивши деякі нові лінгвістичні й фольклорні матеріали, М.П. Погодін допов-

нив схему спадкоємності самодержавної влади від Київської Русі до Російської імперії теорією "етнічної спадкоємності" населення Київської й Московської Русі шляхом переміщення населення з Києва на Волгу та Оку, усунувши малоросів-українців із числа мешканців давнього Києва⁵². Таким чином, офіційна історія Росії виключала русинів-українців з історії взагалі, а сама перетворювалася на цілком великодержавний проект.

Подальші студії історії Росії знайшли розвиток у працях російських слов'янофілів (К.С. Аксаков, І.В. Киреевський, О.С. Хом'яков), котрі зробили наголос на єдиній "народності" й православ'ї, що ґрунтувалися на "слов'янській" історичній спадщині і визначали особливий історичний шлях Росії, відмінний від європейського Заходу. Вони ще більше цементували єдиний "русский" народ як особливий феномен культурно-релігійної єдності, стверджували ідею унікальності "східно-слов'янської" цивілізації. Але цей народ залишався "державним народом", окресленим за ознакою "народного організму" (особливостей духовного складу) і релігії⁵³.

Проте серед слов'янофілів не було фахових істориків, які б користувалися поважним авторитетом в наукових колах. Дальший розвиток концепції російської історії був пов'язаний із творчістю С.М. Соловйова, автора 29-томної "Истории России с древнейших времен" (1851–1879 рр.), який працював під значним впливом позитивістських ідей. Тим не менше в основу історичного процесу він поклав державу в її взаєминах із "народним життям", хоча й не прив'язував першу до самодержавства. На відміну від попередників, С.М. Соловйов розпочинав російську державність від Московського князівства, яке, на його думку, стало пристанищем для втікачів із пристепових районів і вузловим пунктом "збирання руських земель". Південно-Західна Русь, що постійно піддавалася набігам і грабункам кочівників, не могла стати базою для створення централізованої держави; ця місія припала Північно-Східній Русі. Історик конструював схему природно-географічного і політичного тяжіння усіх русичів до Москви і, тим самим, зміцнював давню ідею "Москва – третій Рим, а четвертому не бути", створював "наукові підстави" для обґрунтування закономірності виникнення та існування єдиної "східно-слов'янської" держави⁵⁴. По суті, не дивлячись на більш критичне ставлення до джерел і оволодіння тогочасними методологічними підходами, дослідник підтверджував і зміцнював усталені координати російської історії як історії всіх "східних слов'ян", об'єднаних в єдиній Російській державі. Україна в трактуванні С.М. Соловйова була проблемою "українського становища Росії" як "європейської країни, або України з боку Азії"⁵⁵.

Подібні погляди на різний лад розвивали й інші історіографічні школи Росії в XIX ст. – на початку XX ст. Спробував подолати цю одноманітність один із найвпливовіших російських істориків В.О. Ключевський. На рівні тогочасних здобутків соціальних наук він запропонував "історичну соціологію" як вивчення різних, змінюваних одна одну форм "історичного співжиття" людських спільнот ("общезития")⁵⁶. Проте й у В.О.Ключевського чітко простежувалося прагнення через "колонізацію" східними слов'янами східноєвропейської рівнини довести факт поступового формування єдиного "русского" народу ("історія Росії є історією країни, яка колонізується"⁵⁷) впродовж VI–XIX ст. як закономірний наслідок суспільних процесів. Він був змушений констатувати, що після "запустіння" Київської Русі з XII ст. відтік її населення йшов у двох напрямках – на Захід і Північний Схід, у результаті чого почали формуватися "малоросійське та великоросійське племена", котрі однак були "гілками" одної "русской" народності⁵⁸. Далі історик пов'язував процес формування великоросійської народності з Московською державою та виноренням у ній новим типом суспільних відносин – абсолютною монархією, а також "збиранням" "розсипаних частин Руської землі". Таким чином, Ключевський не бачив жодних підстав (окрім особливостей політичного розвитку "малоросів" у різних державах) для формування окремої української народності. А враховуючи високу ерудицію і літературний стиль праць цього історика, вплив його творів на суспільну свідомість був дуже значним. Достатньо сказати, що наступна радянська історіографія черпала ідеї і факти із його численних праць.

Радянська версія історії України сформувалася не відразу, пройшовши кілька етапів еволюції. Важливим фактором її складання на початковому етапі "радянзації" України було те, що більшовицька партія, яка захопила владу в Росії у листопаді 1917 р., а згодом окупувала й Україну, не могла не рахуватися з потужним українським національно-визвольним рухом, який проявився у створенні УНР і зростанні національної свідомості населення останньої. Це спонукало більшовицьке керівництво Москви піти на створення формально незалежної УСРР, обмежившись її політичним підпорядкуванням⁵⁹. У 1920-х роках більшовицький пропагандистський апарат ще не міг запропонувати нових підходів до минулого України, обмежуючись поширенням праць класиків марксизму-ленінізму, нагородженням документів про революційні події 1917–1920 рр., критикою "буржуазних" та "імперіалістичних" зазіхань на новостворену державу робітників і селян – СРСР. Історична література, яка з'являлася друком у той час, була сповнена "викривальних" інвектив на адресу "української буржуазно-націоналістичної контрреволюції", діячів УНР тощо⁶⁰. Справа дещо поліпшилася у 1921 р., коли УАН було перейменовано в Всеукраїнську Академію наук (ВУАН), а в її складі було створено історично-філологічний відділ з численними історичними комісіями та установами. Діяльність останніх значно поживилася після повернення в Україну М.С. Грушевського (1924 р.) й очолення ним науково-дослідної кафедри історії України ВУАН⁶¹.

Проте розвиток історичних студій, незалежних від правлячої партії, не влаштовував більшовицьке керівництво, яке у 1930-х роках вчинило справжній розгром української культури, гуманітарних наук та історіографії за звинуваченням у "буржуазному націоналізмі" і "контрреволюційній діяльності", а фактично – за спроби віднайти своєрідність історичного й культурного розвитку українства⁶². Було розпочато керовану з Москви жорстку централізацію управління наукою і культурою, повне їх підпорядкування потребам правлячої компартії. Історія опинилася в епіцентрі конструювання нової версії минулого всіх народів СРСР, версії, яка повинна була забезпечити формування свідомості людини майбутнього комуністичного суспільства.

Історію треба було переписати на нових "методологічних засадах", а фактично – під диктат компартійних ідеологів, виходячи зі сталінської вимоги створення "історії СРСР" як "збирання земель навколо історичної Росії"⁶³. Зразки такої штучно сконструйованої історії створювалися в Москві і були обов'язковими схемами для істориків союзних республік. Перші ластівки нової конструкції знайшли відбиття в працях з історії СРСР, написаних і розтиражованих наприкінці 1930-х і в 1940-х рр. А.В. Шестаковим, Б.Д. Грековим, С.В. Бахрушиним, А.М. Панкратовою, М.В. Нечкіною та ін. У розробці нової схеми історії активну участь взяли й українські історики, зокрема К.Г. Гуслистий і М.Н. Петровський⁶⁴.

У схемі історії народів СРСР було покладено дещо модернізовану до вимог марксизму-ленінізму схему історії Росії, розроблену російською історіографією у XIX – на початку XX ст., в якій зростання і зміцнення російської державності представлялося запорукою цивілізаційного ("прогресивного") поступу всіх народів на шляху до соціалізму й утворення СРСР. Українці у цій конструкції з'являлися на історичній арені лише в XVI–XVII ст. як наслідок роз'єднання єдиного "давньоруського" народу, утвореного на основі "східнослов'янських племен". Натомість історія Росії брала свій початок від Київської Русі і знаходила логічне завершення в утворенні СРСР⁶⁵. Надалі скомпонована таким чином схема історії СРСР увійшла в усі шкільні і вузівські підручники з історії СРСР, а потім і УРСР. Характерно, що опублікований 1953 р. синтез історії Української РСР, підготовлений ученими Інституту історії АН УРСР у тісному "співробітництві і при допомозі" російських дослідників, відкривався "методологічною" констатацією: Український народ має свою багатовічну героїчну історію, нерозривно зв'язану з історією великого російського народу та інших народів нашої Батьківщини... Український народ разом з російським і білоруським народами вийшов з єдиного ко-

рення древньоруської народності, зв'язаний з ними єдністю походження, близькістю і спільністю історичного розвитку, завжди прагнув до возз'єднання з братнім російським народом"⁶⁶. Далі розвивалася версія про постійне гноблення українського народу польськими й іншими "загарбниками" і "панами" та закономірне возз'єднання з Росією у 1654 р. Фактично повторювалася (з певними корективами "класової боротьби") схема історії Росії у виданні С.М. Соловйова і, особливо, В.О. Ключевського. Через усю схему проглядала ідея майбутньої асиміляції українців з "єдинокровним" російським народом як діалектичне повернення до "древньоруського" стану. Радянська державність проголошувалася спадкоємцем великодержавної російської, одягнутої в "шати марксизму", яка міфологізувалася як єдиний спосіб досягнення "царства соціальної справедливості"⁶⁷.

Розроблена у сталінські часи концепція історії СРСР та УРСР упродовж кількох поколінь втлумачувалася у свідомості громадян країни рад через освіту, масовану пропаганду, культуру. Зміни у загальній концепції історії СРСР, що відбулися у 1960–1980-х роках, лише підфарбовували зазначену схему. Серед цих змін заслуговує на увагу відзначення 300-річчя Переяславської ради та передача Криму до складу УРСР у 1954 р. Слід зазначити, що ще у 1920-х і навіть 1930-х роках Переяславська рада оцінювалася радянськими істориками як "гірший варіант розвитку подій". Але невдовзі ця оцінка була замінена на іншу – "найменше зло", а тоді – на "найбільше добро"⁶⁸. Після Другої світової війни з легкої руки Сталіна російський народ "висунувся" на "найвизначніший народ" серед інших народів СРСР, а ці останні "розподілялися" за відповідним порядком. За таких умов відзначення 300-річчя Переяслава давало українцям можливість стати "старшим" серед інших "молодших" братів росіян, але в перспективі відкривало обрії повної асиміляції у "триєдиному російському народі".

Польська версія відновлення "політичної нації" Речі Посполитої, в якій русинам-українцям відводилася певна самостійна роль "доростаючого немовляти", у ХХ ст. була майже повністю витіснена з історичної свідомості українців. Більше того, і російська, і почати українська історіографії доклали чималих зусиль, аби повністю скомпрометувати державницьку візію польського минулого, звинувачуючи поляків у "анархізації" державності (Речі Посполитої) внаслідок панування феодального класу, загарбницькій експансії на українські, білоруські та російські землі тощо. У цьому плані радянська історіографія продовжила і використала слов'янофільську версію російської історичної науки кінця ХІХ і початку ХХ ст., в якій міцно утвердилися ідеї непримиренної ворожості історичного розвитку греко-слов'янського і романо-германського світів: другий світ був не властивий слов'янському духу й провадив до загибелі. При цьому найчастіше посилялися на приклад Речі Посполитої. Один із провідних російських славістів того часу київський історик Т.Д. Флоринський у 1911 р. писав, що "Польща, залишаючись слов'янською, зробилася водночас членом романо-германської родини народів... Звідси неминучий, наповнений внутрішніми суперечностями, ненормальний хід всього історичного життя поляків, що приніс їм довгий ряд нещастя і не відповідав інтересам усього іншого слов'янства"⁶⁹.

Радянська візія історії Росії та України стала не тільки підставою ідеологічної обробки населення СРСР, а й наріжним каменем усієї політики центрального московського керівництва в Україні, спрямованої на "інтернаціоналізацію", а фактично денационалізацію українців. Вона проявилася у демографічній, економічній, соціальній і культурній політиці компартійних провідників, яка скеровувалася на послаблення національної ідентичності українців, їхнє розпорошення по неозорих просторах СРСР із одночасним переселенням до України росіян та представників інших національностей Союзу, русифікацію освіти, науки, культури, засобів масової інформації тощо⁷⁰. Ідеологічним підґрунтям денационалізації став новий післявоєнний пропагандистський винахід – радянський патріотизм, який за наявності головного "історичного постулата" про культурну та політичну вищість російського народу перетворювався на охоронний російський патріотизм, так само як й ідея

формування "нової історичної спільності" – радянського народу. Тривала пропаганда компартійного апарату залишила помітний слід у суспільній свідомості населення СРСР, сформувала новий тип соціальної ідентичності – радянський.

Радянська ідентичність, що мала нібито позаєтнічні й позанаціональні риси, цілком відповідала потребам використання людського потенціалу для здійснення прискореної модернізації СРСР і перетворення його на світову державу. При цьому одним з базових компонентів формування "радянського народу" залишався усталений з російсько-імперських часів конструкт "трьох східнослов'янських народів" – росіян, українців, білорусів, у якому всі вони протиставлялися "загниваючому" Заходу з його "капіталізмом" і католицизмом. Крім того, як до II світової війни, так і після неї Москва проводила цілеспрямовану політику переселення в Україну здебільшого російського етнічного населення, яке скупчувалося в окремих регіонах, переважно на Сході і Півдні⁷¹. Політика радянського керівництва всіляко заохочувала асиміляцію етнічних українців у російському середовищі, що спричинило появу т.зв. "адаптованих", "окультурованих" (терміни Б. Кравченка) й асимільованих етнічних українців, котрі поступово переходили на російську мову у буденному спілкуванні, а згодом й ідентифікували себе як росіяни або "радянські люди"⁷².

Тому однією зі специфічних проблем сучасного етапу українського націєтворення і самоідентифікації є етнокультурна, в тому числі мовно-лінгвістична біполярність, яка відбиває традиційні історичні соціокультурні і зовнішньополітичні орієнтації, про які йшлося вище. Окрім 8,3 млн. етнічних росіян (2001 р.) є ще значна частина російськомовних українців, а загалом російська мова посідає значно більші позиції, ніж це виглядає з офіційної статистики. За даними соціологічного опитування 2001 р., у цілому по Україні українську мову вважали рідною 60% респондентів, але розмовляли нею в родині лише 37%⁷³.

Особливою "екзотичною" групою населення України залишаються ті її громадяни, котрі обирають соціально-політичну ідентичність "радянських людей". Таких осіб, за матеріалами соціологічних опитувань 2000 р., виявилось в Україні понад 12%⁷⁴. При цьому означений вибір соціальної ідентичності здебільшого збігається з орієнтацією на комуністичну ідеологію її носіїв та регіональним розміщенням – його інтенсивність зменшується в напрямку зі Сходу на Захід (див. таблицю 1⁷⁵).

Таблиця 1.

Рангування регіонів за "радянською ідентичністю" населення та показники його прихильності до комуністичного напрямку в політиці

Регіон	Ототожують себе з радянськими людьми (%)	Надають перевагу комуністичному напрямку (%)
АР Крим	28,25	17,04
Східний	25,17	28,76
Південно-Східний	19,39	23,55
Південний	13,04	19,20
Україна в цілому	12,52	16,74
Північно-Східний	11,07	17,62
Київ	9,75	11,02
Північний	6,72	16,79
Центральний	6,67	20,28
Північно-Західний	5,15	11,00
Південно-Західний	4,83	7,06
Західний	2,17	0,72

Проблеми самоідентифікації населення України чітко накладаються на окреслені вище регіони, які в основному збігаються з їх історичною долею. Захід через історичні причини виступає більш етнічно сконсолідованим, Схід (і Південь)

ще відчуває на собі впливи "малоросійської" і "радянської" ідентичностей, Центр займає проміжну позицію між ними, схилившись до "русько-української" історичної спадщини. За даними опитування, проведеного 1999 р. службою "Соціс-Геллап", були отримані цікаві результати про ідентифікацію своєї "батьківщини" мешканцями України: на Заході 84% респондентів назвали нею Україну, в Центральній Україні – 64%, на Сході – 35%, решта опитаних в усіх регіонах віддала перевагу регіональній приналежності або ідентифікували себе з СРСР⁷⁶.

Ситуацією, що склалася в сфері суспільної свідомості мешканців сучасної України, повною мірою прагне скористатися політична еліта Російської Федерації. У її свідомості, як і в уявленнях більшості етнічних росіян, продовжують функціонувати стереотипні структури історичної великодержавності, "особливої місії" серед інших народів, покликання Москви зберегти єдність і підпорядкованість слов'янських і неслов'янських народів колишнього СРСР із метою відстояти і захистити "особливий" "євразійський" шлях розвитку насамперед Росії як протиставлення західному і східному цивілізаційним викликам. У політиці ці наміри проявляються у намаганнях втручатися і керувати суспільними процесами у пострадянських державах, вважаючи цей регіон "сферою своїх життєвих інтересів". А "українське питання" для багатьох сучасних росіян має особливе значення: поширювані і втлумачувані впродовж століть міфи "східнослов'янської єдності", "єдиного "давньоруського народу"", "нової спільності – радянського народу" залишили дуже глибокий слід у їхній соціальної пам'яті – українці у ній одноznaczно виступають російським субетносом⁷⁷.

Після розпаду СРСР російська політична й інтелектуальна еліти провадять пошуку нової національно-політичної міфології, яка б змогла об'єднати росіян та інші народи і зберегти державу в її новому вигляді, а ще краще розширити за рахунок, принаймні, України та Білорусі. У численній політичній і публіцистичній літературі, яка з'явилася в Росії за останні роки, багато уваги приділено прогнозам майбутнього розвитку в геополітичному вимірі. У ній домінують міркування про особливу роль та місію Росії серед інших народів у її протиставленні як Заходу, так і Сходу, творення нового "євразійського" простору, який відбиватиме специфіку "російського менталітету". Однак спроби сформувати новий національний міф чомусь постійно зводяться до пошуку його складових у минулому – великодержавності, консерватизмі, православ'ї. Більшість російських політиків та інтелектуалів небезпечно близько підходять до реанімації старих ідеологічних схем у намаганні знайти стимули для відновлення колишньої імперії. Один із відомих російських суспільствознавців А. Кольєв у книзі "Політична міфологія: реалізація соціального досвіду" (2003 р.) відверто пише: "Завдання російської національної ідеології – сформулювати програму переходу від нинішнього мракобісного стану країни до нової імперії". І далі він уточнює, що "основоположні моменти російської імперської ідеології" – це "консерватизм (традиціоналізм, русизм, корпоративізм, технократизм) і реваншизм (оптимізм, культурний і технологічний експансіонізм, мілітаризм)"⁷⁸.

Показовим фактом збереження ідеології великодержавності у російському інтелектуальному просторі є поява у 2003 р. колективної праці провідних суспільствознавців науково-дослідних інститутів Російської академії наук під редакцією М.П. Шмельова "Росія між Заходом і Сходом: мости у майбутнє", в якій автори майже одноставно стривожені перспективою втрати Росією статусу "великої держави", що неодмінно призведе до її фрагментації і перетворення у сировинний придаток ЄС і Китаю. Із тексту книги випливає, що, аби зберегтися як єдина держава, Росія приречена стати "третім полюсом" майбутнього багатополюсного світу, "посісти місце одного з головних центрів економічного і політичного впливу у новому столітті". У зв'язку із цим чітко простежується "євразійський" характер розмірковувань авторів, відбитий у книзі: "Росія завжди була й залишиться Європою, хоча й особливою Європою: неспокоїною й малопередбачуваною, у багатьох відношеннях відсталою, з величезним, але поки що слабо використовуваним при-

родним та інтелектуальним потенціалом, зі своїми специфічними, часом самопримушуваними інтересами на периферії азійського континенту та в інших регіонах світу – і все-таки Європою”⁷⁹.

Усі ці претензії на виключність російського минулого і майбутнього реалізуються у зовнішньополітичній доктрині сучасної Росії, яка вважає країни “ближнього зарубіжжя” сферою своїх життєвих інтересів і залишає за собою право втручатися у справи цих країн із метою “захисту інтересів російських громадян”, а також у постійному експорті свого культурного та інформаційного продукту в країни пострадянського простору, щоби зберегти і зміцнити там російські впливи, підживити підважені стереотипи колишньої російсько-радянської єдності, створити ілюзії відновлення “нового” об’єднання принаймні “східнослов’янських народів”, яке нібито стане для них незрівнянним благом у порівнянні з альтернативною інтеграцією в Європейському Союзі.

Сучасна російська історіографія також із великими труднощами позбувається (чи розбувається?) старих схем великодержавного історичного міфу. Характеризуючи стан російської історіографії, один із провідних російських істориків А.М. Сахаров відзначав, що на зміну попередній ідеології тоталітарної держави, які представляла собою “сурогат з марксистських ідей, імперських традицій, самодержавної амбіціозності, революційного месіанства, утопічних обцинних ілюзій, вбогої гордості неосвічених правителів і мас”, прийшов такий самий “страшний гібрид”, в якому перемішалися ті самі ідеї. На такому тлі відбувся ренесанс цивілізаційних підходів, серед яких популярність здобули не стільки західні автори (О. Шпенглер, А. Тойнбі), скільки вітчизняні, зокрема слов’янофільські побудови В.І. Ламанського зламу ХІХ ст. і ХХ ст. із його концепцією “світів минулого – сучасного – майбутнього” (минулий світ – азійський, сучасний – романо-германський, майбутній – греко-слов’янський), а також теорій євразійства, оновленого пасіонарними візіями Л.М. Гумільова⁸⁰. Подібні історіософські схеми певною мірою компенсують уражені великодержавні почуття більшості росіян.

Не сталося помітних змін у загальній схемі історії Росії, яка надалі здебільшого ґрунтується на давніх стрижневих засадах – становленні російської багатонаціональної державності по прямій лінії від Київської Русі до сучасної Російської Федерації. І хоча в сучасних вузівських підручниках, що з’явилися в Росії за останнє десятиріччя, простежуються певні методологічні відмінності, незмінною залишається загальна схема “русской” історії від ІХ до ХХ ст., в якій не залишається місця “неісторичним” народам, зокрема українцям. Так, в історії Росії за редакцією М.І.Павленка збережено марксистський підхід із наголосом на “продуктивній діяльності народних мас”, соціальної боротьби і особливій ролі держави⁸¹. Зрозуміло, що події 1654 р. тут подано як “воз’єднання України з Росією” внаслідок соціального, релігійного і національного гноблення українців панамі Речі Посполитої та їх прагнення до об’єднання з “братнім російським народом”. Після цього українці більше не з’являються на сторінках цього двотомного видання⁸²: в центрі уваги російська державність і соціальні рухи.

Не позбавлений усталених стереотипів російської історіографії і цікавий синтез, підготовлений Інститутом російської історії РАН за редакцією її директора А.М. Сахарова⁸³. Його автори прагнуть розглядати історію Росії в “територіально-хронологічному і тематично-цивілізаційному” плані та в органічному зв’язку з “усім світовим історичним процесом”, кладучи в його підстави поняття “прогресу”, яке полягає у “вдосконаленні якості життя людей”⁸⁴. Фактично йдеться про соціально-культурну історію у виданні французької школи “Анналів”. Проте Давньоруська держава у цьому виданні, за традицією, трактується як “русская”, а проблема етнічного складу її населення старанно приховується за знайомою вибіркою “східнослов’янського народу”. Дійсно, автори вдало характеризують становлення державності, соціальні стосунки, культуру і побут її населення та інші питання, змальовують відмінну історичну долю Південної та Південно-Західної Ру-

сі, починаючи із XIII ст. Подальша історія Росії пов'язується з утворенням російської "національної держави з центром у Москві" та її поступовим перетворенням у імперію. Знову ж події середини XVII ст. представлені як закономірний акт "возз'єднання України з Росією" внаслідок визвольної боротьби українського народу проти польського засилля, а "російська держава не тільки повернула свої попередні володіння, а й прийняла у свій склад братній український народ"⁸⁵.

Таким чином, відбулося й повернення до усталеного стереотипу російської історіографії та політичної міфології. Не випадково творцві російської імперії – Петру I у книзі присвячено п'яту частину у складі шести розділів, а його територіальні завоювання кваліфікуються як "самовіддане, несамовите служіння Росії, Вітчизні, Російській державі"⁸⁶. Зрозуміло, що дії Івана Мазепи і його прихильників виглядають як "зрада" Петра I та "українського народу". Далі українці рідко з'являються на сторінках видання, наприклад, під час поділів Речі Посполитої в кінці XVIII ст., коли приєднання Правобережної України до Росії означало, на думку авторів, "здійснення їхніх сподівань"⁸⁷. У XIX ст. автори зауважили польський національний рух, боротьбу кавказьких народів, але не помітили українського національного руху. Він проявився тільки у 1917 р. зі створенням Української Центральної Ради і боротьби за самостійність України, а також у процесі громадянської війни, яка завершилася встановленням радянської влади⁸⁸. Подальша доля України практично розчинена в історії центрального партійно-державного апарату СРСР.

Таким чином, у російській історіографії не помітно якихось суттєвих змін у трактуванні історичного шляху України та українців: вони надалі сприймаються переважно як "відгалуження" єдиного в минулому "руського" народу. Малоросійський синдром (Мала Русь) продовжує чинити потужний вплив на свідомість сучасних росіян (а також українців). Спроби ж узгодити і розмежувати історію України з історією Росії на фаховому рівні зустрілися з великими труднощами, про що свідчили численні наукові конференції, що пройшли в обох країнах у 2001–2003 рр. На них обидві сторони були змушені свідомо чи неусвідомлено відстоювати державницькі візії минулого, котрі тяжко надавалися до узгодження⁸⁹.

Ситуація, що склалася в суспільній свідомості більшості сучасних росіян, відбиває процес утрудненого "прощання" зі стереотипами відносно України та українців. За даними репрезентативних соціологічних опитувань, що проводилися відомим Левада Центром у Москві (Центр Ю.Левади) у 2001–2005 рр., зберігалася в основному стабільна картина ставлення росіян до України: тільки близько 7% респондентів оцінювали стосунки між Росією та Україною як дружні, ще 18% – як добросусідські, 33% – як нормальні, натомість 36% – як прохолодні або напружені. Цікавими виявилися й відповіді росіян на питання про історичного правонаступника Київської Русі: 32% вважають ним Росію, ще 45% – Росію та Україну і лише 14% – Україну⁹⁰.

Ці ж історичні стереотипи продовжують зберігатися і серед частини сучасного українського населення. Соціологічні опитування, що проводилися в Україні у 1994–2004 рр., показали збереження і навіть певне збільшення прихильників зближення з Росією та Білоруссю: у 1997 р. серед опитаних таких було 53,6%, у 2004 р. – 62,8%⁹¹. За даними всеукраїнських соціологічних опитувань, представлених фондом "Демократичні ініціативи", які були проведені за методикою визначення індексу ксенофобії, запропованою Еморі Боґардусом, найбільшою довірою серед українців користуються росіяни (індекс 2,25), далі йдуть білоруси (2,77) євреї (3,92), поляки (4,75), натомість гірше ставлення – до американців (4,8), німців (4,81), румунів (5,15), циган (5,6) і т.д.⁹² Ці показники свідчать, що у свідомості багатьох українців ще зберігаються стереотипні уявлення про інші народи, котрі поширювалися в СРСР, де найбільшчими вважалися "братні" росіяни і білоруси, а всі інші були "більш чужими".

Проте, якщо взяти до уваги інші аспекти ставлення українців до питань зовнішньої орієнтації населення України, то картина виглядатиме дещо інакше. Так, серед найважливіших партнерів України тільки 49,9% українських респондентів

бачать Росію; майже третина українських респондентів бачить загрозу військово-го конфлікту з Росією (32,1%). У той же час, наприклад, загрозу з боку Польщі для України вбачає лише 3% опитаних українців⁹³.

Дослідження соціологів та етнологів показують, що і на Заході, і на Сході України яскраво простежується вплив політичного чинника – з одного боку, вияв тривалої боротьби українства за свою самостійність, боротьби, яка змушувала її ідеологів і керманічів творити численні національні міфи, насамперед "історичних ворогів". З іншого боку, провідники й ідеологи сусідніх держав – Росії та Польщі – у боротьбі за контроль над землями з українським населенням формували зовсім інші національні міфи, відомі як "малоросійство" чи "цивілізаційна місія на Сході". Нині в Україні спостерігається майже повна відсутність "позаконфліктних" знань про минуле Польщі і поляків (а також інших сусідніх країн і народів), водночас продовжують зберігатися й поширюватися (переважно через систему освіти) старі російсько-радянські кліше. Чимало українців, зокрема на Сході і Півдні України, залишаються у полоні вироблених у попередні періоди стереотипів, схильючись до особливої ролі "східнослов'янської єдності" з Росією на чолі й зберігаючи значну недовіру до "ворожого" європейського світу.

У сучасній Україні історичні знання про Польщу і поляків та Росію і росіян ґрунтуються переважно на схемах і зразках, розроблених у російській, радянській та давній українській історіографіях, майже без змін перенесених у новітні концепції історії України. Україноцентричність нинішньої української історичної думки є передбачуваним наслідком утворення незалежної Української держави і формування її державницької ідеології. Проте, як це не парадоксально, ця нова ідеологія формується здебільшого на тих же російсько-радянських методологічних засадах, у центрі яких замість соціальних чи міждержавних конфліктів на першому плані знаходяться міжнаціональні. Така "націоналізована" історія України налаштована передусім на пошук "ворога" української незалежності, а не на з'ясування історичної зумовленості минулих подій.

Російський фактор в Україні у 1990-х роках постійно відіграв важливу роль як з погляду проведення внутрішньої національної політики й орієнтації зовнішніх зусиль, так і з позиції потужних впливів російської культури і мови, зокрема через російське і російськомовне населення в різних регіонах країни. Для російського керівництва життєво важливим питанням залишається втягнення України в орбіту своїх впливів, використовуючи для цього всі можливі засоби, у тому числі і насамперед укорінені історичні стереотипи.

Польський вектор у формуванні соціальних ідентичностей українців за останні роки зазнав суттєвих змін у бік зростання симпатій і подолання традиційних упереджень. Вступ Польщі до НАТО і ЄС спричиняє подальшу поляризацію серед українців, частина яких усе ще орієнтується на "слов'янську" ідею та єдність із Росією, а інша – бачить майбутнє України в європейській інтеграції за зразком Польщі.

Відмінні історичні долі сучасного населення України ще продовжують чинити вплив на його суспільну свідомість, проте помітними є зміни в процесі формування соціальних ідентичностей, спричинені більшою відкритістю на світ, у тому числі завдяки поїздкам значної частини населення на роботу в західні країни, досвіду європейської інтеграції посткомуністичних країн Центрально-Східної Європи, різноманітним взаємозв'язкам України з ними. Водночас проявляються і гальмівні чинники на шляху подолання успадкованих від минулого стереотипів населення України, серед яких слід відзначити, по-перше, падіння довіри населення до владних структур та їх спроможності забезпечити країні достойне місце в Європі, а населенню – гідні умови життя; по-друге, неефективну політику держави в галузі мови, освіти, науки і культури, яка спричиняє збереження "радянських" стереотипів; по-третє, вимушену "багатовекторність" зовнішньополітичної орієнтації держави між Заходом і Сходом; нарешті, по-четверте, але не останнє за значенням, відсутність реальних кроків назустріч Україні з боку Європейського Со-

юзу, що змушує її правлячі еліти вдаватися до лавірування між Сходом і Заходом і "відбивати" ці маневри у внутрішній політиці. Зрозуміло, що такий невизначений стан не може зберігатися тривалий час і мусить бути розв'язаний, бажано без можливих внутрішніх і зовнішніх конфліктів. Політичні події в Україні, пов'язані з президентськими виборами 2004 р., які привели до влади україноцентричні державницькі сили, вселяють надії на формування сприятливого суспільно-політичного клімату для позитивних змін у суспільній свідомості, поступового витіснення минулих історичних міфів та їх заміну новими, котрі відповідатимуть нищійшому етапу бачення України та українців у світовій спільноті.

¹ Див., напр.: *Зашкільняк Л.* Вступ до методології історії. – Львів, 1996.

² Див.: Краткий словарь по социологии. – М., 1988. – С. 389. Більш складні визначення можна знайти в: *Stereotypes and Nations.* Edited by Teresa Walas. – Cracow, 1995; *Pietrzak H.* Stereotypy polsko-ukraińskie i sposoby ich przewycięzania // *Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu XXI wieku.* – Rzeszów, 2000. – S. 191–203.

³ *Serczyk W.A.* Stereotypy w historii stosunków polsko-ukraińskich. Drogi do prawdy // *Stereotypy narodowościowe na pograniczu.* – Rzeszów, 2002. – S. 11.

⁴ Література про сучасні теоретичні підходи до історії є дуже обширною, пошлемося лише на деякі праці, доступні українському читачеві: *Гуревич А.Я.* О кризисе современной исторической науки // *Вопросы истории.* – 1991. – № 2–3. – С. 20–35; *Колесник И.И.* Историческая наука в современном пространстве постмодернизма // *Грані.* – Дніпропетровськ, 1999. – № 2(4). – С. 14; *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми.* Колективна монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка. – Львів, 2004. – С. 24–57; *Уайт Х.* Метаісторія. Историческое воображение в Европе XIX века. – Екатеринбург, 2002; *Jenkins K.* On "What is History?". From Carr and Elton to Rorty and White. – London; New-York, 1995; *Topolski J.* Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej. – Warszawa, 1996; *Iggers G.G.* Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge. – Hanover; London, 1997; *Wilson N.J.* History in Crisis? Recent Directions in Historiography. – New Jersey, 1999; *Historians on History. An Anthology* Edited and Introduced by John Tosh. – Harlow etc., 2000; *A New Philosophy of History.* – London, 1995. – P.278–284.

⁵ *Wilson N.J.* Op. cit. – P. 1.

⁶ *Лінднэр Р.* Гісторыкі і ўлада. Нацыятворчы працэс і гістарычная палітыка ў Беларусі XIX – XX ст. – Мінск, 2003. – С. 7.

⁷ Докл. див.: *Масненко В.* Українська історіографія кінця XIX – першої третини ХХ століття: межі національної ідентичності та політичної легітиматії // *Історія та історіографія в Європі.* – К., 2004. – С. 25–34.

⁸ Див.: *Крупницький Б.* Українська історична наука під Советами. – Мюнхен, 1957; *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963.

⁹ Про здобутки українських істориків НТШ див.: *Крип'якевич І.* Историко-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Львів, 1991. – Т. 222: *Праці історико-філософської секції.* – С. 392–412; *Педич В.* Історична школа Михайла Грушевського у Львові. – Івано-Франківськ, 1997.

¹⁰ *Найда О.* Окремі аспекти діяльності Історико-філософської секції Наукового товариства імені Шевченка. 1913–1940 роки // *З історії Наукового товариства імені Шевченка. Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові.* – Львів, 1997. – С. 24–33.

¹¹ *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993.

¹² Див.: *Киричук Ю.* Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. – Львів, 2003.

¹³ Серед останніх праць про це йдеться в: *Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи.* – К., 1997; *Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років.* – К., 2002; *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні. – К., 2002. – С. 4–5.

¹⁴ Див., напр.: *Черниш Н.* Одна, дві чи двадцять дві України. Соціологічний аналіз соціальних ідентичностей представників трьох поколінь мешканців Львова і Донецька // *Дух і літера.* – К., 2003. – № 11–12. – С. 6–20; *Грицак Я.* Про сенсовність і безсенсовність

націоналізму в Україні // Там само. – С. 21–35; *Маланчук О.* Соціальна ідентифікація в сучасній Україні: 1994–1999 // Там само. – С. 36–47; Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Колективна монографія. – К., 1999.

¹⁵ Назвемо зокрема: *Середа В.* Відображення політичної історії України в пам'яті її громадян: регіональні особливості на прикладі Львова і Донецька // Наукові записки Національного університету “Киево-Могилянська академія”. – К., 2001. – Т. 19: Політичні науки. – С. 36–45; *Йі ж.* Конструювання образу іншого та історичної ідентичності в Україні і Польщі: порівняльно-контекстуальний аналіз шкільних підручників з історії // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства.* Збірник наукових праць. – Харків, 2003. – С. 270–276.

¹⁶ *Velychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991. – New York, 1993; *Hrycak J.* Jeszcze raz o stosunku Ukraińców do Polaków (z Rosją w tle) // *Więź.* – Warszawa, 1998. – Nr. 3. – S. 15–32; *Ткаченко В.М.* Україна та Росія: проблеми національного самовизначення (Історіософський аналіз поточного моменту). – К., 1993; *Петровський В.В.* Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991–2001 рр.). – Харків, 2003; *Потульніцький В.А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX ст. – К., 2002; *Когут З.* Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004.

¹⁷ Згадаємо тільки окремі праці з великої кількості написаних з проблем нації та націоналізму: *Сміт Е.Д.* Національна ідентичність. – К., 1994; *Касьянов Г.* Теорія нації та націоналізму. – К., 1999; *Гелнер Е.* Нації та націоналізм. Націоналізм. – К., 2003.

¹⁸ Див.: Звіт про науково-дослідну роботу “Формування національних і соціальних ідентичностей в Україні новітнього часу (XIX–XX ст.)”. Рукопис. – Львів, 2003. – С. 42, 43.

¹⁹ *Масненко В.* Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К.; Черкаси, 2001. – С. 76, 77.

²⁰ Для прикладу достатньо подивитися: *Історіографія історії нового времени стран Европы и Америки.* – М., 1990. – С. 146–195.

²¹ Симптоматично, що відомий український публіцист і письменник М. Рябчук свою книжку назвав: “Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення”. – К., 2000.

²² *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення. – К., 2000. – С. 7.

²³ Відзначається низка негативних суспільно-політичних процесів, котрі не сприяють консолідації народу і перетворенню його в єдину політичну націю, провадять до зниження рівня самооцінки особистості, маргіналізації ідентичностей, дезінтеграції і дегуманізації соціальної поведінки тощо: *Нагорна Л.* Вказ. праця. – С. 169–179.

²⁴ *Касьянов Г.* Теорія нації та націоналізму. – С. 295.

²⁵ Там само. – С. 297. Подібних поглядів дотримується і більшість інших дослідників – Л. Нагорна, М. Рябчук, Я. Грицак, Б. Кравченко, раніше – І. Лисяк-Рудницький тощо.

²⁶ *Нагорна Л.* Вказ. праця. – С. 170–174.

²⁷ *Maternicki J.* Początki mitu jagiellońskiego w historiografii i publicystyce polskiej XIX wieku. Karol Szańnocha i Julian Klaczko // *Przegląd Historyczny.* – Warszawa, 1988. – Nr. 11–12. – S. 33–48.

²⁸ *Walicki A.* Mesjanistyczne koncepcje narodu i świadomości narodowej w ideologii polskiego romantyzmu // *Narody i historia.* – Kraków, 2000. – S. 43.

²⁹ *Stępnik A.* Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795–1918. – Lublin, 1998. – S. 218, 219.

³⁰ *Ibidem.* – S. 289–290. Див. також: *Зашкільняк Л.* Неоромантизм у польській історіографії початку XX ст. (До питання про соціальну функцію історії) // *Проблеми слов'язознавства.* – Львів, 1993. – Вип. 45. – С. 36–43; *Його ж.* Стосунки між українськими і польськими істориками на зламі XIX і XX століть // *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* – Rzeszów, 2004. – Т. II. – S. 272–294.

³¹ *Зашкільняк Л.* Стосунки між українськими і польськими істориками на зламі XIX і XX століть... – С. 288–294.

³² Див. докл.: *Зашкільняк Л.* Українське питання в працях і діяльності Леона Василевського // *Польсько-українські студії.* Т.1. Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції у Кам'янці-Подільському. – К., 1993. – С. 142–150.

³³ *Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945.* – Londyn, 1989. – Т. VI. Uzupełnienia. – S. 358, 359.

³⁴ Див., наприклад, нариси Л. Пьонтковського і А. Стемпніка у збірці – *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів.* Матеріали

Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.) / . – Львів; Люблін 1996. – С. 213–246.

³⁵ Див. том провідного польського історичного часопису „Kwartalnik Historyczny”, присвячений його 100-річчю, де вміщено статті про розвиток польської історіографії після Другої світової війни, насамперед А. Гейштора – Kwartalnik Historyczny. – 1987. – Nr. 1. – 344 s.

³⁶ *Korek J.* Paradoxy polskiej „Kultury”. Ewolucja myśli politycznej w latach 1947–1980. – Stockholm, 1998. – S.309, 310.

³⁷ *Пеленський Я.* Україна в польській опозиційній публіцистиці // Віднова. – Мюнхен, 1986. – Т. 4. – С. 5–21.

³⁸ *Радзейовський Я.* Українці і поляки – формування взаємного образу і стереотипу // Там само. – С. 168.

³⁹ *Серчик В.А.* Україна та українські землі в дослідженнях польської історичної науки // Там само. – С. 169–182.

⁴⁰ *Стахів М.* Західна Україна та політика Польщі, Росії і Заходу (1772–1918). – Скрентон, 1958. – Т.1; *Демкович-Добрянський М.* Українсько-польські стосунки у XIX ст. – Мюнхен, 1969; *Hinczak T.* Ukraine and Poland in Documents 1918–1922. – New York; Paris; Sydney; Toronto, 1983. – Vol. 1.

⁴¹ *Лисяк-Рудницький І.* Польсько-українські стосунки: тягар історії // Його ж. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 106.

⁴² Ідеться про “антипольську акцію” ОУН і УПА 1943–1944 рр., спрямовану на “очищення” західноукраїнських земель від польського населення з метою створення тут Української держави. Див. матеріали українсько-польських наукових семінарів 1996–2002 рр.: Україна – Польща: важкі питання. – Варшава; Луцьк, 1998–2004. – Тт. 1–9, а також праці: *Марущенко О.* Волинська трагедія 1943 року в сучасній українській історіографії // Галичина. – Івано-Франківськ, 2004. – Вип. 9. – С. 112–126; *Гаврилюк О.* Українсько-польський діалог 1990-х років стосовно подолання взаємних національних стереотипів: здобутки і нереалізовані можливості // Stereotypy narodowościowe na pograniczu. – Rzeszów, 2002. – S. 63–71.

⁴³ *Beauvois D.* Mit “Kresów Wschodnich”, czyli jak mu położyć kres // Polskie mity polityczne XIX–XX wieku. – Wrocław, 1994. – S. 93–105.

⁴⁴ Ibidem. – S. 93.

⁴⁵ *Konieczna J.* Polska – Ukraina: wzajemny wizerunek. – Warszawa, 2001. – S. 13–42.

⁴⁶ Ibidem. – S. 49, 50, 68.

⁴⁷ Дані, люб’язно надані авторові Львівською громадською організацією “Соціоінформ”.

⁴⁸ *Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П.* Українські проекти в Російській імперії / Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. – К., 2004. – Т. 1. – С.277, 278, 318, 319.

⁴⁹ Див.: Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1955. – Т.І. – С. 171–193.

⁵⁰ *Карамзин Н.М.* Записка о древней и новой России. – Санкт-Петербург, 1914. – С.47.

⁵¹ Очерки истории исторической науки в СССР. – Т.І. – С. 285, 286.

⁵² *Сахаров А.М.* Историография истории СССР. Досоветский период. – М., 1978. – С. 108.

⁵³ *Валіцький А.* В полоні консервативної утопії. Структура і видозміни російського слов’янофільства. – К., 1998. – С. 166–168.

⁵⁴ Там само. – С. 126–129.

⁵⁵ Очерки истории исторической науки в СССР. – Т.І. – С. 362.

⁵⁶ *Ключевский В.О.* Курс русской истории. Часть 1 // *Его же.* Сочинения в девяти томах. – М., 1987. – Т. І. – С. 38, 39.

⁵⁷ Там же. – С. 50.

⁵⁸ Там же. – С. 289.

⁵⁹ *Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.С.* Радянський проект для України / Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. – К., 2004. – Т. 2. – С. 21.

⁶⁰ Див.: Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади. – К., 1973. – С. 10–17.

⁶¹ Докл. див.: Там само. – С. 22–25; *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999.

⁶² Причини і наслідки різкого звороту у політиці правлячої компартії у 1929–1930 рр. у науковій літературі досліджені достатньо повно. Див.зокрема: *Костюк Г.* Сталінізм в Україні (Генеza і наслідки). Дослідження і спостереження сучасника. – К., 1995. С. 164–186; *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К., 1999.

⁶³ *Velychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia... – P. 137.

- ⁶⁴ Юсова Н. Від розробки концепції “давньоруської народності” до легітимації терміна “возз’єднання” України з Росією: друга пол.40-х – поч.50-х рр. ХХ ст. // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2004. – Вип. 14. – С. 413–440.
- ⁶⁵ Див.: Краткий курс истории СССР. – Москва, 1937.
- ⁶⁶ Історія Української РСР. – К., 1953. – Т. I. – С. 5.
- ⁶⁷ Кульчицький С.В., Парахонський Б.О. Новітній український державотворчий процес України і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. – К., 2004. – Т. 3. – С. 174.
- ⁶⁸ Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Радянський проект для України... – С. 401–403.
- ⁶⁹ Цит. за: Робинсон М.А. Основные идейно-научные направления в отечественном славяноведении конца XIX – начала ХХ в. // Славяноведение и балканистика в отечественной и зарубежной историографии. – М., 1990. – С. 213–214.
- ⁷⁰ Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Радянський проект для України... – С. 417–495.
- ⁷¹ Б. Кравченко подає дані, що між 1959 і 1970 рр. до України мігрували понад 1 млн. росіян. Загалом це призвело до збільшення частки російського населення за 1926–1970 рр. у Донбасі з 25,7 % до 41%, у Придніпров’ї (Центрі) – з 10% до 20,8%, на Півдні – з 20,7% до 34%. Особливо різко зростала частка росіян серед міського населення Сходу і Півдня, де вона у 1970 р. становила 44,4 % у Донбасі і 43,6% – на Півдні України. // Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К., 1997. – С. 224–236.
- ⁷² Там само. – С. 240–245.
- ⁷³ Нагорна Л. Вказ. праця. – С. 182.
- ⁷⁴ Колодій А. Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні // Україна в сучасному світі. Конференція випускників програм наукового стажування у США. – К., 2003. – С. 41.
- ⁷⁵ Там само. – С. 45.
- ⁷⁶ Нагорна Л. Вказ. праця. – С. 185.
- ⁷⁷ Кульчицький С.В., Парахонський Б.О. Новітній український державотворчий процес... – С. 176–184.
- ⁷⁸ Цит. за: Міщенко М. “Міф ХХІ століття”: створення російської національної міфології // Дзеркало тижня. – 2004. – № 3 (24 січня 2004 р.).
- ⁷⁹ Цит. за: Степанов А.И. Россия между Западом и Востоком // Новая и новейшая история. – 2005. – № 1. – С. 153, 161.
- ⁸⁰ Сахаров А.Н. О новых подходах к истории России // Вопросы истории. – 2002. – № 8. – С. 3–7.
- ⁸¹ История России с древнейших времен до 1861 года. – М., 2000. – С. 10–12.
- ⁸² Федоров В.А. История России 1861–1917. – М., 2001.
- ⁸³ История России: В 2 т. Т. 1: С древнейших времен до конца XVIII в. – М., 2003; Т. 2: С начала XIX века до начала ХХІ века. – М., 2003.
- ⁸⁴ История России: В 2 т. – Т. 1. – С. I–IV.
- ⁸⁵ Там же. – С. 496.
- ⁸⁶ Там же. – С. 552.
- ⁸⁷ Там же. – С. 834.
- ⁸⁸ История России: В 2 т. – Т. 2. – С. 525.
- ⁸⁹ Див. докл.: Ищенко В.В. “Год Украины” в российской исторической науке // Новая и новейшая история. – 2003. – № 2. – С. 241–242; Ковалевська О. Російсько-українське співробітництво в реаліях та перспективах (І Міжнародна літня школа молодих істориків Росії та України. 5–14 серпня 2003 р., Переяслав-Хмельницький) // Історія та історіографія в Європі. – К., 2004. – Вип. 3. – С. 192–195.
- ⁹⁰ <http://www.levada.ru/press/2005022801/print.html>
- ⁹¹ Українське суспільство 1994–2004: соціологічний моніторинг. – К., 2004. – С. 16.
- ⁹² <http://www.dif.org.ua/public/doc.php?action=1/187>
- ⁹³ <http://www.queensu.ca/csd/ukarchive/US931100/US931100.V9-74>

The article presents the analyse of the Polish and Russian historiographies shaping and reserving historical stereotypes concerning Ukraine and Ukrainians in XIX and XX centuries, its impact on the social political processes in all three neighbouring countries.

З ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ АКАДЕМІКА Д.І.ЯВОРНИЦЬКОГО*

Увазі читачів пропонується 71 лист Д.Яворницького до 18 адресатів, серед яких історики, етнографи, літературознавці, письменники, поети, актори, педагоги, видавці й громадські діячі. Хронологічний діапазон листів (1883–1939 рр.) охоплює всі періоди творчого життя вченого. Листи публікуються вперше й висвітлюють основні напрями діяльності Д.Яворницького та головні події в його біографії, роздуми вченого й оцінку власної творчості, а також його залучення в наукове й громадське життя країни.

Видатний історик запорізького козацтва, енциклопедист козаччини, академік Дмитро Іванович Яворницький (Еварницький, 1855–1940 рр.) відзначався широтою наукових зацікавлень¹. Творчий доробок вченого складається не лише з історичних², але й археологічних, фольклористичних, етнографічних, лексикографічних праць, а також робіт зі спеціальних історичних дисциплін, археографії, музейної справи, художніх творів³.

Широчінь наукових інтересів, життєві обставини (численні переїзди, подорожування), активна лекційна й громадська діяльність Д.Яворницького, комунікабельність його натури сприяли встановленню творчих і дружніх стосунків із багатьма представниками вітчизняної та зарубіжної науки й культури, Здатність ідентифікувати себе з народом, хист уважного та вдячного слухача й неперевершеного оповідача-імпровізатора сприяли органічному входженню Д.Яворницького до того чи іншого кола людей, що репрезентували різні соціальні верстви суспільства. Усе це знайшло яскраве відображення в епістолярії Д.Яворницького.

Саме в приватному листуванні найбільш повно й усебічно виявляється людина, розкривається її внутрішній світ. Невипадково О.Кониський називав листи "автобіографією душі"⁴, а А.Кримський уважав їх "сповіддю душі"⁵. Листування дає можливість простежити еволюцію поглядів людини, її реакцію на різні події. У листуванні віддзеркалюється епоха, доленосні події й щоденне життя, думки та почуття людини. Листи – це реальні відбитки часу, які "озвучують" історію неповторними людськими голосами, а листування є найбільш живим джерелом вивчення життя й творчості особистості.

Епістолярій Д.Яворницького – це комплекс листів службового, наукового, публіцистичного, приятельського та особистого характеру. Він відзначається значним обсягом (на сьогодні виявлено 6574 листи), широким географічним, хронологічним і тематичним діапазонами. По смерті вченого (5 серпня 1940 р.) в його архіві в Дніпропетровську залишилося 8000 листів різних кореспондентів. Беручи до уваги високу епістолярну культуру вченого, його акуратність і обов'язковість у листуванні, можемо припустити, що самим Д.Яворницьким було відправлено майже стільки ж листів. Тож цілісний комплекс листування академіка містив близько 16000 листів. Комплекс, що зберігався в архіві вченого в Дніпропетровську (8000 листів), мала впорядкувати (за договором із Академією наук) удова академіка Серафима Дмитрівна Яворницька (1879–1943 рр.). На жаль, її хвороба й передчасна смерть не дали змоги здійснити цей задум. За окупації Дніпропетровська (1941–1943 рр.) й у повоєнні роки комплекс зазнав значних втрат. На сьогодні у фонді Д.Яворницького в Дніпропетровському історичному музеї зберігається 6059 листів. Частина їх опинилася в інших архівних зібраннях (листи

* Вступну статтю й документи до друку підготували: канд. іст. наук, провід. наук. співроб. Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького **Абросимова Світлана Вікторівна**; ст. наук. співроб. відділу "Літературне Придніпров'я" Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького **Василенко Наталія Євгенівна**; зав. меморіальним будинком-музеєм Д.І.Яворницького (Дніпропетровськ) **Перкова Ангеліна Іванівна**.

Д.Яворницького до І.Рєпіна були передані в меморіальний музей останнього). Листи самого вченого розпорошені по фондах його адресатів, їх виявлення потребує копіткої евристичної роботи. Вірогідно, що листи Д.Яворницького до пересічних людей (службовці, учителі, лікарі, священники, селяни тощо), чії архіви не збереглися, втрачені назавжди. На сьогодні виявлено близько 500 листів самого Д.Яворницького, що зберігаються в різних архівах, бібліотеках, музеях та приватних колекціях України й Росії.

Уведення до наукового обігу епістолярної спадщини Д.Яворницького розпочалося в 1960-х рр. Пріоритет належить М.М.Олійник-Шубравській – авторці численних статей і ґрунтовної монографії про життя й діяльність Д.Яворницького⁶. Дослідниця опублікувала його листи до М.Коцюбинського, Я.Новицького, І.Рєпіна та ін.⁷ Якісно новий етап у дослідженні епістолярної спадщини Д.Яворницького розпочався наприкінці 1980-х рр., коли вона стала об'єктом джерелознавчого та археографічного вивчення⁸. Цьому сприяла розробка Дніпропетровським історичним музеєм перспективної комплексної програми видання епістолярної спадщини вченого, переважна більшість якої (передусім листи до нього) зберігається саме в цьому закладі, фундатором якого був Д.Яворницький і який він очолював понад 30 років (1902–1933 рр.)⁹. 1992 р. побачив світ каталог музейної колекції "Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького", що є своєрідним ключем до всього комплексу. Невдовзі з'явилися друком два перших випуски, що містять 1278 листів діячів науки та культури до Д.Яворницького¹⁰. Проте комплексне серійне видання епістолярію вченого не виключає вибіркової публікації листів за персональним принципом¹¹.

Епістолярій Д.Яворницького як самостійна система цілком може бути об'єктом дослідження соціальної природи приватного листування останньої чверті ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст., оскільки становить історично сформований цілісний комплекс листів, що належать відомому вченому, культурному й громадському діячеві, репрезентантові того соціального середовища, для якого обмін листами був звичним і традиційним.

Для України ХІХ – початку ХХ ст. приватне листування мало особливе значення у зв'язку з національним пригнобленням, забороною (до 1905 р.) видання книжок та періодики рідною мовою (за Валувеським циркуляром 1863 р. та Емським указом 1876 р.), неможливістю відверто висловлювати особисті думки. Передусім це стосувалося Наддніпрянської України, де, за визначенням Д.І.Дорошенка, "політичне життя перебувало в тяжких умовах підпільного існування", і де "часом дуже важні факти й події суспільного значення були звісні лише обмеженому колу людей, а для нового покоління залишалися зовсім невідомими..."¹². У такій ситуації приватне листування слугувало своєрідною формою суспільних бесід, обговорення проблем українського національного руху.

Листи Д.Яворницького відзначаються багатою епістолярною культурою й яскравістю особистостей кореспондентів, серед яких були видатні діячі науки, культури, громадського руху України та Росії. Серед дописувачів Д.Яворницького – вчені Чехії (Л.Нідерле), Польщі (Ф.Поспішил), Німеччини (Д.Гетце), Англії (Е.Мінс, Е.Діллен), Франції (П.Пірлінг). На сьогодні виявлено 1545 персональних і 172 колективних кореспондентів Д.Яворницького. Досить широким є їх соціально-професійний статус – репрезентують усі верстви українського суспільства, від соціальної та інтелектуальної еліти до простих селян. Серед дописувачів вченого – історики (Д.Багалій, В.Біднов, М.Довнар-Запольський, Д.Дорошенко, М.Грушевський, В.Ключевський, І.Линниченко, М.Любавський, Ф.Мищенко, Н.Полонська-Василенко, М.Слабченко), етнографи й фольклористи (Ф.Вовк, Ф.Корш, Я.Новицький, М.Сумцов), мовознавці й літературознавці (М.Комаров, О.Кониський, А.Кримський, О.Новицький, О.Потебня, М.Халанський), археологи (О.Бобринський,

В.Гопшкевич, В.Грінченко, А.Добровольський, П.Козар, П.Курінний, М.Міллер, Т.Пасек), мистецтвознавці (І.Грабар, Н.Кондаков, Д.Ревуцький, В.Стасов, С.Таранушенко, Ф.Шміт, В.Щербаківський) композитор М.Лисенко, музейні діячі (М.Біляшівський, П.Потоцький, Ю.Сіцінський), колекціонери (Г.Алексеев, О.Поль, К.Скаржинська, В.Тарновський), письменники й поети (І.Белюсов, К.Білиловський, М.Вороний, В.Гіляровський, Олена Пчілка, М.Коцюбинський, Панас Мирний, В.Самійленко, М.Старицький, Л.Старицька-Черняхівська, Г.Хоткевич, А.Чайковський), актори (Н.Дорошенко, М.Кропивницький, П.Саксаганський), живописці (С.Васильківський, Ф.Красицький, І.Репін, М.Самокиш, О.Сластьон), видавці й редактори часописів (Є.Вировий, О.Гатцук, Ф.Лебединцев, В.Левицький, В.Науменко, Л.Пантелеев, С.Шубинський), громадські діячі (О.Бородай, М.Дмитрієв, М.Міхновський, П.Саладилів, П.Стебницький, І.Труба, Є.Чикаленко, І.Шраг).

Хронологічний діапазон охоплює період із 1878 р. по 1940 р. Особливо активним листування було у 1890-х–1910-х рр. За інтенсивністю листи можна поділити на разові та регулярні (листи разових кореспондентів і листи постійних кореспондентів). Протягом багатьох років Д.Яворницький листувався з письменниками та поетами І.Белюсовим, К.Білиловським, В.Гіляровським, М.Лободовським, Д.Мордовцевим (Мордовцем), викладачем Г.Маркевичем, колекціонером К.Дзяковичем, військовим М.Комстадіусом, істориком і фольклористом Я.Новицьким, педагогом і громадським діячем А.Синявським, живописцем О.Сластьоном, академіком М.Сумцовим, із харківським професором-філологом М.Халанським, представниками дворянської еліти Г.Алексеевим, А.Миклашевським, О.Синельниковим, А.Струковим, М.Родзянком, князем М.Урусовим. Інтенсивним, але нетривалим, було листування Д.Яворницького з видавцем П.Бабкіним, громадським і державним діячем Я.Гололобовим, письменником Б.Грінченко, катеринославським поетом Т.Романченком, живописцем і громадським діячем В.Строменком, головою Московського археологічного товариства графінею П.Уваровою.

На особливу увагу заслуговують листи обох кореспондентів (пряма й зворотна кореспонденція). Це – листування Д.Яворницького з К.Білиловським, О.Бобринським, Б.Грінченко, В.Даниловим, Т.Коломієць, М.Комаровим, М.Коцюбинським, В.Кравченком, Ф.Лебединцевим, В.Науменком, Я.Новицьким, Т.Романченком, М.Сергієвим, М.Старицьким, Є.Чикаленком, С.Шубинським.

Цінність становлять епістолярні маргіналії, зроблені Д.Яворницьким на листах та конвертах його кореспондентів. Вони мають переважно характер коментарів, що уточнюють соціальний і професійний статус кореспондентів, розшифровують імена, указують на події, пов'язані з автором листа.

Комплекс листування є неocenним джерелом із історії життя та діяльності Д.Яворницького, висвітлення його дружніх і творчих контактів, визначення ролі, що їй відігравав учений у розвитку вітчизняної науки й культури. Окрім того, епістолярій академіка містить різноманітну інформацію щодо його кореспондентів – видатних і маловідомих діячів, а також дані з історії науки, культури, громадського життя України 1880-х–1930-х рр., просвітянського й громадівського руху, розвитку меценатства, колекціонерства, краєзнавства, музейної, архівної та видавничої справи, боротьби з цензурою за вільне українське слово, діяльності українських громад Петербурга, Москви, Кубані, Сибіру, української еміграції в Європі 1920-х–1930-х рр.

В епістолярії Д.Яворницького знайшли висвітлення різні аспекти його біографії: навчання в Харківському університеті (1878–1881 рр.), вплив на молодого дослідника його вчителів О.О.Потебні та М.Ф.Сумцова, настанови М.І.Костомарова, дослідження історії запорізького козацтва, наполеглива праця в архівах, археологічне й топографічне вивчення Запоріжжя, читання публічних лекцій, викладацька діяльність у Харкові, Петербурзі, Москві, Катеринославі (Дніпропетровську),

перебування в Середній Азії, захист магістерської дисертації, створення Дніпропетровського історичного музею й багаторічне керівництво ним, діяльність у "Просвіті", творча співпраця в багатьох наукових і громадських товариствах, періодичних виданнях, керівництво губернським архівом, Катеринославським науковим товариством, науково-дослідною кафедрою українознавства й Дніпробудівською науковою експедицією (1927–1932 рр.). Листування Д.Яворницького віддзеркалює також утиски й переслідування, що їх зазнав учений за часів царату й у радянський період. За "пристрасть до історії Малоросії" його позбавили стипендії й права викладати в навчальних закладах, а як "буржуазний націоналіст і натхненник контрреволюції" 1933 р. він був вигнаний зі свого дітища – музею.

Із листів дізнаємося про творчу лабораторію вченого, процес виявлення й опрацювання ним джерел, працю над монографіями й статтями, історію видання творів і їх цензурної заборони. Особливо цінним є самооцінка Д.Яворницьким власних здібностей, творчого потенціалу, свого місця в історіографічному процесі.

В епістолярії вченого міститься багато листів-подяк за моральну підтримку та матеріальну допомогу, наукові консультації, надіслання книжок, сприяння у влаштуванні на службу та навчання. Ці листи яскраво свідчать про щедрість та людяність вченого. Особливу увагу привертають листи-бесіди, листи-дискусії, в яких обговорюються наукові твори та статті, актуальні питання культурно-громадського та наукового життя (листування Д.Яворницького з К.Білиловським, Б.Грінченком, О.Бородаєм, М.Дмитрієвим, В.Леонтовичем, М.Лободовським, М.Комаровим, Оленою Пчілкою, М.Сумцовим, Д.Мордовцем, Є.Чикаленком). У листах самого вченого й багатьох його кореспондентів – уболівання за долю українського народу, його культуру, мову.

Комплекс листів колективних кореспондентів репрезентований листами від державних, громадських, наукових та культурних установ (Варшавський, Катеринославський, Петербурзький університети, АН УРСР, Всеукраїнський археологічний комітет при ВУАН, Кабінет антропології та етнографії при ВУАН, Український науковий інститут книгознавства, Науково-дослідний інститут ім. Т.Г.Шевченка, Український вільний університет у Празі, Наукове товариство імені Шевченка, Український академічний комітет у Празі, Катеринославське наукове товариство, Російське військово-історичне товариство, Російське географічне товариство, Ростовське товариство історії, старожитностей та природи, Товариство аматорів вивчення Кубанської області, Харківське історико-філологічне товариство, Петербурзький гурток українознавства, Російське та Московське археологічні товариства, Вітебська, Владимирська, Катеринославська, Полтавська, Рязанська, Таврійська, Тульська вчені архівні комісії, Катеринославське товариство "Січ", Катеринославська "Просвіта", Волинська та Кубанська "Просвіти", Львівське товариство "Сокіл-батько", Кримсько-кавказький гірничий клуб, Полтавське товариство "Боян", Петербурзьке українське науково-просвітне товариство, Московське товариство ім. Т.Шевченка, Український гурток при Київській духовній семінарії, Катеринославське благодійне товариство, Катеринославське товариство піклування про дітей, Українська народна бібліотека при АН УРСР, музеї Катеринодара, Києва, Москви, Ленінграда, Чернігова, Кам'янця-Подільського, Полтави, Чернігова, видавництва "Денница", "Час", "Новое время", редакції часописів "Архів радянської України", "Бібліологічні вісті", "Детское чтение", "Ілюстрована Україна", "Исторический вестник", "Киевская старина", "Літературно-науковий вісник", "Образотворче мистецтво", "Сяйво", "Червоний шлях", "Вестник юга", "Одесский листок", "Приднепровский край", "Рада").

У цих листах зосереджена інформація з історії розвитку вітчизняної історичної науки, етнографії, фольклористики, археології, мовознавства, літературознавства та мистецтвознавства; висвітлюється академічне життя в Україні, Польщі, Ро-

сії. У листах знайшли відображення організація й проведення різних наукових, громадських і культурних заходів (з'їздів, зборів, виставок, концертів, вечорів), зокрема святкування ювілеїв Т.Шевченка, М.Лисенка, М.Кропивницького, М.Заньковецької, відкриття 1903 р. пам'ятника І.Котляревському в Полтаві. Листування Д.Яворницького є цінним джерелом для вивчення проблеми охорони пам'яток, діяльності бібліотек і книгарень. У даному комплексі здобули висвітлення епохальні події внутрішнього життя країни й світової історії (війни, революції).

Репрезентативним є листування Д.Яворницького з родичами (батьками, племінниками, дружиною, свояками) та близькими друзями (К.Білиловським, Г.Маркевичем, М.Комстадіусом, П.Саладиловим). У цих листах із найбільшою повнотою висвітлюється характер ученого, його приватне життя, побут, уподобання.

Д.І.Яворницький постає щирим патріотом рідної країни, подвижником і невтомним трудівником на ниві дослідження вітчизняної історії, неперевершеним збирачем і зберігачем пам'яток культури, популяризатором історичних знань. Спостереження творчих і дружніх стосунків Д.Яворницького дає підстави вважати його своєрідною "сполучною ланкою" в контактах між українськими колоніями, розпорошеними по різних містах Російської імперії. Про активну роль ученого в культурно-громадському русі України кінця ХІХ – початку ХХ ст. яскраво свідчило відзначення 30-річчя його науково-літературної діяльності (1913 р.), коли громадськість висловила вченому-подвижникові "щирю дяку за корисну працю на користь України"¹³. Сучасники вважали Д.Яворницького "вартим" вітчизняної науки, твори якого мали велику користь для суспільного розвитку, пробуджували історичну пам'ять українців, сприяли розвитку національної самосвідомості.

У даній публікації увазі читачів пропонується епістолярна вибірка, що містить 71 лист Д.Яворницького до 18 адресатів, серед яких історики, етнографи, літературознавці, письменники, поети, актори, педагоги, видавці й громадські діячі. Хронологічний діапазон листів (1883–1939 рр.) охоплює всі періоди творчого життя вченого. Листи, що публікуються, висвітлюють основні напрями діяльності Д.Яворницького й головні події в його біографії, роздуми вченого й оцінку власної творчості, а також його включення в наукове й культурно-громадське життя країни.

Листи друкуються за оригіналами, що зберігаються в архівах, бібліотеках і музеях України та Росії, а саме в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (ІР НБУВ), Інституті літератури Національної академії наук України (ІЛ НАНУ), Центральному державному історичному архіві України (ЦДА України), Російській державній бібліотеці (РДБ), Дніпропетровському історичному музеї (ДІМ), Чернігівському історичному музеї (ЧІМ), Чернігівському літературно-меморіальному музеї М.Коцюбинського (ЧЛММК). При публікації повністю зберігаються морфологічні та стилістичні особливості. Ушкодження тексту й непрочитані слова відзначаються трикрапкою у квадратних дужках. У коментарях дається пояснення згадуваних у листах персоналій, творів, періодичних видань, подій. Листи розташовані за адресатами, а листи до кожного адресата друкуються за хронологією. Усі листи публікуються вперше.

¹ Про життя та творчість Д.Яворницького див.: Шаповал І.М. В пошуках скарбів. – К., 1963; Дмитро Іванович Яворницький: Біобібліографічний покажчик / Вступна стаття і бібліографія І.М.Гапусенка. – К., 1969; Шубравська М.М. Д.І.Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972; Чабан М. Сучасники про Д.І.Яворницького. – Дніпропетровськ, 1995; Абросимова С.В. Дмитро Яворницький. – Запоріжжя, 1997.

² Найбільш відомою працею Д.Яворницького є фундаментальна тритомна "Історія запорізьких козаків". Див.: Яворницький Д.И. История запорожских козаков. – СПб., 1892. – Т. 1 (2-е вид.: М., 1900); 1895. – Т. 2; 1897. – Т. 3. Перевидання: Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. – К., 1990. – Т. 1, 2; 1991. – Т. 3; Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / Пер. з рос. І.І.Сварника. – Л., 1990. – Т. 1–3.

³ Див.: Яворницький Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб., 1888. – Ч. 1–2; Сборник материалов для истории запорожских козаков. – СПб., 1888; Очерки

по истории запорожских казаков и Новороссийского края. – СПб., 1889; Публичные лекции по археологии России. – СПб., 1890; Вольности запорожских казаков. – СПб., 1890 (2-е вид.: 1898); Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношениях. – Ташкент, 1893; Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожских низовых казаков. – СПб., 1894; По следам запорожцев. – СПб., 1898; Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – Т. 1–2; Малороссийские народные песни, собранные в 1878–1905 гг. – Екатеринослав, 1906; Матеріали до біографії Т.Г.Шевченка. – Екатеринослав, 1909; Словник української мови. – Т. 1. – Катеринослав, 1920; Дніпрові пороги. – Харків, 1928; До історії Степової України. – Дніпропетровське, 1929; Наша доля – Божа воля (повість) // Киевская старина. – 1901. – № 1–4; 2-е вид.: Катеринослав, 1905; За чужий гріх (повість). – Катеринослав, 1907; Вечірні зорі (вірші). – Катеринослав, 1910; Поміж панями. Малюнки з життя. – Катеринослав, 1911.

⁴ Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. – Вип. 1: Листи вчених до Д.І.Яворницького. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 273.

⁵ *Смілянська І.* З епістолярної спадщини академіка А.Ю.Кримського (листування з академіком Г.Ю.Крачковським) // Східний світ. – 1993. – № 1. – С. 37.

⁶ *Шубравська М.М.* Д.І.Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972.

⁷ Див.: *Олійник М.М.* Лисенко і Яворницький // Зоря. – 1962. – 31 жовтня; *Вона ж.* Листування Коцюбинського з Яворницьким // Там само. – 1963. – 26 квітня; *Вона ж.* Листи [Коцюбинського] до Д.І.Яворницького // Радянське літературознавство. – 1964. – № 4. – С. 106, 107; Неопубліковані письма Д.І.Яворницького к І.Е.Репину / Підготовка к печати і коментарі Марії Шубравської // Радуга. – 1967. – № 10; 50 листів Д.І.Яворницького до Я.П.Новицького / Публікація, вступна стаття і коментар М.Олійник-Шубравської // Наука і суспільство. – 1988. – № 6–9, 11.

⁸ *Абросимова С.В., Журба О.І.* Епістолярне насліддя академіка Д.І.Яворницького як об'єкт археографічного дослідження // Дослідження по археографії і джерелознавству до історії України XVI–XX вв. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 129–135.

⁹ *Матвієвський П.* 25-річчя Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею // Збірник Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею. – Дніпропетровське, 1929. – С. 5–43; *Кондратьєва І. Ю.* Д.І.Яворницький як фундатор Катеринославського історичного музею // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 511–516.

¹⁰ Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1: Листи вчених до Д.І.Яворницького; 1999. – Вип. 2: Листи діячів культури до Д.І.Яворницького. Уже підготовлено до друку 3-й випуск і готується 4-й, що містить безпосередньо листи самого Д.Яворницького.

¹¹ Див.: *Огрізкіна О.М.* Листи до Д.І.Яворницького // Наш край: Збірник праць з археології, історії та музеєзнавства. – Дніпропетровськ, 1971. – С. 79–86; *Абросимова С., Мицик Ю.* Невідомі листи М.Л.Кропивницького та Н.В.Кропивницької [до Д.І.Яворницького] // Радянське літературознавство. – 1988. – № 7. – С. 64–66; *Вони ж.* Листи Олени Пчілки до Д.І.Яворницького // Там само. – 1989. – № 7. – С. 37–44; *Бекетова В.М.* Переписка Д.І.Яворницького с С.Н.Шубинським // Дослідження по археографії і джерелознавству до історії України XVI–XX вв.: Межвузовський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 135–147; *Заруба В.М.* Листи Дмитра Дорошенка до Дмитра Яворницького // Архіви України. – 1991. – № 4. – С. 48–50; *Він же.* “Адреса моя: Холодна гора, БУПР...” // Наука і суспільство. – 1991. – № 11. – С. 58, 59; *Він же.* Листи Л.М.Старицької-Черняхівської до Д.І.Яворницького // Слово і час. – 1991. – № 7. – С. 30–34; *Він же.* З вірою в українську справу: Антін Степанович Синявський. – К., 1993. – С. 115–129; *Боряк О.О., Мажара Л.В.* Листування Дмитра Яворницького та Василя Кравченка (1913–1935) // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 3. – С. 68–75; *Ульяновський В.І., Абросимова С.В.* Листи Я.П.Новицького до Д.І.Яворницького // Український археографічний щорічник. – 1991. – Вип. 1. – С. 358–382; *Абросимова С.* Яворницький та його доба в листах сучасників // Хроніка-2000. – К., 1992. – № 3–4 (5–6). – С. 128–157; *Перкова А., Абросимова С.* “Кийн лихом об землю, козаче, не журись” [Листи В.М.Леонтовича до Д.І.Яворницького] // Книжничка. – 1992. – № 4. – С. 17, 18; *Чабан М.* Листи Михайла Пронченка до Дмитра Яворницького // Вільна думка. – 1992. – № 10 (11). – С. 8; “Найдороще для мене зосталося там, коло Вас...” (Листи Василя Біднова

до Дмитра Яворницького) / Передмова, публ. та комент. Ю.Мицика, С.Абросимової // Київська старовина. – 1993. – № 2. – С. 10–21; *Вони ж.* “Він більше працював, ніж жив” (листи Б.Д.Грінченка до Д.І.Яворницького) // Слово і час. – 1993. – № 12. – С. 9–15; *Вони ж.* Листи “дядька Гіляя” // Кур’єр Кривбасу. – 1995. – № 30. – С. 4–10; *Вони ж.* Спільна праця на загальну користь України (листування Є.Чикаленка і Д.Яворницького) // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С. 30–39; *Вони ж.* З листів українських письменників і вчених до Яворницького // Кур’єр Кривбасу. – 1997. – № 69–70. – С. 87–98; Микола Вороний: “Самим піднятися в небо / Вступна стаття та підгот. листів С.В.Абросимової та Н.Є.Василенко // Борисфен. – 1993. – № 12 (30). – С. 19, 20; *Мицик Ю.* “Щиро прихильний...” З листів корифея українського театру [П.К.Саксаганського] // Кур’єр Кривбасу. – 1995. – № 37–38. – С. 14–18; *Тарасенко І.* Товариш козацького батька [листи О.Сластьона до Д.Яворницького] // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С. 10–18; *Перкова А.І.* Їх об’єднали талан душі, снага та сила духу [листи К.О.Білиловського до Д.І.Яворницького] // Кримська світлиця (Сімферополь). – 1993. – 13 березня.

¹² *Дорошенко Д.* В справі видання мемуарів та листування (кілька уваг та дезидератів) // Стара Україна: Часопис історії та культури. – Л., 1924. – № ІХ–Х. – С. 139.

¹³ Щира дяка за корисну працю: Вітальні телеграми Д.Яворницькому з нагоди його літературно-наукової діяльності (1913 р.). – Дніпропетровськ, 1998.

ЛИСТИ Д.І.ЯВОРНИЦЬКОГО

1. Лист до М.І.Костомарова¹ 24.01.1885. Москва – Санкт-Петербург

Многоуважаемый, сердечный и незабвенный
Николай Иванович!

Не могу воздержаться, чтобы не выразить Вам моей глубокой признательности за ласковый приём, оказанный Вами. Пусть подкрепит Бог Ваши силы и вашу энергию, так необходимые для нас, только что начинающих многотрудный подвиг русских учёных. Живое слово человека, уже много потрудившегося для отечественной науки, уже хорошо изведавшего, что такое лишение, нужда и всякого рода бедствия, тёплое слово такого человека и может осветить наш путь и может подкрепить наши, хотя и молодые, но ещё не определившиеся в известном смысле силы. Будем следовать живому примеру!

Истинно преданный Вам Д.Яворницкий.

В Москве, в Архиве иностранных дел, я нашёл много интересных для моего Запорожья дел. Занимаюсь, от Архива иностранных дел перейду в Архив министерства юстиции.

Д.Яворницкий.

Вашим членам семьи мой усерднейший поклон, как и Даниилу Лукичу Мордовцеву². Тверская, №№ «Англия», 17, возле Английского клуба.

ІР НБУВ. – Ф.22. – Од. зб. 316.

2. Лист до В.Б.Антоновича¹ 23.09.1884. Харків – Київ

Незабвенный и безценнейший Владимир Бонифатьевич!

Первое мое к Вам письмо состоит из просьб. Вот оне: вышлите, пожалуйста, ту программу [по] Русской истории, по которой держал магистерский экзамен Д.И.Багалея². Это - первое. Затем, вышлите, если это возможно будет для Вас, лекции по Русской истории Иконникова³ и по средней Лучицкого⁴. Очень желательно познакомиться с ними. Это - второе. Далее, не забудьте о Вашем обещании выслать трёхвёрстную карту Днепра в пределах Екатеринославской и Херсонской губерний.

Если заинтересуетесь знать, как далеко проник я в Крым⁵, после того как расстался с Вами, то скажу, что, кроме Ялты и её окрестностей, я побывал ещё в Керчи, где видел Митридатову гору, древнегреческую церковь, Царский и Мелек-Чесменский курганы, музей археологических вещей, из Керчи проехал в Феодосию, где видел развалившиеся стены генуэзских крепостей (если только это генуэзские), церковь св. Илии, остатки древнегреческих фонтанов, небольшой музей и выставку картин художника Айвазовского⁶; из Керчи я пробрался через Керченский пролив на Таманский полуостров к Черноморцам. Здесь, кроме местечка Тамани, казацкой станицы Давыдовки, я видел ещё место бывшей греч[еской] колонии Фанагории. Фанагория находится прямо на восток от м. Тамани, на расстоянии 22 верст, по почтовому тракту, в имении помещиков Шапарева и Семенюка,

расположена у залива Керченского пролива, на протяжении 2 верст. Здесь, как и в Керчи, ведутся раскопки директором Керченского арх[еологического] музея Фед. Ив. Гроссом, бывшим учителем рисования. Гросс – человек большой и, кажется, мало радеющий о раскопках. По крайней мере, об этом свидетельствует то запущение, в котором находится музей Фанагории. Сторож хотя и есть, но его или никогда не сыщешь или не доберешься, так как эту роль взял на себя помещик Семенов.

Уже с внешней стороны музей этот не представляет ничего привлекательного: чтобы пробраться в него, мне нужно было сперва взять метлу, отчистить птичий помёт и тогда уже иметь возможность отпереть дверь. Но и в самом здании не меньший беспорядок: в комнате, где поставлены находки, валяются матрасы, подушки, сапоги и проч.

Фанагория была последним пунктом моего путешествия по Тамани; обратно я проехал на Керчь, Карасубазар и Симферополь на почтовых по той дороге, где некогда проезжала царица Екатерина⁷. Места унылые и далеко непривлекательные... По приезду в Харьков я вторично сломал себе левую руку, уже на лестнице собствен[ной] квартиры.

Весь Ваш и навсегда Д.Эварницкий.

Немецкая у., дом №6, квар. №2.

IP НБУВ. – Ф. 3. – Од. зб. 66912.

3. Лист до В.О.Ключевского¹ 30.11.1888. Санкт-Петербург – Москва

Глубокоуважаемый Василий Осипович!

Около недели тому назад послал я Вам две книги собственного изделия «Запорожье»² и «Сборник»³. Примите их от меня, как слабое выражение того глубокого уважения, которое я всегда питал и не перестаю питать к Вам. «Долг платежом красен». При свидании моём с Вами, Вы лично предложили мне Вашу «Боярскую думу»⁴. Я два года был в долгу у Вас и только теперь оказался в состоянии отплатить Вам тем, чем могу. После белуго просмотры Вы увидите, что обе книги написаны не с «учёною» целью; первая из них представляет скорее дневник поездки любителя запорожского края, вторая – в собственном смысле сборник материалов для этого края. Быть может, с течением времени я смогу сделать что-нибудь и более существенное для науки, чем сделал до сих пор; но то во-прос времени, а пока не откажитесь принять и настоящий слабый труд истинно уважающего Вас Д.Эварницкого.

P.S. Если найдёте возможным сообщить адрес Вашей квартиры, то я бы почёл делом побывать у Вас проездом около 15 декабря через Москву.

Сергиевская ул., д. №46, кв. №25.

РДБ. – ВР. Клч. – 34–72.

4. Лист до Ф.Г.Лебединцева¹ [не пізніше 10 серпня 1883 р.] Харків – Київ

Многоуважаемый Феофан Гаврилович!

Шлю Вам обещанную брошюру «Из поездки по запорожским пепелищам»²; таких брошюр будет пять или шесть, приблизительно, всей поездки. Повторения, хотя и будут, но выбрасывать их едва ли возможно, – сами увидите. Гонорара я не требую, я прошу только сделать тысячу оттисков, причем 400 получу, как плату, за остальные сам заплачу. Согласны ли Вы? Что касается времени, располагайте им, как Вам угодно.

Касательно поправок «Топографического очерка»³ скажу, что это я могу сделать только к десятому августа. И это вот почему. Мне хотелось внести более подробный перечень Днепровских забор и особенно островов, – это самая темная штука в топографии Днепра, как теперь я узнал. Между тем мне не хотелось делать новых ошибок, а для этого нужно выждать время, когда я оправлюсь от своего поражения и промчусь по некоторым местам Днепра вновь. Правда, Днепр, в пределах бывшего Запорожья, от границы Екатеринославской [губернии] с Полтавскою и до Одессы, я проезжал раз пять, но всегда в весеннее время, когда многие из островов покрыты водой, а от забор и признаков нет.

Таковые мои соображения. Впрочем, если нужно поспешить, то я поспешу, исправив только самое необходимое; перечень же островов и забор можно напечатать отдельной статьей. Как Вы найдете?

До зареза нужна «Киевская старина»⁴ за первый год издания. Сколько стоит? Можно ли мне получить её на имя Михеева⁵?

Весь Ваш и навсегда Д.Эварницкий.

Не найдете ли Вы возможным некоторое число из оттисков, хотя 100, оставить в Киве для продажи. Если Вам неудобно возиться, то можно передать их моему родственнику, учителю первой киевской гимназии Н.М.Терновскому⁶, если он существует.

Д.Эвар(ницкий).

ІР НБУВ. – Ф. 3. – Од. зб. 6929.

**5. Лист до Ф.Г.Лебединцева
16.01.1884. Харків – Київ**

Многоуважаемый Феофан Гаврилович!

Я очень благодарен Вам за то, что Вы избавляете меня от контрибуции за Ваш журнал на этот год; по совести и откровенно скажу Вам, это для меня значительное одолжение. Но при этом, откровенно же скажу, что я нахожусь в некотором недоумении по поводу наших условий. Вы мне присылаете «Старину» бесплатно, тогда, конечно, и я должен это же сделать, но ведь я просил Вас о четырехстах оттисках моей статьи, платы мне не нужно – от этого меня, Боже, избавь! Я хочу лишь того, чтобы внять и свою лепту в такой прекрасный и во всех отношениях полезнейший журнал, как Ваша «Старина», – и мне остается лишь желать от Вас оттисков, о которых я и теперь бы попросил Вас, но при условии возможности; в противном же случае я готов буду даже заплатить Вам за них, что нужно.

Вот мое слово о прошедшем. К настоящему же скажу следующее: есть у меня статья такого свойства: «Число и порядок Запорожских Сечей»¹. Статья небольшая, всего лишь на десять больших почтовой бумаги листов, но составленная на основании сведений, добытых мной во время поездки по запорожским пепелищам и на основании архивного материала, добытого мной при разборке архива черниговской коллегии при Харьковском университете. Теперь я и спрашиваю Вас: нужна ли она Вам? Если нужна, вышлю; но опять с условием оттисков и в таком же количестве. Далее, есть у меня еще нечто в этом же роде: «Записки патера Комулео² о посольстве его римским папоу к запорожским козакам». Дело было в 1592 году; записки напечатаны на итальянском языке, мне сделали перевод этих записок³... Нужны ли оне Вам? – Эти без оттисков.

С полным уважением пребываю к Вам

Д.Эварницкий.

Адрес: Немецкая ул., дом № 6, кварт. № 7, Д.И.Эварницкий.

В Новом году желаю Вам полнейшего успеха во всех Ваших начинаниях.

ІР НБУВ. – Ф. 3. – Од. зб. 6931.

**6. Лист до Ф.Г.Лебединцева
18.04.1884. Харків – Київ**

Многоуважаемый Феофан Гаврилович!

Прошу извинения за то, что так долго не отвечал на Ваши два письма. Это произошло оттого, что на святочное время я убежал на Днепровские пороги; проплыл все их, от первого до последнего, в лодке, причем едва не поплатился и жизнью. Но ничего, теперь снова козакую.

Спасибо за присланные рисунки. Но я должен Вам сказать, что я не только все нашел еще и теперь, что выдал г. Лазаревский¹ тридцать лет тому назад, но и то, чего ему совсем не удалось выдать. Все это я подготавливаю для Вашего журнала, и вот для ознакомления пришло Вам одну главу из своей «Поездки на запорожские пепелища». Не забудьте, что я лажу в Запорожьи уже три года подряд, что я производил там раскопки, вскрыв 24 могилы, нашел в них много разных вещей; с вещей поделал фотографические снимки, видел много (по монастырям и церквям) разных запорожских портретов, выкопал запорожца с усами, с чубом, с поясом, шапкой, графином с водкой, трубой и пр. Со всего этого у меня есть фотографические снимки и все это – только не сразу – я имею прислать Вам. Многое из того, что я видел, неизвестно даже самому г. Скальковскому². У меня есть планы всех запорож[ских] Сечей, снимки со всех днепров[ских] порогов; я исходил пешком весь «Низ» и вдоль, и поперек, измерил, и все это, повторяю, я передаю Вам.

На съезд³ едут А.И.Киричников⁴, Д.И.Багалий⁵, Н.Ф.Сумцов⁶ и аз, раб Ваш.

Мой реферат будет: «Археологические и историко-топограф[ические] данные о Запорожье, добытые во время поездки 1882, 83 и 84 гг.»

Относительно записок Комулео⁷ скажу вот что: перевод сделан; но в нем оказалась так мало интересного для характеристики быта зап[орожских] козаков, как равно

и для внешней истории, что я, право, и не знаю, отправлять ли Вам. Как Вы скажете, впрочем, так и сделаю.

С искренн[ей] преданностью остаюсь Ваш Д.Эварницкий.

Заметки г. Лазаревского⁸ позвольте мне на время.

ІР НБУВ. — Ф. 3. — Од. зб. 6934.

7. Лист до Ф.Г.Лебединцева
03.11.1884. Харків — Київ

Щірий батьку!

Едва-едва поднялся с постели, чтобы нацарапать Вам это письмо. Болезни, лютые болезни обрушились на мою голову: лихорадка, жаба, рожа, ушная, зубная, нервная — все вместе сочеталось прогив меня, как орда ляхов або татар против одного запорожца-сиромы. Четвертый день лежу уже в постели, никуда не выхожу, никого не вижу, не принимаю пищи. Скоро ли оставит меня вся эта мерзость, не знаю. Во всяком случае, с сегодняшнего дня я иду, кажется, к выздоровлению.

Уже давно и рукопись готова, и снимки. Уже давно я хотел отослать Вам все это, но скаженная юлезнь задержала ход дела. Теперь пришло Вам в четверг, осьмого ноября, не позже. При этом попрошу Вас о следующем: сохраните, ради Христа, все те снимки, которые я вышлю Вам, так как многие из них принадлежат не мне, и я должен буду, по миновании в них надобности, возвратить их по принадлежности. Рукопись дайте на просмотр В[ладимиру] Бониф[атьевичу]¹. Пусть отеческою рукою исправит погрешности. Кстати, он обещал мне. Я пришло Вам пока первую часть; вторая будет готова через месяц. И та, и другая может печататься отдельно. Во вторую войдут и заметки Лазаревского².

Подписчиков буду ловить, насколько сил и уменья хватит; а ловить есть кого: знакомство у меня, по правде сказать, обширное.

Весь Ваш и навсегда Д.Эварницкий.

ІР НБУВ. — Ф. 3. — Од. зб. 6937.

8. Лист до Ф.Г.Лебединцева
02.[03].1885. Харків — Київ

Многоуважаемый Феофан Гаврилович!

Выше головы, говорит пословица, не прыгнешь. Это совершенно верно; можно добавить лишь, что если не прыгнешь, так и нечего прыгать. Так вообще, так и в частности. Мы с Вами задумали широкое дело, но оказалось, что оно далеко не по силам нашим. Ну что же? Откажемся; по крайней мере, будет вовремя. Вы потрудитесь выслать мою рукопись и снимки, я сделаю дополнения (это будет теперь очень кстати), и я постараюсь, если только это удастся, прилепиться в другом каком-либо журнале¹. Вот и все; тем дело мы и покончим.

Вы извините меня за то, что я так долго не писал Вам. Была причина тому: с 22 декабря и по 22 февраля я был в Петербурге и Москве, занимался там в архивах, да, кстати, в третий раз сломал злосчастную руку. Костомаров² кланяется Киеву; он очень хил; правой рукой уже не владеет. Жаль, очень жаль! Был у Забелина³, Иловайского⁴, Ключевского⁵, был у Калачова⁶, — все учился истории; из Москвы вывез много. До пятисот нашел запорожских дел. Важная штука; теперь только работать, да вот Бог здоровья не дает. Чувствую себя очень плохо; а тут еще магистерский экзамен на носу⁷; а тут стипендия кончается. Хоть волком вой. Такие-то дела.

Но уж быть по сему! Шо буде, бачили, а шо є, побачим. На сем прощайте!

Весь Ваш Д.Эварницкий.

ІР НБУВ. — Ф. 3. — Од. зб. 6940.

9. Лист до Ф.Г.Лебединцева
24.05.1885. Харків — Київ

Многоуважаемый Феофан Гаврилович!

Отправляю Вам свою статью «Архивные материалы для истории Запорожья»¹ с приложениями. Хотелось бы, чтобы Вы напечатали все, но если нельзя всего, то приложения вышлите обратно, обиды не предъявлю никакой. Только ради всего святого, вышлите приложения, потому что они для меня стоят больших денег и на будущее время послужат лучшим указателем при моих работах. Книги высылайте на имя Фед. Ив. Михеева², в г. Александровск, в с. Покровское, в д. Богодар.

Летом отправляюсь на раскопки в Павлоградский уезд Екатеринослав[ско́й] губернии; получил субсидию от Московского археологического общества, членом которого я ныне состою³. С половины августа переселяюсь на жительство в Москву⁴: так сладко, извольте видеть, живется мне в Харькове! Стипендии магистерской лишили да еще и ревизию состряпали надо мной: бачите, есть у меня какое-то фильство, о присутствии которого во мне я до сих пор и не подозревал...⁵ Бьют – бежи, дают – бери...

Весь Ваш Д.Эварницкий.

Сделайте 500 оттисков.

IP НБУВ. – Ф. 3. – Од. зб. 6942.

10. Лист до Ф.Г.Лебединцева
27.08.1885. Санкт-Петербург – Київ

Сообщаю Вам, многоуважаемый Феофан Гаврилович, адрес моей квартиры: Сергиевская ул., д. №56, кв. №45.

Порадуйтесь вместе со мной: я получил место преподавателя в Николаевском институте благ[ородных] девиц, выдержавши конкурс один против осьми, в присутствии министра просвещения Делянова¹. Я сказал две лекции, от которых Делянов пришел в неописуемый восторг. Я обворожил этого дурака так, что он прочит меня даже в унив[ерситет]. Почему-то он останавливался все на том, что я малоросс. «Так Вы малоросс?» – «Малоросс, ваше высокопр[евосходительство]!» – «Где же Ваша родина?» – «Харьковская губерния, Змиевский у., хутор Яворницкий. Дед мой был дворянин, а отец перешел в сословие духовных». «А у кого Вы остановились в П[етербур]ге? А есть ли у Вас деньги? А как велика Ваша библиотека?»...

Что сей сон значит, не знаю. «Вы будете у нас в большом ходу». Так заключил свои расспросы министр.

Теперь прошу Вас покорнейше сообщить мне, сыскали ли Вы злополучный лист моей статьи? Весь Ваш и навсегда Д.Эварницкий.

IP НБУВ. – Ф. 3. – Од. зб. 6944.

11. Лист до Ф.Г.Лебединцева
8.01.1886. Санкт-Петербург – Київ

Многоуважаемый Феофан Гаврилович!

Вижу, обе мои статьи сильно пострадали. Но что же будешь делать, коли у Вас норов такой? Жалко больше всего мне то, что Вы выпустили многие места из «Хортицы»¹ и не напечатали плана. Теперь у меня уже и руки опустились. Я решил было в своём уме прислать Вам для каждой книжки «Старины» по статье из «Поездки», а теперь, по советам сказать, боюсь это делать. Вы не обижайтесь за мой откровенный шаг: каждому своего жаль. С другой стороны, мне удалось отыскать в частном книгохранилище некоего бывшего петербургского аристократа П.Я.[Дашкова] редкие вещи по части Запорожья, например, снимки с Чортомлыцкой Сечи (где представлен, вопреки мнению Кулиша² и в защиту слов Н.И.Костомарова, и вид церкви Сечевой), затем несколько, совершенно неизвестных сочинений о запорожских козаках на немецком, французском и английском языках. Из них немецкое я уже перевёл. Это небольшая книжечка, при которой приложен портрет запорожского атамана, в полном вооружении и платье. Книжечка не более одного печатного листа. Сочинение носит название такое: «Подробное и правдивое описание запор[ожских] козаков Фендрина фон-Гендловица, который долгое время прожил в стране, где обитает этот народ».

Теперь спрашивается, как мне поступить с этим? Вы, конечно, и тут будете накладывать Вашу руку, а портрета и не захотите печатать? Сообщите мне об этом Ваше откровенное мнение. Д.Эварницкий.

План Хортицы, будьте добры, вышлите по получении этого же моего письма; он у меня unicum и боюсь, чтобы не пропал.

IP НБУВ. – Ф.3. – Од. зб. 6947.

12. Лист до Ф.Г.Лебединцева
06.05.1886. Санкт-Петербург – Київ

Многоуважаемый Феофан Гаврилович!

Шлю Вам новую статью. Если найдёте удобным, будьте добры, немедленно же вышлите мне по адресу в г. Алексан[дровск] Екатер[инославской] губ. Якову Павловичу Но-

вищому¹ для Д.И.Эвар[ницкого]. Как позволило время, так и составил. Если Вы согласитесь на напечатание, тогда продолжение составлю согласно Вашему указанию. Во всяком случае и это имеет лучшую обработку, нежели подобного же рода статьи Скальковского², которого Вы, видимо, очень любите. Под статьями подписывайте так: Д.И.Эварницкий (Д.И.Яворницкий). Я хочу сказать этим, что я не лях, а украинец. Есть у меня большая статья (26 писанных листов) "Переправа через днепровские пороги", в которую я половиною своей души вложил. Если Вы согласитесь напечатать её в августовской книжке и без Ваших изменений, пришлю из г. Александровска, а нет – отдам другим³. Впрочем, буду ждать Вашего ответа: так уж кохаю я Вас, хочь и лаюсь. Относительно оттисков буду стоять только за "Переправу", а за эти две дайте хоть и по полтораста.

За сим прощайте! Дай, Боже, мені ще побачитьця з Вами на цім світі. Истинно уважающий Вас Д.Эварницкий.

ІР НБУВ. – Ф.3. – Од. зб. 6949.

13 . Лист до Г.І.Маркевича¹
22.09.1884. Харків – Катеринослав

Харьков, 22.IX.1884.

Незабвеннейший Григорий Ипатьевич!

Только что возвратился в Харьков и пишу Вам. Но с чего же начать мне повесть мою? Скажу прежде всего о том, что в настоящее время я болен: вторично сломал себе левую руку и сломал уже не на Днепровском пороге, как то было в первый раз, а на лестнице собственной квартиры. Скверно. Но что же делать? Терпи, козаче!

Затем перехожу к вопросу о публичных лекциях. Григорий Ипатьевич! Что если бы можно было воротить назад свое обещание читать мои лекции в Екатеринославе? Это было бы хорошо. И вот по какой причине. Во-первых, я болен и сижу почти безвыходно в своей квартире; во-вторых, я усиленно готовлюсь к магистерскому экзамену; а, в-третьих... Знаете какая штука? Меня считают ярым украинофилом и даже сепаратистом, изыскивающим все средства к тому, чтобы внедрять свои тенденции в юные сердца молодежи. Как Вам покажется, удобно ли при моем положении выступать вторично с публичными лекциями? Скажите Ваше слово об этом.

Далее, интересно было узнать от Вас названия Днепровских островов против самого Екатеринослава и, если возможно, против его предместий сверху и снизу. Об этом я писал Залюбовскому², но не получил ответа.

Быть может, найдется в Екатеринославе старый Атлас Днепра, то вышлите его мне на короткое время. С тем вместе вышлите и снимки Днепров[ых] порогов вот того фотографа, который приезжал в Екатеринослав из Петербурга, как об том Вы писали мне.

Наконец, позвольте Вас потревожить еще по следующему делу. Одному из моих собственных, молодому человеку Борткевичу, требуется выдержать экзамен для получения аттестата зрелости. Возможно ли это сделать без особой боязни в Екатеринославе? Узнайте, пожалуйста, об этом у кого-нибудь из гг. преподавателей гимназии, положим у Донцова или даже у самой Зозули³.

Пока всё. Жду скорого ответа. Барыне шлю нижайший поклон. Весь Ваш и навсегда, горячо любящий Вас Д. Эварницкий.

Квартира та же: Немецкая ул., дом №6, квар. №2.

ІЛ НАНУ. – Ф. 25. – Од. зб. 21.

14. Лист до Г.І.Маркевича
04.10.1884. Харків – Катеринослав

Харьков, 4.X.1884 г.

Незабвеннейший, желанный и бесценнейший Григорий Ипатьевич!

Тысячу благодарностей за Ваше, исполненное теплоты и сердечности, письмо! Вижу, добрая, щирая у Вас душа, козаче сердце... Глубоко, бескорыстно люблю Вас... С каким бы удовольствием заключил я Вас в свои объятия! С каким жаром братски поцеловал бы Вас!... Но стойте: не сегодня, так завтра я все же предстану пред Ваши светлые добрые очи. Быть может, не осенью, так зимой, ни зимой, так весной, я буду у Вас. То составляет мое заветное желание. На сей же раз будем осторожны. Одно скажу: «тяжко – важко міні в світі жити, а все ж таки не хочеться рученьки зложити». Щіра душа! Если бы Вы знали, как я люблю свое Запорозье и его сердечных сиромах?! Все готов оставить, со всем готов расстать-

ся, лишь бы только одна моя нога могла стоять на священной для меня земле! Да, это так. Но что же из этого? Неужели я сепаратист? И не думал и не думаю быть сепаратистом. Люблю клочок земли! Люблю потому, что не нахожу нигде другого утешения, люблю потому, что там есть широкий простор для моей раздольной натуры, люблю потому, что в чистых речных водах своей Украины вижу печальный образ своей особы. Эх, знали бы люди, как тяжело мне жить на свете! Одно утешение – броситься в степь, углубиться в дни давно прошедшего времени... Так разве это сепаратизм? Простим их: «Не видят бо, что творят».

Козаче!

Относительно фотографий Иванова¹ скажу, что мне желательно было бы сперва видеть их, а потом уже сказать свое да или нет. Миткина² же снимки я имею все. Впрочем, как те, так и другие мне не особенно желательны, так как следующим летом вместе со мной будет на порогах и харьковский фотограф [Гленщпровер]; он и снимет их, а снимает превосходно. О Монастыреве скажу, что то человек, насколько я его знаю, во всех отношениях прекрасный.

Всю душою преданный Вам Д. Эварницкий.

Вышла в свет книжка моего изделия: «Число и порядок Запорож[ских] Сечей с топографическим очерком Запорожья»³. Цена 60, с пересылкою – 70. Желаящие получить, пусть адресуют на моё имя в Харьков. Вам пришлю особо. Можно адресовать в Харьков и на имя книгопродавца И.И.Куколевского (Младшего). Сообщите об этом и «Днепру»⁴.

Вашей барыньке – моя большая лапа.

ІЛ НАНУ. – Ф. 25. – Од. зб. 22.

15. Лист до Г.І.Маркевича
28.08.1885. Санкт-Петербург – Катеринослав

С.Петербург, 28.VIII.1885 г.

Незабвеннейший Григорий Ипатьевич!

Грешен пред Вами, много грешен и достоин великого наказания. И в самом деле, сколько раз я обещал Вам приехать к Вам и все не исполнял своего обещания?! Но, знаете ли, сердце, сколько я вынес за все это время горя? Во-первых, я похоронил своего отца¹; во-вторых, я разошелся с своей женой² (и не по моей вине... Да храните мою тайну...); в-третьих, я лишился своего положения в Харьковском университете³; в-четвертых, сильно пострадал во время одной из своих раскопок настоящего лета, едва не был завален обрушившейся землей... Много нужно было иметь в себе нравственной силы, чтобы все это выдержать... Признаюсь, я был близок и очень близок к сумасшествию, но отделался, по крайней мере, преждевременной сединой: в 28 лет я уже почти весь сед. Кроме того, несчастья много повлияли как на мой характер, так и не менее того на мою предприимчивость... Теперь я переселился в Петербург и состою преподавателем истории в Николаевском институте благородных девиц. Место пришлось завоевать с бою: один против осьми. В присутствии министра просвещения Ив[ана] Дав[ыдовича] Делянова⁴ я должен был говорить две пробных лекции. Конкурс объявлен был еще с мая месяца, и по этому вызову явилось восемь самых известных петербургских педагогов. Я был встречен с недоверием и недоброжелательством. Кроме моего ученого имени, известного министру, за меня не было ничего... Но после двух лекций обо мне заговорили чуть ли не во всем педагогическом мире [Петербург]а. Лекциями я точно, скажу не хвастаясь и нисколько не преувеличивая, произвел громадный фурор, обворожив и самого министра, и директрису, и двух придворных дам, бывших в то время, и инспектора института, и даже всех девиц. Кто слушал меня в Одессе или в Харькове, тому это легко поверить... Но опять-таки я говорю это не потому, чтобы выставиться пред кем-либо, и в особенности пред Вами, нет, мой любимый Гр[игорий] Ип[атьевич], я хочу только передать Вам мою радость. Быть может, Господь пошлет мне после всех моих несчастий успокоение. Неужели же я не узнаю никогда, что такое счастье на земле? Или мне суждено жить так, как жил достопамятный Григ[орий] Саввич Скворода⁵?... Но судьбы наши в руке Божией...

Пишите, сердце, как подвизался у Вас Марко Лукич Кропивницкий⁶; что нового у Вас, нет ли чего хорошего по части запорожских древностей?

Вашей барыне мой глубокий привет.

Сергиевская ул., д. №56, кв. №45.

Весь Ваш Д.Эварницкий.

Сообщите мой адрес А.Н.Полю.

Из Харьков[ского] унив[ерситета], кроме меня, бежало еще четыре: Лашкевич (доктор), Якобий⁷, Сумцов⁸ и Деларю.

ІЛ НАНУ. – Ф. 25. – Од. зб. 27.

16. Лист до Г.І.Маркевича
18.10.1889. Санкт-Петербург – Полтава

Братику риднесенькій, скажите, что мне казать, что мне делать с собой: кругом беда меня преследует. Петербург решительно не по мне: по приезде с юга я вновь заболел и положительно думаю оставить столицу, но куда мне подеться, и сам не придумал. Не ехать же мне, в самом деле, хотя бы к Г.П.Алексееву¹? Ведь даже для того, чтобы жить в Котовке², требуются кое-какие средства, а чтобы иметь средства, нужно работать, а для того, чтобы работать, необходимо быть в городе; но где и в каком? Будь в Петербурге климат иной, тогда другое дело. Вот одна моя беда! Другая – в моих учебно-литературных неудачах: земляки положительно ругают меня, даже такой человек, как Я.П.Новицкий³. Должно быть, я действительно не гожусь быть ни в звании ученых, ни в звании литераторов. Скажу больше: я вполне убедился, что взялся не за свое дело; надо бросить и забыть все прежнее; надо бежать, бежать без оглядки и бежать по-дальше: от родины, от друзей-предателей. Думаю направиться прямо в Сибирь! Что Вы скажете на это? Я верил и верю благодарству Вашей души, я верил и верю высоким чувствам Вашего сердца и прошу Вас дать мне добрый и искренний совет, что мне делать и куда направиться. Говорите правду и одну только правду, шёл ли я до сих пор по истинному или по ложному пути. Теперь я подвожу итог всем своим работам: издаю то, что было пока заготовлено мной для полной истории запорожских козаков, без внуртреннего порядка, без общей системы, под названием «Очерков по истории запорожских козаков» и тем думаю совсем рассчитаться со своими старыми грехами. Даже захожу, что и последнее мое дело излишне; тем более, что я взялся за него, не имея за душой полушки, взялся на свой риск печатать книгу и вот чрез недели две-три должен буду уплатить 400 рублей, которых у меня и в помине нет. Как быть? Объявить подписку не желаю, чтобы не быть предметом злбных насмешек от своих недругов; распродать не умею, сдать на комиссию не могу, как собственность пока мне не принадлежащую; обратиться к южным книгопродавцам, никого не знаю, кроме Егорова⁴, от которого, однако, отрекшиваюсь широким крестом. Как быть, решительно не знаю. Скажите, к кому мне обратиться из полтавских книгопродавцев. Книга выйдет в начале ноября⁵, по номинальной цене 1 р. 50 к., будет заключать в себе 15 очерков по истории запорожских козаков и Новороссийского края, каковы: «Выбор войсковой старшины у запорожских козаков»; «Суды, казни и наказания у запорожских козаков»; «Одежда и вооружение запорожских козаков»; «Замечательная страница из истории запорожских козаков»; «О лесах в пределах запорожских вольностей» и т.п.

Я нуждаюсь в добром и искреннем совете Вашем, за который не забуду Вас до конца своих дней. Д. Эварницкий.

Петербург, Сергиевская ул., д. 31, кв. 18.

ІЛ НАНУ. – Ф. 25. – Од. зб. 29.

17. Лист до Г.І.Маркевича
22.11.1889. Санкт-Петербург – Полтава

Спасибо Вам, голубе сивенькій, за Ваше теплое и дружеское письмо! Дай, Господь Бог, Вам того, что составляет предмет Ваших постоянных дум. Думаю мне о какой бы то ни было ученой карьере нет никакой возможности при настоящем положении моего здоровья: я настолько расстроен, что не в состоянии прочитать одного корректурного листа собственной книги. Вследствие же этого я предполагаю числа 15 декабря уехать из Петербурга в Гродненскую губернию к одному из своих добрых знакомых¹ и пробыть там до 1 февраля. Поехал бы и в Малороссию, так путь слишком продолжителен. Полагаю, что в Петербурге я остаюсь только до весны. Дальнейшую жизнь свою хочу устроить так: выехать к кому-нибудь в хутор, дать окрепнуть своему организму, потом привести в порядок первый том «Истории запорожских козаков»², приехать в Петербург, в течение месяца напечатать работу и уехать. Далее написать второй том³ и также сделать, потом третий⁴ и на том закончить свое ученое поприще. Вот где витают мои мысли. До Сибири я не доеду, к профессорской деятельности чувствую себя неспособным и физически, и умственно. Теперь у меня есть оконченный труд «Запорожские вольности в историческом и топографическом очерках»⁵, но я не могу приступить к печатанию потому, что для этого нужно 400 рублей свободных денег, и я принужден отложить печатание этого труда в долгий ящик, а между тем этому труду я придаю большое значение. Жалею, что Вы не пожелали видеть другого моего труда, только что напечатанного – «Публичные лекции по археологии России»⁶. Здесь Вы нашли кое-что полезное и для

себя, и для Ваших учениц. В «Очерках» Вы можете смело рекомендовать II-ю, III-ю и IV-ю статьи Вашему преподавателю истории для прочтения их в классе.

Г.П.Алексеев приедет в Петербург только в начале декабря. Он писал мне два раза из Парижа; все они здоровы, только Ольга Георгиевна¹ немного приболела («простой озноб») еще в Котовке, после моего отъезда.

Ещё раз спасибо Вам за Ваше братское и дружеское письмо!

Книги стоят 3 р. 50 к. с перес(ылкой); я положил лист со счетом в ту книгу, которая предназначена для [...].

Прощайте! Барыне усердно кланяюсь. Д.Эварницкий.

ІЛ НАНУ. — Ф. 25. — Од. зб. 30.

18. Лист до Г.І.Маркевича 14.11.1890. Санкт-Петербург — Полтава

Дорогой и незабвеннейший друже, Григорий Ипатьевич!

Письмо Ваше получил и сто крат благодарю Вас за Ваше бескорыстнейшее и благородное участие в моем положении. Глубоко сожалею, почему я не написал Вам из Котовки о моем желании служить вместе с Вами на одном и том же поприще. Правда, я лично поджидал Вас в Котовку и лично хотел переговорить о том с Вами. Но если тогда это не удалось, то я теперь снова заявляю Вам, что за Вами я пойду на край света и если Вы устроите мое положение при себе, я буду Вам верным и неизменным другом, как и теперь, до последних дней моей жизни. По своему положению, как оставленный некогда для университетской кафедры, я мог бы претендовать на большее, чем звание преподавателя в институте; но скажу Вам на это, во-первых, то, что в университет меня не пускают и не пустят, при существующих в нем порядках; а во-вторых, скажу Вам по истинной совести, что я не считаю себя достаточно образованным и достаточно способным для занятия профессорской кафедры. Роковая ошибка всей моей до сих пор прожитой по окончании курса университета жизни состояла в том, что я пошел не по той дороге, по которой я должен был идти, сообразно моим способностям, хорошего лектора и рассказчика, не обладающего, однако, ни сильным критическим умом, ни широкими обобщающими выводами, существенно необходимыми для ученого профессора. Вот моя Вам исповедь! На том я стою и на том вновь усердно прошу принять меня в Ваш сонм, где буду действительно полезным и даже, пожалуй, в своем роде редким явлением. Что до моего редакторства¹, то на это скажу Вам, голубчику мій сивый, вот что: во-первых, мое назначение редактором зависит от того, пожелает ли оставить это место прежний редактор, Вольнер, или не пожелает, но он и до сих пор не желает; во-вторых, новый екатер[инославский] губернатор пришел мне не по душе, и потому я бы с ним не желал иметь дела никакого; в-третьих, город Екатеринбург² мне нуден до тошноты, тогда как Полтава, в особенности же Керчь, эта страна русских классических древностей, всегда нравилась и никогда не перестанет нравиться мне. Впрочем, если бы Вы переехали в Сибирь, на [...], в Олонец, то я всегда и во всякое время последую за Вами... Теперь пока я переживаю невероятно тяжелое время: существую лишь тем, что продаю свои не только лишние, а даже необходимые вещи. В П[етербург]е же держусь лишь потому, что работаю над полной историей запорожских козаков; через неделю-две окончу 1-й том и около 15 декабря навсегда покину П[етербург]; если придется когда-либо оканчивать II том, то для этого есть Москва.

И так, голубчик, я весь Ваш и навсегда!

Вашей жене кланяюсь, Д.Эварницкий.

Г[еоргия] П[етровича]² еще нет, и когда будет, в тот же день напишу Вам. Письма Ваши к нему не пропадут. Сообщите непременно, когда получите мою книгу «Вольности», п[очему] мои посылки пропадают.

ІЛ НАНУ. — Ф. 25. — Од. зб. 33.

19. Лист до Г.І.Маркевича 15.04.1895. Варшава — Полтава

Варшава, Иерусалимская аллея, д. 43, кв. 10.

Дорогой Григорий Ипатьевич!

Вместо Запорожья я очутился в столице ляхов, Варшаве. В Варшаву я приехал ни больше, ни меньше, как с целью держать магистерский экзамен и защищать диссертацию на звание магистра русской истории. К экзамену меня уже допустили, диссертацию мою (второй том «Истории запорожских козаков») приняли, и потому я располагаюсь в Вар-

шаве до тех пор, пока не приведу к концу всех своих дел¹. Не скажу, однако, чтобы мне сладко жилось в Варшаве: прежде всего болею здесь от перемены пищи и обстановки, а затем терплю некоторый недостаток в деньгах. Дело в том, что в январе месяце я внес 1500 рублей за напечатание второго тома «Истории» и потому значительно оскудел деньгами. Теперь для меня поддержки могут быть сами же книги: если они будут идти в публику, то и мое состояние пойдет в гору; если нет, то и мне плохо. Я к Вам, дорогой Григорий Ипатьевич, обращаюсь с усерднейшей просьбой такого содержания: не найдете ли Вы возможности распространить экземпляров пять или экземпляров десять моего второго тома «Истории»? Говорю Вам по чистой совести, это было бы для меня большой поддержкой. Если найдутся охотники до приобретения нескольких экземпляров «Истории», то Вы потрудитесь сообщить мне письмом, и я вышлю Вам соответствующее число книг. Цена второму тому 4 р. 30 к. Беда моя, видите ли, еще в том, что я продолжаю писать третий том «Истории» по архивным материалам, находящимся в Москве. Но как в Москве сам теперь не могу работать, то я приспособил там одного чиновника, который переписывает для меня архивные акты, но не менее, как по рублю за лист. Вот это-то последнее обстоятельство всего больше и обезденеживает Вашего покорного слугу Дмитра Эварницкого.

Низенько кланяюсь Вашей панночци, а Вам пожимаю козацьку лапу.

ІЛ НАНУ. – Ф. 25. – Од. зб. 36.

20. Лист до Д.Л.Мордовця¹
22.04.1888. Санкт-Петербург – Санкт-Петербург

Оттаке робитця на світі, мій коханий дідусь! Позавчора наложили арест на мою книгу²; учора я метнувся куди треба, до високих панів, сьогодні получаю звістку, що моя книга пропущена. Оце ж не сьогодні, так завтра принесу до Вас, щоб написали децю в «Новоти» нашого ерусалімського маркіза. Якби Ви знали, як міні весело на душі...

Цілую Вас у бородочку...

Кошовий Держи-хвіст-пістолем.

ЧЛММК. – А-4931.

21. Лист до Д.Л.Мордовця
23.12.1891. Царське Село – Санкт-Петербург

Жалкую, дуже жалкую, що мій любий та щирий дідусь так кріпко захворів, що вже й до кліники узнав стежку. Геть же усякі хворості та ліки в нашого діда! Живіть, діду, сто год та працюйте задля нашої тихої та далекої України, як би не вузька та скорбна була наша нива. І де ж нам такого пастиря узяти, як оце Ви? Без Вас розбрєдимось, як ті вівці, без пастуха. То все-ж таки підеш до «старого», децю взнаєш про земляків, про те, як хто обертаєтця, хто що працює, почуєш добре слово, добрий совіт, добрі мислі, та й вийдеш від нього, наче б то побалакав з тобою і Тарас Шевченко¹ і Миколай Іванович Костомаров², і Йосип Бодянський³, і Марко Вовчок⁴ і другі прочі. Так отак-то, діду: покиньте свою хворобу та вп'яють за діло! А я, бачите, сидю у Царському та розбираю архиву пана Комстадіуса⁵, по женському коліну родича з запорожцями, та тут-же і коректирую перший том «Истории запорожских козаков»⁶.

Кріпко цілую Вас, Дмитро Яворницькій.

А чи не знаєте чоґо про [Гордика]⁷.

ЧЛММК. – А-4935.

22. Лист до Д.Л.Мордовця
08.01.1895. Санкт-Петербург – Санкт-Петербург

Любий мій дідусь!

Двічі до Вас заходив, та даремно. Тепер вже, мабуть, і не прийде тця дотягти до Вас, бо числа 10–11 я виїзду геть із Петерболотька в Москву, себто писати третього тома такі ж «История козаків». У Москві я, бачте, знайшов в архівах штук сімсот запорожських діл, так оце їду списувати їх. Там у мене уже пишуть два ярижники, та оце я сам третій поїду. Проїздом із Ташкента в Москву я був в Єкатеринославі і там знайшов одну щирю поклонницю Вашого писательського таланта, Юлію Осипівну Нестелей (правильнійш Нестулій). Вона дуже прохала мене, щоб доскочить Вашу парсуну с підписом для неї. Так оце, якшо Ваша ласка, пошліть їй парсунку (Єкатеринослав, Дворянская ул., собственный дом), за шо вона Вас на вікі пам'ятатиме.

Цілюю Вас у дідівські кіхтики. Ваш паскудний онук Дмитро Яворницький. Спочатка «Еварницький».

Невскій, д. 51, №№ Зарембо, во дворе, 3-й этаж, комн. 81.
ЧЛММК. – А-4939.

23. Лист до Д.І.Мордовця
04.02.1895. Владимир – Санкт-Петербург

Любий дідусь!

Не могу не розказати Вам того, що зробилось зо мною за перші дні цього місяця. Сперш усього я получив лист от проф. Мищенко¹ із Казані, де він подає міні звістку, що второй том моєї «Исторіи» «вполне может быть принят за магистерскую диссертацию»², але тільки просе почекати, поки приїде із Петенбурга в Казань профес. Корсаков³. Тоді я могу получить офіційальний «респонс» (запорожське слово) і їхати в Казань.

Друге скажу Вам от що. Получив я теж лист, із Варшави, от Ів.Як.Рудченка⁴, що запроваля Казенною палатою, там же ж такі, у лясцькій Варшаві. Він хоче взяти мене за чиновника особих порученій при палаті і при архівних документах XVII віку, які знаходяться у тій палаті і [торкаються] до Волино-Подоліи того ж такі віку. Думав я, думав і рішив зробити так: на спит Рудченка подать такий «респонс», що я зогласен на его річ⁵. Так і послав. Зробив же я це не з тим, щоб зовсім не їхати в Казань, а з тим, щоб, заручившись листом, все-ж таки їхати, держать ексамент і магістраватись на професора⁶. Положим я получу і магістра, і доктора, а чи дадутъ же міні кафедру, - це ще хто його зна. А тут як не дадутъ, то у мене і без того служба є. Як не дадутъ міні кафедру, то я тоді подякую пана Рудченка і поїду собі туди, де міні Бог город укаже. Тільки поки міністерством просвіщенія управля Делянов⁷, здається міні, я нічого доброго не побачу на цій праці. Чи так, чи ні я зробив, Ви міні, любий дідусь, напишіть наставленіе, і я дуже подякую Вас за те. Но, це ще не все. Получивши письмо Мищенко, а потім Рудченка, я получил офіційальну бамагу от туркестанського генерал-губернатора. В послідній бумазі міні пишуть, щоб я «немедленно вернулся в Ташкент, где на меня будет возложено особое порученіе». Цього вже я ніяк не ждав і тепер не придумую, за що міні взятись. Діло, бачте, в том, що срок трьохрочної моєї служби в Туркестані скінчтця тільки 5 квітня (по московському апреля), і я не могу не повиноватись военному генерал-губернатору, бо це военна, а не гражданська служба. Що міні на це зробити. Чи не запоміг міні в цьому ділі пан Пелеха⁸. [...] я вже послав телеграмм у Ташкент до моего приятеля тамошнього, прісідателя суда Сукачова⁹, щоб він ублагав Вревського¹⁰ не чипать мене до кінця срока, але ж одвіту на той телеграмм міні нема. Пошліть цей лист до Пелехі та попрохайте, щоб він міні подав телеграмм, до кого міні, на случай біди, обернутись. Моя адреса: Владимир – губернский, квартира вице-губернат[ора] Н.П. кн[язя] Урусова¹¹. Дмитру Яворницькому.

ЧЛММК. – А-4937.

24. Лист до Д.І.Мордовця
17.02.1895. Владимир – Санкт-Петербург

Сперш усього скажу Вам, любий мій дідусь, от що. Я получив звістку із Ташкента об том, що «командировка» моя відсрочена аж до п'ятого квітня. За время до п'ятого квітня я, мабуть, успію перевестись із Ташкенту в Варшаву, і тоді міні нестрашне буде туркестанське начальство. Я вже тоді під «казирек» не держатиму, а буду вільним козаком. До Панька Рудого¹ за його лайку на запорожців² я давно уже добираюсь, та тільки, [і їй] Богу, так міні ніколи, так ніколи, що он як! І тепер мене оці [акта] прямо таки поїдом їдять. Уже у мене їх есть більш, чим сто два, і від них же у мене очі зробились такі червоні, як у кроля. Є у мене де сказать і Скальковському³, та все ж таки не собираюсь ніяк. Оце думка як скінчаю третього тома⁴, та тоді вже озьмусь і за Рудого Панька, і за Скальковського-ляха, та, мабуть, таки удеру «статью» «Запорожці в поезіі Шевченка»⁵. Послідня праця давно уже у мене на умі, та ніяк на бумагу я її не заведу.

Так от-так-то, мій коханий дідусь. А тепер я маю от що до Вас: як будете правити службу по Тарасові⁶, то поставте маненьку свічку і від мене за його щиру та високу душу; і якщо почитаєте в «Новостях» мою заміточку «К вопросу об учрежденіи на развалинах Древняго Мерва музея», то або черкніть міні об тім, або пришліть номерок, за що я Вас дуже подякую. Та треба б міні бачить і те, що воно буде надруковано в тих-же таки «Новостях» за мій второй том «Исторіи». Я, бачте, «Новостей» не получаю, а від того і мало чого знаю, де хто з нашої громади одзивається на яку працю.

Цілую Вас у сиву борідку, а «знатному козакові» Пелесі⁷ (так звався Грицько Пелех у кошового Сірка⁸) низенько уклоняюсь. Теж кланяюсь і лейстровому козаку⁹ Білику¹⁰.

Д.Яворницький.

ЧЛММК. — А-4938.

25. Лист до Д.І.Мордовця
08.12.1895. Варшава — Санкт-Петербург

8. XII. 1895

Варшава

Иерусалимская аллея, д. 43, кв. 15.

Любий та щірий мій дідусь!

Дорогого и незабвенного дидуса поздравляю со днем ангела и желаю ему от чистого сердца много и прेमного лет жить на свете и не переставать работать на родной ниве и для родного народа. Укрепи, Боже, силы моего любого дидуса, щоб він нам ще ушкварив або Сірка¹, або Івана Гусака², або Петра Калнища³, як ушкварив уже «Сагайдачного»⁴... Что касается «внука», то он, не взирая ни на какие критики и антикритики⁵, продолжает по прежнему писать своих запорожцев и уже окончил третий том «Истории» до 1735 года. Вместе с этим с 23 сентября «внук» приступил к магистерскому экзамену и уже успел выдержать испытание у профессоров Цветаева⁶, Любовича⁷, Павинского⁸ и Филевича⁹. Все профессора, кроме Филевича, отнесли ко мне вполне человечно и с большим уважением. Филевич же, личность паскудная и на диво бездарная, два раза устраивал мне пакости, но в конце концов сам был посрамлен и «со стыдом отыде». В первый раз в самый день экзамена (23 сент.), за два часа времени, он ни с того ни с сего потребовал от меня подробной программы (краткая ему была дана) предложенных мне вопросов для экзамена, и когда я заявил, что такой программы, по уставу, не требуется, то Филевич настоял, чтобы я отменил мой экзамен до следующего заседания, т.е. на целый месяц времени. Напрасно я ему делал представление о том, почему он не объявил мне раньше своего требования, когда я являлся к нему за неделю раньше до экзамена с краткою программой. На это он с грубостью отвечал, что он не обязан ходить ко мне по квартирам, так как время для него слишком дорого. И так я должен был волей-неволей уступить, но в то же заседание (23 сент.) экзаменовался, без великой программы у пр. Цветаева и выдержал экзамен «весьма удовлетворительно». Правда, Филевич и сюда совал свой нос, но отзыв его о моем ответе (он настаивал на отзыве «удовлетворительно») был игнорирован. После этого прошел целый месяц попусту, и за это время я представил подробную программу Филевичу на предложенные мне вопросы: «Мнения и школы о происхождении Руси» и «Источники для истории Юго-Западной России». Накануне самого экзамена я отправился к Филевичу и представил ему подробную программу моих вопросов. Филевич вполне согласился с ней, и я ушел от него совершенно успокоенным. Явившись на следующий день (14 окт.) в заседание факультета, я объявил о моем желании подвергнуться экзамену у пр. Филевича и получил на то от Филевича бумажку с написанными на ней для меня вопросами. Но каково же было мое удивление, когда вместо вопроса «Об источниках Юго-Зап[адной] России» я нашел там совершенно новый вопрос?! Видали ли такого подлеца? Я, по крайней мере, в среде профессоров в жизни моей ничего подобного не видал... Но, несмотря на такие пакости, я мужественно сразился с моим открытым врагом и, «Божиею помощю, [...] царского пресветлого величества», одолел его и получил отзыв, по определению всего факультета, «весьма удовлетворительный». Теперь мне осталось одолеть один-единственный экзамен из политич[еской] экономии, в конце января м[еся]ца.

А пока что, крепко целую моего дидуса. Д.Эварницкий (читай Яворницкий).

ЧЛММК. — А-4940.

26. Лист до Д.І.Мордовця
16.12.1895. Варшава — Санкт-Петербург

16 XII/1895

Варшава

Иерусалимская ал., д. 43, кв. 15.

Любий та щірий мій дідусь!

Получив Ваш лист и дуже дякую за нього. На те, щоб писати міні бамагу до Манаїна¹ скажу Вам от цо: ще першого числа цього ж таки місяця я написав листа до проф.

Кареева², також ж з прозьбою о «безсрочної ссуде» и «со списком» своїх творів і прохав в тій бамазі вислати міні карбованьців з двісті грошей³, але ж і по сю годину не маю ніякої звістки од Кареева. Чи міні тепер ждати, чи міні тепер самому Манасеїну писати – я добре не знаю, а грошей треба б було, та ще й як треба!... Хоч би статтю яку-небудь надряпати в «Новости», так ніколи ж. Оце я ходив до проф. Симоненка⁴ и взяв у нього тему для посліднього моего екзамену. Тема добра, и спасибі тому гарному Симоненку за неї. Він міні дав: «Крестьянские реформы в Poznани, Галиции и Царстве Польском». Сказав и всю літературу цього вопроса. Так що тепер сиди собі, козаче, и [підурочуй] «реформы», поки не скажеш: «гоц!» А там уже вуса закрути та в Київ до Антоновича⁵ «защитать диссертацию»: «Вольности запорожских козаков». Бачьте, думаю захищатись у Антоновича⁶, а читать лекції, поки що, в Москві. Не знаю, що Ви на це міні скажете, а сам я міркую, що видумав добре.

Пишіть голубе мій, хуленько до мене та черкніть, де живе Юр. Юр. Цветковський⁷. Пелеху⁸ дуже дякую за висилку книжок и за лист.

Ваш внук Дмитро Яворницькій.

Пишіть міні «ти», а я ж Вам «Ви», – так треба по Вашій заслугі.

ЧЛММК. – А-4991.

27. Лист до Д.Л.Мордовця 10.07.1896. Єсентуки – Кисловодськ

Возлюбленный мій дідусь!

А я оце все думаю над тим, що Ви мені прочитали із Вашій повісті «Дві долі». Міні здається, дідусь, що краще було б, якби Ви трохи перемінили ту главу, де козак Гречин з'єднався з татарочкою. У Вас якось виходе, наче б тут грає роль якась-то сводня. Чи не краще було б, як би Ви передали це діло так: привели запорожці полон и посадили його на полонний двір; из того полонного двору одна татарочка, прочувши, що її зададуть геть в неволю аж до Москви, утекла нічю до Чортомлика и кинулась в річку. Піднялась по всій Січі тревога; козаки побігли, хто з хвинарем, хто з крючком, хто з веревкою, до Чортомлика... Побіг и Гречин... Гречин и витяг її із води. Як витяг він її із води, як став [одхажувать], то тут він убачив перед собою необикновенну красавицу и закохавсь в [ню]... Очнувшись и побачивши перед собою чарівного козака, татарочка теж закохалась у нього... К тому ж вона стала дивитись на нього, як на свого спасителя од смерті. Я знаю натурально одного панича, котрий витяг дівчину із води і привів її к житні, а після того вона сама прийшла до нього та й каже: «Ви мене витягли із води, ви й користуйтесь мною»... Дівчина совершенно чиста, із хорошої семьї, на все село сама краща... Можна прибавить і те, що Гречин подав надію татарочці дати средство утекти із Січі в Крим. Тільки цю всю сцену треба поставити гораздо раніше прибитія в Січ Тегія, а вже як прибуде той Тегій до Січі, то тут після ради, як ото Ви розказали об ней, треба б там же таки ударити в бубни, чи котли, и объявити об нечестивому ділі Гречина и присудити його до стовпа...

Так, голубе мій! Ви вибачайте за те, що я мішаюсь не в своє діло, але ж я це кажу не потому, що считаю себе якою-небудь цяцею, – ні, я ничтожный из ничтожных людей, а потому, що на Ваші твори я дивлюсь, як на подарунок нашої бідній українській літературі. Хочетця, бачьте, щоб воно було як лучше і як краще.

За сім цілую Вас, а Вашому братику з дружиною низенько укланяюсь.

Дмитро Яворницькій.

P.S. Послідня глава із повісті прямо таки стоїть у мене в голові. Чарівна глава!

ЧЛММК. – А-4944.

28. Лист до Д.Л. Мордовця 25.10.1896. Москва – Санкт-Петербург

Москва, Поварская, д. Нефедьевой.

Щиро укоханий мій дідусь!

Чи не знаєте Ви, де це у Бога дівся той Білило Кесарь¹? Чи він живий, чи він здоровий, чи він на волі, чи він у московській неволі, «чей у неволі, у ярмі, під московським караулом, у тюрмі»? А я хоть і в Москві, та на волі і вже одну «пробну» лекцію² оддубасив про запорожців (студенти аж на три лади хлопали), а тепер треба дубасити ще й дру-

гу про династичну унію Литви та Польщі³, і тоді вже край вольному «испытанію». Ну, й надоїло ж, як червива собака! Що ж Ви, коханий мій дідусь, поробляете і де у Бога Ваші мисліньки літають? Чи, може, тепер, у суботу святого Дмитра, поминаєте родичів та «прісних»? Якщо так, то спомянь і Дмитра Байду та тільки не за упокой, а доброю чаркою горілки, такою, що й Сірко (собака) не лерескоче. На діряву голову Дмитра Байди, щоб йому був лебединий вік і журавлиний крик! А тепер цілую Вас у кихоть, а Вашим внукам низенько уклоняюсь. Дмитро Байда Яворницький.

ЧЛММК. – А-4945.

29. Лист до Д.Л.Мордовця
26.03.1899. Москва – Санкт-Петербург
Дідусь!

Якщо знайдеться у Вас один примірник тієї програми друкованої, по якій Ви умісті з добродієм Лесевичем¹ справляли вечерок мення Т.Г.Шевченка на збіговищі “офицеров арміи и флота”, то зашліть мені його, будь ласка, по моїй адресі, і я Вас дуже подякую за те. У Вас та друкована програма повинна бути.

Ваш онук Д.Байда.

Зарядье, Кривой пер., д. Бахрушина, кв. 22. Д.Ив.Эв(арницком)у.

26.III.1899.

Адреса:”В С.Петербург. Его превосходительству Даниилу Лукичу Мордовцеву. Столярный пер., д. 6”.

ЧЛММК. – А-4948.

30. Лист до Д.Л.Мордовця
05.02.1900. Москва – Санкт-Петербург

1900, 5 февраля

Зарядье, Кривой пер., д. Бахрушина.

Дідусь!

Чутка есть у Москві, що будим-то хтось подав до “Главного управления по делам печати” проект нових законів до літератури. Під такий шелест треба б і нам, українцям, нагадати про закони до нашої української літератури. Я хоч зараз рад виступити за це діло, але тільки скажіть мені, будь ласка, як це пробити і до кого обернутьця. Може треба буде обернутись ще до кого із московських українців та написати колективно до того “главного управления”. Не спитавши про це у Вас, я особливо не хочу виступати, щоб часом не зробити якої помилки супроти усієї громади.

Так от так, любий дідусь! Черкніть мені цидулку та скажіть, що і як, і тоді я теж гукну, якщо буде треба, до Главного Управления.

А поки що цілую Вас у шовкову бородку і застаюсь Ваш онук Дмитро Яворницький (Эварницкий).

ЧЛММК. – А-4949.

31. Лист до К.О.Білиловського¹
03.07.1896. Єсентуки – Санкт-Петербург

Кой-які додатки про Сірка² ти найдеш, голубе мій, в третьому томі “Истории”³, окрім того я нічого не можу сказати тобі про цього славетного кошового. Здається міні, що він пішов у Січ за тим, що тоді не можна було від татар жити на Україні і що татари захопили його “кревних” (як він сам писав царю) до Крима в полон. Я кажу “здається”, бо прямих на те показаній в актах я не найшов. Знайшов тільки в варшавськім архіві королевського скарбу о прибутті до Варшави “mlodego Sierka” з свитою в 80 чоловік, і те діло буде приложено до третього тому. Скажу тобі ще от що: як скіньчу я курсу своєго лічення, то вдарюсь на Чортомлицьку Січу і там проживу аж цілу неділю з тим, щоб виудити у дідів усе те, що вони чули і балакають про грізного Сірка. І що міні трапитця, я все тобі або лично розскажу (маю бути в Петербурзі в августі), або у листу ізложу. Міні здається, що дід Мордовець⁴ добре поняв Сірка, – таки ж по моїм працям. Він написав по-українськї велику повість (листів на 30 друкованих) “Дві доли” (доля Сірка і доля Юрка Хмельниченка) і там між другими вивів козаків Юхима Яворницького, Павла Пелеху і других, а все проіздеіне посвятив міні, своєму, як він підписав, міхоноші, що водив його по скелям, по балкам та вибалкам, по Січам, та озерам, по шляхам та по бескеддям. Водив, звісне, не натурально, а по книжкам тіки. Язык у діда розкішний, есть і картини чудові, а тіки якось виходе не зовсім живо. І не сказати: я прослухав тільки вісім глав, а їх, мабуть, всіх двад-

цять вісім. Міні шкода, що я через лікарів та не можу надовго відлучатися із Єсентуків у Кисловодськ, а то б я більше сказав тобі про ту повість діда.

Про твою "Складку" скажу, що вона вийшла слабенка⁵. Из всіх творів я вище всього ставлю "Келех" діда та два твоїх вірші про батиря та про того бідолаха, що од бідних бідний він родився... Жалко, що ти, любий мій козаченьку, не показав ні міні, ні дідові свою "Складку" перед тим, як друкувати її. Я сам не поет, але ж маю поетичне чуття і можу одлічити без помилки сміття от жемчугу. Про Щоголева⁶ тобі скажу, що Господь дав йому великий поетичний талан, та тільки Яків Іванович пролежав його на боку. Якби він "родився од бідного бідний", о, тоді б його струни золотої бандури голоснійш заграли, ніж тепер вони грають!.. Він ніколи не вірив людському горю і ніколи ні єдиним шелягом не відкликнувся на поміч ближньому.

Щиро люблящий тебе Дмитро Байда.

ІЛ НАНУ. – Ф. 72. – Од. зб. 141.

32. Лист до К.О.Білиловського
19.09.1896. Москва – Санкт-Петербург

19.09.1896.

Москва, угол Поварской и Скатертного,
д. Нефедьевой.

Люблю тебе, мій голубе, усією душею і всім моїм серцем, бо чую, що твоє серце і твоя душа чисті як кришталі, чую, що в тебе душа поета, душа праведника. Це скільки я не читаю твоєїго стиха, – бачу, що в тебе єсть іскорки поезії, і їх треба роздути до пламені. Що Щоголев¹? Щоголев – великий талан, а тільки у нього душа темна, серце лянче, а тіло запливло жиром. Від того і не миритця моя душа з ним; напротив того, до тебе вся моя душа розкрита. Я оце тільки що з Чортомлицької Січі, і дуже жалкую, що тебе зо мною там не було. Якби ти бачив, з якою радістю мене встріли діди та дядьки, якби ти бачив, які пом'янки я устроїв на могилі славетного Сірка², якби ти почув, як мені виспівали там пісні старозавітні, якби ти знав, які я про того Сірка записав предання! Ех, якби ти був тоді зо мною, і як би твій дух піднявся на висоту, як би ти ожививсь, як би окриливсь мислями! Ну, та дарма: може я тобі оце все випишу задля твоєї "Складки"³, якщо вискоче свободне время, бо тепер якраз оце треба і пробні лекції писати, і курс готовити, і на уроки бігати, і коректуру держати третього тому "Истории"⁴. Як скінчу я третій том, то думаю пробігти і в Петерболотськ, щоб здати його Суворіну⁵. От тоді ми і знімимось умісті – ти, Данило Дід⁶, Солодило⁷. Це тобі добра мисль прийшла, – дуже добра! Обійди ти всіх моїх приятелів – дідуса Мордовця, Петруся Солодила, Василя Алексієва⁸ – і поклонись їм усім од мене, – скажи їм, що я тільки що повернувся од Чортомлицької Січі і шлю всім поклона від славного кошового Сірка, що лежить у садочку баби Зиновії Івановни Неліпи. Хто хоче, щоб частина душі того Сірка прибувала з ним на віку, для того я привезу гірсточку землі із його могили, бо сам набрав тієї святої землиці з-під самого пам'ятника Сірка і держу тепер у себе як саму найдорогшу для мене святиню. Маю я ще тепер собі настоящего запорожського каламаря, з якого, може, який-небудь генеральний військовий писарь писав до царів та королів, і я пишу до могого щирого та вірного друга Кесаря, якого кріпко цілую, а його дружині низенько уклоняюсь.

Дмитро Байда-Яворницький⁹.

P.S. Засипано піском із Чортомлицької Січі.

ІЛ НАНУ. – Ф. 72. – Од. зб. 144.

33. Лист до К.О.Білиловського
23.09.1896. Москва – Санкт-Петербург

Слухай, голубе мій Кесарю: задля твоєї "Складки" я вже приготував тобі опис "Поездки на пепелище Чортомлицької [Січі]"¹ на півтора друкованих листи. Так як половина її написана по-українськи, од слова до слова із слів дідів, то тобі прийдецца перевести на український тільки ті міста, де я од себе говорю. Тільки тут уже не прийдецца обозначати, що це твій перевод, бо тоді подума хто, що твої розговори з дідами видумані тобою з голови. По-моєму, або надрукувать так, як у мене всі слова написані, або перевести на український місто московської речі, та тільки не казати, що воно переведено тобою. Днів через три ти получиши рукопис, і тоді, як прочитаєш, то сам поймеш, що тобі з нею робить.

Що до документа на счот курінного отамана, то я посилаю у цім листі лист із могого третього тома "Истории"², і там дід побаче те, що йому треба. Більш того, що в моїй книзі, нема і не буде: архівний документ списан дословно, і якби в ньому більше хоч на одно слово

було против того, що я сказав, то я б уже і сам спокою собі не мав. Але ж, як дід³ захоче мати у себе документа, то я пошлю йому і документ. Мені дуже отрадно те, що ти притягуєш задля "Складки" таких міцних та талановитих людей, як дід Мордовець⁴. Візьми що-небудь і у Щоголева⁵: у нього дуже голосна і душевна ліра, хоть сам він зв'язка в чоловічому тілі.

Від нині мені тепер заніколось, а то б я хотів прочитати всю твою "Складку", щоб ти по своїй доброті душевній та не набрав якого-небудь хлама, як ото вірші Чайченка⁶, що їми скоріш верх у трубі затикають, а не в народ пускають: і ні іскри, ні поезії, і ні слова, а ні мислі!.. Як я вчитавсь в ту "Складку", що ти мені прислав, так їй же Богу, краще твоїх творів нема. Ота пісня киргиза про батиря – трошки смахує на "Слово о полку Игореве" і прямо піднімає дух вгору.

Кстаті сказати, я ту твою "Складку" залишив на Чортотлицькій Січі дідам для навчання. Не знаю, чи ти ходив до Софії Никол. Таль⁷ (Сергиевская ул., д. 23, вона там і живе). Вона дуже прохала, щоб ти заніс їй (1/2 12 ч.) два екземпляри "Складки". Якщо не заніс, то занеси. То хоч і високого коліна пані, але ж розумна і щира людина. Та ще от що: чи не збігав би ти до Вас. Григ. Котельникова⁸ – він тепер в селі – та чи не попрохав би його од мене за Павла Каєтановича Дзяковича⁹ (живе в Мелітополі, Таврич. губ., біля городської управи), щоб дати йому місто молодшого помічника надзирателя. Похлопочи, голубе мій, – Дзякович чудесна і чесна людина.

Твій Дмитро Яворницький.

ІЛ НАНУ. – Ф. 72. – Од. зб. 145.

34. Лист до К.О.Білиловського 01.10.1896. Москва – Санкт-Петербург

Я дуже рад, що тобі, голубе мій, прийшлась до смаку моя бесіда з "великолепными" дідами. Якщо хочеш, то я тобі пришлю і малюнок (фотографію), де мене знято коло пам'ятника славетного Сірка¹. Воно б скрасило твою "Складку"², якби тільки нашлись лишні карбованці, щоб до діла зробити ту фотографію. Скрасило б не тим, що там знята моя особа, – я себе ніде не люблю виставлять, а тим, що то ж таки до Сірка касаетця. Як же що Репін³ дасть свій малюнок, то, може, фотографія і лишня буде. Малюнок Репіна придасть твоїй "Складці" велику силу, – і ти не одходи од Ільї Юхимовича, аж поки не получиш малюночка у свою правницю. Скрасе твою "Складку" і Щоголев⁴. Я б тільки хотів, щоб ти у Щоголева випрохав того стиха, де він каже:

"Сонце озеру смієтця,
Коло рибки рибка в'єтця,
Птах, що крихту серця має,
Милу піснею вітає..."

Напиши йому і випрохай у нього цього стиха. Я б дуже рад був, якби він мені увесь піймався у руки, – зараз би і вивчив, як вивчив твою пісню до поета. Що до Афанасія Георгієвича Сластьона⁵, то тобі далеко не треба ходити з ним, а піди ти на Васильєвський острів, в 9 ліній, дом № 70, кв. 24. Там він і єсть. Він на тебе ніколи не розсердитця, та й за що? Це чоловік, якого я всією душею і всім серцем люблю і поважаю. Він має високу душу і гаряче серце, що щиро і беззавітно любить Україну, любе все своє прошле і кохаєтця в ньому, як молодий парубок у своїй красуні-дівчині. Як добре спізнаєш його, то й ти його полубиш всім твоїм гарячим серцем. Об ньому можна те сказати, що сказано в Євангелії о Нафанайлі: "Се Израиль, в нем же лукавства нисть". Оце тобі все, що тобі треба задля "Складки".

Тепер от об чом тебе попрохаю: знайди ти мені, сделай Богу милость, первий № «Живой старины», 1896 г., де єсть стаття якогось Смирнова про запорожців в Анатолії, куди мені той № і пришли по моїй адресі. Або скажи, тобі вислали наложеним платежом. Пелеха⁶ якось ще улітку прислав мені листа з показанієм статті Смирнова в тій "Живой старине". Оце і все! 5-го числа я читаю "вступительную лекцию" в університеті на тему "Главнейшие моменты из истории запорожских козаков". Якби ти спитав у Пипіна⁷, чи не можливо б було її надрукувати в "Вест[нике] Евр[опы]" (на 1 печат. лист), звісно на умовах редакції⁸. Тут би дід Морд[овець], [...].

Твій Д.Яворницький.

ІЛ НАНУ. – Ф. – 72. – Од. зб. 146.

35. Лист до К.О.Білиловського 07.10.1896. Москва – Санкт-Петербург

Оце ж, голубе мій, посилаю тобі дві фотографії з пам'ятника Сірка. На одній фотографії і аз єсть, та тільки так, наче б я надів на себе храк. Паскудно виходе, – найпога-

нійш отой хвіст, що одстав од мого сюртука і стирчить наче у кучого. Теж погана хвирура і Гонтаревського¹, що стоїть у пам'ятника на другій фотографії: він взяв у руку сигару і через те усе діло спортив. Ти, як що хочеш надрукувати фотографію, зостав один тільки пейзаж без хвирури, і воно вийде бравійш, чим з такими особами, як ото я, або Гонтаревський. А проте, як хочеш, так і роби, тільки фотографію сохрани.

Щодо твого ворога, Григорова, то я ту гадюку давно знаю і давно вже хтів тебе застерегти од нього, та ніяк не випадало діло. Цей Григоров зробив мені якось, як ще жив в Петербурзі, у Василя Александровича Єнохіна, на Виборгській стороні, зробив мені, кажу, таку пакость, що у мене поліція перерила усі мої книжки – ти, Боже, бачиш, за що, – які зложені були в підпілі, під квартирою Єнохіна. З тих пір я спізнав, що той Григоров великий негодай і сукин син, якого треба берегтись, як огня. Одначе, як хочеш ти потягатись з ним, то бери собі Солодила², бо я до ноября місяця ніяк не можу виїхати із Москви до Петербурга. Оце тільки я сказав одну пробну лекцію про запорожців, як треба говорити (по уставу так!) і другу. Перша пройшла, як каже Фед. Євг. Корш³, добре; а як пройде друга (вона ж і послідня) – не знаю; а більш, мабуть, так вийде, що ні те, ні се. Факультет, бач, дав мені тему не зовсімто по моїм зубам: “Влияние династической польско-литовской унии на политический строй западно-русских земель, входящих в состав Великого княжества Литовского”. Віда та, що я ніколи не штудірував Литви і ні до кого мені тут обернутись. Хоч би ти як-небудь зайшов до Юрія Юр. Цвітковського⁴, або до Віл. Людов. Беренштама⁵ та поспитав у них про цю тему що-небудь. Може, вони, як старі преподавателі, більш ніж я, знають про це діло! Я вже багато дечого перечитав на цю тему, та тільки не знайду ніяк прямого одвіту, яке там у гаспіда було те вплианіє.

Щодо “охочекомонних козаків”, то тепер писать мені об їх – ей Богу ж! ніколи. Хай той генерал⁶ почекає до ноября, то, може, я й скажу йому що-небудь, а тепер одна Литва мені на умі та й годі!

Твій Дмитро Байда.

ІЛІ НАНУ. – Ф. 72. – Од. зб. 147.

36. Лист до К.О.Білиловського
06.11.1896. Москва – Санкт-Петербург

І так, голубчику мій, послідня моя лекція пройшла благополучно, і я тепер прийняв в число ученої братії Московського університету. Оце на днях збираюсь у Петроград, а поки що уклоняюсь низенько чесной громаді, що прислала мені телеграму і дуже дякую всім за пам'ять, що згадали бідолаху Байду¹ в московському ярмі.

Твій Д. Байда.

ІЛІ НАНУ. – Ф. 72. – Од. зб. 149.

37. Лист до К.О.Білиловського
08.05.1897. Москва – Санкт-Петербург

Оце, голубчику мій, числа 12, або 14 я виїзжаю із Москви сперше в Харьків, із Харькова заїду днів на три до своєї сліпої матері, і звідтіля прямо на Запорожє до сліпого кобзаря, Фоми Провори¹, у Богодар, на Ганчул. Із Богодара поїду на Кавказ, в Єсентуки, а із Єсентуків – в Херсонський уїзд копати кургани до генерала Синельнікова². Як розкопаю кургана у Синельнікова, в Апостоловом, то заїду на Чортомлицьку Січ, до Сірка; а од Сірка черкану у Полтавщину до Стеблин-Каменського³, у Передерієвку, де також розкопаю кургана, і після того уже у мене думки розкорячутця, [куди] мені їхати. Тепер я все дальше більше узнаю, що взявся не за своє діло, се б то бути професором університета, і всі мої думки на Україні: де б його і як би його остатись на Україні, чи в Полтаві, чи в Чернігові, чи в Житомирі, чи в Кишиньові, чи в Каменському-Подольському. Найбільш мені подобається Полтава, і тільки там я буду на виду у всіх і ні од кого не сховаюсь, мені ж хотілось би, щоб мене всі забули, і щоб я сидів би сам собі у куточку тихесенько і працював поетичні твори про запорожців, знаючи тільки одного простого чоловіка і жив би тільки з однією природою. Я тепер усе лаштуюсь з паном Тихомировим⁴, щоб продати йому всю мою книжку “По следам запорожцев”⁵ за 1500 карбованців і на них купить собі хатку на Україні. Тихомиров давав мені 800, а тепер дає 1000, та тільки дуже тяжке условія ставе, через те я з ним і не зладнаюсь ніяк. Що ти мені скажеш на мої думки? Напиши мені листа, та швиденько; напиши теж, як твое діло з Рагозіним. Я був би рад, наче за себе, як би ти чи так, чи он як устроївсь на службі. Напиши, спасибі тобі, твій погляд на мій “очерк”, надрукований в журналі “Детское чтение” (май, цього ж таки року) “Три нежи-

данные встречи”⁶. Може що недобре – скажи, і я перероблю, як буду лагодить усю книжку. Тепер я оце вже все виудив із московських архівів, що тільки належало до запорожців. Шкода тільки те, що я кріпко простудивсь в архіві штаба (Лефортов дворець), бо там страшна сирість, і я оце скільки день так мучусь від лихорадки. Поки доберусь до того архіва, то зроблюсь увесь мокрий, а там засяду – від сирості дрожу.

Д.Яворницькій.

ІЛ НАНУ. – Ф. 72. – Од. зб. 153.

38. Лист до К.О.Білиловського
24.02.1898. Москва – Санкт-Петербург

Любий мій Кесарю!

Був оце я на днях у Фед. Євг. Корша¹ і прочитав йому по чорновим аркушам “Максима Вітряка”². Корш прямо таки зацікавив од мого “Вітряка” і сказав мені таке, що будь-то він баче нову зорю в українській літературі...

Я знаю, що старий Корш і дуже люб’язний, і дуже палкий чоловік, а все ж таки, слухаючи його, я хотів би довести до кінця “Вітряка” і уже цілком надрукувати його. Для того, може б, ти мені, якщо твоя ласка, прислав назад рукопис, і я б де виправив, а де б прибавив, і тим би уже і вислав тобі її. Що ти на це скажеш? Тепер я хоч все ж таки і хвораю, а потроху уже дещо шкрябаю. Тільки, голубе мій, писати рецензію на “Богд. Хмельницького” Старицького³ – нікогда мені. Праця Старицького гарна, [так...] гарна, а тільки який з мене критик? Я, братику, і свого не відбороню від лихих ворогів, а то ще б чуже боронить? Краще я вже потихеньку та потихеньку буду кінчать свого «Вітряка».

Той же Корш дуже прийняв до серця моє горе через те, що мою дисертацію не прийняли в Казані. Він мені виявив усі інтриги, які велись супроти мене і назвав мене усіх моїх ворогів. Тепер він от що каже: їде він до Петербурга за присідателя в екзаменац. комісію і з тим, що хоче мене провести у Петербурзькому університеті. Тільки це «саме найсекретне incognito». Він у мене на це спитав дозволення, і я здався на його розум. Хай що хоче, те й робе, а мені, істинну правду тобі сказати, тепер аж байдужесенько, чи мені дадуть магістра, чи не дадуть. Байдуже мені й те, що мене тепер мої студенти кожний раз провожують із аудиторії з палкими аплодисментами. Колись це мені за радощі було, а тепер... бай-ду-же-сенько.

Слухай сюди, друже мій єдиний: якщо тобі доведеться друкувати мого “Вітряка”, то я тебе прошу не перемінйай мене правописаніє і друкувати так, як я пишу, а не так, як пишеш ти; ти пишеш: “воно діється”, я пишу “воно діється”; ти пишеш: “треба довідатсья”, я пишу: “треба довідатьця”. Так, як я пишу, писав Квітка⁴, писав і Шевченко⁵, пише і Щоголев⁶, так на що ж його вигадувать новину? Я тебе прошу не перемінйай мене у цім, або ти мене так уразиш, що мені гидка і праця моя стане. Така у мене уже натура.

Твій Д.Яворницькій.

ІЛ НАНУ. – Ф. 72. – Од.зб. 164.

39. Лист до К.О.Білиловського
22.02.1906. Санкт-Петербург – Катеринослав

Друже мій єдиний Кесарю!

Ти, певно, уже одібрав рукопис моєї повісті “За чужий гріх” і устрахнувся, убачивши перед собою величезну книгу. Не лякайся, голубе мій, а візьми в руки, сядь та й прочитай з початку і до кінця, а тоді швиденько й напиши мені, чи путящий оце у мене твір, чи непутящий і чи слід його друкувати, чи зовсім не слід. А проте, як би воно там не було, а знай, що у мене дубліката нема, і коли згубитьця у тебе рукопис, то ото йому і кінець. Знов написати я не здолаю, бо почуваю себе дуже хворим, і якби ти мене убачив оце зараз, то вбачив би тільки мою тіль, а не живу людину. Через те я тебе і прошу – сядь та вичитай за п’ять, за шість день, а тоді й надішли назад, з твоїм правдивим і щирим словом.

Ти сам здорово знаєш, що я тобі вірю, як богові, бо тобі дано і талант критика, і талант поета, і талант філософа, і талант ученого чоловіка. І те ти знаєш, що я через тебе ж таки в останні роки почав писати повісті, залишивши історичні праці. Я вірю, що у тебе і справді нема вільного часу. Але коли ж у тебе була вільна година? Краще було б, як би я сам тобі вичитав, так як же його це зробить, коли тепер приїхати мені сто верстов та й то тяжко. Слабий я, братику, дуже слабий став. Руки, ноги, голова, живіт – усе не хоче мені служити і все так і тягне мене до ліжка, до канапи, до подушки. Часто так тяжко, що

взяв би згорнув руки та й усе... Ось і тепер вожу пером по листку, а голова сама від себе так і хилитця до столу. Лихо моє ще і в тому, що нема тутечки жодної людини, щоб прийшла та розважила мою тугу та розвіяла мої тяжкі думи.

Не судилось мені бачити тебе в Катеринославі, а це було б велике і певне благо для мене. Зосталось тільки удовольнятись твоїми листами, яких я жду, як манни з неба.

Твій і душею, і серцем Д. Эварницькій.

ІЛ НАНУ. — Ф. 72. — Од. зб. 174.

40. Лист до К.О.Білиловського
19.03.1906. Катеринослав — Санкт-Петербург

Ото ж мені, голубчику мій рідний, і хотілось, щоб ти вичитав мій твір і сказав мені правду, щирю правду, що з мого твору вийшло. Але як почув я, що тобі треба їхати аж до Петрозаводська та ще як вичитав я власними очима твого листа, де ти пишеш, що тобі дуже ніколи і що ти стомлений до кінця своєю персональною працею, то це і примусило мене швидко написати тобі, щоб передав ти мого рукописа куму Петрові¹ та добродію Стебницькому². Мені велика шкода, що тобі ніяк не можна вичитати моєї повісті до кінця.

Що усіх українських критиків я лічно, окрім тебе, не знаю нікого, хто б найкраще видів усі мої нестатки і сказав, чи варт, чи не варт мені друкувати мою повість такечки, як вона у мене написана. Тепер що ж виходе? Тобі ж як не можна її вичитати, мені ж не можна її засилати до Петрозаводська. Нехай вичита її Петро Януарович Стебницький і напише мені зразу після Великодня, 10 числа квітня. Як же що і йому нема часу читати чужу нісенітницю, то скажи йому, будь ласка, хай і не турбуєтця починати, а зразу висилає мені до Катеринославу. Одібравши рукопис, я уже більше нікому його не пошлю, а положу в шухляду та й нехай він лежить в ній до щасливого часу, коли я або видам його в світ, або ж спавлю в грубі. Почав був я ще одну повість "Поміж панами"³, де хотів вивести усіх українських панів, яких я знаю особисто, та впевнившись, що у мене і тутечки нема талану ані крапельки, покинув писати і вже півроку не торкаюсь і руками до паперу. Ніщо мене не веселить і ніщо не тягне до праці. Я хожу як неживий, і зовсім ховаюсь од людей. Якби були гроші, ударився б в далеку мандрівку, то може б розважив свою тугу. Та шкода грошей у мене, окрім довгу банкового, нічого нема, і я навіть не можу виїхати далі губерниць своєї губернії на земських дарових конях.

От так, друже мій. Гірко тобі, не солодко й мені. У тебе є хоч віра в себе, охота до праці; у мене нема нічого того.

Твій Д.Эварницькій.

ІЛ НАНУ. — Ф. 72. — Од. зб. 175.

41. Лист до К.О.Білиловського
06.08.1918. Катеринослав — Феодосія

Любий і дорогий друже!

Як ти там у Бога проживаєш в своїй Феодосії? Що поробляєш¹ і як себе почуваш? Чим можеш похвалитись і чим поскаржитись? Хотів би тебе побачити і поговорити по щирості, одвести свою душу, так де ж тебе узяти і як тебе побачити? Ні часу, ні способу вібратись з дому. Оце усе читав лекції по-українськи аж чотирьом курсам, а швидко розпочну читати в місцевому університеті, куди мене вибрали професором по кафедрі історії місцевого краю і Запорожжя.

Трохи запізно вибрали, та уже нічого робити, треба читати, бо люду ученого на нашій Україні дуже мало, та й ті, які єсть, більш лаютьця та гризутьця, а не читають лекції. Читав би я залюбки навіть на два фронти, в Катеринославі і в Полтаві, куди мене теж тягнуть, та ото горе моє, що я бачу тільки одним оком, [...] у мене дуже укліає. Приходигця більш брати не очима, а пам'ят'ю. Думаю, що якби ти показавсь чи в Катеринославі, чи в Полтаві, то і тобі б дарували право професора і дали б яку-небудь кафедру по медичинській [...]. Так ти ж засів в агарянській землі, як на горі, і ніде не яляєш своїх очей на Вкраїні.

Од щирого серця вітаю тебе і всю твою сем'ю.

Душею і серцем твій Д.Яворницький.

ІЛ НАНУ. — Ф. 72. — Од. зб. 176.

42. Лист до Д.І.Багалія¹
01.09.1888. Санкт-Петербург – Харків

Только теперь я, многоуважаемый Дмитрий Иванович, убедился в полной моей неспособности к науке! В самом деле, работал почти восемь лет над своим «Запорожьем»² и теперь за это самое «Запорожье» Антонович³ меня бранит, Лазаревский⁴ костит, а Вы ругаетесь. Принимаю это не только без всякого озлобления с моей стороны, но даже с полным уважением ко всем моим критикам.

Да, прочитав все свои работы, я убедился, что едва ли я могу принести какую-либо пользу своему краю на поприще науки. Думаю, что теперь ещё вовремя остановиться и сложить с себя звание «учёный». Пусть занимаются наукой люди способные к ней, а не профаны, подобные мне. Каюсь, что я не пришёл к такому сознанию раньше немногими годами. Потрачено много времени, сил и средств, а к чему? К тому, чтобы после всего этого сказать самому себе: «Нет, друг, это совсем не твоё дело!!!» И так, Дмитрий Иванович, благодарю Вас за Ваш чистосердечный отзыв о всех моих работах; Вы справедливо осудили их, сделав для меня ясным то, что у меня только неясно, хотя и давно, бредило в голове.

С полным почтением пребываю к Вам, Д.Эварницкий.

ІР НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 46389.

43. Лист до Д.І.Багалія
Санкт-Петербург – Харків

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

Вам, конечно, известно имя педагога и директора частной гимназии, Як. Гр. Гуревича¹; небезызвестно, без сомнения, и то, что г. Гуревич предпринял издание нового журнала «Русская школа». Вот этот самый г. Гуревич обращается к Вам через моё посредство с предложением такого сорта: не возьмете ли Вы на себя труд написать разбор и с научной точки зрения оценить все ходячие учебники по русской истории, каковы – учебники Иловайского², Соловьёва³, Рождественского⁴, [...] и некоторые другие, для напечатания в журнале «Русской школы». Гонорар за печатный лист – 50 рублей; деньги могут быть высланы даже теперь.

Вместе с этим, тот же Я.Г.Гуревич просил Вас узнать, к кому можно обратиться за разрешением напечатать разбор учебников по всеобщей истории профессора М.Н.Петрова, приложенный в одном из его курсов древней истории, читанной студентам Харьковского университета.

Ответом поспешите, непременно до 15 числа настоящего месяца.

Адрес: СПб., Сергиевская ул., д. 31, кв. 18. Дм. Ив. Эварницкому.

ІЛ НАНУ. – Ф. 37. – Од. зб. 262.

44. Лист до Д.І.Багалія
27.01.1892. Харків – Харків

Достоюноуважаемый Дмитрий Иванович!

Не могу не высказать Вам того, что лежит у меня на душе. Я пришел к Вам, как к человеку, которого я привык всегда считать, безусловно, честным и несомненно талантливым; не думал я искать у Вас диплома на звание учёного или неучёного человека, – мне этого и не надо. Между тем Вы тот же час предъявили Ваши строгие требования к моему труду¹, ещё и не видевшему света, и уже заранее объявили его ниже научной ценности. Скажите, к чему мне Ваши наставления? Я пишу так, как умею и как могу; свою несостоятельность как учёного давно знаю, в особенности же убедился в том за последние два года. Теперь, если я и выпускаю первый том «Истории», то это дань прошлому, будущее же от меня не увидит ни одной строчки, так как за первым томом я ставлю точку с серьёзнейшим намерением никогда не возвращаться к моим некогда любимейшим, но теперь опротивевшим занятиям. По всему этому всякие наставления меня только раздражают и вызывают на резкость, какую я позволил себе, против всякого с моей стороны желания, и в отношении Вас, в чём искренне и чистосердечно приношу Вам моё извинение.

Примите уверение в полном уважении к Вам Вашего усердного почитателя Д.Эварницкого.
Рождественская ул., д. №10, квар. проф. Попова.

27.1.1892.

ІЛ НАНУ. – Ф. 37. – Од. зб. 263.

45. Лист до Д.І.Багалія
14.05.1923. Катеринослав – Харків

Високоповажний і дорогий Дмитро Івановичу!

Гаряче прошу Вас прийняти під Ваше могутнє крило подавця цього листа, секретаря Катеринославського губернського архівного правління, Івана Глібовича Чернявського. Це людина розумна, працьовита і в нашій архівній справі незамінна. Він працює не то що за двох, а прямо таки за десятеро чоловік. Додайте йому духу, розкрийте перед ним широкі шляхи, по яких нам треба йти далі в нашій тяжкій праці, напутіть нас, як нам вийти із важкого становища в грошовій справі. У Вас багато знання, у Вас багато енергії, коло Вас сильні люде, то ми і звертаємось до Вас з проханням підтримати нас в скрутну для нас і лиху годину. Які ж наші нужди, які вагання і які хотіння, про все те Вам докладно доведе Іван Глібович Чернявський.

Дуже хотілось би знати, як Ваше здоровля, що Ви тепер друкуєте і де в Бога вітають Ваші мислоньки. Всією душею Ваш Д. Яворницький.

14.V.1923.

ІР НБУВ. – Ф. 1. – Од. зб. 46390.

46. Лист до Д.І.Багалія
22.06.1924. Катеринослав – Харків

Не думайте, високоповажний і дорогий Дмитро Івановичу, що ми, не подаючи Вам так довго про себе ніякої звістки, нічого тут не робимо. Навпаки того: ми остільки натягли до себе архівного матеріялу, що через нього і пролізти в помешкання ледве-ледве можна. Працюють у мене добре Василь Олексійович Греків¹, Хведір Григорович Глазунов², обидва з вищою освітою; єсть ще і третій працьовник, Трохим Миколаєвич Романченко³, гарний, дуже гарний працьовник, та на жаль великий, хворий на сухотку. На цих трьох я не можу жалітись Вам. Заношу скаргу тільки на секретаря нашого Івана Глібовича Чернявського: ми всі щоразу нагадуємо про відчит до центру: “Та ось я зберу увесь матеріял, ось я...” Так збирався він, усе збиравсь, аж поки Ви не надіслали нам Вашої ноти. В канцелярських справах Чернявський дуже млява людина: тутечки з ним одна морока та й годі. Я дуже б хотів, що б із Главарху написано було до нашого губарху – усунути од секретарства Івана Чернявського, а замість нього виставити другого чоловіка. Тоді б Ви усім нам розв’язали руки і більше б ніколи не нагадували про відчити до Главарху. Тим більш, що у Вас якраз єсть тепер і певна рація.

Опріч того, що тут нам завдає добродій Чернявський, ми страждаємо дуже ще і од безгрішша та байдужісти місцевого начальства до нашої архівної справи. Два наші помешкання стоять без вікон, канцелярія без того, чим пишуть, ні печей, ні меблів – нічого такого ми не бачемо. За все піврічча теперішнього року ми виканючили для перевозки матеріялу усього навсього 35 карбованців, і якби я не витягав для того із власної кишені грошей, то в наших архівних помешканнях вільно літали б горобці та вільно б мостили на пустих полках свої гнізда. Крізь щілини дрогу, яким я [...] за свій кошт, заплутав вікна в архівних будинках, приютські діти тягають довгими залізними крючками архівні “діла” і збувають їх на базарі. Ми просимо, молимо наше начальство захистити нас в наших бідах, та даремні усі наші благання...

Більш за всіх страждаю я, бачучи як гине уся наша архівна справа. Я гаряче подякував би Вам, дорогий Дмитро Івановичу, коли б Ви, замість мене, призначили головою нашого губарху Вас. Олекс. Грекова, а мене зовсім би усунули згідно моєму прохання.

Я хотів би з Вами дрібно поговорити про все, що у мене накипіло в моїй хворій душі, та для того треба б було мені приїхати персонально до Харкова, а втім я не знаю, чи знайду я Вас зараз у місті, чи ні. Я міг би, з Вашого благословення, і лекцію вичитати в Харкові “По руїнах Запоріжжя” з тіневими картинами, та не знаю, чи буде тая моя лекція у моду в наші теперешні часи...

Було б ще краще, як би Ви й сами приїхали до нас та подивились на нашу справу. Ви знаєте, де я живу, і я б дуже був радий обняти Вас в мойому будинкові і помістити Вас в башті, звідкіль і Дніпро, і степ, і Самара річка – усі перед Вами на долоні будуть.

На цьому слові бувайте ж, дорогий Дмитро Івановичу, здорові та веселі, живіть довго і щасливо на велику користь нашої рідної неньки України.

З щирою і правдивою до Вас повагою Д.Яворницький.

22.VI.1924.

ІЛ НАНУ. – Ф. 37. – Од. зб. 264.

**47. Лист до Д.І.Багалія
26.04.1926. Катеринослав – Харків**

Од щирого серця дякую Вам, високошановний і дорогий Дмитро Івановичу, за Ваші книжки, які надіслали мені персонально і до книгозбірні краєвого музею в Катеринославі. Багато Ви зробили для Харківщини і взагалі для всієї України, і ім'я Ваше буде жити во віки і віки. Працюйте й надалі, і все те буде на велику користь нашої дорогої і рідної України. Працюйте, поки володаєте рукою, поки в Вас жива душа і б'ється щире українське серце!

Знаю, що задумали видавати журнал архівної справи¹. Знаю, що до Вашого журналу надіслав свою статтю наш В.О.Греків², яку він склав на основі нового архівного матеріалу, який він буцим-то одкопав недавнечко в наших архівах про бунт в Запорозьській Січі 1768 року³. На це я Вам скажу лише одно: той матеріал, з яким носився і зараз носитця В.О.Греків, увесь цілком надрукований в роботі мого брата у других (двоюрідного брата), студента Київського ун-ту Н.Н.Терновського⁴ під назвою "К истории Запорозьского края", Катеринослав, 1904. Виходе так, що Греків "одкрив" те, що давно вже "одкрито" Терновським.

Коли хочете познайомитися з тією роботою, то я на деякий час можу вислати названу роботу Терновського, і самі побачите, чого коштує стаття В.О.Грекова. Я пишу Вам про це для того, щоб Ви не печатали того, що вже давно напечатано.

З правдивою і щирою [до] Вас повагою Д.Яворницький.
26.IV.1926.

За Ваші книжки ще раз Вам дякую.
ІЛ НАНУ. – Ф. 37. – Од. зб. 265.

**48. Лист до Д.І.Багалія
06.07.1929. Дніпропетровськ – Харків**

Од щирого серця дякую Вам, дорогий і високошановний Дмитро Івановичу, за Вашу ласку та прихильність до мене! Поки мого віку не забуду того, що Ви зробили для мене¹.

Всією душею Ваш Д.Яворницький.
6.VII.1929.
ІЛ НАНУ. – Ф. 37. – Од. зб. 266.

**49. Лист до М.Ф.Сумцова¹
28.09.1907. Катеринослав – Харків**

Екатеринослав,
1907, IX, 28,
Дворцовая пл., д.6.

С удовольствием посылаю Вам, дорогой Николай Фёдорович, мою монографию о кошовом атамане Иване Дмитриевиче Сирке², уроженце с. Мерёфы Харьковской губернии³. В замен этого усерднейше прошу Вас написать две-три строчки о новом моём творе «За чужий грѣх»⁴ в харьковской газете и в нашу екатеринославскую «Русскую правду»⁵, редактируемую Иван[ом] Вас[ильевичем] Тищенко. Я хлопочу единственно о ходе книги. Напечатание её стоит мне 1008 рублей, а ход на подобные книги без политической тенденции последнего пошиба слишком слаб. С моей стороны выступать с таким твором – мужество.

Всей душой Ваш Д.Эварницький.
ЦДІА України. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од.зб. 1296.

**50. Лист до М.Ф.Сумцова
05.10.1911. Катеринослав – Харків**

Низенько уклоняюсь вельмишановному і навіки незабутньому Миколі Хведоровичу і доручаю йому мойго кобзаря-вихованця Грицька Кожушка¹. Дуже прошу вислухати його і одкрити йому шлях у рідному Харкові.

Усією душею і серцем Д.Яворницький.
ЦДІА України. – Ф. 2052. – Оп.1. – Од.зб. 1297.

**51. Лист до М.Ф.Сумцова
25.11.1913. Катеринослав – Харків**

Дорогий і любий мій Миколо Федоровичу!

От щирого серця дякую Вам за Ваше привітання в день мойого ювілею¹, а також і за Вашу статтю про мене в газеті "Южный край"². Промова дійшла "До мойого серця і зогріла його". Дуже хотілось би міні обняти Вас у той день, коли вітали мене мої катеринославські дру-

зі, але я мусив удовольнятися Вашим щирим словом до мене. Якщо Ви друкуватимете про мене статтю в Вашому "Вістнику", то зробіть у ній маленьку поправку – дід і прадід мої були дво-ряне і писали себе "Яворницькими", – ото ж і хугір мені достався в Зміївському повіті коло Гомольти "Яворницький", а батько мій був діакonom у селі Сонцівці, Харківського повіту.

Ще раз од усього серця дякую Вам за Ваше гаряче до мене слово і бажаю усього найкращого, чого і самі собі бажаєте. Не пишу Вам дуже багато, бо бачу після операції так погано³, що ледве соваю перо по цьому паперу. Усім серцем Ваш Д.Еварницький.

Я б дуже хотів мати в музеї Поля Ваш журнал "Вістник історико-філологічний", з 1909 gratis, якщо можна; а якщо не можна gratis, то за гроші.

ЦДІА України. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од. зб. – 98.

52. Лист до М.Ф.Сумцова
03.02.1914. Харків – Катеринослав

Вітаючи Вас од щирого серця, доручаю Вам, вельмишановний Миколо Федоровичу, оцього кобзаря Степана Пасюгу (Пасюга)¹.

З щирою і правдивою до Вас повагою Д.Яворницький.

ЦДІА України. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од.зб. – 99.

53. Лист до М.Ф.Сумцова
05.12.1914. Харків – Катеринослав

Вельмишановний і дорогий Миколо Федоровичу!

Будь ласка, напишіть мені, скільки вийшло усіх томів "Харківського збірника" (Літературно-научне приложение к Харьковскому календарю). У мене єсть тільки десять випусків, а хотілось би мати усі, скільки їх надруковано. В тих "Збірниках" дуже багато цікавого етнографічного матеріалу, із якого я вибираю окремі слова для українського словника. Поки що у мене зібрано із живих уст і ріжних книжок 6700 слів, таких, яких немає в "Українському словнику" Грінченка¹. Передивляючи джерела, якими користувався добродій Грінченко для "Словника" я убачив, що він зовсім обминув деякі видання, показані в Вашій книзі "Малюнки з життя українського народнього слова" (1910 р.).

Дуже трудно добути увесь той матеріал, який показали Ви у Вашій книзі, а проте усе ж хотілось би його чи так, чи інак, передивитись. Чи не стали б Ви, спасибі Вам, якнебудь мені на допомозі? Деякі з книжок я міг би купити, а деякі переглядіти і назад повернути.

До речі, сказати, в Вашій книзі ніде не згадано про дванадцять книжок чорноморських пісень з нотами добродія Бігдая², які він видав про кош Чорноморського війська. Треба було б Вам теж згадати між інчими працями і про мої "Запорожжя"³ та "По следам запорожцев"⁴, де маюцца народні перекази про чортів, а у Вас же є окремий виділ в книжці: "Чорти, відьми і тощо".

З щирою і правдивою до Вас повагою Д.Яворницький.

ЦДІА України. – Ф. 2052. – Оп. 1. – Од.зб. 1400.

54. Лист до Б.Д.Грінченка¹
14.09.1900. Москва – Чернігів

Зарядье, Кривой пер., д. Бахрушина².

Вельми поважний Борис Дмитрович!

Вичитав я Ваш збірник "Хвиля за хвилею"³ і по щирій правді Вам скажу, що це дуже ладна штука. Із Ваших творів мені найбільше прийшлась до душі "Смерть отаманова"⁴. Це високо поетичний вірш, і я його вивчу на пам'ять, як виучую я Шевченка, Щоголева і других наших талановитих поетів. Якщо Ви будете лаштувати новий який збірник, то я радий буду і від себе дещо укинути туди, або з прози, або з поезії.

А тепереньки низенько Вам уклоняюсь і вітаю Вас найщирим вітанням.

Д.Еварницький (Д.Яворницький).

ІР НБУВ. – Ф. III. – Од. зб. 40206.

55. Лист до Б.Д.Грінченка
19.01.1901. Москва – Чернігів

Зарядье, Кривой пер., д. Бахрушина.

Вельми поважний Борис Дмитрович!

15-го числа цього місяця я звернувся з Кубані в Москву, а 16-го написав в Варшаву до генерала А.Я.Талія¹, просячи милості у нього перед гаспидом Андрієвським² за Вас і за Вашу дружину. Але генерал Таль і на сей день не подає од себе ніякої звістки; то може

так, що й овсі не подасть, якщо дізна, яку колотгнечу підняла проти Андрієвського, товариша Талю, наша граф[иня] Уварова³ через заборону Андрієвським моєї лекції в Чернігові. Як тільки я з'явивсь до Москви і прийшов у Археологічне засідання, так тутечки графиня зразу до мене з питанням, як, що і за віщо? Я все розказав, як було, і графиня звеліла те все записати у протокол і прохати у Андрієвського "офіційного роз'яснення", яку він власть мав забороняти читати те, що дозволили аж два міністри. Так ось бачите, тепер не до того, щоб писати Талю і через Талю прохати Андрієвського дати Вам посаду в музеї Тарновського⁴. Краще буде, як Ви самі усе докладно напишите графині Прасковії Сергієвній Уваровій (Москва, Леонтьевській пер., собств. дом) про те, які капості робе в Чернігові Андрієвський усім нашим бідолашним землякам і як він лютує над Вами і не дає Вам дихати. Я оце [...] розкажу Уваровій про Вашу безщасну справу в Чернігові і, може, з цього скоріше користь задля Вас буде, ніж з того, як знов писати Талю.

А проте, якщо хочете, то я знов напишу йому, пам'ятаючи слово Боже, що хто стука, тому відчиняють, і хто просе, тому дають. Завтра, 20-го числа, у неділю, піду я до гр. Уваровій, і що вона мені скаже, про те напишу Вам.

Щиро прихильний до Вас і Вашої дружини Д.Еварницький.

ІР НБУВ. – Ф. III. – Од. зб. 40204.

56. Лист до Б.Д.Грінченка
23.10.1901. Москва – Київ

Книжки Ваші і листа, шановний Борисе Дмитровичу, я одібрав і дуже дякую Вам за них. Відбитків "Русская мысль"¹ не дає, через що вислати Вам мою Гайдамаччину я не можу².

Відбитки "Долі"³ маю і не загаюсь Вам надіслати. Про Ваше оповідання "Письмо" побалакаю з Вуколом Михайловичем Лавровим⁴ і з Віктором Олександровичем Гольцевим⁵. До сього часу вони слухались мене, і я раз-по-раз прохав їх за Кониського⁶ і його праці, які вони і друкували в "Русской мысли".

Сам я тепер потроху та помаленьку шкрябаю оповідання "За чужий гріх"⁷, те, що почав писати ще торік. Улітку я зовсім нічого не писав, бо почував себе не зовсім добре. А щоб часу не гаяти, я узявсь одному пану⁸ копати могили задля його колекції древностей, і він мені заплатив 300 карбованців. Ті 300 карбованців я зразу вислав у город Владимир-на-Клязьмі, де, як Ви знаєте, друкує "Источники для истории запорож[ских] козаков"⁹. Надрукував уже 95 аркушів та ще, мабуть, буде близько 45 аркушів. Он куди грошиків дай та подай!

У цей рік Москва мені страшенно нудна стала, і якби мене гаспид виніс з неї куди-небудь у Запорожжє, у хуторець, коло дніпрових порогів, то я був би найщасливим у світі чоловіком. Там би я робив те, що хочетця робити, а не те, що треба "офіційно". Іноді, чуєте, і рота не хочетця розкривати, а тутечки іди та читай лекцію... Ненавижу я це діло, так хто його зна й як! Так нікуди ж податись, нічим же у світі і жити. Якби за нашу українську працю так хоч би мало платили, то хоч на хліб заробити, сидючи десь на хуторі, так коли ж у нас скрізь одні злидні. Ото ж і виходе: сиди в Москві та вчи на свою голову кацапську молодяж. От так, голубе, і Вам погаю тай мені не солодко.

Ходіть же здорові!

Душею Ваш Д.Яворницький.

ІР НБУВ. – Ф. III. – Од. зб. 40201.

57. Лист до Б.Д.Грінченка
24.08.1902. с. Веселе Олександрівського пов. Катеринославської губ. – Київ

Вельми поважний Борисе Дмитровичу!

Оце тільки сьогодні я одібрав от пана Малинки¹ мої лексичні матеріали та тепер і не знаю, як мені бути з Вами. Ви писали мені, щоб я, якомога, швидко вислав Вам їх; а як тепер пройшло після того уже більш місяця, то, мабуть, тепер уже пізно буде. Як же що не пізно, то черкніть мені зараз же, і я поспішусь Вам вислати їх, але з такою установою: кожне слово, яке Ви візьмете із могого словника, Ви помітите: "Из словаря Д.Э." Далі, зараз же, як тільки Ви візьмете усі слова, яких у Вас не буде, Ви вернете увесь мій словничок, цілком, себто 1500 слів. Я боюсь, як би він не згаснув як-небудь, а це буде задля мене велика утрата, бо дупліката словнику у мене нема.

Оце Вам і вся установка. Щодо мого оповідання "За чужий гріх"², то я його останні часи зовсім покинув: ніяк воно мені не подобається. Дедалі – я все більше і більше бачу, що у мене ані на що немає хисту, і хисту і кебети. А ще після того, як я вичитав рецен-

зію на мій твір С.Р. в "Русских ведомостях", я зовсім упевнився, що у мене ані крихти немає талану літерата. Через те і не має охоти братись за оповідання та кінчати його.

Оце Вам і все.

Ходіть здорові та щасливі. Д.Еварницький.

До п'ятого вересня адреса:

г. Александровск, Екатеринослав. губ., контора графа Канкрин³, мені.

Після 5-го вересня: ст. Камишно, Полтавск. губ., Миргородск. уезда, мені.

ІР НБУВ. – Ф. III. – Од. зб. 40200.

58. Лист до Б.Д.Грінченка
03.09.1902. Веселе Таврійської губ. – Київ

1902, IX, 3,

с. Веселое Таврич. губ.

Вельмиповажний Борисе Дмитровичу!

Оце ж Вам посилаю 1515 слів українських і щиро прошу Вас зараз же, не [...], і вернути їх мені назад, як тільки Ви ними скористуетесь. А як будете брати яке слово, то пишть ще і цілу фразу, яка звичайно написана у мене нижче кожного слова.

Я буду з великою жагою ждати, поки вийде Ваш словник¹. Я знаю, що Ви добрий працюючий і діло зробите, а це мене і веселить. Як би так нам сотворити такого українського словника, як ото сотворив Даль² російського. Був колись-то в Катеринославщині добрий діяч по цьому, Григор[ій] Антон[ович] Залюбовський³. Він виїздив, як слідчий, усю губернію і скрізь, де йому траплялось, записував українські слова. Нарешті, він зробився членом суда в Катеринославі і тамечки умер. Свій лексичний матеріал він для чогось-то доручив слідчому Майдачевському, що живе в "Александровске". І тепер цей, анахтемський Майдачевський, уже кілька років, і сам не друкує і другим не дає друкувати того коштовного матеріалу⁴. Кілька разів обіцав мені дати, та так і не дав, проклятий чоловік. Напишіть Ви йому, може, таки хоч Ви видряпаєте. Така уредна подлюка! Він був колись-то мировим у "Новомосковске", а тепер живе в "Александровске". То Ви напишіть Якову Павловичу Новицькому⁵ (власний дом), нехай він, од Вас, піде до того гаспіда та усовістить його. А Ви скажіть, що на Новицького "взірає" увесь Київ.

З усією душею Ваш Д.Еварницький.

Пишіть: Камишно, Миргородск. у. Петру Алексеев. Малинке для передачі Д.И.Э.

ІР НБУВ. – Ф. III. – Од. зб. 40199.

59. Лист до Б.Д.Грінченка
27.04.1903. Катеринослав – Київ

Екатеринослав

Новодворянская ул.,

д. Вильчура, квар. Синявского

1903, IV, 27.

Вельми поважний Борисе Дмитровичу!

Ви, певне, знаєте, що в 1905 році буде з'їзд археологічний в Катеринославі¹, в самому серці Запорожжа. Знаєте, певне, і те, що Екатеринослав у цім ділі не може обійтись без мене, а я не можу обійтись без допомоги од земляків. За цією допомогою я звертаюсь і до Вас. Я от екатеринославського земства прошу Вас щиро і гаряче узяти на себе з'організувати етнографічний виділ, для чого Вам треба приїхати на чотири місяці в Катеринослав і взяти за це 75, або ж і всі 100 карбованців та місяць плати, та й не на одно, а аж на три літа. Якщо Ви згоджуєтесь на це², то зараз же стукніть мені телеграму по тій адресі, що у мене написана, та й зараз же, якщо можна, приїздіть до мене в Катеринослав, прямо в дом Вильчура, квартири директора Коммерческого училища Синявського³.

Якби Ви тільки приїхали, то ми б тутечки добре б діло зробили та й дещо поговорили б про інші справи – і лексичні і літературні. Я оце скінчив уже свою повість "За чужий гріх", але ніяк не наважусь оддавати її до друку.

Усією душею Ваш Д.Еварницький.

Вашій пані⁴ низенько уклоняюсь.

ІР НБУВ. – Ф. III. – Од. зб. 40196.

60. Лист до Б.Д.Грінченка
10.11.1903. хут. Будаківка – Київ

Вельмиповажний добродію Борисе Дмитровичу!

Я думаю, що Ви уже скористувались моїм лексичним матеріалом, який я Вам послав більш року тому назад, і тепер вернете його мені назад. Будь ласка, надішліть його по адресу: “Камышно, Полтавской губ[ернии], Миргор[одского] у[езда], Петру Алексевичу Малинко для передачи Д.И.Э[варницкому]”.

Він мені потрібний і для того, щоб частіш у нього заглядати, і для того, щоб до нього нові слова прикладати, яких у мене уже чимало зібралось. Та, може, біля того матеріалу, який тепер Ви постягали до себе, мій уже і ніщо є. А особливо, як ото той матеріал, що його зібрав небіжчик Григорій Антонович Залюбовський¹.

Чи так, чи інак, а я дуже подякую Вам, коли вишлете усі мої листочки та ще до того і напишете, як посовуєтця Ваша праця коло українського словника. Хотів би я також знати і те, де у Бога Ваші мисленькі літають і чи не пишете Ви чого новенького після останнього оповідання, яке друкували у “Київ[ській] старині”².

Я оце зовсім скінчив оповідання “За чужий гріх” і тепер доручив переписати його тутеньки одному хлопцеві. Тільки хлопець цей пише нешвидко і має скінчити його геть в кінці груденя місяця. Воно, бачте, наліхо мені, вийшло дуже велике: аж 855 сторін[ок]. Написав я ще й друге, маленьке, оповідання “Христок в серці чоловіка”³. І це вже зовсім готове, тільки треба теж переписати. А оце, – звичайно Ви уже знаєте, – я надрукував два томи “Источники для истории за[порожских] козаков”⁴, які мені коштують не менше, як 3¹/₂ тисячі карбованців, окрім очей, поясниці та безсонних ночей. А тепер уже не знаю, за що і братись: “ум розкарячивсь”. Думка є, щоб написати оповідання про наше українське панство⁵; думка, щоб і скінчити “Історію запорозьких козаків” (4-й том)⁶. Та ще ж думка, щоб і накопатись досить могил у перейдуче літо задля того українського збіговища (я кажу, українського, а не археологічного), яке буде в 1905 році в Єкатеринославі.

Може, добрі люди порадять мені, за що краще мені узятись; а поки що, щиро вітаю Вас і низенько уклоняюсь Вашій пані і Вашій доні.

Усією душею Ваш Д.Яворницькій.

ІР НБУВ. – Ф. III. – Од. зб. 40193.

61. Лист до В.Л.Левицького¹
01.06.1892. Ташкент – Станіславів

Шановний добродію!

Вибачайте, що так довго не послав Вам моєї “Історії запорозьких козаков”². Шкода, бачте, та, що мене заслали аж у Туркестан (Середню Азію) задля археологічних розкопок³. Тепер я у Ташкенті, де отримав і Ваш лист до мене, од 16 мая. Ви питаєте мене, чи єсть ще яка робота по історії Запорозька, окрім моєї. На це скажу Вам, що така робота є і зветця вона “Історія Нової Сечи” Скальковського⁴. Але ж вона міні дуже не нравитця, бо автор її не любив запорозців⁵ і підроблявся під офіційний тон московський, будучи сам ляхом по батькові. Окрім того він узяв тільки Нову Січу, т. е. момент історії козаків з 1734 по 1775 год, а весь XVI і XVII вік зовсім не чипав.

Потім Ви питаєте мене за мою біографію. Біографія у мене не пишна. Дід і батько мій писались Яворницькій, а міні у школі якісь дуринь причіпив букву “Э” і вийшов я Эварницкій, а воно на ділі “Явор”, дерево таке, що здаєтця на клена, тільки листи зеленіш, з зубцями на кінцях, і більше від листа клена. Родивсь я в Харьковской губернії, Харьковского повіту, в селі Солнцевки, в 1855 году, 26 октября, учивсь сперше дома, а потім в Харкові; в 1877 году поступив в Харьковській унів., скінчив курс історико-філологом і був оставлен по кафедрі русської історії, але ж найшлись такі людці, що заставили мене іскати щастя в других університетах. Так я переїхав в Петербурх, там жив сперше уроками, а потім літературою; тепер же очутивсь у Туркестані, де колись був і Александр Македонський⁶, і цариця Семіраміда⁷, і Кір цар перській⁸. Тут, мабуть, і зостряну, бо край дуже добрий і дуже багатий в археологічному отношеніи.

Адрес мій такий: Ташкент, Наманганскій проспект, д. Меллера, его превосходительству председателю суда, Семёну Васильевичу Сукачёву для передачи Дмитрію Ивановичу Эварницкому.

З тим будьте здорові!

Дмитро Яворницькій.

На арк. 1 – штамп: “Бібліотека Наук[ового] тов[ариства] ім. Шевченка у Львові”.

ІЛ НАНУ. – Ф. 61. – Од. зб. 880.

62. Лист до К.Паньківського¹
26.02.1894. Самарканд – Львів

26/II 1894.
Самарканд,
Чилекская ул.,
д. Кулик.

Поважний добродію!

Номер Вашої “Зорі”² я получив не в Ташкенті, а в Самарканді, куди я переїхав ще з торішнього року, в травені, і думаю прожити, доки вертатись міні в Петроград³. За газету дуже дякую і в замін того обіщаю Вам сотрудничать в “Зорі”. На перший раз можу Вам послати замітку “Де шукать Жовті-Води” (місто битви гетьмана Богдана Хмельницького з татарами в 1648 році). Вопрос о місті Жовтих-Вод уже піднімався у нас, але ж одвіту на нього статичного досі не дано; маю матеріал, що точно показує, де ті Жовті-Води находяться, і на тому матеріалі думаю написати замітку задля Вашої “Зорі”⁴. Тільки вибачайте, поважний добродію, якщо я трошки заборюсь з своєю заміткою, бо теперечки я працюю (і уже кінчаю) над вторим томом “Історії запорожських козаків”⁵, а якщо його закінчаю, може місяців через два, і здам у друкарню, то тоді напишу і Вам дещо. За вторим томом у мене буде друкуватись третій, зовсім уже готовий⁶. Тоді вже міні буде слобіднійш, і я Вам можу послати кой-що із етнографічних записів, які робив, як їздив по Запорозжжі в останніх роках.

І так, дякую Вам за Вашу “Зорю” і прошу щитати мене в числі Ваших робітників пера і слова.

Дуже прихильний до Вас Дм. Ів. Эварницькій (читай Яворницькій).

ІЛ НАНУ. – Ф. 81. – Од. зб. 427.

63. Лист до В.Л.Левицького
15.07.1895. Варшава – Станіславів

Високоповажний добродію!

Одбравши Ваш лист, я зараз же написав до книгарні Суворіна в Петроград і велів вислати Вам, по адресі в город Станіславов, на пана Володимера Левицького, Галичина, Ліпова, 78, новий екземпляр моєї “Історії запорожських козаків”¹. Як получитця той том у Вас, то дайте, спасибі Вам, звістку міні до Варшави ж такі, а потім того зробить розбор моєї праці в Вашім поважнім журналі “Зорі”². Не буду тайтись від Вас, що ця моя праця в Петрограді встріли (не всі, звичайно кажучи) дуже неприяно³, а чого воно так вийшло, я порядком і сам не розберу: може від моєї спішності, а може і від того, що у нас люблять такі над чоловіком познуцатись. Скажу Вам і те, що тепер уже я не зовсім то горюю за третім томом “Історії”⁴, а попишу-попишу – покину надовго та знов писати. Думка така, бачте, що я дуже спішу зо всіма моїми працями. Читайте і сами побачите, як треба поступати з ними, чи судити, чи осуждати.

Щодо пана Рудченка, то на Ваш спит скажу, що варшавській Рудченко⁵ – рідний брат Панаса Мирного⁶, того, що служе в Полтаві, в казенній палаті. З варшавським Рудченком я добре знаюм, а полтавського зовсім не знаю. Варшавський Іван Яковлевич Рудченко – издатель “Чумацких песен”, автор разных праць по промышленности и налогам, управляющий казенною палатою, генерал по чину, людина чесна і розумна, але ж задля українського діла непотрібна. Він має собі і сина⁷, студента Московського університета, – людина теж добра і щира, але по українські писати не вміє...

Із цього всього і виходе, що ні у полтавського, ні у варшавського Рудченка я не можу нічого доскочити задля Вашої “Зорі” і прошу Вас не виноватити мене за те: рад би я з щирою душею Вам допомогти, але ж то не в моїй силі.

Зо всім тим щиро прихильний до Вас Дм.Эварницькій (читай Яворницькій).

ІЛ НАНУ. – Ф. 61. – Од. зб. 881.

64. Лист до О.Я.Кониського¹
09.12.1898. Москва – Київ

9.XII.1898,
Москва,
Зарядье, Кривой пер.,
д. Бахрушина.

Оце тільки що звернувся я із Петрограда до Москви і тутечки знайшов у себе, на столі, багато листів, а між ними і Ваш лист, високошановний Олександр Яковлевич. Зараз же, одбравши Вашу рецензію на IV т. “Кобзаря”, я побіг до В.А.Гольцева² і упрохав його надрукувати її в “Русской мысли”³ в січні місяці, 1899 року.

І так, заспокойтесь, любий Олександр Яковлевич. Я зробив усе, про що Ви мене прохали. Тепереньки і я обертаюсь до Вас з проханням: вольніть мою волю – надішліть мені Вашу парсуну. За це я дуже буду дякувати Вам, як дякую за книгу про Т.Г.Шевченка, що надіслали мені. Я давно такої праці не читав, як от Ваша праця. Написана вона розумно, ясно, щиро і гаряче, і я, читаючи Вашу книгу, кілька разів плакав невпинними слізьми, жалюючи і бідолашного поета і безталанну Україну, що втратила такого великого чоловіка. Цією працею Ви збудували монумент не тільки Тарасові, але й собі, і Ваше мення ніколи – ніколи не забудеця.

Ще раз дякую Вас за цю книгу і міцно стискую Вам Вашу добру руку.

Серцем і душею Ваш Д.Еварницькій (читай Яворницький).

ІЛІ НАНУ. – Ф.77. – Од. зб. 128.

65. Лист до В.П.Науменка¹
16.10.1904. Катеринослав – Київ

Екатеринослав,
1904, X, 16,
областной музей.

Вельмишановний Володимире Павловичу!

Оце ж я знову передивився усього могого рукопису “За чужий гріх” і знову виправив його, де треба. Ви вбачите самі, що я чимало таки викинув із того, що мені добродій Єв[ген] Харл[ампійович] Чикаленко² підкреслив. Але всього я викинути ніяк не зможуся, наприклад, описанія природи я ні за що не викину, і Ви тутечки даремне мені нагадуєте про Чехова³ та про Горького⁴. Нехай собі Чехов буде Чеховим, Горький Горьким, а я буду самим собою. Неможна ж і мені, через того Чехова та Горького, губити свій вид.

Так оце, коли хочете, друкуйте, а не хочете, верніть, спасибі Вам, назад мій твір, то нехай він у мене ще полеже до счасливого часу. Коли Ви згодитесь друкувати, то я хотів би, щоб Ви поклали мені звичайну плату, яка у Вас платиться сотрудникам журналу. А як у Вас це не поводитись, то щоб відбитків дали скільки Вам можна.

Оце і все, що мав Вам сказати взагалі. Я мав би сказати Вам багато чого дрібниці з приводу того, що написано на рукопису добродієм Чикаленком, та за-для того треба дуже багато й часу, а у мене його зовсім немає, бо, як самі здорово знаєте, я ось тутечки, в Єкатеринославі, жду археологічного з'їзду⁵, і мені діла через те вище голови.

Щиро і гаряче дякую Вам і добродію Чикаленку за працю Вашу.

Усією душею Ваш Д.Еварницький.

ДІМ. – Арх-52 – 0.

66. Лист до О.К.Коваленка¹
08.08.1907. Сакі, Таврійської губ. – Київ

Високоповажний Добродію!

Я тільки що надрукував новий твір “За чужий гріх”² і одіслав його до “Кіевской старины”. Пошліть кого-небудь до книгарні “Кіевской старины”³ і скажіть, щоб Вам дали один примірник повісті. Із тієї повісті Ви виберіть собі те, що Вам подобається і передрукуйте для “Розваги”⁴. Там же єсть і моя парсуна, зроблена найкращим в Росії гравером В.В.Мате⁵. Що до могого життєписа, то скажу Вам, що з діда і прадіда я панського коліна, і мій дід володів невеличким хутором на р. Доньці, Харківської губернії, Змієвського повіта, Яворницьким. Теж і фамілія наша була Яворницький, а не Еварницький, як мені її перевернули в школі – спершу Еварницький, а потім Еварницький. Батько мій⁶ не вчивсь ні в якій школі, сам із себе вивчивсь писати і читати; жив він і вмер в с. Солнцевці, Харківського повіта, де убачив світ уперше і я, в 1855 році, 26 октября. В 1867 році мене отдано до повітової школи, в 1877 році я уступив в Харківській університет, де добув курсу істориком в 1881 році і тоді ж менеоставлено при університеті по кафедрі руської історії. Після того швидко я подався мандрувати по місцях славного Запорожжа і надрукував більш 30 праць по історії низового козацтва. В останні роки читав курс “Малорусского козацтва” при Московському університеті, а зараз я директором Єкатеринославського музею імені А.Н.Поля.

ЧІМ. – Ал-52-329/1/539.

67. Лист до Олени Пчілки¹
01.01.1913. Катеринослав – Київ

Дуже дякую Вам, високоповажна і ясна пані Ольго Петровна, за Вашого щирого і прихильного до мене листа. Я радію Вашими радощами і маю надію, що Ви і в Новому році так само будете працювати в Вашому чесному і одважному ділі, як Ви працювали раніш того². Дай Боже Вам тільки здоров'я, а духу у Вас досить. Духу і у мене чимало, та ось же у мене лихо: це я ще через п'яте-на-десяте пишу, а місяця через три зовсім осліпну. Зібрав я більш 20000 українських народних слів, таких, що немає їх в Словнику Грінченка³, і думав був надрукувати і я, та бач: через хворобу очей облишив. Погано мені так, що й сказати Вам не можу.

Працюйте, радійте і не покидайте діло, яке Ви уже за мене, а од мене тепер, поки що, не ждїть ніякої праці.

Душею і всіма думками Ваш Д.Яворницький.
ІЛ НАНУ. – Ф. 28. – Од. зб. 722.

68. Лист до Н.М.Дорошенко¹
30.01.1914. Катеринослав – Київ

Дуже дякую Вам, дорога і незабутня Наталія Михайловна, за Вашого щирого і прекрасного листа і бажаю Вам усього найкращого, чого Ви самі у Бога просите. Ви питаєте мене про моє здоров'я. Скажу Вам от що: з 30-го минулого місяця і по 30 місяця січня я пролежав у ліжку і нікуди не виходив з дому через те, що звихнув собі праву ногу з тяжкими "последствиями". Ні ходити, ні читати, ні писати не можна мені було, через що я страждав невиразно. Теперечки хоча й з палицею, але усе ж таки соваюсь по кімнаті власного будинка. Якщо видужаю зовсім од хвороби, думаю поїхати до Харкова показати свої очі проф. Гиршману². Одним оком я трошки бачу; бачу остільки, що можу і писати, а читати ніяк. Погана моя власна справа, погана і наша загальна. Після од'їзду Дмитра Івановича³ до Києва припинилась газета "Дніпрові хвилі"⁴. Скільки я не пильнував, щоб знов її пустити, виходе, що нема такої людини, яка б правила за справжнього редактора. Сам я, як знаєте, "слабий, болю, гетьманувати не зволю", а другого Дмитра Івановича Ви затягли до Києва. У мене думка була перетягти Дмитра Івановича знову до себе, щоб він керував за хранителя музея з платою 1500 карб. на рік, але ж це [не] вийде через те, що у нас посада при музеї не казенна, а приватна, і одночасно з нею другої, казенної, посади мати не можна, бо треба цілий рік бігати скрізь, по запорозьській країні, щоб здобути то одно, то друге. Гроші на видання газети я міг би здобути, та ото ж, чуєте, бракує нам редактора. У мене думка була перемінити названіе газети із "Дніпрових хвиль" на "Запорозький край". Подумали ми, погадали з братією – Павловським⁵, Вировим⁶, Рудичевим⁷ – та так і захрясали на одній тільки балачці.

Оце з такими думками я і застаюсь дома. Якщо Ви приїдете до Катеринослава та ще спинитесь у мене, то може у мене трошки розправляться зморшки на мойому чолі. Цілую Вас і Дмитра Івановича.

Д.Я.
ІР НБУВ. – Ф. 107. – Од. зб. 178.

69. Лист до Н.М.Дорошенко
27.03.1914. Катеринослав – Київ

Вельмишановна і дорога Наталія Михайлівно!

Я тільки що повернувся із Харкова до Катеринославу¹ і тутечки найшов у себе декілька листів од різних знайомих і незнайомих і між ними і лист од Вас. Жалкую, що і на цей раз мені не довелось бачити і вітати Вас у себе. Я не знаю, чи Ви були 25 числа у Катеринославі, чи ні. Мій Романченко² казав мені, що зовсім і вечірки просвітянської пан губернатор не дозволив³, то може Ви і зовсім не приїздили в Катеринослав. Шкода і в тому, що я Вас не бачив, і в тому, що просвітяне не удостоїлись послухати Вас. Але я маю надію, що чи так, чи інак, а знов завітаєте до нас, і якщо завітаєте, небезпременно спинитесь у мене. А тепер, поки що низенько уклоняюсь Вам і од щирого серця бажаю усього найкращого, а головніше здоров'ячка і веселих та щасливих думок.

Цілую Вас і дорогого Дмитра Івановича позаочно і вітаю зарані з великим святом, Великоднем. Серцем і душею Ваш Д.Яворницький.

ІР НБУВ. – Ф. 318. – Од. зб. 507.

70. Лист до В.В.Данилова¹
05.06.1930. Дніпропетровськ–Ленінград

Вельмишановний і дорогий Володимире Валеріановичу!

Окремої книжки про Дніпропетровський краєвий музей у мене нема. Є “Збірник розкопів”², який я Вам і висилаю. Окрім того є в мене лише один примірник мого твору “Дніпрові пороги”. Це прехороший альбом, який видала Держвидава і навіть висилали його за кордон на виставу. За рукопис мені заплачено 2500 кар., а продається 6 кар. 50 к. за книгу.

Оце тільки що я надрукував на свої власні гроші чималий том “До історії Степової України”³. В цей книзі самі архівні матеріали кінця XVIII сторіччя і початок XIX. Як що Вам цікаво, то я можу вислати Вам і цю книгу.

Із моїх окремих статей – стаття “Моя перша зустріч з Л.Толстим”, журнал “Життя й революція”, жовтень, 1918 року.

В 1919 році я надрукував 1 том “Словника української мови”⁴, до букви Л., та й припинив чезр брак паперу. До цього часу у мене зібрався величезний лексичний матеріал, який я хочу надрукувати повністю. Держвидава давно вже купила його за 5000 карбованців, дала мені вперед 2500 карбованців, але й досі не приступає до друку. Я підожду ще трохи, а тоді, якщо не так, то буду друкувати сам.

Дома Кирпи я не знав і не знаю, де він є. Самого Кирпи вже на світі нема. Про нього мені хтось казав, що він уже “простер нозі на батьківському ложі”.

Оце Вам і все. Кріпко Вас цілую. Ваш Д.Яворницький.

5.VI.1930.

ІЛ НАНУ. – Ф. 74. – Од. зб. 250.

71. Лист до В.В.Данилова
21.04.1939. Дніпропетровськ – Ленінград

Дорогой и незабвенный Владимир Валерьянович!

Ваше сердечное и искреннее письмо тронуло меня до глубины души. Оно напомнило мне то счастливое и радостное время, когда я, при содействии молодых сотрудников, в числе которых были и Вы, работал над созданием музея им. А.Н.Поля¹, ставшего впоследствии культурным очагом нашего края. Напомнило то, когда я носился, точно на крыльях, по городам и весям, добывая, разными способами, всё, что было где-либо ценное для науки и искусства и заполняя тем музей им. А.Н.Поля. А теперь что? Я уже шесть лет, как отстранен от музея². Я гордился тем, что оставляю после себя большие сокровища будущему поколению и за свою гордость был жестоко наказан. Был момент, когда я едва не нашел себе утешения в глубинах днепровых порогов, но меня удержали от такого безумия.

Теперь я сижу дома и привожу в порядок собранные мною этнографические и лексические материалы, собранные в разное время и в разных местах. У меня оказалось более 2000 народных украинских песен с мотивами, которые уже печатает Академия наук. Академия же забрала у меня огромный фольклорный материал, размером на сто печатных листов. Теперь осталось у меня на руках 50000 украинских народных слов – целые пуды народного материала, но увижу ли я его в печати, аллах ведает: ведь мне 83-й год.

Но довольно о себе. Из присланного Вами списка Ваших трудов вижу, что и Вы не сидели в столице даром. Я искренне радуюсь тому и горячо приветствую Вас. Мое искреннее и горячее желание – не выпускайте из рук пера до последних дней Вашей жизни.

Всей душой и сердцем Ваш Д.Яворницький.

21.IV.1939.

Майдан Шевченка, д. 5, против парка им. Т.Шевченка и бывшего Потёмкина дворца³.

Адреса: «Ленінград 110, Геслеровский пер., д. 27/14, кв. 43-а. Профессору Владимиру Валерьяновичу Данилову».

ІЛ НАНУ. – Ф. 74. – Од. зб. 254.

КОМЕНТАРИ

№1.

¹ Костомаров Микола Іванович (псевд. і крипт. Ієремія Галка, Іван Богучаров, Н.К. та ін.; 1817–1885) – укр. і рос. історик, етнограф, письмен., видавець, публіцист, гром. діяч, один із засновників та ідеолог Кирило-Мефодіївського товариства (1845–1847). Про нього див.: Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992; Його ж. Микола Костомаров

// Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – К., 2003. – С. 74–112; *Энциклопедия жизни и творчества Н.И.Костомарова (1817–1885)*. – К.; Донецк, 2001.

² Мордовцев (Мордовець) Данило Лукич (1830–1905) – укр. письм., історик і громад. діяч, акт. член петербурзької укр. громади, один із засновників Т-ва ім. Т.Шевченка для допомоги нужденним уродженцям Півд. Росії, що вчаться у вищих навч. закладах Петербурга та Добродійного т-ва для видання загальнокорисних і дешевих книг (1898–1917), перший голова цього т-ва; організатор і учасник багатьох заходів, спрямованих на підтримку укр. мови, видавничої справи, боротьби з цензурою.

№2.

¹ Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) – укр. історик, джерелознавець, археограф, археолог, етнограф, засл. проф. Київського ун-ту, у 1880–1890 рр. – декан іст.-філолог. фак-ту цього ун-ту; засновник київської документальної школи; гол. редактор (з 1863 р.) Тимч. комісії для розгляду давніх актів; безпосередньо підготував до видання 9 із 35 томів «Архива Юго-Западной России» та багато ін. джерел; один із засновників і голова (з 1896 р.) Іст. т-ва Нестора-літописця, Півд.-Зах. відділення Рос. географ. т-ва, ініціатор створення Укр. наук. т-ва в Києві, один із організаторів і керівників Київської громади. Див.: Син України Володимир Антонович. – К., 1997. – Т.1–2; *Бутч І. Антонович Володимир Боніфатійович // Українські архівисти: Біобібліографічний довідник*. – Вип. 1 (XIX ст. – 1930-ті рр.). – К., 1999. – С. 12–18; *Ковальський М. Лекційний університетський курс (1879–1881 рр.) “Источники для истории Юго-Западной России” в контексті археографічних і джерелознавчих студій та дидактичної діяльності професора В.Б.Антоновича // Антонович В.Б. Лекції з джерелознавства*. – Острог; Нью-Йорк, 2003. – С. 8–41. Цей лист написаний Д.Яворницьким після повернення з VI археолог. з'їзду, що відбувся в серпні 1884 р. в Одесі й на якому він спілкувався з В.Антоновичем.

² Багалій Дмитро Іванович (1857–1932) – укр. історик, громад. діяч, академік, проф. (з 1889 р.) і ректор (1906–1911) Харківського ун-ту, Харківського ІНО (до 1927 р.), керівник науково-дослідної кафедри історії України (з 1921 р.), яка 1930 р. була реорганізована в Науково-дослідний ін-т ім. Д.І.Багалія; 1923–1924 рр. – керівник Укрцентрархіву; дослідник історії Слобожанщини, Харківського ун-ту та укр. культури. Див.: *Кравченко В.В. Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность*. – Харьков, 1990; *Богданина О.М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. академіка Д.І.Багалія*. – Харків, 1994.

³ Іконников Володимир Степанович (1841–1923) – історик, джерелознавець, археограф, з 1870 р. – проф. Київського ун-ту; член Рос. АН; з 1920 р. – дійсний член ВУАН і голова її Археографічної комісії; засновник і перший голова Іст. т-ва Нестора-літописця. Праці: «Опыт русской историографии» (2 т. – К., 1891), «Скептическая школа в русской историографии и её противники» (К., 1871), «Киев и университет св. Владимира при императоре Николае I (1825–1855)» (К., 1896), «Максим Грек и его время. Историческое исследование» (К., 1915) та ін. Див.: *Войцехівська І. Академік Володимир Іконников: Життєпис та бібліографія*. – К., 1998; *Йі ж. Володимир Іконников: Джерелознавчі студії*. – К., 1999.

⁴ Лучицький Іван Васильович (1845–1918) – історик; з 1877 р. – проф. ун-ту св. Володимира в Києві; автор праць з аграрної історії Франції кінця XVIII ст.; див.: *Крестьянское землевладение во Франции накануне революции (преимущественно в Лимузине)*. – К., 1900; *Вопрос о крестьянской поземельной собственности во Франции до революции и продаже национальных имуществ*. – К., 1894; *Состояние земледельческих классов во Франции накануне революции и аграрная реформа 1789–1793 гг.* – К., 1912.

⁵ Мається на увазі екскурсія по Криму, що була влаштована для делегатів VI археолог. з'їзду (відбувся в серпні 1884 р. в Одесі).

⁶ Айвазовський Іван Костянтинівич (1817–1900) – живописець-мариніст.

⁷ Мається на увазі подорож імператриці Катерини II 1787 р. Про це див.: *Брикнер А. История Екатерины Второй*. – СПб., 1885. – С. 406–418 (репринт: М., 1991).

№3.

¹ Ключевський Василь Йосипович (1841–1911) – рос. історик, джерелознавець, проф. Московського ун-ту (з 1882 р.), академік (з 1900 р.), почес. академік (з 1908 р.). Див.: *В.О.Ключевский. Характеристики и воспоминания*. – М., 1912; *Нечкина М.В. Василий Осипович Ключевский. История жизни и творчества*. – М., 1974.

² *Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа*. – СПб., 1888. – Ч. 1–2.

³ *Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков*. – СПб., 1888.

⁴ Ключевский В.О. Боярская дума Древней Руси. – М., 1882. Це була докторська дисертація, яку В.Ключевський захистив 1882 р.

№4.

¹ Лебединцев Феофан Гаврилович (1828–1888) – укр. історик церкви, видавець, громад. діяч, проф. Київської дух. академії, засн. і ред. журналу «Руководство для сельских пастырей» (1860–1863); 1882–1887 рр. редагував і видавав перший укр. іст. журнал «Киевская старина»; автор книг: «Архимандрит Мельхиседек Значко-Яворский», «Братства, их прошлая и нынешняя судьба и значение». Див.: *Матяк В.М.* Біля витоків «Киевской старины» (До 110-річчя виходу першого номера журналу) // Укр. іст. журн. – 1992. – №1. – С. 142–150; *Шурляков С.* Перший редактор «Киевской старины» // Київська старовина. – 1992. – №5. – С. 109–114; *Киян О.* З історії видання «Киевской старины» // Там само. – 1996. – №4–5. – С. 4–10; *Палієнко М.* Лебединцев Феофан Гаврилович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. – Вип. 1 (XIX ст. – 1930-ті рр.). – К., 1999. – С. 188, 189.

² Перша назва майбутньої монографії Д.Яворницького «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» (СПб., 1888).

³ Стаття під такою назвою була надрукована 1883 р. в «Харьковских губернских ведомостях» (та окремо відбиткою). У доповненому вигляді опубл.: *Яворницький Д.И.* Топографический очерк Запорожья // Киевская старина. – 1884. – №5. – С. 33–54; №6. – С. 177–200; №7. – С. 392–422.

⁴ «Киевская старина» – перший укр. іст. журнал, виходив у Києві 1882–1906 рр. рос. мовою, 1907 р. під назвою «Україна» – укр. мовою.

⁵ Михеев Федір Іванович – колезький асесор, власник маєтку в с. Богодар Олександрівського пов. Катеринослав. губ., далекий родич Д.Яворницького. У маєтку Ф.Михеева вчений провадив археолог. дослідження.

⁶ Терновський Микола Матвійович – дядько Д.Яворницького, рідний брат його матері Ганни Матвійовни (уродж. Терновської).

№5.

¹ Див.: *Яворницький Д.И.* Число и порядок запорожских сечей // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. – №4. – С. 589–608.

² Комулович (Комулео; А.Сомулеус) Александр – хорватський священник, ватиканський дипломат кін. XVI ст.; за дорученням папи Клімента XIII їздив до Литви, Московії, Молдавії й укр. козаків із метою організації антитурецької ліги.

³ Про наявність у Д.Яворницького «Записок» Комулео було відомо в наукових колах, про що свідчить лист до нього французького історика П.Пірлінга (1840–1922), який опублікував листи Комулео з Угорщини, Молдавії. П.Пірлінг вельми зацікавився «Записками»; див.: Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького (далі – ЕСЯ). – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 428.

№6.

¹ Лазаревський Олександр Матвійович (1834–1902) – укр. історик, архівіст, археограф, знавець історії та архівів України доби Гетьманщини; автор численних праць і док. публікацій, у т. ч. «Описания старой Малороссии». Про нього див.: *Швидько Г.К.* О.М.Лазаревський (До 150-річчя з дня народження) // Укр. іст. журн. – 1984. – №6. – С.130–132; *Воронов В.І.* Науковий доробок О.М.Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1996; *Його ж.* Місце О.М.Лазаревського в українському історіографічному процесі // Осягнення історії: Зб. праць на пошану проф. М.П.Ковальського. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 211–228; *Павловська Н., Шандра В.* Лазаревський Олександр Матвійович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. – Вип. 1 (XIX ст. – 1930-ті рр.). – К., 1999. – С. 183–186; *Герасименко Н.О.* Подвижник історичної науки О.М.Лазаревський // Укр. іст. журн. – 2004. – №4. – С. 90–102. О.Лазаревський був одним із головних критиків праць Д.Яворницького з історії козацтва. Про це див.: *Ченцова Н.В.* Д.І.Яворницький як історик Нової Січі // Проблеми історіографії та джерелознавства історії України: Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 33–45; *Воронов В.І.* Оцінка О.М.Лазаревським наукових праць Д.І.Яворницького // Регіональне і загальне в історії: Тези міжнар. наук. конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І.Яворницького та 90-літтю XIII археологічного з'їзду (листопад 1995 р.). – Дніпропетровськ, 1995. – С. 36–38.

² Скальковський Аполлон Олександрович (1808–1899) – історик, статистик, еконо-

міст, письмен. і публіцист, член-кор. Рос. АН (з 1856 р.); один із засновників Одеського т-ва історії й старожитностей; автор праць із історії козацтва та статистики Південної України, передусім «Истории Новой Сечи или последнего коша Запорожского» (Одеса, 1840; 2-е вид. 1846; 3-є вид. 1885–1886; 4-е (укр. мовою) Дніпропетровськ, 1994). Про А.О.Скальковського див.: *Швидько Г.К.* А.О.Скальковський та його “Історія Нової Січі” // *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 3–16; *Хмарський В.М.* З історії розвитку археології на Півдні України: Аполлон Скальковський. – Одеса, 1998; *Новікова Л., Хмарський В.* Аполлон Скальковський // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12: Визначні постаті української археології XIX–XX ст. – С. 52–74.

³ Мається на увазі VI археолог. з’їзд (серпень 1884 р., Одеса).

⁴ Кірпічников Олександр Іванович (1845–1903) – рос. історик літератури, проф. Московського ун-ту, голова Археолог. комісії, член-кор. Рос. АН (з 1894).

⁵ Див. прим. №2 до листа №2.

⁶ Сумцов Микола Федорович (1854–1922) – укр. етнограф, історик, педагог, громад. діяч, проф. Харківського ун-ту (з 1888), секретар (з 1880) і голова (з 1897) Харківського іст.-філолог. т-ва, з 1919 р. академік ВУАН. Про нього див.: *Савченко Г.О.* Життя, діяльність і науково-історична спадщина академіка М.Ф.Сумцова (1854–1922): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1993; *Вирський Д.* Микола Сумцов // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 12. Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – К., 2003. – С. 181–201.

⁷ Див. прим. №2 до листа №5. Ця стаття не друкувалася в „КС”. Ідеться про «Донесення патера дона Комулео, благочинного св. Иеронима римского о турецких делах», що його презентував Д.Яворницькому проф. Харківського ун-ту М.С.Дрінов.

⁸ Лазаревський Матвій (1778–1857) – походив із козацького роду на Чернігівщині, дістав дворянство, титулярний радник, засідателю у Конотопському повітовому суді; батько історика О.М.Лазаревського (1834–1902); залишив цікаві спогади про Чернігівщину “Памяти мои”.

№7.

¹ Див. прим. №1 до листа №2.

² Див. прим. №8 до листа №6.

№8.

¹ Ця стаття була опублікована в іншому виданні; див.: *Зварницький Д.И.* Переправа через днепровские пороги (Из «Поездки по запорожским урочищам»). – Одеса, 1885. – 18 с.; *Зварницький Д.И.* Переправа через днепровские пороги: Описание пути по Днепру от Екатеринослава до Александровска // Исторический вестник. – 1888. – №1. – С. 187–200.

² Див. прим. №1 до листа №1.

³ Забелін Іван Єгорович (1820–1908) – рос. історик, археолог, музейний діяч, почесний член Рос. АН (1907); 1859–1876 рр. – співробітник Археолог. комісії в Петербурзі; 1879–1888 рр. – голова Т-ва історії та старожитностей рос. при Московському ун-ті; один із засновників і факт. керівник Іст. музею в Москві; автор праць із історії побуту рос. народу XVI–XVIII ст., історії Москви. Про нього див.: *Арциховский А.В.* Забелин – археолог // Историко-археологический сборник. – М., 1948. – С. 5–11; *Формозов А.А.* Историк Москвы И.Е.Забелин. – М., 1984; *Литовченко Л.А.* Исследование проблем истории России IX–XVIII веков в трудах И.Е.Забелина: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1988; *Ковальова І.Ф., Литовченко Л.А.* І.Є.Забелін – дослідник скіфських царських курганів півдня Катеринославщини // Історія і культура Придніпров’я. Невідомі та маловідомі історики: Наук. зб. – Дніпропетровськ, 2004. – Вип. 1. – С. 29–43.

⁴ Лювайський Дмитро Іванович (1832–1920) – рос. історик, публіцист, проф. Московського ун-ту.

⁵ Див. прим. №1 до листа №3.

⁶ Калачов Микола Васильович (1819–1885) – рос. історик, юрист, сенатор, засновник Археолог. ін-ту в Петербурзі, академік (з 1883 р.).

⁷ Однак тоді Д.Яворницький не склав магістерських іспитів; звинувачений в “українофільстві” й “сепаратизмі”, він змушений був покинути Україну й переїхати до Петербурга. Магістерські іспити вчений склав лише наприкінці 1885 – на початку 1886 рр. у Варшавському ун-ті.

№9.

¹ *Эварницкий Д.И.* Архивные материалы для истории Запорожья // КС. – 1886. – Т. XV. – №7. – С. 520–536; та окремо: К., 1886.

² Див. прим. №5 до листа №4.

³ Тоді Д.Яворницький був членом-кор. Моск. археолог. т-ва (обраний 1885 р.); дійсним членом став 1906 р.

⁴ Однак плани змінилися і Д.Яворницький опинився в Петербурзі.

⁵ Активне дослідження й популяризація “крамольної” історії запорізьких козаків, а також гром. діяльність Д.Яворницького в часи посилення реакції у вищих навч. закладах Рос. імперії викликали підозру – Д.Яворницький був звинувачений в “українофільстві”, “сепаратизмі” й позбавлений стипендії.

№10.

¹ Делянов Іван Давидович (1818–1897) – граф, міністр нар. освіти (1882–1897).

№11.

¹ Див.: *Эварницкий Д.И.* Остров Хортица на реке Днепре (Из поездки по запорожским урочищам) // Киевская старина. – 1886. – Т. XIV. – Кн. 1. – С. 41–90; та окрема відбитка.

² Куліш Пантелеймон Олександрович (1819–1897) – укр. письм., історик, етнограф, критик, перекладач, публіцист, гром. діяч.

№12.

¹ Новицький Яків Павлович (1847–1925) – укр. етнограф, історик, археолог, архівіст, археограф, педагог, колекціонер, музейний діяч; член-кор. ВУАН (1924); походив із роду полковника Ілька Новицького; почес. член Катериносл. вченої архівної комісії, фундатор Запорізького міського архіву та іст. музею; автор бл. 40 наук. праць і значної рукописної спадщини, в якій переважають дослідження з історії та фольклору козацтва й історії м.Запоріжжя. Про нього див.: *Іваннікова Л.* Фольклористична діяльність Я.П.Новицького: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 1996; *Бровко Б.А.* Яків Новицький – людина та науковий діяч // Південна Україна. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. – С. 156–160; *Бровко А.С., Бровко Б.А.* Яків Новицький та його імениті предки. – Запоріжжя, 1997; Матеріали І Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р. – Запоріжжя, 2002. Про стосунки Д.Яворницького з Я.Новицьким див.: *Олійник-Шубравська М.М.* Рання наукова діяльність Д.І.Яворницького та його перша історико-народознавча монографія про Запорожжя // *Яворницький Д.І.* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – К., 1995. – С. 8–20; *Іваннікова Л.В.* Д.І.Яворницький та Я.П.Новицький: до проблеми взаємин // Регіональне та загальне в історії. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 14–16.

² Див. прим. №2 до листа №6.

³ Ця стаття була надрукована в іншому виданні; див. прим. №1 до листа №8.

№13.

¹ Маркевич Григорій Іпатійович (1847–1923) – гром. діяч, видавець, близький приятель Д.Яворницького, викладач Катериносл. дух. семінарії, згодом переїхав до Полтави, де також працював викладачем. Саме в Г.Маркевича придбав Д.Яворницький ґрунт у Катеринославі, на якому збудував власний будинок (нині меморіальний будинок-музей Д.Яворницького).

² Залюбовський Григорій Антонович (1836–1898) – укр. етнограф, етнолінгвіст, письменник, гром. діяч; родом із Катеринославщини; навчався в Харківському ун-ті; за фахом юрист; з 1867 р. судовий слідчий у Катеринославі та Ростові; 1882–1896 рр. член Катериносл. окруж. суду; член Півд.-Зах. відділення Рос. географ. т-ва.

³ Директор катериносл. класичної гімназії.

№14.

¹ Іванов Н.Ф. – катериносл. фотограф, майстер фоторепортажів та портретної фотографії, учасник фотовиставок.

² Міткін Василь Леонтіївич – перший катериносл. фотограф; 1860 р. відкрив у Катеринославі фотомайстерню.

³ *Эварницкий Д.И.* Число и порядок запорожских сечей с топографическим очерком Запорожья. – К., 1884.

⁴ “Днепр” – політ. й літ. газета; виходила в Катеринославі тричі на тиждень у

1884–1885 рр. (№1–№382); редактор-видавець А.К.Беляєв. Тут ідеться про опубліковані в “Днепрі” лекції Д.Яворницького; див.: О запорожских козаках. 1-я публичная лекция Д.И.Эварницкого // Днепр. – 1884. – 27 апр. – №47; 2-я публичная лекция Д.И.Эварницкого // Там же. – 29 апр. – №48.

№15.

¹ Яворницький Іван Якимович (1827–1885) – батько Д.Яворницького; походив із збіднілого дворянського роду; 1872–1883 рр. псаломник. 1884–1885 рр. дяк у с. Сонцівці на Харківщині.

² Кокіна Варвара Петрівна – перша дружина Д.Яворницького; учителька музики.

³ Д.Яворницький був звинувачений в “українофільстві” та “сепаратизмі” й звільнений із Харківського ун-ту.

⁴ Див. прим. №1 до листа №10.

⁵ Сковорода Григорій Савич (1722–1794) – укр. філософ.

⁶ Кропивницький Марко Лукич (1840–1910) – укр. драматург, актор, режисер, композитор. Див. його листи до Д.Яворницького: ЕСЯ. – Вип. 2. – С. 182–185, а також: Радянське літературознавство. – 1988. – №7. – С. 64–66.

⁷ Якобій Аркадій (1827–1907) – гігієніст, проф. Казанського (1872–1885) і Харківського ун-тів, засновник першої кафедри гігієни, автор «Курса общественной гигиены» (Харьков, 1885).

⁸ Див. прим. №6 до листа №6.

№16.

¹ Алексеев Георгій Петрович (1834–1914) – таємний радник, меценат, колекціонер, катериносл. губ. предводитель дворянства, далекий родич гетьмана Д.Апостола; приятель Д.Яворницького.

² Котовка – родовий маєток дворян Алексеевих у Новомосковському пов. (нині – с. Котовка Магдалинівського р-ну Дніпропет. обл.). Котовка здобула свою назву від імені козака з Полтавщини Семена Кота, в якого Л.С.Алексеев 1775 р. придбав цю землю. Правнук останнього – Г.П.Алексеев, який одержав у спадщину маєток Котовку, був приятелем Д.Яворницького. Див.: *Абросимова С.В.* Катеринославські дворяни Алексееви (за документами родинного архіву) // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 7. – С. 126–131.

³ Див. прим. №1 до листа №12.

⁴ Єгоров Олександр Іванович (1850–1903) – юрист, ст. нотаріус, катериносл. гром. діяч, видавець тижневика “Степ” (1885–1886).

⁵ Ідеться про книгу: *Эварницкий Д.И.* Очерки истории запорожских казаков и Новороссийского края. – СПб., 1889.

№17.

¹ Мається на увазі Павло Кузьмович Бабошин – надвірний радник, власник маєтку Павловичі Гродненської губ.

² 1-й том “Історії запорозьких козаків” Д.Яворницького побачив світ у Петербурзі 1892 р.

³ 2-й том вийшов у Петербурзі 1895 р.

⁴ 3-й том був надрукований у Петербурзі 1897 р.

⁵ Мається на увазі книга: *Эварницкий Д.И.* Вольности запорожских казаков: Историко-топографический очерк. – СПб., 1890. – 384 с.

⁶ *Эварницкий Д.И.* Публичные лекции по археологии России. – СПб., 1890. – 74 с.

⁷ Алексеева Ольга Георгіївна (? – 1899) – донька Г.П.Алексеева.

№18.

¹ Ідеться про посаду редактора газети «Екатеринославские губернские ведомости».

² Див. прим. №1 до листа №16.

№19.

¹ Проте у Варшаві Д.Яворницький лише склав магістерські іспити, а дисертацію захистив 1901 р. в Казанському ун-ті.

№20.

¹ Див. прим. №2 до листа №1.

² Мається на увазі книга Д.Яворницького «Запорожжє в остатках старини і преданіях народа» (СПб., 1888). Цензурну історію цього видання див.: *Шубравська М.М.* Д.І.Яворниць-

кий: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972. – С. 157–161. Завдяки клопотанню впливових знайомих ця книга Д.Яворницького вийшла без купюр.

№21.

¹ Шевченко Тарас Григорович (1814–1861) – укр. поет, письмен., художник, мислитель, гром. діяч.

² Див. прим. №1 до листа №1.

³ Бодянський Йосип Максимович (1808–1877/1879) – славіст, історик, археограф, видавець літ. та іст. пам'яток, проф. Московського ун-ту, член-кор. Рос. АН (1854); ред. «Чтений в Обществе истории и древностей российских», де вміщено багато цінних джерел із історії України.

⁴ Марко Вовчок (псевдонім; справжнє ім'я – Марія Олександрівна Вілінська; 1833–1907) – укр. й рос. письменниця.

⁵ Комстадіус Микола Миколайович (1864–1917) – юрист, ген.-майор; нащадок гетьмана Д.Апостола й правителя Катериносл. намісництва І.Синельникова; історик-аматор, колекціонер, член Катериносл. вченої архівної комісії; приятель Д.Яворницького. Про нього див.: Письма потомков Ивана Максимовича Синельникова – первого губернатора Екатеринослава. – Вып. 3: Письма Н.Н.Комстадиуса к Д.И.Яворницкому. – Одесса, 2002.

⁶ *Эварницкий Д.И.* История запорожских козаков. – СПб., 1892. – Т. 1. – 522 с.

⁷ Можливо Гордик Іван Калістратович – учитель хут. Дубового Олександрівського пов. Катериносл. губ., письменник, поет, автор поеми “Семен Гаркуша”.

№23.

¹ Міщенко Федір Герасимович (1848–1906) – філолог і історик, проф. Київського (1872–1884) та Казанського (з 1889) ун-тів; член-кор. Рос. АН (з 1895).

² Магістерську дисертацію Д.Яворницький захистив 29 квітня 1901 р. в Казанському ун-ті. На захист він презентував 1-й том «Истории запорожских козаков» (2-е вид. М., 1900).

³ Корсаков Дмитро Олександрович (1843–1920) – рос. історик, проф. Казанського ун-ту (з 1881).

⁴ Рудченко Іван Якович (псевдонім Іван Кивайголова, Іван Руїна, І.Яковенко, І.Білик; 1845–1905) – фольклорист, письмен., критик, рідний брат Панаса Мирного; очолював Варшавську казенну палату.

⁵ Д.Яворницький працював чиновником із особливих доручень у Варшавській казенній палаті (1895–1896).

⁶ У Варшавському ун-ті Д.Яворницький склав магістерські іспити (кін. 1895 – поч. 1896).

⁷ Делянов Іван Давидович (1818–1897) – міністр нар. освіти (1882–1897); видав університ. статут (1884), який скасував обмежену автономію, що її мали ун-ти в Росії за статутом 1863 р.

⁸ Пелеха (Пелехін) Павло (1842–1917) – хірург, із 1868 р. викладач Військово-медичної академії в Петербурзі (1877–1889 рр. – проф.); піонер застосування антисептики в Росії; гром. і культ. діяч, віце-голова “Благодійного т-ва для видання корисних і дешевих книжок”, один із засновників Т-ва ім. Т.Шевченка (СПб.); матеріально підтримував діяльність НТШ (Львів); 1898 р. зробив внесок у фонд будівництва медичного ф-ту Українського ун-ту. Про відзначення 40-річчя лікарської та педагогічної діяльності Пелехіна див.: КС. – 1903. – №4. – Отд. 2. – С. 41.

⁹ Сукачов Семен Васильович – гол. обласного суду в Ташкенті; знайомий Д.Яворницького.

¹⁰ Вревський Олександр Борисович – барон, генерал-губернатор Туркестанського краю.

¹¹ Урусов Микола Петрович (1863–1918) – князь, вел. землевласник, предводитель дворянства Катериносл. губ. (1908–1917); зять катериносл. мецената й колекціонера Г.П.Алексеева. Див.: *Чабан М.П.* Діячі січеславської “Просвіти” (1905–1921): Біобібліографічний словник. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 460, 461.

№24.

¹ Панько Рудий – Куліш Пантелеймон Олександрович (1819–1897) – укр. письмен., історик, етнограф, критик, перекладач, публіцист і гром. діяч, один із промоторів Кирило-Мефодіївського товариства.

² П.Куліш ідеалізував гетьманів і козацьку старшину, а козацьку голоту (сірому) заздужував за участь у повстаннях.

³ Див. прим. №2 до листа №6.

⁴ Мається на увазі 3-й том «Истории запорожских козаков» (СПб., 1897).

⁵ Див.: *Эварницкий Д.И.* Запорожцы в поэзии Т.Г.Шевченка // *Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии.* – Екатеринослав, 1912. – Вып. 8. – С. 102–159; та окреме вид.: Катериносл., 1912. – 58 с.

⁶ Мається на увазі панахида в день смерті Т.Г.Шевченка.

⁷ Див. прим. №8 до листа №23.

⁸ Сірко Іван Дмитрович (р. н. невідомий – 1680) – кошовий отаман, учасник Визв. війни укр. народу сер. XVII ст.; вінницький полк. (1658–1660); з 1663 р. – на Січі, де протягом 15 років обирався кошовим отаманом. Похований у с. Капулівка (тепер Нікопольського р-ну Дніпропетр. обл.). Про нього див.: *Яворницький Д.І.* Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків. – Дніпропетровськ, 1990; *Мицик Ю.* Отаман Іван Сірко. – Запоріжжя, 2000.

⁹ Реєстровий – козак, що був занесений у список (реєстр) і в 2-й пол. XVI – 1-й пол. XVII ст. перебував на урядовій службі.

¹⁰ Білило – Білиловський Кесар Олександрович (літ. псевдоніми: Цезарко, Ольгин, Цезар Білило; 1859–1934) – укр. поет, видавець, гром. діяч, лікар за фахом; зібрав, упорядкував і видав 2 книги альманаха «Складка» (1896–1897).

№25.

¹ Див. прим. №8 до листа №24.

² Гусак Іван – кошовий отаман (1728) в Олешківській Січі; повів козаків на місце колишньої Чортотлицької Січі. Див.: *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1. – С. 113.

³ Калнишевський Петро Іванович (Калниш; бл. 1690–1803) – кошовий отаман останньої, Нової, Січі (1762, 1765–1775), після зруйнування якої Калнишевського було заслано на Соловецькі острови, де у в'язниці він провів 26 років (1776–1801) і там помер (1803). Див.: *Еварницький Д.І.* Последний кошевой атаман Пётр Иванович Калнышевский. – Новочеркаск, 1887; *Грибовський В.В.* Кошовий отаман Петро Калнишевський. – Дніпропетровськ, 2004.

⁴ Конашевич – Сагайдачний Петро Іванович (?–1622) – гетьман реєстр. козаків, полководець і дипломат.

⁵ Мається на увазі критика 2-х перших томів «Історії запорозьких козаків». Про це див.: *Шубравська М.М.* Д.І.Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – С. 63–69.

⁶ Цветаєв Дмитро Володимирович – проф. Варшавського ун-ту.

⁷ Любич Микола Миколайович (1855–1935) – історик, проф. Варшавського ун-ту (з 1883), член-кор. АН СРСР (з 1924).

⁸ Павинський Станіслав-Адольф Іванович (1840–1896/1897) – польський історик, археограф, колекціонер, проф. Головної школи й проф. заг. історії Варшавського ун-ту.

⁹ Філевич Іван Порфирівич – проф. історично-філологічного ф-ту Варшавського ун-ту; згодом учений секретар наукової ради ф-ту.

№26.

¹ Манасейн В'ячеслав Авксентійович (1841–1901) – рос. терапевт і публіцист; 1877–1891 рр. завідував кафедрою патології й терапії Військово-медичної академії; редагував журнал «Врач»; неодноразово обирався головою Літературного фонду. Див.: *Кареев Н.И.* Традиции Литературного фонда и В.А.Манасейн как выразитель их. 1853–1909. – СПб., 1910. – С. 265–269.

² Кареев Микола Іванович (1850–1931) – рос. історик, філософ, соціолог, гром. діяч; проф. Варшавського та Петербурзького ун-тів; почес. член АН СРСР. Див.: *Кареев Н.И.* Прожитое и пережитое. – Лен., 1990.

³ Ідеться про Літературний фонд, до якого Д.Яворницький мав намір звернутись по допомогу. Літературний фонд – літературно-побутова організація, що була заснована в Петербурзі 1859 р. Головним джерелом надходжень були благодійні вечори й вистави.

⁴ Симоненко Григорій Федорович – економіст, статистик, проф. Варшавського ун-ту; автор праці «Сравнительная статистика Царства Польского».

⁵ Див. прим. №1 до листа №2.

⁶ Захищав дисертацію Д.Яворницький у Казанському ун-ті 1901 р.

⁷ Цвітковський Юрій Юрійович (1843–19 –) – укр. гром. діяч, педагог, член Київської громади, активний діяч укр. громади в Петербурзі.

⁸ Див. прим. №8 до листа №23.

№28.

¹ Див. прим. №10 до листа №24.

² Ідеться про пробу лекцію Д.Яворницького в Московському ун-ті на історично-філологічному ф-лі.

³ 14.08. 1385 р. в Крєві (зараз Гродненська обл., Білорусь) Польща й Литва підписали угоду про об'єднання – Крєвську унію. 15.02. 1386 р. вел. князь литов. Ягайло під іменем Владислава обвінчався з польською королевою Ядвігою.

№29.

¹ Лєсєвич Володимир Вікторович (1837–1905) – філософ-позитивіст; перебував на засланні в Сибіру; член комітету Літературного фонду.

№31.

¹ Див. прим. №10 до листа №24.

² Див. прим. №8 до листа №24.

³ Див.: Предания о кошевом атамане Иване Сирке, записанные в поездке по Запорожью летом 1896 года // *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. 3. – С. 484–487.

⁴ Див. прим. №2 до листа №1.

⁵ Мається на увазі вид.: Складка. – Харків, 1896. «Складка» – літ. альманах; вийшло 4 книги (1887, 1893, 1896 – у Харкові; 1897 – у Петербурзі); видавець і редактор двох перших – В.Александров, наступних – К.Білиловський. Тут ідеться про «Складку» 1896 р. вид.

⁶ Щоголів Яків Іванович (1824–1898) – укр. поет, приятель Д.Яворницького, автор збірок поезій “Ворскло”, “Слобожанщина”; присвятив Д.Яворницькому вірш “В степу” (Харьковские губернские ведомости. – 1884. – №113).

№32.

¹ Див. прим. №6 до листа №31.

² Див. прим. №8 до листа №24.

³ Див. прим. №5 до листа №31.

⁴ Див.: *Єварницький Д.І.* Історія запорозьких козаків (1686–1734). – СПб., 1897. – Т.3.

⁵ Суворін Олексій Сергійович (1834–1912) – рос. видавець, журналіст; 1878 р. відкрив у Петербурзі книгарню, згодом друкарню; 1911 р. організував акціонерне видавниче т-во “Новое время”.

⁶ Див. прим. №2 до листа №1.

⁷ Саладилів (Солодило) Петро Матвійович (р. н. невід. – помер не раніше 16.02.1908 р.) – полк. генерального штабу; служив управителем відділу страхування мін-ва внутр. справ; акт. діяч петербурзької укр. громади, один із засновників Т-ва ім. Т.Шевченка.

⁸ Алексєєв Василь Андрійович (псевдоніми: Брут, Херсонєц; 1858–1917(?)) – військ. інженер, ген., служив у рос. флоті (автор книжки «Подводный флот и его значение для России»); акт. діяч петербурзької укр. громади (1890-х – 1910-х рр.), один із засновників Т-ва ім. Т.Шевченка, член Т-ва допомоги студентам-українцям у Петербурзі; у службових справах був звинувачений у хабарництві й засуджений на заслання.

⁹ Дмитро Байда – тут псевдонім Д.Яворницького, яким він підписував листи до друзів.

№33.

¹ Матеріал за такою темою Д.Яворницький подав до наступного видання альманаха “Складка”; див.: *Єварницький Д.* Поездка на пелици Чертомлыцкой Сичи // Складка. – СПб., 1897. – С. 158–184.

² Див.: *Єварницький Д.І.* Історія запорозьких козаків (1686–1734). – СПб., 1897. – Т. 3.

³ Дід – так називали Д.Мордовця.

⁴ Див. прим. №2 до листа №1.

⁵ Див. прим. №6 до листа №31.

⁶ Чайченко Василь – псевдонім Грінченка Бориса Дмитровича (інші псевдоніми – Вартовий, Б.Вільхівський, Л.Яворенко; 1863–1910) – укр. письмен., публіцист, фольклорист, мовознавець, видавець, гром. і педаг. діяч, один із засновників “Братства тарасівців”, організатор видання книжок для народу („читанок”) “Рідне слово”, “Українська граматика”; автор худ. творів, перекладів, етнограф. збірок. Науковим подвигом Грінченка є упорядкування 4-томного “Словаря української мови”. Про нього див.: *Погрібний А.Г.* Борис Грінченко: Нарис життя і творчості. – К., 1988.

⁷ Таль Софія Миколаївна (уроджена Синельникова; 1842–?) – представниця катеринослав. двор. еліти, меценатка, колекціонерка, добра знайома Д.Яворницького; допомагала йому в організації археолог. досліджень, підтримувала матеріально. Див.: Письма С.Н.Таль // Письма потомков Ивана Максимовича Синельникова – первого губернатора Екатеринослава. – Одесса, 2001. – Вып.2. – С. 6–47.

⁸ Котельников Василь Григорович – співроб. мін-ва фінансів, гром. діяч, чоловік па-сербиці М.І.Костомарова; близько стояв до укр. громади в Петербурзі.

⁹ Дзякович Павло Каетанович – земський діяч, колекціонер; про нього див.: *Эварницкий Д.И.* По следам запорожцев. – СПб., 1898. – С. 255.

№34.

¹ Див. прим. №8 до листа №24.

² Див. прим. №5 до листа №31.

³ Репін Ілля Юхимович (1844–1930) – рос. живописець (родом з України), дійсний член Рос. АН (з 1893), член т-ва передвижників (з 1878); автор картини “Запорожці пишуть листа турецькому султану”, у створенні якої художнику консультаціями допомагав Д.Яворницький. Окрім того, Дмитро Іванович позував І.Репіну на образ писаря. Див.: *Яворницкий Д.И.* Как создавалась картина «Запорожцы» // Художественное наследство. И.Е.Репин. – Т. 2. – Москва; Лен., 1949. – С. 57–106. В укр. перекладі уривки в кн.: Братерство культур: Зб. матеріалів з історії російсько-українського культурного єднання. – К., 1954. – С. 430–442.

⁴ Див. прим. №6 до листа №31.

⁵ Сластѳн (Сластѳн) Опанас Георгійович (1855–1933) – укр. живописець, графік, архітектор, мистецтвознавець, етнограф, організатор Миргородського краєзнавчого музею.

⁶ Див. прим. №8 до листа №23.

⁷ Пипін Олександр Миколайович (1833–1904) – рос. фольклорист, літературознавець.

⁸ Ця стаття опублік. у вид.: *Эварницкий Д.И.* Главнейшие моменты из истории запорожского козачества. (Пробная лекция, читанная в Императорском Московском университете 5 октября 1896 года) // Русская мысль. – 1897. – Кн. 1. – С. 99–115.

№35.

¹ Гонтаревський Яків Григорович – шанувальник історії козацтва з Нікопольщини.

² Див. прим. №7 до листа №32.

³ Корш Федір Євгенович (1843–1915) – філолог, академік Рос. АН (з 1900), проф. Моск. (1877–1900), Новорос. (1890–1892) ун-тів та Лазаревського ін-ту східних мов (1892–1915).

⁴ Цвітковський Юрій Юрійович (1843–1913) – укр. гром. діяч, педагог; за участь у Київській громаді був висланий 1880 р. з Києва; працював у Петербурзі та Москві, де брав активну участь у житті укр. громад.

⁵ Беренштам Вільям Людвігович (1839–1904) – лікар, педагог і укр. гром. діяч; акт. учасник петербурзької укр. громади.

⁶ Ідеться про генерала Каменського, який досліджував військову історію; див. лист К.Білиловського до Д.Яворницького: ЕСЯ. – Вип. 2. – С. 58.

№36.

¹ Байда – один із псевдонімів Д.Яворницького, яким він підписував листи до друзів.

№37.

¹ Провора Хома – народний оповідач із с. Богодар Олександрівського пов. Катериносл. губ. Див.: *Эварницкий Д.И.* Слепой баян Фома Провора // Екатеринославские губернские ведомости. – 1897. – №93.

² Синельников Олексій Миколайович (1850–1917) – ген.-лейт., катериносл. та херсон. землевласник, колекціонер, меценат; в його маєтку Михайлове-Апостолове (Херсонська губ.) 1897 р. Д.Яворницький зробив цінні знахідки. Див.: *Эварницкий Д.И.* Раскопки курганов в Херсонской губ., Херсонского и Александровского уезда (в имении А.Н.Синельникова, Михайлове-Апостолове и хуторе О.В.Волковой) // Труды XI археологического съезда в Киеве. – Т. 1. – М., 1901. – С. 718–735.

³ Стеблін-Камінський М. – колекціонер із Миргородщини; подарував Д.Яворницькому запорізькі старожитності.

⁴ Тихомиров Дмитро Іванович (1844–1915) – рос. педагог і гром. діяч, ред. журналу “Детское чтение” (1894–1915), в якому співпрацював Д.Яворницький.

⁵ Мається на увазі праця Д.Яворницького «По следам запорожцев» (СПб., 1898).

⁶ *Эварницкий Д.И.* Три неожиданные встречи. – М., 1903.

№38.

¹ Див. прим. №3 до листа №35.

² "Максим Вітряк" – перша назва літ. твору Д.Яворницького "Наша доля – Божа воля"; перше видання в журналі "Киевская старина" (1901. – №1–4); друге видання: Катеринослав, 1905.

³ Трилогія М.Старицького "Богдан Хмельницький", "Буря", "У пристані" друкувала-ся 1895–1897 рр. "Богдан Хмельницький" під назвою "Перед бурей" у дещо зміненому ви-гляді був опублікований у "Киевской старине" та 1899 р. окремим вид.

⁴ Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович (1778–1834) – укр. письменник.

⁵ Шевченко Тарас Григорович (1814–1861) – укр. поет, художник, мислитель, гром. діяч.

⁶ Див. прим. №6 до листа №31.

№40.

¹ Див. прим. №7 до листа №32.

² Стебницький Петро Януарович (псевд. та крипт.: П.Смуток, А.Ірпенський, Мало-россиянин, Малорос, П.Хмара, П.С.-Т., С-ий; 1862–1923) – укр. гром. і політ. діяч, письм., публіцист; один із керівних діячів укр. громади в Петербурзі, один із засновників Т-ва укр. поступовців (ТУП), секретар і голова Благодійного т-ва видання загальнокорисних і деше-вих книг; 1917 р. – голова Укр. нац. ради в Петербурзі, комісар у справах України при Тимч. уряді, міністр освіти в кабінеті Ф.Лизогуба; з 1919 р. – керівник Комісії біографіч-ного словника при ВУАН.

³ Яворницький Д.І. Поміж панами: Малюнки з життя. – Катеринослав, 1911.

№41.

¹ К.Білиловський працював гол. лікарем Феодосійської морської лікарської станції.

№42.

¹ Див. прим. №2 до листа №2.

² Мається на увазі книга: *Яворницький Д.І.* Запорожжє в остатках старины и преда-ниях народа. – СПб., 1888. – Ч. 1–2.

³ Див. прим. №1 до листа №2.

⁴ Див. прим. №1 до листа №6.

№43.

¹ Гуревич Яків Григорович (1843–1906) – рос. педагог і гром. діяч, директор приват-ної гімназії й ред. журналу "Русская школа". Протягом багатьох років був скарбником Лі-тературного фонду.

² Див. прим. №4 до листа №8.

³ Соловійов Сергій Михайлович (1820–1879) – рос. історик, проф. Про нього див.: *Ил-лерицкий В.Е.* Сергей Михайлович Соловьѳв. – М., 1980.

⁴ Рождественський С.В. (1868–1934) – рос. історик, проф. Петербурзького ун-ту, член-кор. Рос. АН (1920); 1930 р. репресований; автор праць із історії Росії XIV–XVII ст., історії народної освіти XVIII–XIX ст.

№44.

¹ Мається на увазі 1-й том монографії Д.Яворницького «История запорожских коза-лов» (надрук. 1892 р.).

№46.

¹ Греків (Греков) Василь Олексійович (1884–1934) – історик, архівіст, педагог, дослідник історії козацтва; викладач катериносл. дух. семінарії, гімназії, трудових шкіл Катеринослава; у травні 1923 р. обійняв посаду архіваріуса-дослідника Катерино-славського губарху, пізніше – помічника зав. губархом (з 1925 р. – окрархом) і голови експертної комісії; співпрацював з іст.-філолог. відділом ВУАН; член Катериносл. наук. т-ва. 1934 р. заарештований і розстріляний. Про нього див.: *Енциклопедія українознавства.* – Т. 2. – С. 431; *Українські архівісти: Біобібліографічний довідник.* – К., 1999. – Вип. 1. – С. 103.

² Глазунов Федір Григорович – випускник Катериносл. дух. семінарії та Київської дух. академії, викладач Катериносл. жін. спархіального уч-ща.

³ Романченко Трохим Миколайович (1880–1930) – укр. поет, письм., публіцист; у 1910-х рр. працював зберігачем Катериносл. музею ім. О.Поля, завідував укр. книгарнею. Твори: *Поезії.* – Катеринослав, 1916; *Антологія української поезії.* – К., 1957. – Т. 2; *На-родні пісні в записах Трохима Романченка.* – К., 1980. Його листи до Д.Яворницького див.: *ЕСЯ.* – Вип. 2. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 247–268.

№47.

¹ Д.І.Багалій був ініціатором видання журналу “Червоний архів”.

² Див. прим. №1 до листа №46.

³ Див.: *Греків В.О.* Бунт сіроми на Запоріжжі в 1768 р. // Записки Історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Кн. IX.

⁴ Терновський Микола Миколайович – історик, архівіст, археограф; навчався в ун-ті св. Володимира в Києві; член Катеринославської ученої архівної комісії; двоюрідний брат Д.Яворницького по материн. лінії (син Миколи Матвійовича Терновського).

№48.

¹ Мається на увазі підтримка Д.І.Багалієм кандидатури Д.Яворницького на обрання його дійсним членом ВУАН.

№49.

¹ Див. прим. №6 до листа №6.

² Див.: *Еварницький Д.И.* Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожских низовых козаков. – СПб., 1894. – 163 с.

³ Сучасні дослідники вважають, що І.Сірко народився в сотенному місті Брацлавського полку Мурафі, за кілька кілометрів від Кальника (тепер с. Жданов Вінницької обл.) Див.: *Борисенко В.* Де народився Іван Сірко? // Наука і суспільство. – 1989. – №11. – С. 74; *Мицик Ю.* Отаман Іван Сірко. – Запоріжжя, 2000. – С. 5.

⁴ Див.: *Яворницький Д.И.* - *Еварницький Д.И.* За чужий гріх (повість). – Катеринослав, 1907. – 461 с. Рецензію М.Ф.Сумцова на цей твір див.: *Сумцов М.* До історії наукового впливу О.Потебні // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, присвячений пам'яті О.Потебні. – Ч. 2–3. Розділ “О.О.Потебня в освітленні Д.І.Еварницького”. – С. 6–9.

⁵ “Русская правда” – чорносотенна газета, виходила в Катеринославі 1906–1915 рр.; з огляду на популярність Д.Яворницького видавці запросили його на редакторство; проте вчений швидко розгадав напрям газети й відмовився від пропозиції; його фіктивне редакторство значиться тільки на семи числах видання (з 15 по 23 листопада 1906 р.) // *Шубравська М.М.* Д.І.Яворницький... – С. 97.

№50.

¹ Кожушко Григорій Степанович (1880–1928) – укр. кобзар, брав участь у лекціях Д.Яворницького про кобзарів, бандуристів та лірників // *Лавров Ф.Г.* Кобзарі. – К., 1980.

№51.

¹ 24.11.1913 р. в Катеринославі врочисто відзначалося 30-річчя літ.-наук. діяльності Д.Яворницького. Про це див.: *Авчинников А.Г.* Профессор Дмитрий Иванович Эварницкий (к 30-летию литературно-учёной деятельности). – Екатеринослав, 1914; Щира дяка за корисну працю: Вітальні телеграми Д.Яворницькому з нагоди 30-ліття його літературно-наукової діяльності (1913): З музейної колекції. – Дніпропетровськ, 1998.

² Див.: *Сумцов Н.Ф.* Д.И.Эварницкий // Южный край. – 1913. – 24 нояб.

³ Д.Яворницькому зробили операцію на очі з приводу катаракти.

№52.

¹ Пасюга Степан Артемович (1862–1933) – укр. кобзар, представник харків. кобзарської школи; брав участь у лекціях Д.Яворницького про кобзарів, бандуристів та лірників.

№53.

¹ Словар української мови. – К., 1902–1909. – Т. 1–4.

² Бігдай (Бегдаєв) Яким Дмитрович (1855–1909) – укр. кубанський фольклорист і гром. діяч; зібрав близько 1500 пісень, видав 566 пісень у збірнику “Песни кубанских казаков” (Москва, 1896–1898. – Вып. 1–14); автор опери за поемою Т.Шевченка “Гайдамаки”, музики до п'єси Я.Кухаренка “Чорноморський побит”, а також вокального циклу “Листи з Кубані” на вірші укр. та рос. поетів (інформацію подав краснодарський дослідник В.Чумаченко).

³ Мається на увазі вид.: *Еварницький Д.И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб., 1888. – Ч. 1–2.

⁴ Див.: *Еварницький Д.И.* По следам запорожцев. – СПб., 1898.

№54.

¹ Див. прим. №6 до листа №33.

² Бахрушин Олексій Петрович (1853–1904) – бібліофіл, колекціонер, домовласник; в його будинку в Москві мешкав Д.Яворницький.

³ “Хвиля за хвилею” – літ. альманах, виданий 1900 р. за редакцією Б.Грінченка в Чернігові; містив твори Б.Грінченка, І.Франка, М.Коцюбинського, О.Маковея, Дніпрової Чайки, А.Кримського, В.Самійленка.

⁴ Уперше (під заголовком “Смерть отамана”) надруковано в: Правда. – 1889. – Т. IV. – С. 218, 219 (підпис – В.Чайченко). 1891 р. твір був передрукований у журн. “Дзвінок”, а також окремою книжечкою (Львів, 1891); уміщений у збірці “Під хмарним небом” (1893). Неодноразово передруковувався пізніше; див.: Грінченко Б. Твори. – К., 1963. – Т. 1. – С. 159, 162; К., 1990. – Т. 1. – С. 93–95.

№55.

¹ Таль Олександр Якович (1840–1911) – ген.-лейт., 2-й чоловік С.М.Таль (уродж. Сивельникової; у першому шлюбі Комстадіус); див. прим. №7 до листа №33.

² Андрієвський Є.К. – чернігів. губернатор.

³ Уварова Прасковія Сергіївна (1840–1924) – графиня, археолог, голова Московського археолог. т-ва.

⁴ Тарновський Василь Васильович (1837–1899) – укр. меценат, колекціонер; із родини Тарновських; у 1869–1872 рр. – борзнянський повітовий маршал. З 1875 р. п'ять разів поспіль обирався предводителем дворянства Ніжинського повіту, статський радник (1887); його збірка укр. старожитностей стала основою Чернігівського іст. музею; власник маєтку в Качанівці, де гостювали видатні вчені й митці; див.: Яворницький Д. В.В.Тарновський // Хроніка-2000. – К., 1996. – Вип. 16. – С. 139–172; Панета С. Доля Качанівського Едему // Там само. – С.131–132.

№ 56.

¹ «Русская мысль» – наук., літ. і політ. журнал; видавався щомісяця в Москві в 1880–1918 рр., видавець В.Лавров, редактори (з 1885 р.) В.Гольцев та М.Ремезов; після революції 1905–1907 рр. став органом кадетської партії (редактори – П.Струве, О.Кізеветтер).

² Ідеться про публікацію: *Эварницький Д.И.* Гайдамацкое движение и уманская резня 1768 г. (публичная лекция, читанная в Петербурге) // Русская мысль. – 1901. – №2. – С. 44–71.

³ Мається на увазі худ. твір ученого “Наша доля – Божа воля”.

⁴ Лавров Вукол Михайлович (1852–1912) – журналіст, перекладач, редактор-видавець журналу «Русская мысль» (1885–1905).

⁵ Гольцев Віктор Олександрович (1850–1906) – рос. публіцист, журналіст, літ. критик, фактичний редактор «Русской мысли»; про нього див.: Памяти В.А.Гольцева: Сборник статей, воспоминаний и писем. – Москва, 1910.

⁶ Кониський Олександр Якович (псевдоніми: Вернивода О., Горовенко Ф., Буркун В., Перебендя, Хуторний; 1836–1900) – укр. поет, письм., шевченкознавець, один із засновників НТШ, діяч Київської громади.

⁷ Див.: *Эварницький Д.И.* За чужий гріх. – Катеринослав, 1907.

⁸ Улітку 1901 р. Д.Яворницький провадив археол. дослідження в маєтку графа І.В.Канкріна, предводителя дворянства Олександрівського пов. Катериносл. губ. (1886–1905).

⁹ Двотомний збірник документів Д.Яворницького «Источники для истории запорожских козаков» був надрукований 1903 р. у Владимирі-на-Клязьмі, де віце-губернатором був його приятель князь М.Урусов.

№57.

¹ Малинка Петро Олексійович (1869–після 1917) – миргородський предводитель дворянства, земський гласний Миргородського повіту (1898, 1907–1910), мировий суддя (1905–1907, 1911–1913); власник маєтку у Будаківці (Бодаківці). Див.: *Розсоха Л.* Миргородська старовина. – Полтава, 2002. – С. 318–325.

² Цей твір побачив світ пізніше; див. прим. №4 до листа №49.

³ Канкрін Іван Вікторович – граф, дійсн. стат. радник, шталмейстер двору, предводитель дворянства Олександрівського пов. Катериносл. губ. (1886–1905).

№58.

¹ Словар української мови. – К., 1902–1909. – Т. 1–4.

² Даль Володимир Іванович (1801–1872) – рос. письм., етнограф і лексикограф, автор «Толкового словаря живого великорусского языка»; родом з Катеринославщини.

³ Залюбовський Григорій Антонович (1836–1898) – укр. етнограф, член Півд.-Зах. відділення Рос. географ. т-ва, збирач етнограф. мат-лу.

⁴ 1900 р. в катериносл. газеті «Днепровская молва» А.Майдачевський виступив із статтю про ці матеріали; див.: А.М[айдачевський]. Страничка из жизни Гр.Ан.Залюбовско-го // Днепровская молва. – 1900. – №47.

⁵ Див. прим. №1 до листа №12.

№59.

¹ У серпні 1905 р. в Катеринославі відбувся XIII археолог. з'їзд.

² Б.Грінченко не зміг узяти участі у дослідній програмі до XIII археолог. з'їзду, бо саме цього часу працював над упорядкуванням словника укр. мови. 1906 р. «Словар укр. мови» був відзначений 2-ю премією ім. М.Костомарова Рос. імп. академії наук.

³ Синявський Антін Степанович (1866–1951) – укр. географ, економіст, історик, архівіст, археограф, гром. діяч; дир. Катериносл. комерційного училища, заст. голови Катериносл. губерн. вченої архівної комісії, редактор її органу («Летописи»). Його твори див.: Синявський А. Вибрані праці. – К., 1993; про нього див.: Заруба В. Антін Синявський: Життя, наукова та громадська діяльність (1866–1951). – Дніпропетровськ, 2003.

⁴ Грінченко М.М. (псевдонім М.Загірня; 1863–1928) – дружина Б.Грінченка, укр. письменниця, перекладачка, гром. діячка.

№60.

¹ Див. прим. №3 до листа №58.

² Мається на увазі повість Б.Грінченка «Під тихими вербами» (надрук. в: Киевская старина. – 1902. – №2. – С.228–297; №3. – С.417–493; №4. – С.25–109).

³ Цей твір був поданий Д.Яворницьким пізніше до «Ювілейного збірника на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія» (К., 1927).

⁴ Див.: *Еварницький Д.И.* Источники для истории запорожских козаков. – Владимир, 1903. – Т. 1–2.

⁵ Цей задум реалізувався в книзі: *Яворницький Д.И.* Поміж панами: Малюнки з життя. – Катеринославі, 1911.

⁶ 4-й том Д.Яворницький не написав.

№61.

¹ Левицький Володимир Лукич (псевдонім Василь Лукич; 1856–1938) – укр. письм., видавець, гром. діяч; редактор журналу «Зоря» (1891–1897), календаря т-ва «Просвіта»; дійсний член НТШ.

² Ідеться про вид.: *Еварницький Д.И.* История запорожских козаков. – СПб., 1892. – Т. 1. – 542 с.

³ Звинувачений у «тенденційному прояві в лекціях антипатії до московської історії та уряду й пристрасті до історії Малоросії», Д.Яворницький був звільнений; йому було заборонено викладати в навч. закладах. За допомогою впливових знайомих, історикові вдалося дістати посаду чиновника з особливих доручень при туркестанському генерал-губернаторі. Відрядження в Середню Азію тривало три роки (5.04.1892–5.04.1895); про це див.: *Перкова А.І., Абрисимова С.В.* Д.І.Яворницький у Середній Азії // Борисфен. – 1991. – №5. – С.3.

⁴ Див. прим. №2 до листа №6.

⁵ До цього твердження Д.І.Яворницького треба ставитися критично; див.: *Швидько Г.К.* А.О.Скальковський та його «Історія Нової Січі» // *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С.4.

⁶ Александр Македонський (356–323 рр. до н.е.) – цар Македонії (з 336 р.), полководець; виховувався філософом Арістотелем.

⁷ Семіраміда – цариця Ассирії; по смерті чоловіка – царя Ніна – стала правителькою країни; убита сином. Їй приписують спорудження «висячих садів» у Вавилоні («сади Семіраміди»). У літературі її образ пов'язується з багатого, владного, але порочною жінкою.

⁸ Кір II Великий (? – 530 р. до н.е.) – цар (з 558 р. до н.е.) Перської держави Ахемідів; підкорив Мідію, Лідію, грецькі міста Малої Азії, частину Середньої Азії; 539 р. до н.е. підкорив Вавилон і Месопотамію; загинув під час походу в Середню Азію.

№62.

¹ Паньківський Кость Федорович (1855–1915) – галицький гром. діяч, економіст, видавець, керівник виховних, освітніх і економічних установ у Львові.

² «Зоря» – львівський літ.-наук. журнал, що виходив 1880–1897 рр.

³ Д.Яворницький перебував у трирічному відрядженні в Середній Азії. Він мав повернутися у квітні 1895 р., але повернувся у квітні 1894 р.

⁴ В опублікованих бібліографіях Д.Яворницького не зафіксовано такої статті в "Зорі".

⁵ Див.: *Еварницький Д.И.* История запорожских козаков. – СПб., 1895. – Т. 2. – 624 с.

⁶ Див.: *Еварницький Д.И.* История запорожских козаков. – СПб., 1897. – Т. 3. – 646 с.

№63.

¹ Мається на увазі 2-й том: *Еварницький Д.И.* История запорожских козаков. – СПб., 1895.

² "Зоря" – літ.-наук. часопис (Львів), що видавався 1880–1897 рр. В.Л.Левицький редагував "Зоря" 1890–1897 рр. Його рецензію на 2-й том "Истории ..." Д.Яворницького див.: Зоря. – 1896. – Ч. 4.

³ Д.Яворницький мав на увазі негативну рецензію О.М.Лазаревського; див.: Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1896. – Кн. 10. На думку О.М.Лазаревського, Д.Яворницький відірвав історію Запоріжжя від історії України. Про це див.: *Шубравська М.М.* Д.І.Яворницький. – К., 1972. – С. 64–67; *Ченцова Н.В.* Д.І.Яворницький як історик Нової Січі // Проблеми історіографії та джерелознавства історії України. – Дніпропетровськ, 1991. – С. 33–45; *Воронов В.І.* Оцінка О.М.Лазаревським наукових праць Д.І.Яворницького // Регіональне і загальне в історії. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 36–38.

⁴ 3-й том «Истории запорожских козаков» Д.Яворницького побачив світ 1897 р. в Санкт-Петербурзі.

⁵ Рудченко Іван Якович (псевдонім Іван Кивайголова, Іван Руїна, І.Яковенко, І.Білик; 1845–1905) – фольклорист, письмен., критик, рідний брат Панаса Мирного; очолював Варшавську казенну палату.

⁶ Панас Мирний (справжнє ім'я Рудченко Панас Якович; 1849–1920) – укр. письмен. і громад. діяч.

⁷ Рудченко П.І. – син Івана Яковича Рудченка; історик.

№64.

¹ Див. прим. №6 до листа №56.

² Гольцев Віктор Олександрович (1850–1906) – рос. публіцист, журналіст, літ. критик; про нього див.: Памяти В.А.Гольцева: Сб. статей, воспоминаний и писем. – Москва, 1910.

³ «Русская мысль» – наук., літ. і політ. журнал; видавався щомісяця в Москві 1880–1918 рр.; видавець (1885–1905 рр.) В.Лавров, редактори В.Гольцев та М.Ремезов (з 1885 р.); після революції 1905–1907 рр. журнал став органом кадетської партії (редактори – П.Струве, О.Кізеветтер).

№65.

¹ Науменко Володимир Павлович (1852–1919) – укр. громад., політ. і освіт. діяч, педагог, видавець, член київської Старої Громади та "Просвіти", редактор «Киевской старины» (1893–1906, із 1907 – "Україна"), заст. голови Укр. наук. т-ва; за Центральної Ради був обраний заступником її голови М.Грушевського; восени 1918 р. став міністром освіти в уряді гетьмана П.Скоропадського. Див.: *Джеджула Ю., Папкова Єв.* Жодної вільної хвилини... (Портрет Володимира Науменка) // Київська старовина. – 1994. – №1. – С. 60–69.

² Чикаленко Євген Харлампійович (1861–1929) – укр. громад. діяч, публіцист, меценат, видавець, агроном і землевласник; автор практичних порад із сільського господарства ("Розмови про сільське господарство"); член Старої Громади, Загальної безпартійної демократичної організації, Укр. демократичної партії, Т-ва укр. поступовців, фундатор і видавець щоденних часописів "Громадська думка" (1905–1906) і "Рада" (1906–1914). З 1920 р. в еміграції; з 1925 р. – голова Термінологічної комісії при Укр. господарчій академії в Подєбрадах; автор "Спогадів" (Львів, 1925–1926) та "Щоденника" (Львів, 1931).

³ Чехов Антон Павлович (1860–1904) – рос. прозаїк, драматург; за фахом лікар.

⁴ Максим Горький (Пешков Олексій Максимович; 1868–1936) – рос. рад. письмен. і громад. діяч, літ. критик і публіцист, перший голова правління Спілки письменників СРСР (1934), член ЦВК СРСР (1929).

⁵ Ідеться про XIII археолог. з'їзд, що відбувся 1905 р. в Катеринославі.

№66.

¹ Коваленко Олекса Кузьмович (1880–1927) – укр. письмен. і видавець, засн. вид-ва "Ранок" (1911), упорядник і видавець декламатора "Розвага" (1905, 1906), альманаха "Тервовий вінок" (1908), поет. антології "Укр. муза" (1908), автор поет. збірок та перекладів.

² Див.: *Еварницький Д.И.* За чужий гріх (повість). – Катеринослав, 1907. – 461 с. (з портретом Д.Яворницького (офорт В.В.Мате)).

³ “Киевская старина” – перший укр. іст. журнал, видавався в Києві 1882–1906 рр.; у 1907 р. виходив під назвою “Україна”.

⁴ “Розвага” – декламатор, що його упорядкував і видав 1905–1906 рр. О.К.Коваленко.

⁵ Мате Василь Васильович (1856–1917) – рос. гравер, педагог; див.: *Федорова В.И.* Офорты В.В.Матэ // Труды Государственного Эрмитажа. – XVI. – Лен., 1975. – Вып. 1. – С. 129–160.

⁶ Яворницький Іван Якимович (1827–1885) – батько Д.Яворницького; походив із збіднілого двору; був псаломником, дяком у с. Сонцівка на Харківщині.

№67.

¹ Олена Пчілка (справжнє ім'я Косач Ольга Петрівна; 1849–1930) – укр. письменниця, фольклористка, видавець, гром. діячка; член-кор. АН УРСР (1927); мати Лесі Українки й сестра М.П.Драгоманова; 1908–1914 рр. – редактор-видавець журналу “Рідний край” та додатку до нього “Молода Україна”.

² Мається на увазі часопис “Рідний край”, редактором-видавцем якого в 1908–1914 рр. була Олена Пчілка.

³ Словарь української мови. – К., 1902–1909. – Т. 1–4.

№68.

¹ Дорошенко Наталія Михайлівна (1888–1980) – укр. драм. артистка й гром. діячка, акт. член катериносл. «Просвіти», дружина історика Д.І.Дорошенка.

² Гіршман Леонард Леопольдович (1839–1921) – харків. окуліст і гром. діяч; з 1870 р. – доцент, з 1875 р. – проф. Харків. ун-ту, де заснував першу кафедру очних недуг; у 1871 р. відкрив у Харкові очну клініку й на власні та зібрані кошти збудував дві очні лікарні та амбулаторію; 1905 р. на знак протесту проти репресій, застосованих рос. урядом щодо студентів, покинув кафедру в ун-ті; автор праць з офтальмології.

³ Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) – укр. історик, історіограф, публіцист, гром.-політ. діяч; у 1909–1913 рр. мешкав у Катеринославі, де викладав історію в комерційному училищі, брав активну участь у діяльності катериносл. “Просвіти”, фактично редагував її орган – часопис “Дніпрові хвилі”, співпрацював у Катериносл. учений архівній комісії.

⁴ “Дніпрові хвилі” – укр. часопис, що його видавала катериносл. “Просвіта” за ред. К.Є.Котова, Є.Павловської, виходив у Катеринославі 1910–1913 рр. двічі на місяць; факт. редактором був Д.Дорошенко; у ньому співпрацювали Д.Дорошенко, Д.Яворницький, В.Біднов, Л.Біднова, Є.Вировий, Я.Новицький. Див.: *Лазебник В.І.* Кузьма Котов і його “Дніпрові хвилі” // Скарбниця ріднокраю. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 29–33; *Абросимова С., Ковальська Т.* Катеринославіський часопис “Дніпрові хвилі” // Борисфен. – 1994. – №1. – С. 10, 11.

⁵ Павловський Оухим Арсентійович (1872–1956) – лікар, один із визначних катериносл. просвітян; закінчив Томський ун-т, працював лікарем у с. Михайло-Лукашеве Олександрівського пов. (1903–1911) та в м. Катеринославі (1911–1918); 1929 р. заарешт. за звинуваченням в антирад. діяльності; 1930–1933 рр. перебував на засланні в Північнокавказькому краї; 1933–1938 рр. мешкав у Запоріжжі; 1938 р. заарешт. удруге й засуджений на 6 років, які відбував у таборі в Казахстані, де працював лікарем до 1947 р.; 1947–1952 рр. працював в с. Великій Білозерці, потім у с. Біленьке Запорізької обл.; 1952 р. переїхав до родини в Запоріжжя. Реабілітований 23.02.1996 р. Про нього див.: *Чабан М.* Діячі січеславської “Просвіти” (1905–1921): Біобібліографічний покажчик. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 345–352.

⁶ Вировий Євген Семенович (Євген Малий; 1889–1945) – укр. педагог, видавець, популяризатор творчості Т.Г.Шевченка, видавець його творів, член “Просвіти”; з 1919 р. на еміграції в Празі.

⁷ Рудичів (Рудичев) Іван Опанасович (псевдонім ІвеР; 1881–1958) – укр. гром. діяч, юрист, видавець, член катериносл. “Просвіти”; з 1918 р. жив за кордоном (у Варшаві, Берліні, Празі, Парижі); 1926 р. заснував у Парижі Укр. бібліотеку ім. С.Петлюри, де працював до кінця життя. Див.: *Пустовіт Т., Наконечна Л.* Іван Рудичів – перший директор бібліотеки ім. С.Петлюри в Парижі // Українське слово. – 1996. – 7 лист. – С. 12,13; 14 лист. – С. 12; *Абросимова С.* Листи І.Рудичева // Полтавська петлюріана. – Полтава, 1999. – Вип. 3. – С. 140–146; *Чабан М.* Діячі січеславської “Просвіти” (1905–1921). – Дніпропетровськ, 2002. – С. 386–390.

№69.

¹ Ідеться про консультацію професора Л.Гіршмана, офтальмолога, до якого Д.Яворницький звертався з приводу хвороби очей.

² Див. прим. №3 до листа №46.

² Ідеться про шевченківський вечір, що його влаштувала катериносл. “Просвіта”. Про роль Д.Яворницького в діяльності цього т-ва див.: *Журба О.І.* Сторінками катеринославської “Просвіти” // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 1. – С. 133–153.

№70.

¹ Данилов Володимир Валер'янович (1881–1970) – укр. і рос. фольклорист і літературознавець; 1905–1907 рр. викладав у Катериносл. класич. гімназії й співпрацював у місцевій ученій архівній комісії. Про нього див.: *Абросимова С.В.* Катеринославський дослідник В.В.Данилов і його внесок у вивчення місцевої історії та культури // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 1. – С. 153–160; *Скиба І.А.* В.В.Данилов – дослідник культури Катеринослава // Грані. – 2002. – №2. – С. 46–49.

² Ідеться про вид.: Збірник [Дніпропетр. крайового іст.-археолог. музею]. – Дніпропетровське, 1929. – Т. 1.

³ Див.: *Яворницький Д.І.* До історії Степової України. – Дніпропетровське, 1929.

⁴ Див.: *Яворницький Д.І.* Словник української мови. – Катеринослав, 1920. – Т. 1. (А–К). Інші два томи цього словника не були надруковані. Рукопис “Словника” за розпорядженням Президії АН УРСР потрапив до Ін-ту мовознавства АН УРСР (14.02.1941 р.). Під час II світ. війни архівні матеріали АН були евакуйовані; слідів словника Д.Яворницького не виявлено.

№71.

¹ Ідеться про організацію Катериносл. обл. музею ім. О.Поля, що був відкритий 1902 р. і директором якого було обрано приват-доцента Моск. ун-ту, дослідника історії козацтва, археолога й фольклориста Д.Яворницького. Музей був названий ім'ям гром. діяча, мецената, колекціонера, краєзнавця, ініціатора розробки Криворізького рудного басейну Олександра Миколайовича Поля (1832–1890). 1905–1907 рр. В.Данилов мешкав у Катеринославі, де викладав у класич. гімназії.

² На поч. серпня 1933 р. Д.Яворницького було звинувачено в “буржуазному націоналізмі”, підтримці членів “Спілки визволення України”, у наданні можливості працювати в музеї “петлюрівцям”. За наказом наркома освіти УСРР В.Затонського (1888–1937 рр.) від 31.08.1933 р. вченого було звільнено з посади директора Дніпропетр. іст. музею. Протягом чотирьох місяців йому не виплачували академічної пенсії. Ті часи були дуже скрутними для вченого і його родини; див.: *Мицик Ю.А., Черненко А.М.* Несправедливість // Зоря (Дніпропетровськ). – 1988. – 30 грудня; *Ченцов В.* “Натхненник української націоналістичної контрреволюції...” (Невідомі факти про останні роки життя академіка Д.І.Яворницького) // Хроніка-2000. – К., 1996. – Вип. 16. – С. 191–207.

³ “Потьомкінський палац” – нині Палац студентів у парку ім. Т.Шевченка в Дніпропетровську. Наприк. XVIII ст. планувався як резиденція князя Г.Потьомкіна (катериносл. намісника); згодом тут розташовувалися дворянські збори.

In given publication attention of the readers is called to the 71st letter of D.Javornyts'kyi to 18 addressees, amongst who are historians, ethnographers, literary critics, writers, poets, actors, teachers, publishers and public figures. The chronological range of letters (1883–1939) includes all periods of scientist's creative life. The letters are published for the first time and throw light upon main orientations of D.Javornyts'kyi activity and most important events in his biography, thoughts of the scientist and own scientific work estimation, as well as his attraction to country's scientific and social life.

Г.П.Докашенко (Горлівка)

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ В ДОРОВКУ СУЧАСНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ІСТОРИКІВ

У 1991 р. вийшов перший випуск міжвідомчого збірника наукових праць “Міжнародні зв'язки: наукові пошуки і знахідки”. Ініціатором його заснування виступив Інститут історії України НАНУ, зокрема відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин. До редакційної колегії увійшли такі відомі в країні вчені, як доктори історичних наук С.В.Віднянський, М.С.Бур'ян, М.М.Варварцев, Б.М.Гончар, Л.О.Зашкільняк, І.М.Кулинич, І.М.Мельникова, П.С.Сохань та ін. Його відповідальним редактором став керівник згаданого відділу С.В.Віднянський. На сьогодні вже видано 13 випусків, в яких вміщено близько 250 статей, повідомлень та оглядів. Безумовно, можна говорити, що збірник знайшов своє вагоме місце серед історичних видань України, на нього посилаються і зарубіжні видання. Цілоком виправдано його зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальності “Історичні науки”.

Перші підсумки діяльності редколегії підбито в 10-му випуску в статті відповідального редактора, де він навів основні рубрики і визначив перспективи розвитку збірника, обґрунтував необхідність переходу до цивілізаційного методу історичних досліджень.

Завданням цієї статті є проведення історіографічного аналізу тринадцяти випусків, які вийшли за 14 років існування збірника, а саме: проаналізувати тематичну спрямованість матеріалів видання; з'ясувати країнознавчий аспект представлених матеріалів; виявити ступінь привабливості для дослідників різних історичних епох; дати характеристику авторів-учасників видання.

У визначенні наукової спрямованості збірника значну роль відіграли статті концептуального характеру, такі, як: *Мельникова І.* “Біля джерел формування зовнішньої політики суверенної Української держави” (вип. 5), в якій автор проаналізувала витоки, етапи і напрями міжнародної політики, з'ясувала співвідношення традицій та новаторства, виділила перспективи розвитку зовнішньої політики України; *Віднянський С.* “Україна в Європі в минулому столітті: від об'єкта до суб'єкта міжнародних відносин” (вип. 10), що окреслює складний і навіть тернистий шлях від розшматованої великими імперіями країни до становлення впливової європейської держави. Автор ставить і успішно реалізує завдання визначити ті факти, що поставили Україну в першу п'ятірку держав світу, на розвиток яких події всесвітньої історії минулого століття справили визначальний вплив (с. 9). У цій же статті С.Віднянський визначив і основні напрями подальшого вивчення місця та ролі республіки у світовій історії, зокрема, проблем європейської інтеграції, аналізу альтернативних інтеграційних моделей, аспектів розвитку українсько-російського співробітництва та інших двосторонніх зв'язків, становлення відносин України з впливовими міжнародними інституціями тощо.

Визначною подією для розвитку слов'янознавства стало проведення засідання круглого столу до 200-річчя від дня народження П.Й.Шафарика “Україна і слов'янський світ”, матеріали якого опубліковані у 7-му випуску. У доповідях та повідомленнях його учасників – істориків, філологів, соціологів, етнографів – (В.М.Русанівського, П.С.Соханя, В.О.Захаржевської, І.Т.Лисевича, П.П.Кононенка, Т.Б.Лукінової та ін.) висвітлюються як витоки українського слов'янознавства, так і проблеми його сучасного етапу, наприклад, необхідність об'єднання зусиль у створенні узагальнюючих праць з історії слов'янської культури, дослідження взаємовпливів слов'янських народів та їх внеску у світову історію і культуру.

Матеріали до ювілею П.Й.Шафарика дають привід сказати ще про одну перспективну і характерну рису рецензованого збірника – предметну увагу до персоналій, до людей, діяльність яких стала цілою епохою історичного розвитку. Так, крім згаданого круглого столу, у збірнику вміщено наукові доповіді М.Держалюка та П.Лізанця на вченій раді Інституту історії України НАНУ, присвячені 100-річчю від дня

мерті Лайоша Кошута, в яких розкрито його вплив на національно-визвольну війну торського народу в 1848–1849 рр. Ця дата стала своєрідним поштовхом для роздумів про стан і перспективи гунгарологічних досліджень в Україні взагалі (вип. 6, с. 66–85).

У 12-му випуску спеціальна рубрика присвячена 200-річчю від дня народження Олександра Духновича. В статтях І.Мельникової, С.Віднянського, Д.Данилюка, З.Задорожного визначено його творчу спадщину й охарактеризовано практичну діяльність у буремні роки революції 1848–1849 рр. у Закарпатті та Галичині (с. 9–55).

Окремі статті присвячені видатним діячам вітчизняної і зарубіжної історії різних часів: Сохань П. “М.П.Драгоманов і національно-визвольний рух на Балканах” (вип. 1); Шеломєєва Н. “М.П.Драгоманов і проблеми слов'янства (друга половина XIX ст.)” (вип. 3); Усенко П. “Інтернаціоналістська діяльність З.Серазовського” (вип. 2); Віднянський С. “Т.Масарик про Україну і українців” (вип. 4); Стаднюк Г. “Діяльність Олександра Яковича Шульгіна на чолі української Надвичайної дипломатичної місії в Парижі у 1921 р.” (вип. 9); Подаляк Н. “Бертрам Вулфлам: кар'єра і доля німецького дипломата XIV ст.” (вип. 12). Автори доводять, що основний критерій визначення ролі тієї чи іншої особи – ступінь розуміння нею об'єктивних потреб розвитку суспільства, характер її практичної діяльності на користь цього суспільства.

Однією з найпомітніших рис рецензованого збірника є спеціальні випуски, присвячені видатним сучасним українським історикам, які зробили значний внесок у розвиток вітчизняної науки і продовжують плідно працювати. Перший такий збірник вийшов у 1995 р. (вип. 5) і був присвячений 70-річчю від дня народження доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки України, відомого історика-германіста Івана Марковича Кулинича. У цьому ж випуску опубліковано працю і самого ювіляра: “Щоденник Еріха Лясоги” як джерело з історії України другої половини XVII ст.”. Статті І.М. Кулинича є майже в кожному випуску збірника і багато з них присвячені проблемам німецьких колоністів в Україні та становленню і розвитку українсько-німецьких зв'язків, наприклад: “Німецькі колонії в Україні: історіографія, основні джерела” (вип. 3); “Німецькі автори про Україну” (вип. 4); “Науково-технічні зв'язки радянської України і Німеччини (1920–1932 рр.)” (вип. 1); “Роль німецьких інвестицій у розвитку сільськогосподарського машинобудування та культури господарювання в Україні (XIX – поч. XX ст.)” (вип. 9) та ін. Він став одним із засновників рубрик “Іноземці про Україну”, “З історії національних меншин”.

Випуск 6-й відкривається статтею “Шлях вченого” до 70-річчя доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Павла Степановича Соханя, одного із засновників вітчизняної болгаристики. Ювіляр є також одним із провідних організаторів історичної науки в країні: довгий час він працював заступником директора Інституту історії НАН України, а з 2001 р. очолює новостворений Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

У випуску 8-му зі словами привітань із нагоди 70-річчя Миколи Миколайовича Варварцева, доктора історичних наук, професора, відомого фахівця з проблем історії Італії та українсько-італійських зв'язків звертаються його колеги. Випуск відкривається статтею ювіляра “Кирило-Мефодіївське товариство в контексті доктрини національного визволення Дж. Мадзіні”, в якій автор у властивій йому манері глибокого дослідження джерельної бази і ґрунтовного вивчення й визначення причинно-наслідкових зв'язків проводить паралелі і з'ясовує особливості національного руху в Україні та Італії в першій половині XIX ст. М.М.Варварцев є чи не єдиним дослідником історії цієї південноєвропейської країни, що підтверджують його численні публікації у збірнику: “Італійська подорож Марка Вовчка: громадсько-політичні аспекти” (вип. 1), “Олександр Мишуга: перші кроки на ниві італійської культури” (вип. 2), “З України до італійських центрів гуманітарних наук (друга половина XIX ст.)” (вип. 5), “Громадськість України у русі допомоги італійській визвольній боротьбі (1860 р.)” (вип. 6), “Томмазо Сальвіні: українські тріумфи артиста-гарібальдійця” (вип. 9), “Католицька Італія очима укра-

їнського паломника (з історії мандрів Василя Григоровича-Барського в 1724–1725 рр.)” (вип. 11), “Україна та Італія в економічних і громадсько-політичних взаєминах поч. ХХ ст.” (вип. 12), “Відновлюючі сторінки історії міжнародних культурних зв’язків (з доробку італійського дослідника В.Бертаццоні)” (вип. 13).

Перша десятка випусків завершується ювілейним збірником, який присвячується відомому українському вченому-славісту, доктору історичних наук, професору, заслуженому діячеві науки і техніки України, представнику наступного вже покоління вчених, відповідальному редактору Степану Васильовичу Віднянському, у зв’язку з його 50-річчям. Його плідна діяльність і як керівника відділу Інституту історії України НАНУ, і як відповідального редактора збірника символізує глибокий зв’язок поколінь у вітчизняній науці. У творчому доробку С.В.Віднянського понад 200 наукових, навчально-методичних і науково-популярних праць, у т.ч. близько 40 індивідуальних книг, брошур і колективних монографій із всесвітньої історії та міжнародних відносин ХІХ–ХХ ст.

Випуск 12-й присвячено доктору історичних наук, професору, члену-кореспонденту НАН України, заслуженому діячеві науки і техніки України Ірині Миколаївні Мельниковій, яка фактично створила відділ всесвітньої історії та міжнародних відносин України в Інституті історії НАНУ і започаткувала низку нових досліджень із питань історії європейських країн взагалі та Чехословаччини зокрема. Кожен із названих учених є фундатором і керівником цілих напрямів та наукових шкіл у вітчизняній історії.

Останній, 13-й випуск, вийшов на знак пам’яті доктора історичних наук, професора Івана Марковича Кулинич, який пішов від нас у 2002 р. Слова подяки і глибокої пошани про вченого та людину висловили його колеги й учні: С.Віднянський, В.Гулевич, І.Черніков, Е.Стьопченко. Саме з цього випуску з’явилась і нова рубрика “Студії з германістики”, яка стала своєрідним заповітом покійного.

З питання хронологічних уподобань слід зауважити, що у збірнику опубліковано статті, які охоплюють фактично всі періоди всесвітньої історії, але рівень уваги до різних часів нерівномірний. Так, добі феодалізму присвячено 9 статей (4,8%), події ХVІІ–ХVІІІ ст. висвітлюють 10 авторів (5,4%). Серед них вважаємо за необхідне виділити статті Головка О. “Давньорусько-польські відносини на початку ХІІІ ст. (вип. 1)”, де наводяться маловідомі дані про обставини загибелі галицько-волинського князя Романа Мстиславича; “Релігійний фактор у розвитку взаємовідносин Київської Русі з країнами Центральної і Західної Європи” (вип. 3). Автор статті, відомий дослідник даного періоду, вважає цей фактор провідним у міжнародних стосунках доби раннього середньовіччя.

Розглядаючи проблеми медієвістики, автори статей і члени редколегії, звичайно, не могли обминути тему українського козацтва, цього самобутнього явища, що стало “своєрідною родзинкою” нашої історії. Започаткував цю проблематику в збірнику відомий учений Ф.Шевченко, надрукувавши у вип. 3 повідомлення “Румуни в українському козацькому війську в ХVІІ–ХVІІІ ст.”, де на архівних і літописних джерелах проаналізував причини та наслідки таких взаємозв’язків.

У 8-му випуску з’явилася вже окрема рубрика “Міжнародні стосунки українського козацтва”, яка поєднала науковий напрямок самого збірника “Міжнародні зв’язки України” з козацькою тематикою. Авторі цієї рубрики С.Лег’явко, П.Кулановський, В.Брехуненко розглядають міжнародні аспекти діяльності козацтва (стосунки з Молдавією, Кримом і донським козацтвом), стверджуючи, що ці стосунки можна вважати своєрідною дипломатичною діяльністю міні-держави України – Запорізької Січі.

Представлена козацька тематика і в історіографічних працях Брехуненка В. “Джерельна база про міжнародні взаємини козацьких спільнот у Східній Європі” (вип. 11) та Іваненко О. “Українське козацтво в працях французьких авторів на межі ХVІІІ–ХІХ ст.”, які значно розширюють наші знання і вводять у науковий обіг нові документи.

Далі кількість статей зростає: події ХІХ ст. привернули увагу 27 авторів (14,5%), межа ХІХ–ХХ ст. стала предметом дослідження у 18 статтях (9,7%). Безумовним лідером є минуле століття, якому присвячено 65,6% усіх статей. У ХХ ст. найбільшу зацікавленість викликав міжвоєнний період (49 публікацій) і, на наш

погляд, ситуація цілком логічна, адже за означені двадцять років світ пройшов шлях від завершення Першої світової війни і підбиття її підсумків до Другої, ще більш кривавої війни; від післявоєнної кризи до стабілізації, а далі до великої депресії, з якої деякі країни так і не вийшли до 1939 р.; від посилення демократичних настроїв до встановлення тоталітарних режимів. Пля суперечливості стала предметом дослідження у працях істориків Єременко Т. "Польське національне питання в Україні в 20-ті роки" (вип. 3); Веденєєва Д. "Українська делегація на мирній конференції в Парижі" (вип. 4); Держалюка М. "Радянсько-угорські дипломатичні відносини у міжвоєнний період" (вип. 4); Віднянського С., Вовканича І. "Перша світова війна, модерна демократія та Т.Г.Масарик" (вип. 6); Козлітіна В., Ярмо Н. "Українська Народна Республіка і Королівство Сербів, Хорватів і Словенців у 1918–1922 рр." (вип. 7).

Дослідники цього періоду започаткували новий напрямок (малодосліджений і фактично заборонений у минулі роки) – вивчення становища українських військовополонених та інтернованих. Вагоме місце тут займають статті Павленка М. "Репатріація військовополонених українців із Польської Республіки. 1920–1923 рр." (вип. 7), "Політика Польської Республіки щодо інтернованої на її теренах армії УНР (1920–1923 рр.)" (вип. 8), "Становище українських біженців у Польщі: їх підтримка польською владою, українством і міжнародною спільнотою (1921–1923 рр.)" (вип. 9). Аналіз ситуації в Польській Республіці останнім часом доповнюється Чехословачиною і Болгарією: Кушцов А., Срібняк І. "Загальна та соціальна освіта інтернованого вояцтва УГА у таборах Чехословащини в 1919–1923 рр." (вип. 11); Сохань П., Павленко В. "Проблема військовополонених інтернованих та біженців у міждержавних відносинах України та Болгарії (1918–1926 рр.)" (вип. 13). Автори статей єдині в думці, що за наявності особливостей положення цієї категорії в різних країнах, їх все ж таки об'єднують ситуації трагізму та знедоленості.

З ініціативи редколегії збірника відкрито цікаві рубрики, що продовжують тему взаємовідносин українців зі світом через призму історії діаспори та національних меншин. Звертають на себе увагу праці Н.Кривець із питань існування німецьких поселень в Україні та українсько-німецьких зв'язків міжвоєнного періоду (всього в 13-ти випусках нею надруковано 8 матеріалів, наприклад: "Німецькі колонії в Україні в 20-ті роки (діяльність державних органів серед німецького населення)" (вип. 3), "Національно-культурне життя німецького населення в Україні у 20–30-ті роки" (вип. 4), "Дипломатичне представництво УНР в Німеччині (1919–1922 рр.)" (вип. 11); Павленко В. з проблем українсько-болгарських зв'язків у різних галузях суспільного життя (7 матеріалів – "Державне видавництво національних меншин в УРСР і духовне спілкування українського і болгарського народів" (вип. 1), "Українські еміграційні організації в Болгарії (1917–1950 рр.)" (вип. 2), "Вчені з України в Болгарії. 1917–1941 рр." (вип. 3); Держалюка М. з історії україно-угорських відносин (6 матеріалів): "Угорська політична еміграція на Україні (1919–1945 рр.)" (вип. 2), "Українсько-австро-угорські відносини. 1918 рік" (вип. 3), "Радянсько-угорські дипломатичні відносини у міжвоєнний період" (вип. 4). Розглядаються також аналогічні проблеми історії Чехословащини, Польщі та інших країн, наприклад: Муляр І. "Українсько-польські міждержавні культурні взаємини 20–30-х рр. ХХ ст." (вип. 3); Євсеєнко І. "Україна – Чехословачина: шляхи культурних взаємин міжвоєнної доби" (вип. 2) та "Становлення українсько-чехословацьких відносин (1917–1922 рр.)" (вип. 8); Зарецька Т. "Відносини Директорії УНР із Польською республікою (1919–1920 рр.)" (вип. 11).

Особливу увагу автори звертають на проблеми історії української діаспори. Тут є і роботи, які вперше у вітчизняній науці дають загальний аналіз проблем життя українців у різних країнах: Крамарчук Т. "Східна українська діаспора: динаміка чисельності та регіони розселення" (вип. 11); Макар Ю. "Українці в Польщі: кількість і сучасне становище" (вип. 8); Кураєв О. "Культурно-освітницька та суспільно-політична діяльність українських емігрантів у Франції. 1908–1914 рр." (вип. 3); Віднянський С. "Політика чехословацького

уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період” (вип. 3); Потульницький В., Сидорчук Т. “Українські монархісти у Великобританії (1927–1957 рр.)” (вип. 1); Гайдош М., Конечний С. “До питання про політико-правове становище русинів-українців у Словаччині (1944–1948 рр.)” (вип. 5); Віднянський С., Постоловський Р. “Українці Чехословаччини в демократичному русі 1968–1969 рр.” (вип. 6); Мотрук С. “Українці в Чехії: національно-культурне та політичне життя у ХХ ст.” (вип. 11). Проблеми взаємовідносин з історичною батьківщиною розглядають: Знаменська М. “Взаємовідносини громадськості України з діаспорою” (вип. 5); Журба М. “Громадські об’єднання України і зарубіжний світ” (вип. 13). Роль діаспори у формуванні політики щодо України аналізує: Лендвел М. “Американська етнополітика та зовнішньополітична стратегія в українському питанні: витоки і наслідки (1939–1990 рр.)” (вип. 8). Поступово окреслюється висновок про те, що саме діаспора підтримувала у світової громадськості інтерес до українського питання, в той час, коли радянська Україна виступала тільки як складова частина СРСР.

Незрозуміло чому мало праць присвячено історії міжнародних відносин часів Другої світової війни – всього шість публікацій, серед яких слід виділити статті: Кулиничка І. “Українське питання в міжнародній політиці напередодні та в роки Другої світової війни” (вип. 8), Даниленка В. “Нацистський окупаційний режим на території Польщі у 1939–1941 рр.” (вип. 13), Трубайчука А. “До питання про участь України в Другій світовій війні” (вип. 13). Остання стаття має програмний характер. У ній стисло викладено основні концептуальні міркування, що знайшли своє місце в монографії автора “Друга світова війна”. Ці міркування стосуються етапів, організаційних форм українського визвольного руху, особливостей окупаційного режиму в Україні, оцінки подій 1944–1950 рр. на заході республіки. Можливо, деякі з цих міркувань могли б стати основою для наукових дискусій. Сподіваємося, що ювілейний рік Перемоги поживить інтерес до зазначених проблем.

Традиційно багато матеріалів із сучасної історії – 46 статей (24,8%). Вони охоплюють практично усі сфери життя суспільства: Горенко О. “Соціальні аспекти глобалізації та Україна” (вип. 11); Грищенко М. “Розбудова національних збройних сил та проблем роззброєння в Україні” (вип. 4); Динис Г., Дербак В., Сюсько І. “Транскордонне співробітництво України” (вип. 10) та ін.

Основні напрями зовнішньої політики незалежної України висвітлюються в працях Горенко О. “Соціально-політичний вимір європейської інтеграції та Україна”, Герасимчук Т. “Основні напрями і особливості співпраці України з Європейським Союзом”, Грищенко М. “Відносини України з державами-республіками колишнього Союзу” (вип. 5), Ляшенко О. “Встановлення зв’язків з провідними країнами Західної Європи як передумова інтеграції України у західноєвропейські та євроатлантичні структури”, Мартинова А. “Формування та еволюція основних принципів і напрямків зовнішньої політики України (1991–2001 рр.)”; Мельникової І., Мартинова А. “Україна в новому геополітичному устрої Центральної та Південно-Східної Європи (90-ті роки ХХ століття)”; Нечай М., Чередниченко О. “Російська стратегія і українська перспектива” (вип. 10).

Важливі проблеми взаємовідносин України зі світовим співтовариством розглядаються у статтях Клокова Є. “Позиція України в ООН із найважливіших проблем сучасності” (вип. 5); Мартинова А. “Україна в Раді Безпеки ООН (2000–2001 роки)” (вип. 11); Сюмар В. “Україна та міжнародні валютно-фінансові інституції: основні етапи і проблеми співпраці” (вип. 10).

З випуску у випуск поширюється географія країн, що цікавлять дослідників. Так, можна говорити про початок становлення школи еллінізму в Інституті історії України НАНУ, яку очолює Н.Терентьева. У своїх працях вона прагне відтворити історичний ланцюжок українсько-грецьких зв’язків: “Грецький просвітник Євген Булгарів на Україні” (вип. 1), “З історії торгівельно-економічних зв’язків України й Греції (XVIII–XIX ст.)” (вип. 2).

Не зменшується інтерес до Старого світу і відкриває цей напрямок стаття Подаляк Н. "Ганзейсько-датське суперництво в другій половині XIV ст." (вип. 13.). Активно висвітлюються різні історичні періоди й аспекти внутрішньо- та зовнішньополітичного життя Великої Британії – Дьомін Д. "Секуляризація зовнішньої політики Англії від Марії Тюдор до Джеймса I Стюарта" (вип. 12), Бур'ян М., Грицьких І. "Економічна експансія і демократизація британського суспільства (др. пол. XIX – початок XX ст.)" (вип. 13), Бур'ян М. "Єгипетська проблема і боротьба у правлячих колах Великобританії після Першої світової війни" (вип. 12), Бур'ян М. "Лорд Ллойд, британські консерватори та конституційна криза 1924–1926 рр. у Єгипті" (вип. 9); Франції – Кураєв О. "Взаємозв'язки України і Франції у сфері театрального та музичного життя у др. пол. XIX – поч. XX ст." (вип. 5), Ачканазі Б. "Ставлення до принципу національностей у політичних колах Франції (1918–1919 рр.)" (вип. 9), Митрофанова О. "Франція в контексті східноєвропейської безпеки (Україна, Росія, Польща)" (вип. 10); Німеччини – Газін В. "Німецькі національні меншини у східній політиці Веймарської республіки після Локарно" (вип. 9), Монолатій І. "Німецьке населення Галичини і гуманітарна акція національно-культурних організацій Веймарської республіки (1918–1920 рр.)" (вип. 12), Газін В. "Веймарське суспільство напередодні 30 січня 1933 р." (вип. 12), Бевзюк Є. "Теоретичні аспекти сучасної регіональної етнополітики у ФРН" (вип. 13), Мартинов А. "Німеччина і Європейський Союз між національними та європейськими інтересами" (вип. 13) та "Східна політика об'єднаної Німеччини: історичні традиції та сучасні реалії" (вип. 9) й інших західних країн: Попов В. "З історії українсько-австрійських культурних зв'язків (60–80-ті роки XIX ст.)" (вип. 1), Чума Б. "Монархія чи республіка: позиції іспанських політиків останньої третини XIX ст." (вип. 13).

Проблеми розвитку країн Центральної та Східної Європи особливо другої половини XX ст. і в кількісному, і в якісному плані займають вагоме місце на сторінках рецензованого збірника. Думаємо, що це пов'язано з прагненням істориків дати об'єктивну оцінку внутрішнім і зовнішнім факторам утвердження в цьому регіоні тоталітарних режимів, їх неспроможності вирішувати болючі соціально-економічні і політичні проблеми своїх країн, і, як наслідок – революційні події межі 80–90-х рр., розпад багатонаціональних держав. Лідером цього блоку є колись Чехословаччина та нові державні утворення на її території – близько 10 публікацій, авторами яких стали: С.Віднянський, І.Вовканич, І.Євсеєнко, В.Приходько, В.Грицько, С.Мотрук. Проблемам історії Болгарії присвятили свої роботи Т.Татолі, В.Павленко; Польщі – І.Лисевич, Т.Єременко, О.Бабак; Югославії – А.Шилова, В.Юдін. Значно менше уваги приділено проблемам таких країн, як Угорщина, Румунія, Східна Німеччина.

Завершуючи аналіз цього блоку, варто звернути увагу на статті узагальнюючого характеру, в яких визначаються перспективні напрями розвитку країн цього регіону, аналізуються міжнародно-правові аспекти їх входження до європейської спільноти: Герасимчук Т. "Країни Центрально-Східної Європи на шляху до Європейського Союзу: міжнародно-правові питання" (вип. 12) та "Зміна зовнішньополітичного курсу країн Центральної Європи у 90-ті рр. XX ст.: передумови та основні причини" (вип. 13), Горенко О. "Європейський фініш" країн Центрально-Східної Європи і проблема економічного суверенітету" (вип. 13) та ін.

В останні роки відбулося територіальне розширення меж досліджень, що стосуються східних країн. Початок цьому було покладено ще в першому випуску статтею Гуриницького К. "Українсько-турецькі наукові й культурні взаємини в 1920-х роках: здобутки й втрачені можливості" (вип. 1).

Турецьку тематику продовжує робота Кучменко Е. "Пантюрксистський національний рух в Туреччині в роки Другої світової війни" (вип. 9). Виокремлюється напрямок вивчення країн Арабського Сходу: Скороход Л., Скороход Ю. "До питання про становлення торгівельних зв'язків України з Арабським Сходом (20-ті роки XX ст.)" (вип. 4) та "Політика України на Близькому Сході: здо-

бутки та перспективи” (вип. 10); Гуцало С. “Україна і арабський Схід: від перших контактів до розвитку взаємин в умовах незалежності” (вип. 12). Не обійшли увагою автори і болючу іракську проблему: у випуску 9 з’явилася стаття Слободян Н. “Політика санкцій у вирішенні “іракської проблеми””, в якій автор наголошує на тому, що “санкції повинні бути одним з інструментів зовнішньої політики, не претендуючи на універсальність” (с. 282). Враховуючи важливість цього регіону в сучасному світі, редколегія з останнього, 13-го випуску, запропонувала нову рубрику “З історії країн Азії, Африки та Америки”, автори якої розширили географію дослідження до Америки й Африки (статті О.Ковальчук, О.Дьоміна, А.Поспелова – вип. 13). Заслугує також на увагу робота Матвієнко В. “Відносини Української держави та Кубанської республіки 1918 р.” (вип. 11), оскільки у ній розглядається фактично не досліджена тема як самої кубанської республіки, так і її зовнішньої політики. Вважаємо, що автор почав висвітлювати ще одну білу пляму нашої історії.

Починаючи з другого випуску, в збірнику наявна рубрика “Питання історіографії та джерелознавства”. Провідною проблемою в цій рубриці, безумовно, є визначення основних аспектів вітчизняної історії, які знайшли відображення в працях зарубіжних авторів, тобто українця в Західній Європі і у світі взагалі (саме такою була і перша назва рубрики), наприклад, Кураєв О. “Українська тема в науковій та художній літературі Франції у другій половині XIX ст.” (вип. 2) та “Історія України двадцятого століття в дослідженнях зарубіжних авторів” (вип. 6), Жуковський А. “Українознавчі студії у Франції”, Юричко В. “Історія України на сторінках “Сучасності” (1985–1989 рр.)” (вип. 2), Яровий В., Хорошилова Ю. “Рух на підтримку національно-визвольної боротьби югославських народів у 1876–1878 рр. у тогочасній пресі на Україні” (вип. 2), Кулинич І. “Німецькі автори про Україну” (вип. 4), Віднянський С. “Т.Масарик про Україну і українців” (вип. 4), Зашкільняк Л. “Україна і українсько-польські відносини у післявоєнній польській історіографії (1945–1990 рр.)” (вип. 4), Руда О. “Українська тема на сторінках львівського часопису “Історичний кварталник” у 1887–1914 рр.” (вип. 13).

Низка робіт присвячена історіографічному аналізу видань з окремих проблем вітчизняної історії: Сліпецький О. “Російська історіографія та публіцистика кінця XIX – поч. XX ст. про німецькі колонії у Наддніпрянській Україні та Криму” (вип. 5); Мандрик І. “Закарпаття в працях російських істориків та публіцистів (кінець XIX – поч. XX ст.)” (вип. 6); Павленко М. “З історії української еміграції міжвоєнного періоду”; Ілько В., Олашин М. “Деякі аспекти участі царської Росії в придуманні революції 1848–1849 рр. в Угорщині та на Закарпатті у російській літературі” (вип. 7); Гранчак Т. “Розкол в українському національному русі другої половини XIX ст. в сцінці польського історика Л.Василевського” (вип. 7); Качараба С. “Трудова еміграція із західної України: історіографія проблеми” (вип. 13) та ін.

У цьому переліку звертають на себе увагу праці критичного спрямування, в яких автори охарактеризували колишню радянську або зарубіжну історіографію з окремих питань, наприклад: Віднянський С. “Слов’янські народи Габсбурзької монархії в період національно-культурного відродження. Погляд українського історика” (вип. 9); Сорока М. “Т.Шевченко як символ незалежної України, або чому радянська література критика критикувала В.Метюза” (вип. 8); Зінченко А., Дячук Ю. “Геополітичні дослідження в Україні в 90-х рр. XX ст.: спроба критичного аналізу” (вип. 10); Воробей М. “Німецька соціал-демократія очима українського дослідника” (вип. 13).

Окремо слід виділити роботу Сергієнко Т., Сюська І. “Сучасні українсько-словацькі відносини: історіографія та методологія дослідження” (вип. 12). У ній на прикладі означеної проблеми робиться спроба з’ясувати деякі аспекти методології, історіографічного дослідження, такі, як поєднання абстрактно-теоретичних схем із конкретно-емпіричними даними, раціональне урівноваження історичних та політологічних аспектів дослідження, посилення моралізаторської сили історичних праць тощо (с. 306–310).

Значно менше публікацій із проблем джерелознавства. До них належать вже зазначені роботи Кулиничка І. (вип. 5) та Брехуненка В. (вип. 11), а також розвідки Русака А. “Союзнники гітлерівської Німеччини у війні проти СРСР. 1941–1945 рр.: джерелознавчий аспект проблеми” (вип. 11), Рудика С. „Історіографічні та джерелознавчі аспекти дослідження історії української еміграції до США та Канади після Другої світової війни” (вип. 11). На наш погляд, ця галузь історичних досліджень потребує сьогодні більшої уваги, оскільки йдеться про необхідність кардинального збільшення джерел для максимально об'єктивного висвітлення історичних процесів.

І нарешті, слід визначити досить-таки широку географію авторів статей цього видання. Ними стали представники 13 областей України. Найкраще представлено місто Київ, далі – Ужгород, а потім Львів, що, на нашу думку, відповідає реальній ситуації розвитку історичної науки в республіці, де центрами дослідження проблем всесвітньої історії є саме ці регіони. Як один із позитивних аспектів звертає на себе увагу той факт, що редколегія надає можливість публікуватися авторам із невеликих міст, навіть не обласних центрів, наприклад, Кам'янець-Подільський, Коломия, Горлівка. Друкувалися на сторінках рецензованого збірника і зарубіжні автори: Досталь М. із Москви – “До історії встановлення і розвитку славістики в Київському університеті святого Володимира” (вип. 4), Пряхін Ю. із Санкт-Петербурга – “Антоніс Коронелло на російській військовій та дипломатичній службі (кінець XVIII – початок XIX ст.)” (вип. 6), Шабельцева С. із Мінська – “Українська і білоруська діаспори в Аргентині: громадсько-політична діяльність прорадянських організацій (1945–1956 рр.)” (вип. 11), Гайдош М. і Конечний С. із Словаччини – “До питання про політико-правове становище русинів-українців у Словаччині 1944–1948 рр.” (вип. 5), Стоянов С. із Болгарії – “Літературоцентризм як світорозуміння у слов'янських літературах” (вип. 7), Жуковський А. із Франції – “Українознавчі студії у Франції” (вип. 9). Серед авторів і відомі вчені, такі, як П.С.Сохань, І.М.Мельникова, М.М.Варварцев, С.В.Віднянський, і молоді науковці, що вже зробили перший крок у науці, й аспіранти, які починають тернистий шлях дослідників. Це поєднання досвіду й молодості, гарячкватості й мудрості, вважаємо, буде гарантією подальшого успіху видання. Автори статей працюють у наукових та державних установах, є викладачами вищої школи, тож маємо підстави стверджувати, що збірник має всеукраїнський та дійсно міжвідомчий напрям.

Характер публікацій, їх спрямованість, різноманітність рубрик (“Україна в міжнародних відносинах”, “З історії національних меншин та діаспори”, “Проблеми всесвітньої історії”, “Україна і світ”, “Питання історіографії та джерелознавства” тощо) підтверджують загальну тематику збірника – дослідження міжнародних зв'язків України.

На наш погляд, деякі побажання можуть покращити якість видання: надавати можливість організації наукових дискусій на сторінках збірника з актуальних проблем вітчизняної та зарубіжної історії; посилити пошуки нових історичних джерел; активніше висвітлювати проблеми методології та методів історичних досліджень; ширше залучати авторів близького та далекого зарубіжжя; поширити географію авторів, оскільки майже не представлена центральна Україна, мало робіт авторів із Харкова, Дніпропетровська, Одеси; створити нову рубрику з проблем методики навчання й викладання всесвітньої історії, яка була б спрямована на допомогу викладачам вищої школи; на зразок нової рубрики “Студії з германістики” відкрити розділи з історії окремих країн та регіонів, наприклад, славістики, сходознавства, тим більше, що основа для цього вже створена.

У збірнику наукових праць “Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки”, який є ровесником незалежної України, вже є вагомі здобутки й не менш гарні перспективи і хочеться побажати редакційній колегії цього оригінального періодичного видання успіхів у подальшій творчій роботі. Сподіваємося, що і надалі науковці, викладачі, студенти, а також всі, хто виявляє інтерес до проблем вітчизняної та зарубіжної історії, матимуть можливість познайомитися з новими змістовними випусками збірника.

С.Б.Хведченя*

РУКОТВОРНІ ПІДЗЕМЕЛЛЯ УКРАЇНИ ЯК ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ (КРАЄЗНАВЧИЙ І КАРТОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТИ)

Розповідається про унікальні підземні пам'ятки історії та культури на теренах України. Головна увага приділена печерним лабіринтам Свято-Успенської Києво-Печерської лаври. Наведено результати авторського дослідження історії розвитку цих пам'яток на основі вивчення їхніх стародавніх картографічних зображень.

Серед усіх пам'яток історії та культури, які розташовані на території України, особливе місце займає Свято-Успенська Києво-Печерська лавра – колиска давньоруського чернецтва, корогва православної віри на землі наших пращурів. Її духовне світло поширювалося на неосяжних просторах споконвічної України-Русі. У мороці лаврських печер перші ченці шукали й знаходили світло Боже. Особливою привабливістю серед прочан користувалися засновники Печерської обителі – преподобні Антоній і Феодосій. Києво-Печерська лавра була не тільки найбільшим релігійним центром, а й осередком науки та культури. Одним із найперших лаврських ченців був літописець Нестор, який розповів світу, звідки пішла земля Руська і хто перший у ній почав княжити. У монастирі виросла ціла плеяда іконописців – Аліпій, Григорій, а також ченців-лікарів – Агапіт, Даміан, Іпатій. У Близьких лаврських печерах поховано вірного захисника київської землі, билінного богатиря Іллю Муромця. Лаврські печери завжди були такою ж визначною пам'яткою Києва, як римський Колізей або афінський Акрополь. Упродовж багатьох століть вони були пантеоном перших давньоруських ченців, печерських святих.

Києво-Печерська лавра активно впливала на суспільно-політичне життя України-Русі. Вона була центром давньоруської освіти, першоджерелом української науки, школою філософської думки слов'янського середньовіччя, прообразом Академії наук і мистецтв. У ній розміщувався центр літописання, друкарства й іконопису, писалася найдавніша вітчизняна історія, складався літописний звід. Не дивно, що саме тут могли опинитися книги великого князя Ярослава Мудрого, котрі під час татаро-монгольської навали ченці сховали у своїх печерах.

Києво-Печерській лаврі присвячено чимало наукових та науково-популярних видань. Серед них насамперед слід відзначити фундаментальну працю ігумена Стефанія "История Киево-Печерской лавры"¹, книгу Д.Степовика "Історія Києво-Печерської лаври"², а також інші видання³. Видатній історичній пам'ятці автор даної статті присвятив низку книг⁴. Ці праці містять історичні нариси про знамениті лаврські реліквії, унікальні пам'ятки історії та культури, галерею історичних портретів видатних людей, життя яких нерозривно пов'язане з обителлю.

Вищий титул "лавра" було надано лише п'ятьом православним монастирям: Києво-Печерському в 1159 р. чи 1481 р., Троїце-Сергієвому біля Москви в 1744 р., Олександро-Невському в Санкт-Петербурзі у 1797 р., Почаївському Успенському на території сучасної Тернопільської області України в 1833 р. і Святогорському Успенському (нині Донецька область) у 2004 р. Серед названих монастирів Києво-Печерська лавра – найвідоміша і найдревніша, вона була центром православної віри Київської Русі. Слава про неї поширювалася далеко за межами монастирських стін. Її святі реліквії були й залишаються предметом поклоніння віруючих не тільки України, а й усього православного світу. Прочани вважали за

* Хведченя Сергій Борисович – канд. географ. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

необхідне хоча б раз у житті відвідати ці святі місця, замолити тут гріхи, побувати в обителі святого Духа і на власні очі побачити рукотворне диво.

На теренах України збереглися тисячі печер, серед яких – сотні рукотворних підземель. Вони створювалися нашими далекими пращурами протягом багатьох століть. Слід зазначити, що печерні пам'ятки й досі залишаються практично невивченими. За географічним принципом їх можна поділити на штучні печери Східної, Центральної, Західної та Південної України. Культові підземні споруди, розташовані по долинах річок Дніпра, Десни й Дністра, пов'язані з періодом Київської Русі. Підземелля південних областей України – Причорномор'я і Криму – представлені більш пізніми монастирями та скитами.

За структурними особливостями українські рукотворні підземелля можна розділити на п'ять самостійних типів⁵. Перший тип – прості однокамерні печери з одним входом; другий – печери першого типу, розташовані групою; третій – окремі підземні споруди, з'єднані спільним коридором; четвертий – підземелля третього типу, розташовані групою; п'ятий – лабіринтовий комплекс підземель, з'єднаних численними переходами.

Серед основних причин виникнення рукотворних культових печер варто виділити такі. Частина печерних монастирів виникла в XI ст. на місці колишніх язичницьких святилищ. Цей процес проходив аналогічно будівництву давньоруських церков на місці розорених язичницьких капищ. Окремі культові підземелля створювались у XI–XII ст. представниками найбільшого чернецтва, які поширювали християнську віру на околицях Київської Русі. З другої половини XIII ст., після початку татаро-монгольської навали, для створення печерних монастирів з'явилися нові спонукальні причини – у них ченці знаходили притулок і захист від іновірців. У XV–XVII ст. виникнення окремих монастирів-скитів було пов'язано із середньовічними християнськими течіями, що проповідували зречення від світу й аскетизм.

Описати усі українські рукотворні підземелля у невеликій за обсягом статті немає можливості, та це й не є завданням автора. Тому зупинимось тільки на основних і найвідоміших печерних монастирях України, особливо на тих, котрі так чи інакше пов'язані з Києво-Печерською лаврою.

Жодне місто України не може похвалитися такою кількістю рукотворних підземель, як Київ. Часом навіть корінні кияни не підозрюють, що безпосередньо під їхнім будинком чи у сусідньому парку існують давні печерні ходи. Наприкінці XIX ст. В.Б.Антонович дослідив 45 культових печер в околицях Києва⁶. За сучасними відомостями, у місті налічується близько 200 печер і ще понад 100 – у радіусі 10 км навколо нього. Можна з упевненістю стверджувати: Київ – місто печер! Адже недарма один із його найстаріших районів – Печерськ – отримав свою назву від давньослов'янського слова "печера". На Печерську знаходяться знамениті київські катакомби – підземні лабіринти Печерської лаври. Крім них, там розташовано ще близько 30 печер різної довжини та призначення. Інтерес до рукотворних підземель настільки великий, що треба було б видати фундаментальний путівник "Київ печерний". Вивченням підземель займаються історики, спецеологи і просто аматори, яких, звичайно, найбільше.

Найдавнішими київськими підземеллями вважають Кирилівські печери. Кирилівський монастир був заснований великим князем Всеволодом II Ольговичем, який княжив у Києві з 1138 р. по 1146 р. Обитель уперше згадується у літописі під 1171 р. Час заснування печер невідомий, але вони більш давні, ніж монастир. Навесні 1876 р. професор Київського університету В.Б.Антонович дослідив 15 підземель і в одному із них виявив стоянку первісної людини⁷. Тут були знайдені кремнієві знаряддя праці, кістки свійських і диких тварин, рештки древнього керамічного посуду. Мешканці печери вміли користуватися вогнем, про що красномовно свідчили залишки довгострокового кам'яного вогнища.

Дослідник висловив припущення, що подібна печера не єдина, і майбутні пошуки дадуть нові результати.

Менш давні печери, проте більш відомі своїм духовним зв'язком із лаврськими катакомбами, знаходяться в урочищі Церковщина або Гнилець. Природно, що ці підземелля дістали назву від місця свого розміщення. Гнилецькі печери були створені лаврськими ченцями, можливо, навіть самим засновником Печерського монастиря – Феодосієм. Адже із "Києво-Печерського патерика" відомо, що засновник "колиски руського чернецтва" неодноразово віддалявся від братії у період свого ігуменства (1062–1074 рр.). Не виключено, що Феодосій ішов саме у Гнилецькі печери, недарма ж найближче до підземель село зветься Ходосівкою, а печери і сьогодні називаються Феодосієвими.

У XII ст. над печерами була зведена наземна церква – Гнилецький монастир. Трагічною осінню 1240 р. його зруйнували орди хана Батия. Потім монастир був відновлений. Але під час наступу ханів Едигея в 1416 р. та Менглі-Гірея у 1482 р. – остаточно спорожнів. На початку XX ст. Гнилецький монастир був відновлений як скит, а печери ретельно розчистили. Під час розчистки у підземних лабіринтах було знайдено 50 черепів, безліч людських кісток, відкрито давні чернечі келії. У 1923 р. скит закрили і ченці змушені були залишити ці місця. Лише зовсім недавно Гнилецькі печери були знову відкриті вченими. Поки що відомі ходи на трьох підземних ярусах і дві печерні церкви, одна з яких більш давня, із фрагментами написів XII ст. Спелеологи розраховують відшукати четвертий поверх печер.

До лаврських катакомб подібні за побудовою Звіринецькі та Китаївські печери⁸. Урочище Китаїво або Китаївська пустинь розташоване в межах Корчуватого, на околиці Києва. Очевидно, назва походить від прізвиська князя Андрія Боголюбського – Китай. У XII ст. тут розміщувалася його замиська резиденція. Вхід у підземелля Китаєва відкрився в 1857 р. у результаті обвалу ґрунту. Тоді ж послушник Печерської лаври І.Таранов склав топографічний план печер. Серйозні дослідження підземель провели лише в 1910 р. під керівництвом А.Д.Ертеля⁹. Було вирито декілька траншей, які прорізали підземні ходи, часом повністю засипані землею. Зрештою, вдалося відновити структуру підземних лабіринтів і характер взаємного розташування печерних галерей. Висота ходів сягала не більше 1,4 м. У Китаївських печерах знайшли багато такого, що в інших квівських підземеллях зустрічається дуже рідко. Дослідники натрапили на залишки древніх вогнищ та одну обігривальну піч. Усе це свідчило про те, що в печерах тривалий час мешкали люди. А.Д.Ертель цілком обґрунтовано припустив, що Китаївські підземні ходи були споруджені в сивій давнині людьми, які залишили на поверхні городище й могильники. Потім у печерах поселялися й мешкали усі, кому таке житло було потрібне й вигідне, аж до ченців. Підземний лабіринт, на думку дослідників, з'єднувався з печерами, виявленими в 1857 р., і разом із ними утворював ціле печерне місто.

Ще одне підземелля, зв'язане із лаврськими катакомбами – Аскольдова могила. Після закінчення будівництва ланцюгового мосту через Дніпро у 1853 р. знайшли кілька загадкових підземних ходів. По обидва боки однієї з печерних галерей, завдовжки понад 25 м, були улаштовані ніші, які можна ідентифікувати як чернечі келії. У них було знайдено зотлілі дошки, черепки від глиняних горщиків. Трохи раніше, у 1851 р., на цьому місці знайшли понад 3 тис. срібних арабських монет. Написи на стінах печери дали можливість ученим приблизно встановити її вік – XII ст. Печера служила місцем проживання православних ченців. Уважають, що печера Іоанна (за ім'ям ченця, котре часто зустрічається в написах на її стінах) могла виникнути ще в IX ст. Підземелля, можливо, було притулком для варягів, потім у ньому оселився Антоній – один із засновників Печерської лаври. Печера Аскольдової могили могла з'єднуватися з Близніми лаврськими катакомбами.

Було б дивним і нелогічним, якби більшість українських підземель знаходилася тільки в межах міста Києва. Природно, що й у Київській області також розташована велика кількість рукотворних печер. Сучасний стан багатьох підземних пам'яток дослідила спеціалізована експедиція в 1990 р. На початку польового сезону були визначені населені пункти Київської області, в яких можливі знахідки підземель. Потім на місці проводилося опитування жителів із метою локалізації печерних урочищ. Після цього ретельно оглядали місцевості, фіксували усі провали й осідання ґрунту в місцях передбачуваних підземних порожнин. За допомогою ручного буріння свердловин визначалася орієнтація печер, далі проводилися робота по розчищенню завалів, візуальний огляд підземних приміщень, вивчення написів і фресок, інструментальна йомка печер і фотофіксація пам'ятки історії. Таким чином було перевірено понад 30 заселених пунктів Київської області, в яких були знайдені печери.

У місті Василькові виявлено кілька підземель, одне з яких могло бути підземною церквою Феодосія Печерського. Хід з'єднував її з надземною церквою преподобних Антонія і Феодосія Печерських. Поряд виявлено залишки давнього печерного чернечого скиту. Писемні джерела свідчать, що з кінця XIII ст. до середини XVIII ст. ця територія належала Києво-Печерському монастирю. Печерний скит XVII–XVIII ст. розташований біля села Козина на Чернечому хуторі. До початку XX ст. тут існував хутір, який належав Києво-Печерській лаврі. Місцеві легенди поєднали свої печери підземним ходом із лаврськими катакомбами.

На березі ріки Сіверський Донець розташований Святогорський Успенський монастир, який у 2004 р. отримав статус "лаври". Древні ченці не випадково вибрали це місце для своєї обителі – більш мальовничий краєвид у цій місцевості знайти було важко. Її появу пов'язують з іменами київських ченців, які залишили Печерський монастир у середині XIII ст. Творцями Святогорської пустелі називають ченців Київської лаври, учнів преподобних Антонія й Феодосія, що переселилися в ці краї після розграбування й знищення київських монастирів у 1240 р. ханом Батием¹⁰. Ченці-переселенці спробували улаштувати на нових землях усе на київський зразок. Саме тому святогорські печери схожі на київські. Крім того, усі головні церковні свята і назви основних престолів абсолютно ідентичні. Це стосується соборів Успіння Пресвятої Богородиці та підземної церкви на честь преподобних Антонія і Феодосія Печерських.

Першу згадку про Святі гори зустрічаємо в оповіді С.Герберштейна (1526 р.): "Бачили біля гирла Малого Танаїда (Дінця) у чотирьох днях шляху від Азова, біля місця Великий Перевіз, у Святих гір, якісь мармурові та кам'яні статуї й зображення"¹¹. Ця назва зустрічається в "Книзі Великого креслення" (1547 р.), Патріаршому літописі (1555 р.) і Рукописі донецьких сторож (1571 р.). Судячи із цих записів, у XVI ст. у цій місцевості розміщувався передовий форпост. Ще у XVIII ст. тут зберігалися три мідні й одна чавунна гармати. У 1679 р. татари черговий раз напали на обитель і, незважаючи на добрий захист монастиря, взяли його штурмом, а ченців і архімандрита Іоїля захопили у полон. Уважають, що в печерах були й поховання воїнів. У 1984 р. у підземеллі археологи виявили давнє поховання чоловіка з глибокою черепною раною від шабельного удару.

Крейдові святогорські скелі помережені печерними ходами, загальна довжина яких сягає близько кілометра. Згідно із даними архівних документів і картографічним зображенням монастиря 1679 р., крейдова скеля на той час була значно вищою і мала, щонайменше, три підземних яруси печер (до сьогодні збереглися тільки два). Нижній ярус був представлений древнім некрополем, другий – призначався для житла та церковних обрядів, там містилися келії й трапезна, на третьому ярусі розташовувалася церква Успіння Пресвятої Богородиці. Припускають, що між 1679 і 1698 рр. стався сильний обвал крейдових скель, і підземна церква Богородиці перестала існувати. На її місці побудували Миколаївську церкву.

Не менш відомі в Україні та й за її межами печери Іллінського монастиря в Чернігові. Їх створив один із засновників Києво-Печерської лаври – Антоній. Підтвердження цього факту знаходимо в "Повісті минулих літ" під 1069 р.: "Антоній же прийшов до Чернігова, і возлюбив Болдіну гору, і викопав печеру, і там оселився; і є монастир святої Богородиці, на Болдіних горах, і до цих днів"¹². Інше повідомлення про Іллінський монастир датується 1649 р., коли почалася відбудова давніх храмів. Найбільш інформативні документи з описом чернігівських підземель датуються XVIII–XIX ст.

Довжина чернігівських печер (які, як і лаврські, називаються Антонієвими) сягає 340 м. Вони розташовані на 4 підземних рівнях-поверхах. Нижній і найбільш давній ярус печер залягає на глибині 12 м від поверхні землі. Центрами другого ярусу є підземні церкви Антонія і Феодосія Печерських. Їхні стіни облицьовано цеглою, а висота стелі сягає 8,5 м. На третій ярус чернігівських печер ведуть вузькі цегляні сходи, підземні коридори з'єднуються з невеликою каплицею. Четвертий ярус включає печерну церкву Миколая й келію Антонія. Загалом, устрій чернігівських печер дуже нагадує лаврські київські катакомби. Висота й ширина печер, розташування крипт і келій – усе в них абсолютно ідентичне. Як бачимо, влаштовувати підземні церкви на честь засновників Києво-Печерської лаври в старовину було своєрідною традицією, виявом глибокої поваги до їхнього духовного подвигу. Подібні церкви можна зустріти в Москві, Пскові, Святогорську, Чернігові та багатьох інших містах.

Ще один монастир, заснований, за переказами, киево-печерськими ченцями, розташований на високому березі Сейму в Путивлі. Першу згадку про Молченську обитель зустрічаємо у путивльських писцевих книгах під 1591 р. Уважають, що історія монастиря починається з другої половини XIII ст., коли київські ченці, які втекли від татарського ярма, знайшли тут притулок і паству. Навіть друга назва путивльського монастиря – "Печерський" – повинна була нагадувати нащадкам про це. Не дивно, що путивльська земля також порита великою кількістю таємних підземних ходів, обкладених цеглою. Ці печерні галереї мали чітку спрямованість до річки Сейм і повинні були проходити під її руслом. Зараз ці печери засипані ґрунтом, але ще наприкінці XIX ст. путивльські ченці з гордістю показували вхід у підземелля в монастирському саду.

Систему підземних ходів має Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіверському. Під Іллінською церквою, спорудженою в XVI ст., на глибині 5 м залягають рукотворні печери, облицьовані цеглою. Вони становлять собою кілька невеликих келій, з'єднаних галереєю, що веде вбік Десни. Досі залишається нез'ясованим питання – чи проходять ці печери під дном ріки?

Чимало підземних пам'яток сивої старовини знаходиться в славнім місті Полтаві. Пік наукового інтересу й серйозних досліджень рукотворних печер припав на середину XIX ст. У наступні десятиліття полтавські підземелля вивчали лише окремі ентузіасти та шукачі скарбів. Згідно з відомостями "Актової книги Полтавського полкового суду", в 1684 р. у місті було п'ять дерев'яних церков – Успенська, Воскресенська, Миколаївська, Преображенська й Стрітенська. У XVIII ст. на цих же місцях було зведено кам'яні церкви, які проіснували до 30-х рр. XX ст. Усі названі церкви з'єднувалися між собою системою підземних галерей. Підземелля існували під Хрестовоздвиженським монастирем, розташованим на Монастирській горі старої Полтави. Його було створено в 1650 р. з ініціативи сподвижника гетьмана Богдана Хмельницького – полтавського полковника М.Пушкаря на честь розгрому в цих місцях польських військ. Печерні ходи вели від монастирського Воскресенського собору практично у всіх напрямках.

Свої древні печери має Свято-Успенська Почаївська лавра, розташована у Тернопільській області. Цей монастир був найкрупнішим релігійним центром

Правобережної України, відігравав важливу роль у становленні українського друкарства. Місцеві перекази відносять перші поселення ченців до XIII ст., до часів гатарської навали. Перша документальна згадка про Почаївський монастир відноситься до початку XVI ст. Наприкінці цього ж століття монастирю було передано чудотворну ікону Пресвятої Богородиці. Потім цю святиню насильно вивезли із Почаєва у Козин. Але, зрештою, реліквія знову зайняла почесне місце в Успенському соборі Почаївської лаври. Разом з іншою релігійною святинєю – відбитком стопи Богородиці – ікона є донині предметом поклоніння тисяч прочан, які прагнуть відвідати це місце, пройшовши сотні кілометрів.

У Правобережній Україні розташований Святогорський Печерський монастир. Він знаходиться поблизу м. Володимира-Волинського на березі річки Луги. Перша згадка про Святі гори датується XI ст. Рукописне "Житіє преподобного Феодосія Печерського" повідомляє, що в 1073 р. тут помер перший ігумен Києво-Печерського монастиря – Варлаам, син знаменитого воєводи Яна Вишати, відомого своїми ратними звитягами: "Дійшовши до граду Володимира, і вниде в монастир, тут суций біля Святих гір, і тут успе з миром про Господа кінець житію прийняв". Подібну згадку зустрічаємо в давній Києво-Печерській службі преподобному Варлааму (9 пісня, 3 тропар закону): "Повертаючись від Костянтин-града (древня назва Стамбула), відійшов еси душею в град, що світить, Володаря Небесного, моцї ж своя залишив еси в монастирі Святі гори, заповів еси перенести в печеру (Києво-Печерської лаври), де нині лежать нетлінні, що точать джерело чудес приснотікущих"¹³. Моцї Варлаама спочивають у лаврських катакомбах дотепер.

Центром архітектурного ансамблю Святогорського монастиря на Волині є Успенський собор, побудований у 1495 р. За переказом, його збудували на місці церкви, закладеної у 1001 р. князем Володимиром Великим – хрестителем Русі. Під храмом, у кам'яних склепах, поховано представників православної знаті – князів Чорторійських, Четвертинських та ін. Нижче по схилу розташована Свято-Троїцька печерна церква, від якої тягнеться підземний хід, що закінчується обвалом. За легендами, цей хід вів до самого Києва і з'єднувався із лаврськими катакомбами.

Із Києвом пов'язане виникнення Крехівського монастиря, котрий стоїть біля Жовкви, неподалік від Львова. У 1618 р. схимник Іоїль, який прийшов із Києва, влаштував для себе печеру, де ретельно молився Господу. Пізніше, бажаючи створити в цих місцях монастир, він звернувся до коронного гетьмана Станіслава Жолкевського із проханням про виділення землі під обитель. Перші дві церкви були побудовані в ім'я святого Миколая й Преображення Господня. Для захисту від ворогів ченці вирили глибокий рів і звели фортечні мури з бійницями. Сам Іоїль написав устав для ченців обители, оригінал рукопису якого зберігається в бібліотеці Крехівського монастиря. Збереглася гравюра 1699 р. ієромонаха Діонісія Сенкевича із зображенням печери, викопаної Іоїлем.

Скельний печерний монастир XI ст. розташований у селі Лядова Вінницької області. Він знаходиться на терасі стометрової гори, що височить над Дністром. Монастир складається з трьох печерних церков, головна серед яких – преподобного Антонія Печерського. На початку XVIII ст. у підземеллях розміщувався Василіанський монастир, який був закритий у 1745 р.

Традиції створення підземель поширювалися в багатьох давньоруських містах. Без перебільшення можна зазначити, що всі культові підземелля на території як України, так і Росії, було створено за зразком печер Києво-Печерської лаври. Особливо варто виділити підземні лабіринти православних монастирів і храмів Москви та її околиць. Великі печери, що йдуть на глибину 14 м, недавно знову були відкриті біля Сергієвого Посаду, за 3,5 км від Троїце-Сергієвої лаври. Ці підземелля також подібні до київських печер.

Однією з нерозгаданих таємниць київських катакомб є підземні ходи під Дніпром, що так і не були знайдені. Московським печерам пощастило набагато більше – довжелезний тунель під озером відшукали порівняно легко. Людина середнього зросту може пройти під дном водойми в буквальному значенні, не замочивши ніг. Було також знайдено інший хід, що веде в містечко Параклітова пустинь. У найглибшому місці печер б'є джерело Чернігівської Богоматері. Тут же розміщується підземний храм, стіну якого прикрашає знаменита чудотворна ікона. Зараз відкрито мережу підземних коридорів, 14 келій і 3 печерних храми, серед яких храм Антонія і Феодосія Печерських.

Велику популярність на Русі мають підземелля Псковсько-Печорського монастиря. Проте вони також значно поступаються київським катакомбам за віком і значущістю для православного світу. Першу згадку про них можна знайти під 1473 р. У зв'язку із зростанням кількості ченців у 1541 р. псковські печери були значно розширені. Зараз вони являють собою систему підземних ходів, що складається із семи самостійних підземних відгалужень – "вулиць" і печерних храмів.

Серед українських монастирів особливе місце належить Свято-Успенській Києво-Печерській лаврі. Вона дала православ'ю значно більше святих, ніж будь-який інший монастир. Київську лавру називали "обителлю Святого Духа", "земним раєм", "тихою пристанню людських душ". За переказом, Пресвята Богородиця, відправляючи грецьких майстрів із Влахерни до Києва для будівництва нового монастиря, назвала його "своім будинком". Літописець Нестор написав, що "обитель та подібна небу". Усі ці барвисті порівняння точно передали велич і значення головного монастиря України, його місце і роль у православному світі.

Ближні і Дальні печери – головні і найбільші святині не тільки Києво-Печерської лаври, а й усього українського православ'я. Вони були закладені як фундамент Печерського монастиря, а пізніше стали некрополем перших давньоруських святих. У них черпали свою духовну силу багато поколінь лаврських ченців і прочан з усіх куточків української землі.

Історія створення лаврських печер досить детально описана в кількох давніх літературних джерелах. Серед них на першому місці стоїть "Повість минулих літ". Створений у 1113–1115 рр. ченцем Печерського монастиря Нестором, літопис освітив із глибини віків далекі від нас події XI ст. "Повість минулих літ" – основне джерело наших знань про часи Київської Русі. Ця грандіозна праця є своєрідним підсумком багаторічної роботи Нестора-літописця. Його перу належить також "Житіє преподобного Феодосія Печерського". Воно точно передає високу духовність одного із засновників Києво-Печерської лаври, дає повну картину монастирського життя перших прославлених аскетів.

Наступним джерелом історичної інформації є "Києво-Печерський патерик". Його створення відносять до XIII ст. Це найдавніша пам'ятка вітчизняної літератури, присвячена життю й діяльності святих отців печерських. У новелах-легендах із коротким і простим сюжетом прославляються норми християнської моралі, звеличується чернечий спосіб життя. Немає сумніву, що раніше існували й інші давні літературні твори, присвячені цій темі. Так, зокрема, збереглися посилання на "Житіє преподобного Антонія Печерського". На жаль, оригінальні тексти цього "Житія..." до наших днів не збереглися.

Спираючись на "Повість минулих літ", "Житіє преподобного Феодосія Печерського" і "Києво-Печерський патерик", простежимо давню історію створення лаврських печер.

Історія Печерського (або Печерного) монастиря своїм корінням сягає сивої давнини, XI ст. У ті далекі часи було створено головні святині Києво-Печерської лаври – Антонієві й Феодосієві печери. Вони заклали основу святої обителі. "Повість минулих літ" пов'язує появу першої печери на лаврських пагорбах із іменем Іларіона, який у 1051 р. став київським митрополитом¹⁴. До цього часу він

їув священником церкви Святих апостолів на Берестові. В ізольованому місці, у пісі, майбутній митрополит викопав двосаженну печерку і там, у тиші й сутінку підземелля, молився Богу. Через деякий час цю печеру на схилах Дніпра знайшов якийсь чоловік із міста Любеча. Він повернувся з Афонського монастиря, де їув пострижений у ченці під іменем Антоній. Йому відразу припало до душі це зяте місце і він залишився у печері, харчуючись сухим хлібом і водою. Вістка про затворника-ченця поступово облетіла всю округу, до нього почали приходити люди. За благословінням до Антонія звернувся навіть київський князь Ізяслав, син Ярослава Мудрого.

Ширилася слава печерного скиту по давньоруській землі, сюди почала стігатися чернеча братія. Коли їх зібралось дванадцять осіб, вони викопали велику печеру, келії й церкву. Підземелля розрослося й поступово перетворилося на жладний лабіринт печер, названих пізніше Феодосієвими. На жаль, у літописних джерелах точна хронологія ключових для Києво-Печерської лаври подій зафіксована нечасто. Майже всі дати є дуже приблизними й умовними. Їх можна лише припускати, зіставляючи з іншими відомими історичними фактами.

Уважають, що близько 1053 р. до Печерського монастиря прийшов Іларіон, якого звільнили з митрополичої кафедри у Софійському соборі Києва. Він прийняв схиму під іменем Никон. Через кілька років після цього в обитель прийшов Феодосій (близько 1056 р.). Никон власноруч постриг його в ченці. Він же постриг у ченці сина київського боярина Іоанна під іменем Варлаам (близько 1060 р.) і слугу князя Ізяслава під іменем Єфрем (близько 1061 р.). Ця остання подія розгнівала великого київського князя й Никон був змушений залишити стольний град і перебраться у Тмутаракань, де він заснував новий монастир.

Однак Антоній, як і раніше, шукав самотності. Він поставив над братією ігумена Варлаама (близько 1062 р.), а сам переселився на сусідній пагорб, де почав копати нову печеру, яка одержала назву Антонієвої. Обидві системи підземних ходів Києво-Печерської лаври дістали свої другі назви в залежності від відстані до головного храму – Успенського собору. Антонієві печери ще називають Ближніми, а Феодосієві – Дальніми. У 1062 р. ігумен Варлаам звернувся до князя Ізяслава з проханням віддати монастирську землю на пагорбі над печерами, і князь погодився. З того часу ченці переселилися з печер у наземні келії.

"Києво-Печерський патерик" трохи по-іншому викладає початковий період історії знаменитого монастиря. Друга редакція цього літературного джерела, складена Касіяном у 1460–1462 рр., містить дуже істотні доповнення. Згідно з патериком, Антоній повертався у Київ з Афона двічі – у 1013 і 1051 рр.¹⁵ Спочатку він оселився у Варязькій печері, що існує й донині і є частиною Феодосієвої печери. Виходячи із цих суперечливих даних, дослідники довго не могли дійти єдиної думки з приводу заснування печер і Києво-Печерської лаври. Деякі з них стверджували, що роком їх заснування варто вважати 1013 р. Окремі історики називали найбільш імовірною датою 1052 р., тоді як 1051 р. був роком зведення Іларіона на митрополію. Інші вчені пропонували вважати роком заснування 1062 р., коли було закладено наземний монастир. Але все-таки переважна більшість учених і церковних діячів одноставні в тім, що Києво-Печерську лавру було засновано в 1051 р.¹⁶ Тому в 2001 р. було широко відзначено 950-літній ювілей Свято-Успенської Києво-Печерської лаври.

Близько 1063 р. князь Ізяслав перевів ігумена Варлаама у монастир святого великомученика Димитрія, а печерським ігуменом братія обрала Феодосія. Кількість чернечої братії зростала – вона досягла ста осіб. За час ігуменства останнього в 1073 р. було закладено Велику церкву Печерську. Того ж року помер преподобний Антоній, його було поховано у Ближніх печерах. У 1074 р. пішов із життя преподобний Феодосій, його поховали в келії Дальніх печер. Ці дві печери

стали пантеоном перших давньоруських святих. Найчастіше ховали в локулах – вузьких і довгих нішах. Небіжчика клали на дошку і без труни занурювали в локулу. Вхідний отвір закривали іконою або замурували.

У 1240 р. Київ був захоплений татаро-монгольськими ордами. Руйнування зазнав і Києво-Печерський монастир. Його ченці розбрелися по дрімучих лісах, деякі сховалися в печерах. До цього часу відносяться деякі поховання в Близьких катакомбах. Написи на стародавніх планах свідчать, що тут "кістки простих людей покладені по розоренню Києва царем Батием". Історична інформація про період із середини XIII ст. до початку XVI ст. практично відсутня. Відомо, що лаврський печерний некрополь, як і раніше, дбайливо зберігався ченцями. Із першої половини XVI ст. інформація про Києво-Печерську лавру та її печери все частіше з'являється на сторінках історичної літератури й, зокрема, у мемуарах західноєвропейських мандрівників.

У XVI–XVII ст. Україна, яка звільнилася від татаро-монгольського гноблення, привертала увагу політиків, релігійних діячів, мандрівників і вчених. Бажаючи на власні очі побачити незнайомі землі, багато хто із них вирушав у далекі мандрівки по її безмежних просторах. Київське печерне диво нікого не залишало байдужим. Побачене й почуте знаходило своє відображення в щоденниках і записках, виданих у середньовічній Європі.

Першу згадку про лаврські печери знаходимо в книзі німецького дипломата, посла Священної Римської імперії Сигізмунда Герберштейна. Він двічі їздив у Москву – у 1517 і 1526 рр. У його "Замітках про Московію" (1549 р.) є запис про київські печери, "в яких видимі гробниці й у них ще не зотлілі тіла"¹⁷.

Докладніше київські катакомби описав італієць за походженням, начальник піхоти Війська Польського Александр Гваньїні у 1581 р. У книзі "Опис європейської Сарматії" він розповів про "великі підземні печери, прокопані під землею на велику відстань – 80 миль. У печерах видно багато древніх гробниць і тіла знаменитих руських людей, давно поховані, але не зотлілі"¹⁸. А. Гваньїні вважав, що бачив моці двох князів у язичницьких шатах. Він був католиком і не знав православних обрядів, тому помилково прийняв чернечі рясни за язичеський одяг.

У 1584 р. опис лаврських печер склав львівський купець, німець за походженням Мартін Груневег. Його рукопис ілюстрований малюнками на полях. Однак точно прив'язати ці зображення до сучасних планів підземель досить складно. Можна лише припустити, що М.Груневег побував у Близьких печерах. Він описав печерні коридори, підземну церкву, поховання в локулах і мироточиві глави. Особливе враження на нього справили велетенські моці Іллі Муромця. М.Груневегу показали вхід, обитий деревом, що нібито вів у печеру природного походження довжиною 50 миль.

У 1584 р. польський поет Себастьян Кльонович у поемі "Роксоланія" оспівав красу й багатство української землі. У поетичних рядках він висловив оригінальне припущення про природне походження лаврських печер. Вони, мовляв, утворились унаслідок вимивання ґрунту водами древніх підземних річок.

Радник курляндського герцога Лаврентій Мюллер у 1585 р. писав про величезні лаврські печери з литими металевими склепіннями, що проходять під Дніпром і тягнуться до Смоленська. Того ж року з'явилася книга польського історика Станіслава Сарницького "Опис древньої й нової Польщі". Він розповів про київські поховання героїв, богатирів, напівбогів у гірських печерах. За С.Сарницьким, підземні коридори тягнуться на величезну відстань, аж до Новгород Великого.

Еріх Лясота в 1594 р. зупинявся у Києві під час подорожі, що відбувалася за дорученням німецького імператора Рудольфа. У своїх записках він описав великі підземелля чи ями, називані печерками, вироблені в горі, у шарі чистої глини, спрямовані в усі боки: із багатьма ходами, що бувають у зріст людський і вище,

ноді ж так низькі, що треба нагинатися, широкі, одначе настільки, що двоє можуть розійтися. Напевно, Е.Лясота побував тільки в Близьких печерах. Цей висювок можна зробити, проаналізувавши його замітки про печерські святі мощі. Зін згадав преподобного Антонія Печерського, Іоанна і Феофіла, Чоботка (Іллю Муромця), дванадцять греків-будівничих, смоленського єпископа Меркурія і товп біснுவатих у Близьких печерах. Описи лаврських печер Е.Лясоти були одними з найдетальніших для свого часу, незважаючи на надмірне захоплення автора лісцевими легендами.

Цікавий опис лаврських печер уміщено в книзі краківського каноніка Симо-за Старовольського "Географія Блавіана", виданій в Амстердамі у 1662 р. Уважа-ють, що ці записи були складені між 1622 і 1632 рр. С.Старовольський розповів про лаврські печери, в яких нібито ховали тіла київських князів. Монастирські підзе-мелля, за його твердженням, тягнуться на кілька сотень миль і досягають Москви.

У 1647 р. у Києві побував інженер війська Польського, француз за похо-дженням Гійом Левассер де Боплан. Він склав "Опис України", виданий у 1650 р. у Руані. У книзі є відомості про лаврські печери з великою кількістю мумій, кот-рі нібито зберігаються більше ніж півтори тисячі років. Він також навів кілька лаврських переказів, що справили на нього найбільше враження, – про Іоанна Ба-гатостраждального, мироточиві глави і дванадцять греків-будівничих. Боплан описав деякі святі реліквії, що не збереглися до наших днів. Наприклад, залізний панцюг, яким диявол бичував святого Антонія¹⁹.

Придворний художник гетьмана Януша Радзивілла, голландець Абрагам ван Вестерфельд, який перебував у Києві під час окупації міста польсько-лито-вськими військами, залишив після себе безліч малюнків древнього міста, у тому числі кілька зображень Близьких печер. Відомі чотири гравюри, датовані 1651 р.: поховання дванадцяти братів-будівничих, стовп біснуватих, мироточиві глави й поховання братів Іоанна і Феофіла. Ці унікальні гравюри дозволяють побачити лаврські катакомби такими, якими вони були у XVII ст.

Архидиякон Павло Алеппський двічі відвідав Київ. Він супроводжував ан-тіохійського патріарха Макарія, що подорожував до Москви у 1653–1655 рр. У своєму дорожньому щоденнику П.Алеппський детально описав свої мандри, у тому числі відвідання Києва й Печерського монастиря²⁰. Судячи із записів, Близ-ні лаврські печери справили на нього дуже велике враження. Збереження печер-ських мощів нетлінними він назвав не інакше, як надзвичайним дивом. П.Алеп-ський захопився благочестивим житієм преподобних Антонія і Феодосія Печер-ських, переказав легенди про життя перших лаврських ченців – Іоанна і Феофі-ла, Іоанна Багатостраждального та інших печерських святих.

У книзі польського письменника XVII ст. Флора можна знайти відомості про те, що київські печери були викопані італійськими купцями і простягаються до Чер-вігова, Смоленська й Москви. Подібні твердження містяться в книзі "Опис Польщі" Андрія Целларія (1659 р.). Він розповів, що лаврські катакомби йдуть до Смоленсь-ка, мають литі мідні склепіння, а лаврські святі мощі захищені закляттям.

Міркування середньовічних авторів щодо походження київських печер були різними. Деякі датували їхню появу I ст. н.е., називаючи творцями печер перших християн України-Русі в період язичництва, або італійців, вихідців із Венеції та Генуї. У стародавніх книгах можна знайти відомості і про природне походження лаврських катакомб, але це не підтверджується результатами сучасних наукових досліджень. Практично всі середньовічні автори побували тільки в Близьких пече-рах, однак це не завадило їм розповісти про гігантську довжину лаврських підзе-мель. Цифри називалися різні – від 50 до 1000 миль. Список міст, із якими бу-цімто були пов'язані київські печери, включав майже усі великі міста Древньої Русі: Чернігів, Новгород, Псков, Москву, Смоленськ та ін.

Уперше критично переосмислив усе раніше відоме про київські катакомби німецький пастор Іоанн Гербіній у книзі, присвяченій лаврським підземеллям, виданій у 1675 р.²¹ За його твердженням, ці печери були вириті руськими ченцями, а не італійцями. Він же помітив, що київські катакомби не такі глибокі, щоб проходити під Дніпром. Склепіння печер, вимощені міддю на 100 німецьких миль, Гербіній також назвав нісенітницею. Хибною вважав він і гігантську довжину київських печер. Було наведено класичний приклад із всесвітньої історії, коли Нерон і Калігула захотіли прорити перешийок між Червоним морем та Нілом, але зробити це вони не змогли. Подібний обсяг робіт був не під силу римським імператорам із їхнім багатотисячним військом легіонерів і ще більш численною армією рабів. Аналогія Гербінія була проста: він вважав, що підземні роботи таких масштабів були не під силу печерським ченцям.

Неоціненну допомогу дослідникам подають стародавні карти. Вони є унікальними джерелами безцінної історичної інформації. Перші давньоруські монастирські карти допомогли нам розкрити деякі таємниці підземель Києво-Печерської лаври.

Поява карт та їх удосконалення нерозривно пов'язані з рівнем суспільної свідомості і технічного прогресу. Використання картографічних творів минулих епох як джерела історичної інформації є одним із найбільш перспективних напрямків розвитку картографічної науки²². При вивченні історичних об'єктів та явищ ученим доводиться вирішувати низку завдань, що включають найбільш повне виявлення стародавніх карт стосовно даної території, дослідження, опис і складання на їхній основі нових матеріалів, у тому числі картографічних. Вивчення автором даної статті історії лаврських печер вимагало збору різночасових картографічних зображень. Тривала й копітка робота в різних архівах увінчалась успіхом – було зібрано близько 30 карт лаврських катакомб²³. У результаті з них, як із шматочків мозаїки, було складено барвисту картину розвитку унікальних підземних пам'яток.

Картографічні зображення печер Києво-Печерського монастиря виявилися розкиданими по фондах різних бібліотек багатьох міст. Переважна більшість їх зберігалася в Києві, Москві й Санкт-Петербурзі. Не виключено, що деякі древні карти, які становлять історичну та художню цінність, опинилися за кордоном після 1917 р., коли лаврські архіви були практично розорені.

Виявлені карти охоплюють широкий хронологічний період – близько чотирьох століть. Історія печер Києво-Печерського монастиря почалася в XI ст., але найбільш ранні карти датуються XVII ст. Велика картографічна прогалина пояснюється насамперед складною історичною обстановкою в цей проміжок часу – постійними війнами, навалами й руйнуваннями. Автор спробував дати картографічну інтерпретацію першого періоду історії лаврських підземель. Для відновлення конфігурації й розмірів древніх печер використовувалися відомості, почерпнуті із літописів. Порівнюючи тексти різних літописних джерел, можна визначити зміни в будові печер за певний проміжок часу. Труднощі виникли при кількісній оцінці цих даних, тому що в давнину подавали тільки якісні характеристики печер. Завдяки літописам відома точна дата створення Дальніх печер. У 1051 р. була викопана "печерка двосаженна" – близько 5 м довжини, потім ченці створили підземну церкву. До 1240 р. у лаврських печерах були підземні церкви, келії, трапезна й розгалужена система підземних ходів. Проте точно й вичерпно відновити дійсну картину печер домонгольського періоду дуже складно. Одних писемних джерел явно недостатньо, потрібні графічні матеріали тих років – літописні мініатюри чи малюнки.

Перші графічні зображення лаврських печер з'явилися наприкінці XVI ст. Мемуари львівського купця М.Груневеґа, який побував у Києво-Печерській лаврі в 1584 р., ілюстровані невеликими малюнками на полях рукопису, серед яких є

зображення підземного ходу. Природно, такий малюнок не може бути прирівняний до карти – у нього немає масштабу, орієнтування по сторонах світу. Проте він має дуже цінну інформацію: на ньому зображена велика ділянка підземелля та вхід у древню частину, укріплену деревом, що тягнеться, за твердженням М.Груневеґа, на 50 миль²⁴.

Перші карти обох печер були вміщені у книзі Афанасія Кальнофойського "Тетраурґіма, або дива, що відбулися в Печерському монастирі й обох печерах, із деякими духовними міркуваннями". Вона була видана в друкарні Києво-Печерської лаври в 1638 р.²⁵ До цієї книги додавалися плани обох лаврських печер і план Києва – перше картографічне зображення древнього міста. Ця обставина, як не дивно, негативно позначилася на долі планів лаврських підземель. Учені довгий час займалися тільки дослідженням карти Києва, а зображення печер залишалися в затінку. Про них згадали лише в 1826 р., коли у світ вийшла книга С.Болховітінова "Опис Києво-Печерської лаври"²⁶. На жаль, копії планів 1638 р., надруковані у цій книзі, містили чимало прикрих помилок. Деякі підземні ділянки були зображені як наземні споруди і навпаки. Зазначені недоліки набагато знизили цінність копій.

Книга А.Кальнофойського завжди була великою бібліографічною рідкістю. Тому не дивно, що багато дослідників не знали про існування цих карт. Але ж їх можна назвати першими українськими друкованими картами, пальма першості у цьому питанні, безумовно, належить їм. Вони були створені в Києві, тобто на території України, до возз'єднання з Росією. Відомий історик М.В.Закревський у фундаментальній праці "Опис Києва" (1868 р.) не дуже шанобливо відгукнувся про карти А.Кальнофойського: "Вони цікаві по своїй унікальності, але нікуди не годяться, тому що автори таких малюнків не мали рішуче ніякого поняття про складання топографічних планів. Вони малювали, що їм заманеться, і плани їх для нас становлять погані свідчення"²⁷. Проте плани 1638 р. мають усі необхідні атрибути карт: об'єкти на них показані математично зменшеними, для передачі інформації широко застосовані умовні знаки, використовуються цифрові позначення з наступною розшифровкою в описах, прикладених до карт. Автор карт 1638 р. створив цілу систему умовних знаків для зображення мережі доріг, рослинності, рельєфу та наземних споруд. Таким чином, маємо повну відповідність сучасному визначенню карти: "Математично визначене, зменшене, генералізоване зображення, що показує об'єкти в системі умовних знаків".

Історики, у тому числі й М.О.Максимович, у своїх працях із топографії древнього Києва не використовували плани 1638 р., а лише інколи посилалися на пояснювальний текст до них. Цей текст дійсно дуже цікавий. Наприклад, Київ називається "жалісним, імені якого навряд чи гідний: раніше у ньому було більше 300 кам'яних церков і 100 дерев'яних, а зараз – усіх ледь 13". Але наскільки б цікавими не були такі пояснення, вони навряд чи йдуть у порівняння із самими картами. За простотою малюнка криється творчий пошук перших вітчизняних креслярів, які поклали початок розвитку картографічної справи на теренах України.

Візуальний аналіз і натурне порівняння планів 1638 р. безпосередньо із лаврськими печерами показали, що, у цілому, вони правильно відображають структуру й характер підземних лабіринтів. Невеликі помилки криються в орієнтуванні стародавніх карт. Зображення на планах А.Кальнофойського орієнтовано по лінії захід-схід, тоді як на сучасних картах – північ-південь. Крім того, зображення Ближніх печер повернуто на 90° за годинниковою стрілкою. Цей факт дозволяє зробити висновок про те, що при складанні карт не використовувалися жудь-які прилади для орієнтування під землею. Відстані, мабуть, вимірялися мірним ланцюгом, дротом чи мотузкою. Ймовірно, зйомка печер була візуальною, на користь цього свідчать великі викривлення кутів печерних ходів. У цілому ж, значення планів 1638 р. важко переоцінити. Вони є першою сторінкою картографіч-

ного літопису лаврських печер, дозволяють вивчити їхню еволюцію за 367 років.

Видатною пам'яткою вітчизняного друкарства є "Киево-Печерський патерик" 1661 р. видання. Книга містить два плани Ближніх і Дальніх печер, гравіровані знаменитим гравером Іллею²⁸. У картографічній літературі колишнього СРСР складалася певна традиція називати плани 1661 р. "першими російськими друкованими картами". На наш погляд, їх доречніше було б назвати "другими українськими друкованими картами" після карт А.Кальнофойського. Ці карти, як і попередні, були створені в Києво-Печерській лаврі українськими ченцями. На них уперше з'явилася зображення лінійного масштабу й компасної рози. Особливо цінним є той факт, що на картографічних зображеннях XVII ст. (1638 і 1661 рр.) показано підземні ходи, замуровані по сьогоднішній день. Це дуже важливо для подальшого порівняльного аналізу різночасових карт та виявлення недосліджених ділянок печер.

Відомо, що рукописні оригінали патерика датують XV ст., а точніше – 1462 р. Логічно було б припустити, що більш древні рукописи також мали картографічні зображення, як і наступні друковані видання XVII ст. Виходить, плани 1638 і 1661 рр. були створені на основі більш древніх креслень, які у даний час вважають втраченими. Виявлення цих безцінних матеріалів дало б багату інформацію для подібних досліджень. Пошуки рукописних оригіналів карт лаврських печер необхідно продовжити, вони чекають на своїх дослідників. Адже найчастіше зображення печер на друкованих картах переходить за рамку аркуша. У нас сформувався враження, що гравер працював із великим пергаментним сувоям, зміст якого він переносив на гравірувальну дошку. Тісні рамки сторінки книги не дозволили йому зобразити все, багато чого залишилося за межами аркуша. Саме там міститься розгадка багатьох лаврських таємниць.

Наступна сторінка картографічного літопису лаврських печер – плани з книги Іоанна Гербінія про київські релігійні підземелля²⁹. Саксонський пастор І.Гербіній переклав латиною "Киево-Печерський патерик" 1661 р. і копіював карти звідти. Варто віддати належне майстерності західноєвропейських граверів, які створили прекрасні карти із гравюр на міді. Проте зображення планів 1675 р. не є оригінальними, оскільки вони до найменших подробиць копіюють плани 1661 р., і тому особливої цінності для вивчення лаврських печер не становлять. Києво-Печерський архімандрит Інокентій Гізель надіслав І.Гербінію уже відомі нам карти печер 1661 р. і патерик разом із листом від 2 березня 1674 р. У листі повідомлялося, що невідомо до яких місць тягнуться ці печери, тому що років близько 60 до цього часу від великого землетрусу вони в деяких місцях завалилися. Багато святих мощей були закриті ченцями під час навали Батия й не були потім відкриті. Таким чином, текст цього листа ще раз підтвердив думку про те, що лаврські печери за свою багатовікову історію неодноразово змінювали конфігурацію. Спробувати вивчити ці зміни за допомогою стародавніх карт – ось яке завдання поставив перед собою автор цієї статті.

Плани лаврських підземних лабіринтів, створені спеціально для "Патерика" видання 1702 р., помітно відрізняються від попередніх якістю й характером зображення. Фотокопія плану Дальніх печер 1702 р., гравірована Мартином Нехорошевським, тривалий час зберігалась у фондах Києво-Печерського заповідника. Примітним є той факт, що на ній уперше з'явилося зображення Варязької печери. Плани 1702 р. можна віднести до останніх зразків давньоруських креслень. Їх потемнілі від часу аркуші несуть у собі неповторну привабливість наївних картографічних зображень минулого. Традиційний зміст карт доповнено суто художніми елементами у вигляді фігурок ченців, які моляться, прочан, які йдуть до Лаври, човнів із людьми, що плывуть по Дніпру. Усе це створює неповторну атмосферу далекого часу. Стародавні карти точно передають дух і настрої епохи. Розглядаючи їх, ми немовби дихаємо повітрям того часу, дивимося на світ очима кресляра-гравера.

Початок XVIII ст. ознаменувався новим етапом розвитку картографічної науки. Це знайшло своє відображення на картах Києво-Печерського монастиря. На зміну примітивним, із картографічного погляду, зображенням прийшли технічно досконалі, створені геодезистами-професіоналами за допомогою топографічних приладів. Мова карт стала точною, лінії вивірені та практично позбавлені викривлень. Перші характерні аналогічні зображення – плани, складені в 1744 р. інженерно-топографічною командою Київського гарнізону. Зйомка підземних лабиринтів проводилася в Лаврі, коли вона стала однією із цитаделей Печерської фортеці. Уперше картографічні зображення печер були складені професійними геодезистами. Плани 1744 р. за своїм оформленням дуже нагадують сучасні. Вони знайшли широке практичне застосування і кілька разів копіювалися в другій половині XVIII і на початку XIX ст.

Наступним етапом картографування лаврських печер є плани 1825 р. Їхні творці – також професійні топографи та архітектори. Картографічні зображення 1825 р. спеціально призначалися для книги Є.Болховітінова про Києво-Печерську лавру. Ці карти дотепер вражають нашу уяву добірністю ліній та винятковою геометричною точністю. Вони послужили основою для створення всіх наступних зображень печер із початку XIX ст. і дотепер, їх використовували як ілюстрації у багатьох книгах про визначні пам'ятки Києва та путівниках по святих місцях.

В історії вже була спроба зібрати воедино всі карти лаврських печер. У книзі "Опис Києва" (1868 р.) М.В.Закревський навів два плани печер, складених за матеріалами порівняльного аналізу стародавніх карт. Хоча в цілому робота була здійснена цікава, дане дослідження не уникло багатьох прикрих неточностей і помилок. На жаль, київський історик використав не усі відомі сьогодні карти, і тому йому не вдалося відтворити повну картину. Крім того, у XIX ст. ще не була створена достатньо точна геодезична основа для проведення цього картографічного дослідження. Негативний вплив цих двох факторів позначився на кінцевому результаті.

Беручи до уваги усі вади дослідження, проведеного 135 років назад, після виявлення й збору стародавніх лаврських планів було створено достовірні й точні карти-основи, на які можна було б перенести зображення із планів минулих століть. У лаврських печерах була проведена гірничо-геометрична зйомка, на основі якої автор склав цілу серію нових картографічних зображень. Сучасні геодезичні прилади й досконала методика дозволили створити унікальні карти з точністю нанесення контурів 0,2–0,4 мм³⁰. Результати зйомки допомогли уточнити основні параметри печер: глибину розташування, довжину підземних ходів та орієнтування їх у просторі. Крім звичайних карт, були створені комп'ютерні тривимірні плани печер. Основна їхня риса – наочність у передачі просторової структури підземних лабиринтів. Вони дають чітке уявлення про форму, внутрішню будову й взаємне розташування окремих ділянок печер. Порівнюючи горизонталі поверхні землі й підземних ділянок, можна з високою точністю визначити глибину в кожній точці печери. Це особливо важливо під час проведення реставраційних, археологічних і відбудовних робіт.

Картографічний аналіз стародавніх зображень лаврських печер полягав у вивченні змін конфігурації та довжини підземних ходів. Кожна карта фіксує просторове положення печер на певний момент часу. Порівнюючи різночасові картографічні зображення, маємо можливість простежити еволюцію печер за даний період. Не вдаючись до технічних подробиць дослідження, можемо лише відзначити, що в ході вивчення стародавніх планів треба було перейти до метричної системи вимірів, привести зображення до єдиного масштабу, перекласти описи карт на українську мову з польської (1638 р.), латинської (1675 р.) та французької мов (1769 р.).

Особливий інтерес викликало зіставлення перших планів (1638 і 1661 рр.) із сучасними. Адже ще Є.Болховітінов відзначав, що "ворожі навали з 1638 до 1686 рр. вищипили й примусили невідомо, де приховати поховання"³¹. Замуровані в ті далекі ча-

си ділянки печерних ходів могли бути зображені на стародавніх планах того періоду. Уже перше порівняння дало очікуваний результат. Були виявлені підземні ходи та келії, невідомі сьогодні. На планах 1638 р. лаврські печери зображені як галереї шириною 2–3 м, тоді як ширина сучасних печер 1–1,5 м. Таку ж інформацію про печери дають описи М.Груневеґа й Е.Лясоти, які розповідали, що дві–три людини в підземеллях могли вільно розійтися. На користь цього факту можна навести середньовічні гравюри А.Вестерфельда та Л.Тарасевича, де зображені дуже широкі підземні ходи.

Порівнюючи зображення 1638 і 1661 рр., можна відзначити, що за цей проміжок часу печери стали вузькими. Пояснення цьому знаходимо в історії Лаври. У 1643 р., унаслідок масового притоку прочан, у печерах провели реконструкцію – стіни виклали цеглою, аварійні ділянки замурували. Вважають, що після унії 1596 р. лаврські печери могли переробити на зразок римських катакомб. Тоді багато древніх локул були перетворені на поховання, розташовані уздовж стін – аркосолії. Усі наступні зміни конфігурації печер також знайшли віддзеркалення на стародавніх планах: будівництво Варлаамської підземної церкви (1691 р.) і нових входів у лабіринти. Результати картографічного дослідження було нанесено на сучасну карту-основу, створено підсумкові карти еволюції Ближніх і Дальніх печер.

Карта історії розвитку Ближніх печер дозволяє наочно простежити еволюцію цих лабіринтів за 360 років. Найголовнішим є те, що на ній зображено недосліджені підземні ходи. Така карта є керівництвом до дії для археологів і може бути неочікуваним помітником під час розкопок. Місця розташування замурованих ходів визначаються за даною картою з точністю до 0,5 м. Серед них хід, що йде від келії засновника монастиря Антонія; велике підземне приміщення, де, як свідчить напис на плані 1744 р., "кістки простих людей покладені при розоренні Києва царем Батием"; "порожні печери" із плану 1753 р.; безліч келій та локул. Археологічне дослідження таємничих ходів, зображених на старовинних картах, може підтвердити лаврські легенди про єдину систему підземних ходів монастиря. Адже "порожні печери" йдуть від поховань Нестора-літописця та Меркурія саме убік Успенського собору. Не менш цікавими є ходи, спрямовані до Дніпра, із планів 1702 р. Тільки подальші археологічні дослідження можуть підтвердити чи спростувати стародавні лаврські легенди про підземний перехід під рікою.

Чимало лаврських таємниць допоможуть розкрити карти еволюції Дальніх печер. На нашу думку, найбільш перспективними є пошуки у Варязьких печерах, невід'ємній складовій частині цих лабіринтів. Це пов'язано не тільки з легендарним скарбом, адже Варязькі печери – найбільш давня частина лаврських катакомб. І.Я.Стеллецький неодноразово називав Варязькі печери "неолітичними", хоча підтверджень цього немає, так само як і немає археологічних знахідок, датованих цією епохою. Проте дана частина підземель, за одностайним твердженням фахівців, найдавніша в Лаврі, а, можливо, й у Києві. Саме у цих підземеллях починалася первинна історія Печерського монастиря. Не зайвим буде згадати, що Варязькі печери ближче, ніж інші, підходять до Дніпра, у давнину вони навіть мали свій власний вхід із боку ріки. Зараз цей вхід засипано, а печери знаходяться у край аварійному стані. Не можна виключати можливості, що Варязькі печери мають продовження під дном сивого Славутича. Творцями цих рукотворних ходів, за переказами, були італійські майстри. Схожі італійські тунелі – не довільна вигадка, а історичний факт. Вони існують і під Москвою-рікою. Коли у XV ст. треба було створити кілька унікальних підземних споруд, запросили італійських фахівців, які мали багатий досвід будівництва підземних переходів під ріками. Замість вапняного розчину вони використовували (лили) розплавлене олово чи свинець (звідси назва "литі склепіння"). Ця технологія могла застосовуватися в Києві під час прокладання тунелів під Дніпром-Славутою. До адміністрації історико-

культурного заповідника, розташованого на території Лаври, неодноразово звертали ся місцеві жителі із пропозицією показати легендарні ходи під рікою. Але в останній момент завжди щось ставало на перешкоді проведенню пошукових робіт. Хто знає, може завдяки новим картам лаврських печер ця таємниця буде остаточно розкрита.

Зазирнути не тільки вглиб віків, а й углиб землі нам допоможе ще одне спеціальне картографічне зображення – вертикальний розріз району розташування печер. Ми вважаємо, що лаврські підземелля були багатоярусними. Справді, якщо вірити в існування єдиної системи ходів на території Лаври і підземних тунелів під Дніпром, то доведеться взяти цю гіпотезу за основу. Адже різниця абсолютних позначок верхньої території Лаври і Ближніх печер становить більше 40 м, а яр між Ближніми й Дальніми печерами має глибину понад 20 м. Для того, щоб підземні ходи могли заглибитися під Дніпро, їм треба проходити на глибині 50–60 м, а глибина досліджених лабіринтів не перевищує 12 м. Отже, печери могли мати кілька підземних поверхів, з'єднаних похилими коридорами. Всесвітня історія знає безліч прикладів таких багатоярусних печер.

Під час проведення ремонтних робіт у Ближніх і Дальніх печерах археологи вирішили скористатися нагодою й перевірити відповідність стародавніх карт реальної дійсності. Практично всі припущення, засновані на вивченні древніх картографічних зображень, цілком підтвердилися. Стародавні карти, справді, виявилися неоціненними помічниками археологів. У Ближніх печерах учені розкрили замуровані ходи загальною довжиною 142 м біля поховань Нестора-літописця та єпископа Меркурія. Ці ділянки "порожніх печер", нанесені на планах 1661 і 1744 рр., були спрямовані на верхню територію Лаври і, можливо, привели б дослідників до Успенського собору, але шлях перепинили величезні обвали ґрунту. Проте була виявлена велика кількість локул і крипт, відкрили велике підземне приміщення, де, відповідно до плану 1744 р., "кістки простих людей покладені при розоренні Києва царем Батием", знайшли поховання в дубових колодах і настінні написи (графіті), датовані XII–XVII ст. Написи у київських катакомбах були зроблені різними мовами, у тому числі польською та вірменською. Під час останніх археологічних розкопок під шаром штукатурки знайшли прекрасні фрески, виконані древніми майстрами. Головна знахідка була зроблена в Дальніх печерах, тут відкрили келію засновника монастиря, преподобного Феодосія Печерського.

Завдяки зібраним стародавнім планам можна вивчити не тільки зображення печер, але й інші елементи їхнього змісту. Наприклад, відомо, що Києво-Печерський монастир здавна славився своїми садами й виноградниками. У 1653 р. П.Алепський писав про "незліченні сади, засаджені горіховими, шовковичними деревами й виноградом"³². Дійсно, на картах XVII–XVIII ст. знаходимо підтвердження цього: монастирські володіння оточені щільним зеленим кільцем садів. На планах 1638 і 1661 рр. практично всі печерські схили займають виноградники, стародавній умовний знак яких цілком збігається із сучасним.

Крім того, на стародавніх монастирських планах є зображення наземних храмів і церков. Ці малюнки мають особливу цінність для істориків і архітекторів – адже по них можна вивчати розвиток української архітектури за останні сторіччя. От, наприклад, як змінилася Хрестовоздвиженська церква над Ближніми печерами за 360 років. На плані 1638 р. над входом у лаврські печери зображено дерев'яну каплицю з невеликим дзвоном. Після канонізації 1643 р. приплив віруючих з усієї Русі до святих мощей печерських значно збагатив монастирську скарбницю. До 1661 р. над Ближніми печерами була зведена церква, за своїми розмірами порівняна із сучасною будівлею. Це знайшло відображення на плані "Києво-Печерського патерика" 1661 р. Численні пожежі, що були в монастирі, викликали необхідність знову перебудувати цю церкву. У 1700 р. вона була зведена з каменю і такою збереглася до наших днів.

Остаточним підсумком даного картографічного дослідження стала карта-схема підземель Києво-Печерської лаври, складена автором даної статті. На ній нанесено всі печерні ходи, відомі й імовірні. Довжина імовірних печер набагато більша, ніж досліджених. Природно, що невивчені підземелля перебувають в аварійному стані й пробратися в них не так просто. Тут не обійтися без допомоги професійних спелеологів. Поки що такі дослідження здійснюються, на жаль, тільки на аматорському рівні. Для археологічних робіт буде потрібно розчищення обвалів та зміцнення покрівлі печер, але історична цінність можливих знахідок, зрештою, окупить усі витрати.

Багато загадок зберігають підземні лабіринти Києво-Печерської лаври. Деякі з них пощастило розкрити завдяки стародавнім картам, до інших поки не підбрали ключів. Таємниці лаврських підземель чекають нових учених-дослідників.

¹ Стефанія. История Киево-Печерской лавры. – К., 2001.

² Степовик Д. Історія Києво-Печерської лаври. – К., 2001.

³ Воронцова О.А. Лаврські печери. – К., 2000; Пам'ятки історії та культури Києво-Печерської лаври. – К., 2002.

⁴ Хведченя С.Б. Старовинні карти розкривають таємниці лаврських печер. – К., 1991; *Его же*. Киево-Печерская лавра: пещеры, легенды, клады. – К., 1999; *Его же*. Святыни и святые Киево-Печерской лавры. – К., 2001; Хведченя С.Б. Таємниці лаврських святинь. – К., 2004.

⁵ Хведченя С.Б. Тайны Киево-Печерской лавры: пещеры и клады. – К., 2004. – С. 21.

⁶ Толочко П.П. Тайны киевских подземелий. – К., 1971. – С. 8.

⁷ Там же. – С.12.

⁸ Каманин И.М. Зверинецкие пещеры в Киеве. – К., 1914.

⁹ Эртель А.Д. Древнейшие пещеры на Зверинце в Киеве. – К., 1913.

¹⁰ Дедов В.Н., Дашевский А.Б. Святогорский историко-архитектурный заповедник. – Донецк, 1986.

¹¹ Герберштейн С. Записки о московских делах. – СПб., 1908. – С. 76.

¹² Літопис руський за Іпатіївським списком. – К., 1989. – С. 32.

¹³ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик / Вступ, текст, додатки. – К., 1930. – С. 45.

¹⁴ Літопис руський за Іпатіївським списком. – К., 1989. – С.37.

¹⁵ Патерик Києво-Печерський за редакцією, написаною 1462 р. – К., 1998. – С. 85.

¹⁶ Дива печер лаврських. – К., 1997.

¹⁷ Герберштейн С. Указ. соч. – С. 79.

¹⁸ Пенкевич С. Топографія нынешней Киевской епархии в XVII в. – К., 1877. – С. 43.

¹⁹ Стефанія. Указ. соч. – С. 84.

²⁰ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским. – М., 1897.

²¹ Herbinius J. Religiose Kijovienses scrutaе. – Jena, 1675.

²² Постников А.В. Развитие картографии и вопросы использования старых карт. – М., 1985.

²³ Хведченя С.Б. Старовинні карти розкривають таємниці лаврських печер. – С.28.

²⁴ Хведченя С.Б. Тайны Киево-Печерской лавры: пещеры и клады. – С. 129.

²⁵ Kalnofoyskie A. Терапорурица. – Z drukarni Kijowo-Pieczarskiej, 1638.

²⁶ (Болховитинов) Евгений. Описание Киево-Печерской лавры. – К., 1831.

²⁷ Закревский Н.В. Описание Киева. – М., 1868. – С. 135.

²⁸ Києво-Печерський патерик. – К., 1661.

²⁹ Herbinius J. Op. cit.

³⁰ Хведченя С.Б. Старовинні карти... – С. 26–28.

³¹ Болховитинов Є. Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995. – С. 132.

³² Путешествие антиохийского патриарха Макария... – С. 85.

It is told about the unique subterranean historic and cultural monuments on the Ukrainian lands. The main attention is drawn to the cave labyrinths of the Holy Assumption Laura of the Caves in Kyiv. The results of Austrian research of the development history of these monuments on the basis of their ancient cartographic images study are being cited.

Яковлева Т.

Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) / Пер. з рос. Л.Білик. – К.: Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2003. – 644 с.

Науковій громадськості нашої держави доробок знаної російської дослідниці з Санкт-Петербурга став відомий після публікації в Україні її книги "Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни" (1998 р.). Друга, нині рецензована, монографія вийшла за п'ять років і стала продовженням розробки такої дражливої й до певного часу табуованої в історичній науці тематики української "Руїни".

Насамперед відзначимо, що книга написана добірною літературною мовою (тут заслуга не тільки автора, але й перекладача Л.Білик) і читається не як "суха" наукова праця, а немовби історичний роман, зі сторінок якого до читача звертаються Б.Хмельницький, І.Виговський, Ю.Хмельницький, П.Тетеря, І.Брюховецький, П.Дорошенко, І.Богун, В.Золотаренко, Я.Сомко, Т.Носач, Г.Гуляницький, Т.Цицюра (Цюцюра), Г.Лісницький, С.Опара, єпископ Мефодій та інші діячі козацької доби. Однак Т.Яковлева не займалася художнім вимислом, а згідно з проблемно-хронологічним методом ішла у своєму викладі за доступними їй джерелами (це матеріали архівосховищ Росії, Польщі та України, великий масив (близько 300 одиниць) опублікованих документів не лише російського, українського та польського, але й шведського, італійського (ватиканського), німецького (австрійського, бранденбурзького, пруського), румунського (валаського) та молдавського походження, значна кількість мемуарів та літописів).

У вступі вказується, що книжка є хронологічним і логічним продовженням попереднього дослідження, при цьому спирається на його висновки, а також окреслює головні проблеми нової монографії. Це – соціальні процеси в Гетьманщині, внутрішня політична боротьба, взаємини України й Росії (генеза договірних відносин цих двох держав), стосунки гетьманів із Річчю Посполитою, Кримом та іншими державами. Тут також характеризуються використані джерела. Особлива увага звертається на пояснення авторського бачення різних термінів, що вживаються в історіографії козацької доби. Серед них: "Україна", "Гетьманщина", "Росія", "Малоросія", "Московська держава", "Хмельниччина", "Руїна". Наприклад, під "Гетьманщиною" Т.Яковлева розуміє "державне утворення, що виникло в Україні як результат подій 1648–1654 рр. у формі козацько-старшинської республіки і яке довгий час зберігало риси незалежної держави після Переяславської угоди 1654 р." А "Руїна" це, насамперед, "період політичної кризи Гетьманщини, що призвів до її остаточного послаблення й перетворення на політичну автономію" (с.4).

Провідною лінією, яка проходить через усі сім розділів рецензованої книги, є характеристика діяльності (а інколи й бездіяльності) "державницького угруповання" в урядах І.Виговського, Ю.Хмельницького, П.Тетері, І.Брюховецького та, частково, П.Дорошенка. Про це свідчить навіть назва окремих розділів, зокрема 3, 4 та 5-го. При цьому, згідно з авторським визначенням, державницьке угруповання – це та частина козацької старшини, яка виступала за збереження й зміцнення Гетьманщини, державності Війська Запорозького, незалежної зовнішньої політики й продовження курсу Б.Хмельницького.

Отже, звернімося до рецензованої праці. У першому розділі ("Внутрішня і зовнішня ситуація в Україні після падіння Івана Виговського" (11–87 с.)) головна увага звертається на колізії переходу гетьманської булави від І.Виговського до Ю.Хмельницького, внутрішньо- та зовнішньополітичну діяльність цих українських володарів, а також їхнього оточення. Авторка аргументовано розвінчує історіографічний міф про те, що Виговського було скинуто внаслідок повстання, очолюваного І.Богунем та І.Сірком. Насправді ж він залишив гетьманську посаду під

тиском складної політичної ситуації. Указується на те, що авторитетними лідерами державницького угруповання на той час були полковники К. Андріїв (чигиринський), І. Кравченко (білоцерківський), М. Зеленський (київський), І. Богун (паволицький), О. Гоголь (подільський) (с. 20).

Очевидно, для тих, хто не матиме змоги ознайомитися з книгою, а лише задовольнитися даною рецензією (хоча закликаємо до читання оригіналу!) буде дуже цікавим те, як представник сучасної російської історіографії оцінює т. зв. "Переяслав 1654 р." А тому наведемо велику цитату, яка, на нашу думку, засвідчує намагання авторки об'єктивно охарактеризувати українсько-російські відносини 350-річної давнини, а також сміливу спробу від імені багатьох істориків Росії відмовитися від обридливо-заполітизованого "возз'єднавчого" міфу. Отже, згідно з висновками Т. Яковлевої, "коли Б. Хмельницький 1654 р. визнавав "високу руку царя" (термін дуже розпливчастий, що дає простір для різних його трактувань), для цього були зовнішні причини: наступ польсько-татарських військ і невдача на молдавському фронті. Україна шукала військового союзника проти Польщі й знайшла його. У цьому була основа Переяславської угоди 1654 р. Усе інше – обмеження зовнішньополітичної діяльності гетьмана, сплачування податків і присутність воеводи в Києві – було просто ціною за військову допомогу Москви. Саме тому (увага! – Рец.) жодна зі статей договору за життя Богдана не виконувалася – він, як і раніше, вів незалежну зовнішню політику й не платив ні копійки в Москву. Зате Росія отримала доступ у білорусько-литовські землі. Тому обидві сторони робили вигляд, ніби угода залишається в силі. Це був компроміс. Але як тільки Москва почала вести мирні переговори з Польщею, а Богдан 1656 р. знайшов нового військового союзника проти поляків – Швецію, обидві сторони почали дорікати одна одній невиконанням зобов'язань..." (с. 71, 72).

Таким чином, розвиваючи концепції М. Грушевського, А. Яковліва, О. Глобина¹, а також резонуючи з новітніми дослідженнями сучасних українських істориків², Т. Яковлева започаткувала новий напрям у сучасній російській історіографії, який визнає "міждержавність" українсько-російських стосунків середини XVII ст. Єдине, що б можна було закинути дослідниці в даному випадку, так це те, що в Переяславі між представниками Українського гетьманату та Московського царства не було укладено жодної угоди, а, отже, уживаний нею термін "Переяславська угода 1654 р." є не зовсім прийнятним для наукового вжитку. Також невдало звучить і назва цього розділу, зокрема такий вислів – "зовнішня ситуація в Україні" (с. 11). Перший розділ завершується коротким висновком: незважаючи на Переяславську раду-2 (Переяславські статті 1659 р.), гетьман Ю. Хмельницький на середину 1660 р. не мав ніякого захисту й "змушений був шукати виходу поза Московію" (с. 77).

Такі пошуки українського керівництва вилилися в Чуднівську кампанію, де перетнулися інтереси не лише козацької України й Москви, але й Польщі та Криму. І саме так – "Чуднівська катастрофа і Чуднівська угода" (с. 89–138) – називається другий розділ книги. У ньому розкриваються політичні та військові причини польсько-російсько-українсько-татарського протистояння поблизу Чуднова на Житомирщині протягом вересня–жовтня 1660 р. Називається кількість військ (росіяни – 40 000 чол., поляки – 40 000, татари – 40 000), які брали участь у тогочасних битвах і сутичках, їхні стратегічні й тактичні плани тощо. Розглядаються та аналізуються варіанти можливої поведінки козацьких військ (вони поділялися на два табори – 40 000 козаків на чолі з Ю. Хмельницьким і 30 000 козаків Т. Цюцюри): 1) "Якби козаки хотіли зберегти союз із Московією. У цьому випадку їхнє активне втручання мало забезпечити цілковитий розгром поляків. ... Шереметеву дісталися б усі лаври переможців, а становище Москви надзвичайно зміцнилося б. У цій ситуації гетьман і старшина навряд чи могли б розраховувати на те, що цар задовольнить їхні прохання, – як відомо, сильний не слухає слабкого"; 2) "Якби козаки вирішили укласти союз із поляками проти росіян. У цьому випадку їм слід було б якомога довше зволікати, вичікуючи, поки їхні два воро-

ги убивають один одного. І лише в критичну мить перейти на бік поляків, забезпечивши їхню перемогу. Але... навіть об'єднані козацькі сили (а об'єднання в цій ситуації було практично неможливе) значно поступалися польсько-татарським силам. Отож козаки могли тиснути на поляків тільки певною мірою, пам'ятаючи про можливість російсько-польської змови за їхньою спиною..."; 3) Козацька старшина також могла "кинути напризволяще Шереметєва, покінчивши з російським впливом на Гетьманщину, і домовитися з татарами, змусивши поляків піти на значний компроміс" (с.99, 100).

Окрім того, описується хід українсько-польських переговорів; аналізуються причини поразки російської армії; подаються статті Чуднівської угоди між гетьманським та королівським урядами, а також положення польсько-російського договору; характеризується політична поведінка Ю.Хмельницького, П.Шереметєва, І.Виговського, Т.Цюцюри, В.Золотаренка. У висновках до цього розділу зазначається, що для Москви Чуднівська катастрофа означала втрату Правобережної України більше як на сто років, а перехід сина Б.Хмельницького на бік поляків став логічним підсумком нав'язаної йому Переяславської угоди 1659 р. і негнучкої політики Росії.

На жаль, під час написання цього розділу авторка не використала (хоча й указала ці праці в бібліографічному додатку) доробок українських учених М.Марченка, В.Горобця та Н.Савчук, адже вони свого часу вже добре "прописали" Чуднівську кампанію 1660 р. Не використано й книгу польського історика Р.Романського "Чуднів 1660" (Варшава, 1996). Уважаємо, що в окремих випадках треба було б посилатися на цих та інших науковців та не повторювати вже відомі історичній науці факти й висновки.

Перемога поляків під Чудновом стала початком розколу Гетьманщини – таким положенням розпочинається третій розділ книги ("Розкол України. Боротьба за державну ідею в 1660–1661 рр." (с.139–224)). У ньому зазначається, що початок 60-х рр. XVII ст., незважаючи на доробок Г.Карпова, В.Ейнгорна та В.Горобця, є маловивченим в історіографії (не погоджувчись із цим твердженням, свої зауваження викладаємо нижче). Тож у монографії велика увага звертається на політичну історію саме цього періоду. Наведені факти засвідчують неспроможність Польщі поширити свою протекцію на Лівобережжя, а також цілеспрямовану політику Москви щодо утримання лівобережних козацьких полків під своєю владою. "Найцікавіше те, що всі полковники, які залишилися вірними Москві в 1660 р., завдяки чому росіяни зберегли за собою Лівобережжя (Сомко, Золотаренко й Силіч)... були згодом страчені за наказом царя" (с.158) – такий висновок щодо тогочасної ситуації в російсько-українських стосунках викликає певні аналогії не лише з сумнозвісними подіями 20-х–30-х рр. XX ст. (коли було знищено тисячі українських комуністів, які перед тим прагнули до єднання з більшовицькою Росією), а також можуть слугувати переконливим історичним уроком для сучасних ревних об'єднувачів у всілякі "союзи" та "єєпи".

Авторка замислюється над глибинними причинами поширення тих чи інших настроїв у різних регіонах Лівобережжя, зокрема Полтавському, Миргородському та Лубенському полках. При цьому вона дискутує з визначним польським істориком Збігневом Вуйциком, котрий зарахував Я.Сомка й В.Золотаренка до козацької старшини, яка, репрезентуючи ідею незалежності, "воскрешала у своїх планах забуту ідею самостійності України" (с.171). "Незрозуміло, хто і як устиг "забути" ідею незалежності України", – відповідає польському колезі російський історик і зазначає, що від часу Гадяцької угоди пройшло не так багато часу. Окрім того, на сс. 170–172 своєї праці Т.Яковлева дискутує з В.Горобцем, зазначаючи, що "спірна концепція подій на Лівобережжі запропонована в останній роботі ("Еліта козацької України у пошуках політичної легітимації: стосунки з Московією та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001". – *Рец.*) сучасного українського вченого".

Далі ґрунтовно вивчаються різні проблеми українсько-польських та українсько-російських політичних стосунків протягом 1661 р. Справедливо відзначається, що Ю.Хмельницький під впливом державницького угруповання у своїй зовнішній політиці починає діяти як у "старі добрі часи свого батька". Зокрема, він відновлює

союз із татарами та починає активний пошук дипломатичних союзів не лише з Варшавою, Москвою й Стамбулом, але й втручається в молдавські справи (с.181). Однак його влада поширювалася тільки на Правобережжя, а на Лівобережжі розгорнулася найжорстокіша боротьба за владу. У цей час Сомко, Золотаренко та Брюховецький займалися взаємними обвинуваченнями й доносили один на одного в Москву. "Їх понад усе хвилювала власна булава, а не ідея союзу з Ю.Хмельницьким чи об'єднання Гетьманщини" (с.209), – такими словами закінчується цей розділ.

"Боротьба за владу на Лівобережжі. Поразка державницького угруповання на Правобережжі в 1662–1663 рр. Чорна рада й розкол України де-юре" (с.225–340) – таку довгу назву має четвертий розділ (очевидно, тому, що він є найбільшим за обсягом). Тут висвітлюються взаємини між наказним гетьманом Я.Сомком та московським урядом Олексія Михайловича, причини складення булави Ю.Хмельницьким, обставини приходу до влади на Правобережжі П.Тетері, а на Лівобережжі – І.Брюховецького тощо.

Авторці вдалося розкрити причини виникнення політичного конфлікту між Я.Сомком та російським царем, а також його представниками на Лівобережжі. Погіршення стосунків відбулося через: 1) арешт московськими урядовцями брата Сомка Я.Колющенка; 2) невірне титулування московського царя в одному з листів; 3) непорозуміння між Сомком та московськими воеводами українських міст; 4) проблему з бажанням наказного гетьмана обміняти мідні гроші в Москві; 5) неприйняття гетьманства Сомка кошовим отаманом І.Брюховецьким та єпископом Мефодієм. Однак Т.Яковлева не схильна ідеалізувати переяславського полковника, указуючи на його постійні дріб'язкові вимоги грошей, "міщанські" образи, прагнення до гучних титулів і влади.

На с.266 авторка не погоджується з твердженням Я.Дашкевича, що П.Тетеря після повернення в лютому 1662 р. в Україну став натхненником походу на Лівобережжя й, таким чином, хотів утвердити соборність України. Дослідниця стверджує, що П.Тетеря приїхав до Чигирини лише у вересні, а, отже, не міг узяти участі в "задніпровському" поході. Вона також дискутує з українським істориком щодо дати обрання П.Тетері гетьманом – йому вручили булаву не в жовтні 1662 р., а в січні 1663 р., стверджується на с.273. Розглядаючи політичну програму гетьмана у викладі Я.Дашкевича, Т.Яковлева продовжує опонувати відомому вченому, подаючи своє бачення політичної поведінки правобережного правителя (с.276–279).

У висновках до розділу говориться, що обрання І.Брюховецького й П.Тетері ознаменувало де-юре розподіл України, адже вперше "два береги" отримали легітимних, затверджених королівською й царською владою, гетьманів (с.320).

У п'ятому розділі ("Змова державницького угруповання проти польських військ у 1663–1664 рр. Крах цієї спроби об'єднати Україну" (с.341–422)), головним чином, висвітлюються події, пов'язані з походом Яна II Казимира на Лівобережжю Україну та антипольським повстанням на Правобережжі.

Після 1664 р., на думку Т.Яковлевої, ідея єдиної Української держави під номінальним протекторатом Росії чи Речі Посполитої відходить у минуле, а в нових козацьких лідерів були вже інші, скромніші, ідеали, продиктовані внутрішніми суперечностями й несприятливою зовнішньою ситуацією (с.405). Тут дозволимо собі не погодитися з висновками щодо "скромніших ідеалів" нових українських гетьманів. Якщо, наприклад, П.Дорошенко протягом 1665–1676 рр. і змінював зовнішньополітичні курси козацької держави, то тим самим він, як і його попередники Б.Хмельницький, І.Виговський, Ю.Хмельницький, бажав утвердження сильної і єдиної України.

Оригінальним є авторський висновок, що ціною своєї загибелі провідники антипольського повстання на Правобережжі, які одночасно були противниками московського царя, зірвали похід короля Яна II Казимира на Москву. А зазнавши воєнної невдачі, поляки стали на шлях сепаратних переговорів із Росією, що призвело до згубного для українців миру (с.406).

Шостий розділ ("Деградація ідеї Гетьманщини за І.Брюховецького. Кримсько-турецький чинник на Правобережжі" (с.423–514)) висвітлює внутрішню та

зовнішню політику уряду І.Брюховецького. Чомусь саме в поєднанні з цим авторці вдалося за доцільне показати вплив "кримсько-турецького" чинника на перебіг подій у Правобережній Україні.

Досить часто навіть багатьма істориками сприймається за "чисту монету" факт поділу України на два гетьманства після 1663 р. – начебто це були дві зовсім різні держави. Але насправді ситуація полягала в тому, що не тільки еліта, але й більшість населення Правобережжя та Лівобережжя продовжували усвідомлювати себе представниками єдиного державного організму. Це дослідили В.Смолій і В.Степанков, які 1993 р. писали про поліцентризм Української козацької держави протягом 1663–1676 рр.³ Автор даної рецензії теж намагався розвинути це положення у своїх окремих розвідках. І тому дуже приємно, що й російська дослідниця самостійно прийшла до такого важливого висновку, відзначаючи, що "події кінця 1664–1665 рр. доводять існування єдиного соціально-економічного простору на обох берегах Дніпра" (с.451).

У цьому розділі авторка продовжує свою перманентну дискусію з В.Горобцем. Зокрема, вона відзначає, що останній, ґрунтуючись на документах В.Ейнгорна, заявив, що ініціатором ідеї "ударить челом государю всеми малороссийскими городами" був не гетьман І.Брюховецький, а московська сторона. Насправді ж, на думку Т.Яковлевої (яка підкріплює її серією опублікованих документів), саме лівобережний гетьман разом зі старшиною пропонував російському монархові "володіти" Україною. Мабуть, істина, як завжди, знаходиться посередині. Незважаючи на аргументацію дослідниці, зазначимо, що більшість із політичних ідей І.Брюховецького про обмеження суверенітету гетьманської влади "дивним чином" збігалися з поглядами на цю проблему Москви. Чи відіграє тут якусь роль незначне випередження в часі? І чи не можна припустити, що через свою агентуру в оточенні гетьмана царський уряд міг інспірувати "колабораційні" ініціативи Батурина? На наш погляд, у даному випадку треба звернути увагу на той момент, що якщо І.Брюховецький 1665 р. пропонував московському монархові суверенно "володіти" козацькою Україною, то чи не означає це, що до цього часу, починаючи з 1654 р., цар не мав на неї суверенних прав?!

На думку російської дослідниці, її опонент також "змішав і сплутав" два аспекти – про збір податків в Україні як такий і володіння її містами та землями (с.471). У даному випадку захистимо свого колегу й зачитуємо саму Т.Яковлеву, яка на с.474 пише, що "гетьман і старшина "дарували" Україну цареві, пропонуєчи росіянам самим збирати там усі доходи". А на с.475 зустрічаємо такий вислів: "під час переговорів ... формулювання "дарунок", "володіння монархами замість гетьманів" не застосовувалося. Інша річ, що таке формулювання цілком відповідало ідеї збору податків". Отже, як бачимо, розбіжності між В.Горобцем та його опоненткою відсутні, адже й сама Т.Яковлева ставить поряд два начебто "змішані" аспекти. А все тому, що тогочасна податкова система (як, до речі, і сучасна) була нерозривно пов'язана з владою держави в особі володаря щодо "міст і земель", а також представників різних станів, що їх населяли.

Не зовсім вдалим у цьому розділі видається його назва – "Деградація ідеї Гетьманщини..." (с.423). Мабуть, треба все ж таки говорити про "державну ідею" або ж "ідею побудови Української держави". Під час висвітлення подій, пов'язаних із короткотрасним і невдалим гетьмануванням С.Опари влітку 1665 р. Т.Яковлева, головним чином, спирається на свідчення "Самовидця", Й.Єрлича, ігноруючи при цьому доробок істориків Д.Дорошенка та В.Маєвського⁴.

"Сплюддрована нескінченними війнами та внутрішніми заворушеннями Україна стояла тепер перед грізним союзом Польщі та Росії, які ділили її на свій розсуд і не визнавали факту її існування" (с.493) – таким висновком закінчується цей розділ.

На жаль, останній розділ ("Російсько-польські переговори та їхня роль у долі України (с.515–572)), на нашу думку, вийшов не зовсім вдалий. Можливо, причина в тому, що авторка була зобов'язана перед видавцем швидше подати книгу до друку, а, може, інші суб'єктивні причини не дозволили завершити дослідження на

більш "високої ноті". Однак, це не виправдання для того, щоб стверджувати: 1) "питання про російсько-польські переговори ... розглядалося лише з погляду фахівців зовнішньої політики Росії та Польщі"; 2) "для українців ... стратегічні плани сусідніх держав, об'єктом зовнішньої політики й змови яких стала Україна, залишалися невисвітленими"; 3) "у другій половині 1660-х років українське питання дійсно перестало бути основним у російсько-польських переговорах"; 4) "російсько-польські переговори ... в кінцевому рахунку вирішили долю Гетьманщини" (с.515).

Усі чотири тези вважаємо не зовсім вірними. У перших двох випадках авторка, на превеликий жаль, не ознайомлена із сучасною українською історіографією, представники якої вже протягом тривалого часу розглядають російсько-польські переговори 50-х–60-х рр. XVII ст. з погляду зовнішньої політики України⁹ та висвітлюють стратегічні плани сусідніх держав щодо неї⁶. У третьому випадку можемо коротко відзначити, що в другій половині 1660-х рр. "українське питання" було головним під час укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. і тогорічного Московського договору між Польщею та Росією. Воно постійно порушувалося під час перезатвердження андрусівських домовленостей 1670, 1672, 1675, 1678 рр. й активізувалося у зв'язку з укладенням відомого "Вічного миру" 1686 р., а на початку XVIII ст. – польсько-російського Нарвського договору 1704 р., а також системи міжнародних договорів 1712–1714 рр. І, нарешті, російсько-польські переговори в першій половині 60-х рр. XVII ст. і Андрусівське перемир'я не вирішили остаточної долі Гетьманщини як єдиної держави. Адже українські уряди П.Дорошенка, І.Брюховецького та Д.Многогірського не визнавали російсько-польського розмежування своєї держави. А як бути з тим, що повноправним міжнародним гравцем із 1669 р. в цьому регіоні стає Османська імперія? Окрім того, треба відзначити, що Гетьманщина в складі правобережного й лівобережного гетьманатів проіснувала до 1712 р., а як політична автономія в межах Російської імперії вона функціонувала до скасування гетьманського уряду 1764 р. й зникла в другій половині XVIII ст. аж ніяк не завдяки "російсько-польським переговорам".

З іншого боку, Т.Яковлева, слідом за польським істориком З.Вуйциком, усе ж таки зуміла розкрити складний механізм російсько-польських переговорів другої половини 50-х–60-х рр. XVII ст., які призвели до Андрусова. На думку дослідниці, поведінка російських дипломатів на двосторонніх переговорах поблизу Вільно була "прямим порушенням Переяславського договору 1654 р." (с.523). Окрім того, проаналізовано переговори між Москвою й Польщею 1664 р., коли росіяни, щоб не віддавати полякам Смоленськ, погодилися на повернення під владу Речі Посполитої не тільки Правобережної, але й Лівобережної України (с.549–553). Отже, бачимо, як усього через 10 років після Переяслава цар Олексій Михайлович в інтересах власної дипломатії зраджував "православних братів" – українців.

У цьому розділі також висвітлюються позиції гетьманських урядів Б.Хмельницького, Ю.Хмельницького, П.Тетері, І.Брюховецького щодо цих міждержавних переговорів, а також з'ясовано проблему участі українських дипломатів як третьої сторони під час посольських комісій 1656 та 1660 рр. та їхньої неучасті під час інших переговорів між Польщею та Росією.

Підбиваючи підсумки, авторка пише, що обидві держави "вважали за краще поділити непокірливих козаків, ніж боротися за союз із ними" (с.561). З огляду на це, принципово змінилося й зовнішнє становище України, для якої відтепер уже був неможливий союз із Москвою, чи, навпаки, із Варшавою заради використання однієї держави проти іншої.

У висновках (с.573, 574) до монографії відзначається, що в Гетьманщині у 1660–1666 рр. знайшли відображення всі ті процеси, які спостерігалися в попередній період і стали причинами початку "Руїни". Ще більше загострилася боротьба старшинських угруповань за владу, що призвела до "двогетьманства" й поділу Гетьманщини спочатку де-факто, а потім і де-юре. У цей час, на думку вченої, сягнула свого апогею соціальна напруга.

Саме жорстка політика Москви стосовно Гетьманщини та її прагнення позбавити українських гетьманів реальної влади, на думку авторки, спричинила "Чуднівську катастрофу" 1660 р. А події під Чудновом, у свою чергу, зумовили зміни в зов-

нішній політиці Росії, яка спочатку відмовляється від Правобережжя, а потім пропонує полякам і Лівобережну Україну. Обрання гетьманом І.Брюховецького й завершення мирних переговорів Речі Посполитої з Московською державою в 1667 р. відкривали для останньої можливість піти шляхом обмеження автономії Гетьманщини, – зазначає Т.Яковлева й продовжує – відмова царя від Правобережжя, а, отже, і від підтримки там визвольного руху, зумовила посилення "кримського" угруповання в середовищі козацької старшини. У результаті гетьман П.Дорошенко протягом 1668 р. контролював практично всю Гетьманщину, але втримати здобуту владу не зумів. Причиною цього став розкол Московю козацької еліти й укладення українсько-російських Глухівських статей 1669 р. з Д.Многогрішним. "Мир царського уряду з Польщею й розкол України зв'язував гетьманам руки, робив їх більш поступливими та відкривав можливість для подальшої ліквідації Гетьманщини", – такими словами завершує своє дослідження російський історик.

У додатках до монографії вміщено дві таблиці, які розкривають участь козацької старшини в політичних подіях 1659 р. та порівнюють окремі положення Переяславсько-Московської угоди 1654 р., Переяславських і Жердівських статей 1659 р. та "статей Одинця" 1660 р. Також вміщено велику бібліографію використаних джерел та літератури. На жаль, у книзі відсутні іменний та географічний покажчики, що значно полегшило б її наукове опрацювання.

Висловимо критичні зауваження загального характеру. Насамперед не зовсім зрозумілим видається анотація до монографії, в якій відзначається, що "шістдесяті роки XVII ст., зокрема період між Гадяцькою (хіба 1658, 1659 рр. стосуються 60-х років?! – *Рец.*) та Андрусівською угодами, і досі залишається лакуною в історичній науці. Це зумовлено багатьма суб'єктивними й об'єктивними причинами. М.С.Грушевський обривав свою "Історію" саме на період Гадяцької угоди".

Зауважимо, що в українській історичній науці цей період (1660–1667 рр.) висвітлюється в монографічних дослідженнях М.Марченка, К.Стецюк, О.Апанович, Д.Дорошенка, В.Борисенка, В.Смолія, В.Степанкова, В.Горобця, Н.Савчук⁷, у дисертаціях і окремих розвідках В.Герасимчука (Герасимчука), Ю.Мицика, М.Крикуна, В.Газіна та ін.⁸ У польській історіографії маємо праці З.Вуйцика, Я.Пердені, В.Маєвського, А.Мироновича та ін.⁹, які не гірше вітчизняних науковців дослідили багато проблем історії України 60-х рр. XVII ст. Ще можемо назвати працю американського історика Бікфорда О'Браєна¹⁰, а також вказати на значний доробок (окрім опрацюваних дослідницею праць Г.Карпова й В.Ейнгорна) російських учених М.Павлищева, І.Галактіонова та Г.Саніна¹¹, що торкаються багатьох аспектів тогочасної української історії.

Таким чином, говорити про "заповнення лакуни" щодо цього хронологічного проміжку історії України не доводиться. Як бачимо, справу М.Грушевського (sic! – задовго до нього ще М.Костомаров, який був знаним істориком "Руїни", не "обривав Гадяцькою угодою" своїх досліджень) продовжили багато українських та зарубіжних науковців.

Уже на першій сторінці своєї книги Т.Яковлева говорить про те, що не даватиме оцінки таким термінам, як "визвольна війна", "возз'єднання України з Росією", "національна революція", уважаючи їх політизованими й чомусь відсилаючи читачів до дискусійних зауважень Н.Яковенко (стаття опублікована 2000 р.) й Г.Касьянова (1999 р.). Заангажованість майже одіозного означення "возз'єднання України з Росією" не викликає заперечень, але дискусію з цього приводу розпочали не названі вище шановані вчені (останній узагалі не є істориком козацької доби), а Ю.Мицик, О.Апанович, В.Смолій, Я.Дашкевич, В.Степанков, В.Сергійчук, В.Горобець та ін., починаючи ще від 1991 р. (набагато раніше це зробили представники зарубіжної україністики). Щоб не накликати на себе звинувачень у голослівності при характеристиці як "політизованих" широкочислених у сучасній українській історіографії термінів "визвольна війна" й "національна революція", мабуть, треба було розкрити авторське бачення їхнього наукового функціонування.

Т.Яковлева неодноразово вдається до такого відомого й перевіреного багатьма вченими методу – ставить певне запитання, а потім відповідає на нього. Однак

у тих випадках, коли питається, "що ми знаємо про Брюховецького?" (с.142) чи "що нам відомо про Петра Дорошенка?" (с.168) потрібно, на наш погляд, було б зробити таке: 1) дати коротку, але вичерпну відповідь щодо висвітлення діяльності цих українських гетьманів; 2) назвати хоча б основні праці, присвячені цим історичним особам. Але ні першого, ні другого зроблено, на жаль, не було.

Окремо хочемо обговорити проблему активного вживання Т.Яковлевою терміну "Руїна", який, на нашу думку, є не зовсім адекватним історичним реалієм.

У Словнику української мови відзначається, що "руїна" це: 1) залишки зруйнованої споруди, населеного пункту; 2) (перен., розм.) немічна від старості або хвороби людина; 3) повний розвал, розруха; 4) руйнування, знищення чого-небудь; 5) повне розорення, занепад чого-небудь¹². Очевидно, що вже від початку XVIII ст. це слово стало ще й історичним терміном, який, незважаючи на його певну усталеність у вітчизняній історіографічній традиції, беремо в лапки, адже він усе ж таки є авторським. Свого часу його вживав історик-літописець Самійло Величко, який, описуючи 1677 р., говорив про "нещасливі тогочасні українські події з безперервним воєнним вогнем, а до того – з чварами, незгодами, війнами, кровопролиттями і з крайньою руїною"¹³. Більш ніж через два століття цей термін відродив М.Костомаров, який вкладав у поняття "Руїна" такий зміст: "Руїною називається в історії малоросійського края время смут, потрясавших этот край во второй половине XVII века – преимущественно с разделения гетманщины на два гетманства по двум сторонам днепровского бережья. Этот период можно считать со второй половины 1663 по июль 1687 года, в управление трёх утверждённых московскою властью один за другим гетманов: Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича – до избрания, вместо последнего, в гетманы Мазепы. "Руина" – не выдуманное; оно осталось в народном воспоминании, особенно по отношению к правобережной Украине, которая буквально была обращена на "руину"; лишившись своего народонаселения на некоторое время, тамошний край превратился в совершенную пустыню"¹⁴. Очевидно, що XIX ст., яке було європейським "віком романтизму" спонукало М.Костомарова (разом із німецькими, французькими, англійськими істориками) до пошуку гучних історичних метафор. Однією з перших знахідок було запровадження в російській романтичній історіографії таких термінів, як "Смутное время" чи "Смута"¹⁵. До цього активно долучився й М.Костомаров, після чого швидко "добрався" до українського минулого, реанімуючи народну назву революційних подій середини – другої половини XVII ст. й надаючи йому наукового "шарму". Протягом XX ст. (за винятком 40-х – кінця 80-х рр. у СРСР, коли його обходили стороною, з огляду на розуміння "Руїни", як політичної руйнації ранньомодерної Української держави – "цього не могло бути, адже цього не могло бути") він уживався тими чи іншими авторами й зараз майже став загальним, особливо в науково-популярних працях з історії України.

Треба відзначити, що за певних застережень окремих істориків, наукової дискусії щодо терміну "Руїна" ще не відбулося. Чи не єдиною спробою критично осмислити новотвір М.Костомарова стала невелика стаття О.Оглоблина 1928 р. У ній, зокрема, зазначалося, що "блискучі малюнки Костомарова й досі заступають глибшу аналізу тогочасних процесів і подій. ... Через специфічні особливості доби – адже ж і названо її Руїна – змішувано до купи різноманітні течії й настрої, різні угруповання, різні особи. У цьому історіографічному хаосі гинули надзвичайно важливі моменти"¹⁶. Отже, уже О.Оглоблін відзначав надзвичайну поліфункціональність цього терміна, який сприяв виникненню "хаосу", що заважав ґрунтовним науковим дослідженням.

Розвиваючи влучні спостереження видатного українського вченого й полемізуючи з окремими положеннями Т.Яковлевої, хочемо обговорити питання правомірності вживання в історичній україністиці терміну "Руїна" як такого, що на думку окремих істориків означає певний період існування Української козацької держави ("Війська Запорозького", "Гетьманщини", "Українського гетьманату") у кінці 50-х – 80-х рр. XVII ст. Уважаємо, що цей історичний термін не вповні висвітлює складні процеси політичного, економічного, соціального, а також культурного та духовного життя українців у другій половині XVII ст.

Але, насамперед, з'ясуємо, який зміст у поняття "Руїна" вкладає Т.Яковлева? Тут треба відзначити певну еволюцію в авторському розумінні, яка відбулася від часу написання першої книги (1998 р.). У ній говорилося про те, що це період, який "розпочався в Україні внаслідок соціальних розрухів (Хмельниччина, іноземні вторгнення, багаторічна війна). У соціально-політичній сфері Руїна проявлялася в загостренні боротьби за владу, накопиченні внутрішніх проблем і соціальній напруженості. Громадянська війна, калейдоскопічна зміна гетьманів, втручання іноземних держав у внутрішньоукраїнські справи"¹⁷. Отже, на першому плані – соціальні причини. А в другій книзі (с.4, 5) маємо таке пояснення "Руїни": насамперед, вона означає "період політичної кризи Гетьманщини, що призвів до її остаточного послаблення й перетворення на урізану автономію" (тут уже на першому місці політика!), а вже потім називаються її соціально-економічні причини – "загострення боротьби за владу, внутрішнє безладдя й соціальна напруженість". Характерними рисами цього періоду автор знову ж таки називає "громадянські війни, часті зміни гетьманів, втручання іноземних держав у внутрішні українські справи" й уточнює, що "гетьмани шукали союзу з іноземними державами насамперед не для захисту від зовнішнього ворога, а для збереження власної влади в боротьбі з опозицією й анархорадикалами". Хронологічно період "Руїни" розпочинається 1658 р., ("гетьманство І.Виговського") й закінчується 1687 р., оскільки, як уважає Т.Яковлева, гетьманство Мазепи стало вже наступним етапом історії України.

В.Смолій та В.Степанков у своїй книзі про національну революцію в Україні поряд із негативними, відзначають і позитивні наслідки тогочасних подій. Зокрема, вони говорять про: 1) створення національної держави, частина якої у формі лівобережного гетьманства проіснувала на правах автономії в складі Російської імперії до початку 80-х рр. XVIII ст.; 2) появу національної державної ідеї; 3) формування нової політичної еліти; 4) розвиток національної самосвідомості, зокрема, ідеології елітарного націоналізму; 5) закріплення за витвореною державою назви "Україна" й започаткування зміни назви "руський народ" на означення "український народ"; 6) протягом тривалого часу після завершення революції 1648–1676 рр. козаки, селяни й міщани Лівобережної України користувалися плодами її соціально-економічних завоювань; 7) розвиток освіти, мови, літератури, літописання, усної народної творчості тощо¹⁸. Чи можна все це поєднати зі словом "Руїна"? Мабуть, не зовсім.

Тепер, зважаючи на те, що Т.Яковлева говорить про політичний (у внутрішньому та зовнішньому вимірах) та соціально-економічний характер "Руїни", висловимо певні міркування. Не заперечуючи щодо "послаблення й перетворення на урізану автономію" утвореної Б.Хмельницьким Української козацької держави та розподіл її на правобережний і лівобережний гетьманати, спробуємо дати, можливо, дещо суб'єктивні відповіді на низку питань.

"Руїна" у визначенні російської дослідниці є насамперед політичною кризою ранньомодерної Української держави – Гетьманщини. У такому разі, чи не краще було б назвати книгу "Політична криза Гетьманщини", або ж "Політична руїна/руйнація Гетьманщини". Адже опосередковано назва рецензованої монографії (з огляду на її великий наклад) певним чином сприяє формуванню викривленої історичної свідомості громадян України. Складається враження, що винесене в заголовок слово "Руїна", з огляду на його поліфункціональність, окрім державно-політичної, стосується й інших сфер життя тогочасного українського суспільства – економіки, соціальних відносин, культури тощо.

Але повернімося до політичних проблем, які виникли в Україні в 50-х – 80-х рр. XVII ст. Російська дослідниця, на нашу думку, усе ж таки дарма не хоче визнавати революційності подій, що відбувалися тоді. Такими їх бачили М.Грушевський, В.Липинський, О.Оглоблин, Н.Полонська-Василенко, М.Покровський, М.Барг, В.Борисенко, В.Смолій, В.Степанков, В.Серчик, Н.Яковенко, В.Горобець. Більшість фахівців із теорії революцій є відносно одностайними в окресленні головних ознак революційних зрушень. Це розвал держави; боротьба між претендентами за центральну владу; заснування нових інституцій¹⁹.

Перше означення, мабуть, не викликатиме заперечень, адже Річ Посполита на середину 50-х рр. XVII ст. позбулася значної частини своїх "руських" вое-

водств. Друге положення власне й розкриває Т.Яковлева у своєму ґрунтовному науковому доробку. Тут треба зауважити, що кожній боротьбі (в т.ч. й політичній) притаманні певні руйнівні елементи. Та чи потрібно в даному випадку вживати такий термін, як "Руїна"? Адже майже кожна новостворена держава під час свого становлення переживала етап внутрішньополітичної боротьби (який досить часто мав і зовнішньополітичне забарвлення). У нашому випадку держава "Гетьманщина", яка була створена протягом 1648–1651 рр., протягом наступних кількох десятиліть переживала період нормального (!) державно-політичного становлення. Відносно третього означення, яке свідчить, що в середині XVII ст. в Україні відбулася справжня революція, то важко заперечувати, що тоді були засновані такі нові інституції (у широкому розумінні), як "Українська держава", "гетьманська влада", "козацьке судочинство", "козацький стан", "модель соціально-економічних відносин", "військово-адміністративний устрій", "податкова й митна системи" тощо. Чи зникли вони під час "Руїни"? Чи зазнали вони кардинальних змін протягом 1658–1687 рр.? Так, Українська держава була розколота на два гетьманства, але принаймні до 1676 р. можна говорити про її поліцентричність, а у 1704–1708 рр. вона знову була об'єднана. На правах васально залежної держави лівобережна частина Гетьманщини проіснувала до 1708 р., а відтоді й до 1764 р. – у вигляді політичної державної автономії в складі Російської імперії. Однак при цьому були збережені більшість утворених під час революційних подій інституцій, які хоч і зазнали певної трансформації (а в окремих випадках навіть своєрідної модернізації), але ж не зникли в 50-х–80-х рр. XVII ст.! Чи є сенс називати цей період "Руїною", яка, на нашу думку, передбачає завершення процесу остаточної руйнації й зникнення існуючих перед тим інституцій?

З огляду на становлення зовнішньої політики Гетьманщини особливо цінним для нас є "український погляд" у бік Південно-Східної Європи, а саме – на політичні відносини між господарями Молдавського князівства, з одного боку, і монархами Османської імперії, Польського та Угорського королівств, Московського царства, з іншого. Адже історія цих міждержавних стосунків у площині еволюції політики полівасалітетної підлеглості й частоті зміни протекторів є чи не найбільш аналогічною ситуації, в якій перебувала Україна з постанням козацької держави в другій половині XVII ст. (як відомо, вона також перебувала в силовому полі кількох монархічних держав – Польщі, Росії, Туреччини й, в окремі періоди, Швеції). Майже чотири століття господарі Молдавського князівства, зважаючи на суперництво сильніших держав (Османської імперії, Угорського королівства, Корони Польської та Московської держави), були вимушені переходити з одного боку на інший, відмовлятися від одного сюзерена на користь іншого. Інколи господарі визнавали васальну залежність від кількох монархів одночасно, але це робилося лише заради того, щоб зберегти свою державу²⁰.

Таким чином, якщо керуватися аргументами Т.Яковлевої, то відносно історії Молдавського князівства кінця XIV–початку XVIII ст. (а також минулого багатьох інших країн) треба було б також уживати термін "Руїна". Але чи є це правомірним і чи погодилися б із таким історичним новотвором щодо минулого своєї держави молдавські та румунські історики? Очевидно, треба говорити про боротьбу за утвердження Молдавської чи, у нашому випадку, Української держави в міжнародних відносинах того часу, а не відроджувати застарілий (хоча й певною мірою революційно-романтичний як на середину XIX ст.) історичний термін.

Зупинімося на характеристиці економічних перетворень у Гетьманщині в другій половині XVII ст. Уже згадувані історики В.Смолій та В.Степанков стверджують, що під час революційних подій була створена нова модель соціально-економічних відносин, яка, головним чином, полягала в започаткуванні нового типу козацького господарства. Козаки вели типове фермерське господарство, не підлягали військовому скарбу й не сплачували податків. Окрім того, у козацькій Україні селяни й держава виступали співвласниками землі. Мешканці вільних військових сіл (в окремих полках Лівобережжя в них проживало до 80% усіх селян) могли про-

авати, дарувати, закладати, передавати в спадок землю. Поза індивідуальним землеволодінням селян, козаків і міщан, існувало також громадське й сярбинне. Вільна праця вільних людей на власних землях виявилася значно продуктивнішою за працю кріпаків чи феодально залежних селян. Зрозуміло, що в умовах майже постійних війн у 60-х – 70-х рр. XVII ст. економічне життя в Україні (здебільшого на Правобережжі) занепадає. Але навіть у цьому випадку, відзначають дослідники, українці з вражаючою самовідданістю відбудовували поселення, обробляли землі, розводили сади, займалися тваринництвом, торгівлею. Водночас із припиненням бойових дій на Лівобережжі спостерігалось піднесення економіки: у старшинських і монастирських господарствах збирали багато збіжжя; розширювалися посіви підехнічні культури; розвивалися торгівля й тваринництво; товарного характеру наувало садівництво й городництво; у господарствах старшин і заможних козаків, частково монастирів, використовувалася наймана праця. Позитивні зрушення відбуувалися в розвитку міст Лівобережної України, де помітного розвитку набули ремесла, які поступово перетворювалися на дрібнотоварне виробництво. Науковий доюбок В.Романовського, В.Борисенка та О.Гуржія також засвідчує не зовсім "руїний" характер економічних відносин в Україні другої половини XVII ст.

Таким чином, незважаючи на існування багатьох негативних і справді руйнівних явищ можливо, їх було не менше, ніж позитивних), усе ж таки проблематично, на наш погляд, пов'язати й назвати вище факти розвитку економічного життя Гетьманщини з означенням "Руїна".

Слабким місцем також видаються й хронологічні межі "Руїни". Згідно з класичним визначенням М.Костомарова, це 1663–1687 рр. Авторка рецензованої книги зупиняється на характеристиці проміжку з 1658 до 1687 рр. Починати "Руїну" гетьманства І.Виговського найзручніше – адже саме тоді розпочалася громадянська війна та, за Т.Яковлевою, "Москва висунула свого ставленика І.Безпалого й таким чином уперше виникло два гетьманства" (с.4). Але й тут є запитання. Чи припинилася "Руїна" із закінченням громадянської війни? Та й чи можна говорити про легітимне "гетьманство" Безпалого, якого досить швидко подолав І.Виговський?

Якби "Руїна" завершилася 1687 рр., то як у такому разі сприймати період після цього? Логічно припустити, що по 1687 р. ситуація в Україні мала розгортатися у двох напрямках, які заперечували один одного: 1) остаточно руйнація, тобто зникнення або ж ліквідація Гетьманщини (однак козацька держава продовжувала існувати); 2) подолання всіх наслідків "Руїни" – політичної кризи, розподілу України, припинення бойових дій, різних соціальних негараздів тощо (але й цього, за певним винятком, не відбулося). Твердження авторки про те, що гетьманування І.Мазепи є "наступним етапом" в історії України й тим самим не може продовжувати "Руїни", не витримує критики. Адже відомо, що принаймні до 1704 р. лівобережний гетьман І.Мазепа ретельно дотримувався політики свого попередника І.Самойловича (роки гетьманування 1672–1687) у всіх сферах державного життя. Як дослідив Л.Мельник, уже від початку правління Д.Ігнатовича-Многогрішного (1669 р.) розпочався період політичної стабілізації в Лівобережній Україні²¹. Якщо ж прийняти термін "Руїна" як означення, головним чином, розколу/розподілу козацької України на два гетьманства, то як тоді оцінювати її тимчасове об'єднання 1668 р. під булавою П.Дорошенка та 1674 р. І.Самойловичем, а також той факт, що протягом 1687–1704 рр. вона продовжувала бути розділеною?

Ще одним аргументом щодо не зовсім наукового функціонування терміну "Руїна" є його постійне різночитання (хоча понятійний апарат у кожній галузі науки, у т.ч. історичній, має бути уніфікований) у багатьох виданнях енциклопедичного та довідкового характеру, що, як відомо, певним чином узагальнюють різноманітні дослідження із цієї проблематики. У "Малому словнику історії України" (К., 1997) читаємо, що "Руїна – історіографічна назва трагічного занепаду Української козацької держави в другій половині XVII ст. й страхітливого спустошення Правобережної України". У "Довіднику з історії України" (Т.3. – К., 1999) зустрічаємо таке означення: "Руїна – період історії України кінця XVII ст., що відзначався розпадом української державності й загальним занепадом". А в книзі

"Енциклопедія життя і творчества Н.И.Костомарова (1817–1885)" (К., 2001) ідеться, що "Руїна – термин для обозначения периода упадка Украины-Гетманщины во второй половине XVII века, после смерти Б.Хмельницкого". Видання "Українське козацтво. Мала енциклопедія" (К.; Запоріжжя, 2002) говорить про "Руїну" як про "період в історії України (60–70-ті рр. XVII ст.), характерними для якого були ослаблення Української держави, драматична боротьба старшинських угруповань за гетьманську булаву, втручання сусідніх потужних держав в українські справи задля досягнення власних загарбницьких планів, занепад визвольних ідей". Усі ці визначення, які, до речі, написані поважними істориками, різняться між собою, і не лише в окресленні хронологічних меж. Розуміючи певну невизначеність терміну "Руїна", окремі науковці у своїх останніх дослідженнях намагаються його уникати, відзначаючи, що він некоректний із наукового погляду².

Однак, незважаючи на викладені вище критичні зауваження, відзначимо, що відома російська дослідниця української історії Т.Яковлева виконала величезний обсяг науково-дослідницької роботи, синтезувала доробок своїх попередників, доповнила його новознайденим джерельним матеріалом та на основі цього опрацювала окремі теоретичні висновки щодо історії Української козацької держави й тим самим зробила вагомий внесок до історіографії задекларованої проблеми.

¹ Грушевський М. Сполучення України з Московщиною в новітній літературі. Критичні замітки // Україна. – К., 1917. – Кн. 3/4. – С.102; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934. – С.43; Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 р. – Нью-Йорк; Торонто, 1954. – С.59.

² Див. напр.: Горобець В. Переяславсько-Московський договір 1654 р.: результати і наслідки (з історії українсько-російських відносин доби Б.Хмельницького) // Доба Богдана Хмельницького. Зб. наук. праць. – К., 1995. – С.84; Чухліб Т. Проблема ратифікації Переяславсько-Московських домовленостей 1654 року // Переяславська рада 1654 року (Історіографія і дослідження). – К., 2003. – С.764–766.

³ Смолій В.А., Степанков В.С. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993.

⁴ Дорошенко Д. Степан Опара, невдалий гетьман Правобережної України // Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. – Т. II. – Прага, 1939. – С. 30–41; Його ж. Початок гетьманування П.Дорошенка (1665–1666) // Там само. – Т. III. – Прага, 1942. – С.17–35; Majewski W. Opara Stefan // Polski Słownik Biograficzny. – Т. XXIV. – Warszawa, 1979. – S. 113, 114.

⁵ Див. напр.: Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Л., 1996; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. – К., 1997; Горобець В. Зовнішня політика Української держави другої половини 1650-х років у контексті геополітичного розвитку Центрально-Східної Європи // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. – Ч.1. – Одеса; К.; Л., 1999. – С.181–188; Горобець В. Між Кам'янцем і Озерною: українська зовнішня політика другої половини 1655 р. у контексті геополітичних перегрупувань у Центрально-Східній Європі // Україна у Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII ст. – К., 2000. – С.245–271; Смолій В.А., Степанков В.С. Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин (1657–XVIII ст.) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 163–207.

⁶ Див. напр.: Чухліб Т. Зовнішньополітичні наслідки договору 1654 р. та проблема територіального поділу Української держави у 60–70-х рр. XVII ст. // Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. – К., 1995. – С.28–42; Його ж. Проблема поділу Української держави у світлі польсько-російських стосунків (1656–1667) // Богдан Хмельницький та його доба. – К., 1996. – С.90–97; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001; Савчук Н. Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2001 та ін.

⁷ Марченко М.І. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654–1664 рр.). – К., 1941; Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х – 70-х рр. XVII ст. – К., 1960; Аланович О.М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії у 50–70-х роках XVII ст. – К., 1961; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985; Борисенко В.Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986; Смолій В., Степанков В. Українська

національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999; *Горобець В.* Еліта козацької України...; *Савчук Н.* Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького...

⁸ *Гарасимчук В.* Чуднівська кампанія 1660 р. // ЗНТШ. – Л., 1912. – Т.СХ. – С.31–54; *Мицик Ю.* Юрій Хмельницький // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С.237–252; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 р. і відповідь Яна Казимира на неї // Україна модерна. – №2–3. – Л., 1999. – С.311–349; *Газін В.В.* Гетьманство Павла Тетері: спроба подолання суспільно-політичної кризи в Українській державі (1663–1665 рр.): Автореф. ... канд. іст. наук. – К., 2001; *Горобець В.* Чи мала шанси весна 1661 р. стати “термідором” Української революції? // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 2. – К., 2002. – С.155–170.

⁹ *Wójcik Z.* Ukraina w latach 1660–1663. Przyczynek do dziejów moźnowładczej polityki (maszynopis pracy doktorskiej). – Warszawa, 1949; *Wójcik Z.* Traktat Andruszowski 1667 i jego geneza. – Warszawa, 1959; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000; *Majewski W.* Powstanie kozackie 1664 r. (czerwiec–grudzień) // SMHW. – Т. XVIII. – Cz. II. – Warszawa, 1972. – S. 147–199; *Mironowicz A.* Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza. – Białystok, 1997.

¹⁰ *O'Brien B.C.* Muscovy and the Ukraine from the Pereyasavl Agreement to the Truce of Andrusove 1654–1667. – Berkeley and Los Angeles, 1963.

¹¹ *Павлицев Н.И.* Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. – Т. 2–3. – Лб., 1876–1878; *Галактионов И.В.* Украина в дипломатических планах России, Польши, Крыма и Турции в конце 60-х гг. XVII в. // Славянский сборник. – Вип. 3. – Саратов, 1985. – С.41–59; *Ланин Г.А.* Взаимоотношения России и Правобережной Украины на рубеже 60-х – 70-х гг. XVII в.: Автореф. ... канд. ист. наук. – Москва, 1970; *Санин Г.А.* Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. – 1970. – №1. – С. 128–136.

¹² Словник української мови: в 11 тт. – Т.8. – К., 1977. – С.897.

¹³ *Величко С.* Літопис. – Т.2. – К., 1991. – С.212.

¹⁴ *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – Кн.6. – Т.ХV: Руина. Гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича. – СПб., 1905. – С.5.

¹⁵ Якщо термін “Руїна” в українській історичній науці майже не викликав обговорення, то навколо означення “Смута” в російській історіографії довгий час точиться дискусія. Ї огляд див.: *Скрынников Р.Г.* Россия в начале XVII в. “Смута”. – Москва, 1988. – С.3–5.

¹⁶ *Оглоблин О.* До історії Руїни // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн. XVI. – К., 1928. – С. 200.

¹⁷ *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С.6, 7.

¹⁸ *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999. – С.338, 339.

¹⁹ Див.: *Голдстоун Дж.* Революції теорії // Енциклопедія політичної думки / За ред. Д.Міллера. – К., 2000. – С.326–330.

²⁰ Докладніше про це див.: *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648–1714 рр. (видання друге, доопрацьоване). – К., 2005.

²¹ *Мельник Л.* Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669–1709 рр.) – К., 1995.

²² *Горобець В.* Еліта козацької України. – С.12; *Його ж.* Посольство гетьмана Івана Бруховецького до Москви 1665 року: правові підстави та політико-соціальні мотиви візиту // Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних взаємин. Зб. наук. праць. – К., 2003. – С.235.

Т.В.Чухліб (Київ)

В.Ф.Солдатенко

Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень.
– К.: Світогляд, 2005. – 324 с. + 16 с. фото.

В усі часи, а надто у складні й переломні для розвитку суспільства періоди люди звертають свої погляди на тих громадсько-політичних і державних діячів, що уособлюють собою країну. Водночас світ творять саме останні, що привносять у нього нові цінності чи відроджують старі, відкинуті або тимчасово забуті. Стаючи лідерами, вони так чи інакше беруть на себе місію зробити світ більш справедливим, а людей – щасливішими. В свою чергу ми хочемо бачити у них втілення всіх людських чеснот і сподіваємося, що вони не зрадять наших чекань. Та трапляється, що самою своєю особистістю вони утверджують дещо не менш важливе, ніж їхні справи.

Кожен оцінює державного діяча на власний кшталт з огляду на особистісне розуміння добра і зла, виходячи з політичних симпатій та антипатій. Але у всіх країнах люди час від часу переступають через відому біблійну заповідь: не створи собі кумира. Не дивно, що для напрямку історико-політичної портретистики, що в останнє десятиліття набув помітного розвитку й популярності в Україні, об'єктивно притаманні зазначені світоглядні засади.

Передусім це стосується особистості Володимира Кириловича Винниченка, 125 років від народження котрого минуло у липні цього року. Один з організаторів та керівників Революційної української й Української соціал-демократичної робітничої партій, перший прем'єр першого в ХХ ст. українського національного уряду – Генерального секретаріату – і перший голова Директорії відновленої Української Народної Республіки, автор трьох перших Універсалів Центральної Ради й талановитий письменник-новатор, полум'яний публіцист і глибокий філософ, творець етичної системи "конкордизму", він, безумовно, посідає виняткове місце в новітній українській історії. Важко поставити поряд із ним навіть когось із його найвідоміших сучасників.

Як особистість непересічна, яскрава та суперечлива, він і за життя, й після завершення земної Голгофи незмінно перебував у полі уваги вітчизняних та зарубіжних науковців¹, засобів масової комунікації, політичних опонентів і шанувальників². Його багата епістолярна й літературно-публіцистична спадщина ґрунтовно проаналізована та оцінена фахівцями³. Але в політичному портреті Винниченкової особистості й досі бракувало наукової довершеної суттєвих речей – його характеристики як одного з провідних діячів Української революції 1917–1920 рр. і найвизначніших вітчизняних політичних мислителів.

Тому поява ґрунтовної (більше 20 друк. арк.) монографії відомого дослідника історії вітчизняної національно-визвольної боротьби першої чверті ХХ ст. В.Солдатенка⁴ про політичну долю Володимира Кириловича виявилася на часі (його моральні принципи "будь чесним з собою" та "будь погодженим в слові й ділі" якнайкраще пасували до домінуючих суспільних настроїв, розбуджених "помаранчевою революцією") і стала непересічною подією в українській історичній науці.

Один із "батьків-засновників" вітчизняної соціал-демократії видається людиною, суперечливою у своїх поглядах на перспективи визвольної боротьби в підросійській Україні, але послідовною у відстоюванні органічної єдності її національного та соціально-економічного аспектів. Поза всяким сумнівом, В.Винниченко був класичним прикладом, за образним висловом І.Лисяка-Рудницького, "типу революційного юнака з "Комуністичним Маніфестом" в одній кишені й "Кобзарем" у другій"⁵. Саме таким і постає зі сторінок книжки В.Солдатенка член центрального комітету РУП та УСДРП, котрому не виповнилося й 25-ти років: перебування за кордоном, спілкування з прогресивною молоддю різних країн, з професіональними політиками, найпопулярніші, наймодніші з яких на початку ХХ століття були, звісно, соціалістами, посилює у молодого Винниченка потяг до соціалістичної ідеології, марксизму" (с.23).

Але, як впливає з рецензованої монографії, марксизм останнього, окрім яскравого національного забарвлення, мав вузькопрактичне значення: він повинен був стати засобом, що допоміг би об'єднаним у партійну організацію робітникам побудувати життя на соціалістичних засадах. А віра в соціалізм у Володимира Кириловича мала чи не містично-релігійний характер і не потребувала раціональних доказів. Не дивно, що український революціонер захоплювався передусім протестним антикапіталістичним потенціалом марксизму, не обтяжуючи себе застосуванням його методології для соціологічного аналізу дійсності. Висуваючи на перше місце вирішення українського питання в інтересах "трудових класів" радикальними методами, всі інші проблеми він відсував на другий план, що відкривало шлях до пошуків компромісу та порозуміння з російськими й українськими більшовиками восени 1918 р., у січні 1919 р., в травні–вересні 1920 р. А у середині 20-х рр. туга В.Винниченка за Батьківщиною стала настільки непоборною, що ук-

раїнізацію на більшовицький кшталт він ледве не був готовий розглядати як перехід Кремля на його позиції в національному питанні (с.222–223).

Прагнення до соціальної справедливості, як засадниче у світоглядній позиції, В.Винниченко зберіг і під час буремних років Української революції 1917–1920 рр., за власним же визначенням, доби "відродження нації". Паралельно з розкриттям складної та драматичної внутрішньої ідейної еволюції Володимира Кириловича (від крайового автономізму й рівноправного федералізму до самостійництва в національному питанні, від "народоправчої" соціальної республіки до підтримки радянської платформи та націонал-комунізму й далі до "конкордизму" і "колектократії" у суспільній площині) автор рецензованої книжки ґрунтовно окреслив усі щаблі "урядової кар'єри" В.Винниченка, з котрої останній виніс почуття, ніби він "вийшов із тюрми" (с. 129).

В.Солдатенко аргументовано та переконливо подає голову Генерального секретаріату Центральної Ради й Директорії УНР прагматичним і реалістичним політиком, що володів мистецтвом можливого. Передусім це стосувалося початкового етапу Української революції навесні–восени 1917 р. (с.50–89) та її останнього піднесення – підготовки й перемоги антигетьманського повстання під проводом Директорії восени–взимку 1918 р. (с.107–118). Значною мірою саме завдяки здатності Володимира Кириловича поєднувати тверезий розрахунок з оперативним реагуванням на зміни політичної ситуації наприкінці червня 1917 р. вдалося досягти компромісної угоди з російським Тимчасовим урядом, що надавала, хоча і з певним обмеженням, легітимності функціонуванню в Наддніпрянській Україні автономних органів управління, а у вересні–жовтні 1918 р. сформувати на базі Українського національного союзу єдиний національний фронт, що уможливило повалення авторитарного режиму П.Скоропадського та відновлення УНР.

Водночас автор рецензованої монографії цілком слушно наголошує, що найслабшим місцем цього політика була практична реалізація революційної стратегії й планів державотворення. "Гадається, – зауважує В.Солдатенко, – що Володимир Винниченко не усвідомлював... всієї глибини прірви, яка виникла між його теоретично привабливою концепцією дальшого розвитку Української революції і реальними можливостями для її перетворення в життя" (с.118).

Й у період більш ніж 30-річної вимушеної політичної еміграції, як це видно зі сторінок дослідження, Володимир Кирилович прагнув поєднати проблеми соціального та національного визволення українства, що і зумовило сутність його теоретичних шукань. Щоправда, як зазначає автор, викладені в "Щоденнику", "Конкордизмі", "Новій заповіді", "Заповіді борцям за визволення" суспільні рецепти В.Винниченка сприймалися багатьма сучасниками як мало реалістичні й утопічні (що і довели глобальні трансформації кінця ХХ – початку ХХІ ст.). Але колишній голова Генерального секретаріату та Директорії УНР залишався вірний самому собі й своїм переконанням, бачачи майбутню Україну "обов'язковою незалежною, самостійною, розвинutoю, квітучою європейською державою, в якій би вільно жилося кожній людині" (с.268).

В.Солдатенко не криється зі своєю симпатією ані до поглядів, ані до громадсько-політичної та керівної державної діяльності Володимира Кириловича (див.: с.91–97, 125–130 й ін.). Не випадково рецензована книжка завершується "нотатками замість післямови" з промовистою назвою: "Чому я борюся Винниченка?". Погоджуючись у цілому з критичними зауваженнями дослідника щодо кон'юнктурного і дилетантського характеру окремих положень та висновків у працях з історії визвольної боротьби 1917–1920 рр., які побачили світ останнім часом⁶, не можна не зазначити й того, що часом автор монографії дещо відхиляється від задекларованої ним же потреби неупереджено оцінити Володимира Кириловича як революціонера, державного і політичного діяча.

Монографія В.Солдатенка написана на підставі критичного опрацювання соціальної джерельної бази, що включає практично всі опубліковані політичні, теоретичні й публіцистичні праці В.Винниченка, його щоденникові записи і листування, а також вражаючий масив уперше введених у науковий обіг документів із фондів

Центрального державного історичного архіву, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Інституту рукописів Національної бібліотеки НАН України ім. В.Вернадського й Російського державного архіву соціально-політичної історії.

На перший погляд, Володимир Кирилович, як зазначено на сторінках книжки, ніколи не прагнув особистого звеличення (відмовився очолити Раду Міністрів Української Держави, відхилив пропозицію січових стрільців перебрати на себе диктаторські повноваження в середині січня 1919 р., менш ніж через місяць після призначення і без вагань склав із себе повноваження голови Директорії та ін.). Навіть у драматичному діалозі з представниками Кремля 20-х рр. явно не посада в компартійно-радянському апараті турбувала його. Але одвічна хвороба української еліти – брак толерантності у взаємостосунках і гранична особистісна нетерпимість щодо опонента (чи конкурента), – на жаль, помітно вразила й В.Винниченка. Переконливим свідченням цього є численні уїдливі оцінки Володимиром Кириловичем своїх колег, що рясніють у рецензованому виданні (с. 79, 104, 109, 125, 127 та ін.).

Взагалі ж для В.Винниченка, як і решти соціалістів – керівних діячів Української революції 1917–1920 рр., що репрезентували найбільш динамічну силу в тодішньому українстві, властивою була еkleктичність мислення у поєднанні з великою емоційною збудливістю. Це робило з них талановитих агітаторів, здатних розбурхати маси й повести їх на штурм старого ладу, але неминуче ставало на заваді, коли на порядку денному з'являлися завдання конструктивного характеру і потреба в досвідчених, врівноважених та відповідальних політичних лідерах.

Але, безперечно, Володимир Кирилович назавжди залишився уособленням визвольної боротьби 1917–1920 рр., "совістю" Української революції й віддзеркаленням її найгучніших здобутків і поразок. У цьому, на нашу думку, – головний висновок рецензованої монографії, що стала помітним внеском у розвиток вітчизняної політичної портретистики. В.Винниченко міг помилятися й помилявся, приймаючи часом за правду те, що нею аж ніяк не було, як це сталося з його ідеєю встановлення "європейського протекторату України" 1937 р. для врятування української нації від катастрофи світової війни, що насувалася. Але протягом усього життя Володимир Кирилович вірив в етичне право сьогодні відстоювати різні політичні переконання, щоб завтра було з чого вибирати. Тому він – вічний опозиціонер, скептик, що боронив свою незручну звичку говорити не те, що вигідно та доречно, навіть не те, що потрібно на даний момент. Інакше не буде завтра, інакше забудемо про перспективу.

¹ Костюк Г. Леся Українка і Винниченко // Сучасність. – 1971. – Ч.7–8; Лисяк-Рудницький І. Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань // Сучасність. – 1980. – Ч.9; Кичигіна Н. "Україна, якої я домагався" (Чому В.Винниченко повернувся на батьківщину 1920 року) // Політологічні читання. – 1994. – № 3 й ін.

² Тищенко Ю. Хто такий В.Винниченко: Біографічний нарис. – К., 1917; Жулинський М. Володимир Винниченко (1880–1951) // Літературна Україна. – 1989. – 30 листопада; Млиновський Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що "історія мовчить"). – Львів, 1994 та ін.

³ Гнідан О.Д., Дем'янівська Л.С., Йолкіна Л.В., Гуляк А.Б. Володимир Винниченко; Грицько Григоренко: Штрихи до портретів. – К., 1995; Сиваченко Г. Пророк не своєї вітчизни. Експатріантський „метароман” Володимира Винниченка: текст і контекст. – К., 2003; Панченко В.С. Володимир Винниченко: парадокси долі і творчості: Книга розвідок та мандрівок. – К., 2004 й ін.

⁴ Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997; Його ж. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – К., 1999; Його ж. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К., 1999 й ін.

⁵ Rudnytsky I. Essays in Modern Ukrainian History. – Edmonton, 1987. – P.139.

⁶ Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001; Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003.

Сергій Подолинський. Листи та документи / Упорядники: Р.Сербин, Т.Слюдикова. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – К., 2002. – 422 с.

Складність вивчення життя і творчості Сергія Андрійовича Подолинського полягає не лише у багатогранності постаті вченого, мислителя, лікаря, активного громадсько-політичного діяча соціал-демократичних переконань, а й у виробленні наукових підходів до зміслення його спадщини, у важкодоступності багатьох його праць, листів, документів.

Зазначимо, що більшість праць С.Подолинського була опублікована за життя автора у 70–80-х роках ХІХ ст. лише за межами Російської імперії. У радянські часи ні в СРСР, ні в Україні (аж до 1990 р.) не було жодної публікації його творів. Радянська історіографія зробила з українського, найбільш послідовного, “чи-того”, за характеристикою М.Грушевського, соціаліста небажаний предмет для наукових досліджень і на довгі роки припинила роботу в цьому напрямі. Постать Сергія Андрійовича зовсім оминали (наприклад, його прізвище відсутнє у 20-му томі “БСЭ” (М., 1975) і 2-му томі “БЭС” (М., 1991) або вивчали життя, наукову і громадську діяльність ученого спорадично й обережно. Лише на початку 1990-х років почали перевидавати окремі праці С.Подолинського в Україні (С.Злупко, Л.Корнійчук, М.Кратко), в Канаді (Р.Сербин), у Росії (В.Чесноков, П.Кузнецов). Децю інакша доля спіткала його листування. Але більшість опублікованих листів С.Подолинського адресовано до П.Лаврова та співробітників його часопису “Вперед!”. Крім того, вони були надруковані тільки після Другої світової війни: в СРСР у різних журналах, на Заході – у двох збірниках Б.Сапіра (1970, 1974).

Тому цілком закономірним є те, що в останні роки, поряд зі статтями, дослідженнями монографічного характеру, історики, економісти, філософи та літературознавці не оминають своєю увагою і архівів, публікуючи в різних виданнях листи, погади, матеріали. Переконалим прикладом цього є і рецензований збірник, який своєю концептуальністю творить національне обличчя нашої науки, допомагає вивченню життя та творчості одного з видатних українських мислителів ХІХ ст., творця якого, за висловом І.Франка, “могли б повеличати і європейську літературу” (с. 7).

Від імені упорядників даного збірника авторка вступу Т.Слюдикова так сформулювала мету дослідження: “Сьогодні ім’я вченого відоме в Україні і поза її межами, але через брак або фрагментарність друкованих біографічних даних картина його життя і творчості не є повною. Цю інформаційну прогалину мають хоча б частково заповнити зібрані тут його листи та інші особисті документи” (с. 7).

У збірнику є і біографічний нарис життя й діяльності С.Подолинського. Його автор – відомий історик української діаспори Роман Сербин. Формулюючи мету нарису та підсумовуючи ідеї, закладені в даному дослідженні, він стверджує, що “повна біографія С.Подолинського, як і видання всіх його творів та ґрунтовна аналіза його наукової і політичної діяльності, – справа майбутнього. Завдання цього короткого біографічного нарису – дати хронологічне тло для кращого розуміння зібраних тут його листів та інших особистих документів” (с. 43).

Зрештою, рецензоване видання є вдалою спробою висвітлення життя та діяльності С.Подолинського який, за оцінкою М.Грушевського, заслужив собі одне з найбільш почесних місць в історії нашого духовного життя. Аналіз змісту збірника, ґрунтовні коментарі, науковий апарат (доповнений переліком листів та офіційних документів, списком архівних сховищ і т.д.), а також раціональна структура видання дає, на нашу думку, вагомі підстави твердити, що науковці успішно впоралися з усіма труднощами. Опубліковані листи С.Подолинського розкривають перед читачем багатогранність інтересів ученого, висвітлюють еволюцію його світогляду, знайомлять із духовним світом та оточенням, в якому він жив, громадсько-політичною і науковою діяльністю.

Наполегливе засвоєння С.Подолинським знань у Київському університеті (1867–1871), зумовлене непересічними інтелектуальними здібностями, не перешкоджало йому цікавитися українофільськими і соціалістичними ідеями. Він не міг уникнути впливів таких визначних “громадівців”, як Володимир Антонович і

Михайло Драгоманов. Але спочатку його молодечий запал, як слушно зауважує Р.Сербин, полонили соціалістичні теорії в їх західному варіанті. Зацікавлення С.Подолінського революційними ідеями не було лише теоретичним. Під час київських студій він познайомився з багатьма майбутніми учасниками революційних рухів. Великий вплив на Сергія Андрійовича могли мати, на думку Р.Сербина, поширювані тоді серед молоді “Історичні листи” П.Лаврова та “Капітал” К.Маркса (с. 51).

У цілому ідеї марксизму, надзвичайно популярні в колах радикальної української демократії, як показано у збірнику, одержували у працях С.Подолінського самобутнє й оригінальне трактування. Незважаючи на певний утопізм власних соціально-економічних уявлень, він виявив себе у деяких питаннях більшим реалістом і гуманістом, ніж засновники марксизму та їх ортодоксальні послідовники в Росії й Україні.

Листи С.Подолінського із Гаазького конгресу висвітлюють його як особисті політичні погляди, і думки про К.Маркса як політика. С.Подолінський критикує централістичну політику й авторитарну поведінку провідника та керованої ним Генеральної ради І Інтернаціоналу. Його обурюють “дурні” виступи прибічників Ради, а К.Марксові і Ф.Енгельсові він закидає “непристойну поведінку” та сумнівні політичні маневри (с.148–152). Симпатії С.Подолінського на боці делегатів, вибраних “справжніми робітниками”, – анархістів, тоді як Раду підтримують як білці й “політично сумнівні” особи (с. 144–145). Врешті, С.Подолінський негативно оцінює весь конгрес і перекопується в слабкості І Інтернаціоналу взагалі (с. 152–153). Разом із тим розчарування К.Марксом як політиком не впливає на прихильне ставлення С.Подолінського до К.Маркса – як теоретика соціалізму. Згодом він поглиблює соціальні теорії К.Маркса власними теоретичними міркуваннями. У своєму прагненні довести непересічне значення Марксової теорії додаткової вартості, С.Подолінський створив власну оригінальну енергетичну теорію праці. Він сформулював свій закон збереження сонячної енергії різними видами корисної праці, тепер відомий як закон Подолінського. Спираючись на дані природничих наук, учений зумів не тільки вийти за межі філософсько-соціологічних уявлень марксизму, а й піднятися до сучасного рівня розуміння загальнолюдських проблем. Робота С.Подолінського в Ярославці та в київській “Громаді” (1874–1875 рр.) остаточно сформувала світогляд Подолінського: його народницький соціалізм злився з культурницьким українофільством в одне ціле. Про це переконливо свідчать його листи до В.Смирнова та П.Лаврова (с. 221–253).

Найціннішим є листування С.Подолінського із В.Смирновим у справах українсько-російських стосунків (с. 224–248). Погляди Сергія Андрійовича на зміст цих стосунків сформувався у гострих суперечках, у складному пошуку істини, а часом і заперечень самого себе, аж поки не вилились у грандіозний задум створення Української соціально-демократичної партії. На концептуальну відмінність у поглядах С.Подолінського та російських соціалістів вказує вже сама назва партії. С.Подолінський доводить В.Смирнову, що український соціалістичний рух має бути незалежним від російського. Закиди російських народників щодо “українського націоналізму” він відкидає як вияв шовінізму, поширеного між російськими соціалістами, що не хочуть визнати існування українського народу та його мови. Листи Сергія Андрійовича переконливо доводять, що серед українського народу не можна пропагувати ідеї соціалізму, не ставши на український ґрунт. Це потрібно робити у тісному взаємозв’язку з народною мораллю, етикою, психологією та філософією, тобто тим національно-своєрідним, яке разом із загальнолюдським творить той духовний клімат української цивілізації. На думку С.Подолінського, соціалістична праця, побудована на російському фундаменті, для України неприйнятна. Завдання українського соціалізму ширше від російського.

Саме тому метою діяльності С.Подолінського було не розривання зв’язків, а навпаки, наполеглива, конструктивна співпраця з російськими соціалістами. Він розраховував на їх довіру та взаєморозуміння в цих питаннях. Але прихильного ставлення до молодого українського соціалістичного руху з боку давніх російських побратимів, на жаль, не сталося. Ознайомившись із листом С.Подолінського, П.Лав-

ров написав до Г.Лопатіна: “І навіщо їм окрема партія? І чим вона відрізняється [від нашої]? Мов би лише тим, що він [Подолинський] хоче писати по-малоросійському, складати словник і граматику свого народу, видати його літературу й т.п. – Словом, якісь там абищипці” (с. 69).

С.Подолинський був переконаний у перевазі “громадівства” над приватною власністю і засуджував експлуатацію однієї людини іншою. Разом із тим він не схвалював примусового соціалізму й не відкидав можливості приватного господарства, але без найманої праці. Він писав: “Усі ж господарства, як хліборобські, так ремісницькі, мануфактурні й фабричні, на котрих єсть хоч один наймит, мусять бути повернуті в громадські” (с.85). Як бачимо, С.Подолинський віддавав перевагу не абстрактній теорії, а інтересам конкретної людини. “Громадівство” українського соціаліста гуманне й тому силоміць нав’язувати його не можна.

Вийшовши на якісно нові погляди стосовно методів реалізації соціалістичних ідей, С.Подолинський категорично заперечував вбивство, тероризм, насильство та нелегальні дії.” Яким би демократом і соціалістом я не був, – пише він у листі до К.Кудашевої в Київ, – я не визнаю вбивства серед дозволених засобів, і я вважаю, що успіх, досягнутий таким шляхом, спричинить більше лиха ніж добра... Я ніколи не сказав і не написав жодного слова, котре не зміг би легальним чином повторити в будь-якій конституційній державі” (с. 229, 300).

Видруковані у збірнику спогади С.Подолинського, офіційні й особисті документи, змістовні бібліографічний та іменний покажчики, поза всяким сумнівом, викличуть неабиякий інтерес і привернуть увагу в наукових колах, стимулюватимуть працю вчених у подальшому вивченні життя і творчості С.Подолинського.

Отже, слід зазначити, що рецензований збірник – добрий початок у створенні академічного життєпису та монографічного дослідження творчої спадщини С.Подолинського.

А.М.Михненко (Київ)

До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя: У 2 т. / Редакційна колегія: І.Гирич, Я.Грицак, М.Крикун та ін. – К.; Л.: [НТШ], 2004. – Т. 1. – 849 с.; Т. 2. – 655 с.

Традиція видання ювілейних збірників на пошану відомих учених набула неабиякого поширення на терені сучасної української науки. Відтак „*studies in honorem*” здобули не тільки заслужене визнання в академічному середовищі як спосіб ушанування видатних науковців, а й стали поважною формою публікації результатів найрізноманітніших соціогуманітарних досліджень. До таких студій слід віднести й двотомний збірник праць на пошану відомого українського філолога Олега Купчинського, підготовлений за участю низки науково-дослідних інституцій: Наукового товариства ім. Шевченка, Львівського національного університету ім. І.Франка, Національного університету “Києво-Могилянська академія”, Українського вільного університету в Мюнхені, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

Два томи цього ювілейного збірника складаються з 82 статей, поданих у трьох частинах: історія мови та ономастика; спеціальні історичні дисципліни; історичне та філологічне джерелознавство, історіографія й окремі персоналії. Перша та друга частини вміщені в першому, а третя – у другому томі збірника.

Наразі такий поділ відбиває наукові зацікавлення ювіляра й досить добре ілюструє його розгалужені академічні зв’язки як в Україні, так і за її межами. Недаремно у виданні опубліковано розвідки й українських дослідників, і колег-науковців із Білорусі, Казахстану, Канади, Німеччини, Польщі, Росії, Словаччини, США та Франції.

Збірник розпочинають вступна стаття Ігоря Гирича, в якій висвітлюється життєвий і творчий шлях О.Купчинського, його науково-дослідна та науково-організаційна праця, а також бібліографія праць ювіляра, укладена Марією Трегуб (404 позиції).

У проблемно-тематичному плані двотомник „До джерел” представлений розвідками з різних дисциплін і галузей української науки, охоплюючи практично всі періоди національної історії.

У першій частині вміщено статті з історії мови та ономастики. З-поміж них привертають увагу студії про генезу та стилістичну організацію текстів українських Євангелій другої половини XVI-XVIII ст. (Галина Чуба), етимологію слова „могорич” (Ярослав Дашкевич) та імені „Кий” (Михайло Худаш), українські ойконіми з компонентами *-город/-град* та *-піль/-поль* (Дмитро Бучко), слова з літерою „r” у пам’ятках XVI-XVIII ст. (Дмитро Гринчишин), запозичення етноніма „урмане” (Андрій Даниленко) та ін.

Цікаві розвідки подано й у другій частині ювілейного збірника. Серед них статті про зв’язок між топонімами „Червенські гради” й „Червона Русь” (Ярослав Ісаєвич), міфологему „Київ-Троя” та її витоки (Олена Русина), символіку міст Галицької землі (Іван Сварник) і символи Королівства Галичини та Лодомерії (Андрій Гречило), Львівський монетний двір у XIV-XV ст. (Андрій Крижанівський), генеалогію й маєтки шляхетського роду Боговитиновичів (Володимир Собчук), персональний склад канцелярії Волині, Наддніпрянщини та Східного Поділля в останній третині XVI – середині XVII ст. (Наталія Яковенко), суперекслібриси Львівського магістрату XVI-XVIII ст. (Світлана Зінченко), історичну топографію давнього Дрогобича (Леонід Тимошенко), походження парафіяльної сфрагістики Перемишльської греко-католицької єпархії (Ірина Скочилас), „кримінальний” аспект в археографічних розшуках Татищева (Олексій Толочко), грошову систему й фальшування грошових знаків у Галичині в другій половині XIX – на початку XX ст. (Роман Шуст), проблеми вивчення історії регіональних державних установ в Україні кінця XVIII – початку XX ст. (Валентина Шандра), Чернігівську губернську вчену архівну комісію (Іван Бутич) та ін. Узагалі статті другої частини репрезентують наукові здобутки з обсягу спеціальних історичних дисциплін: археографії, боністики, генеалогії, нумізматики, сфрагістики, топоніміки та ін. Окрім того, у цій частині збірника видруковано огляди зарубіжних архівних фондів видатних українських політичних діячів: Дмитра Донцова (Галина Сварник) та Андрія Жука (Ігор Гирич), які містять важливі евристичні відомості для дослідників творчої спадщини політиків, а також політичної історії України першої половини XX ст.

Праці третьої частини ювілейного збірника можемо поділити на дві категорії: статті, в яких розглядаються різноманітні історіографічні та джерелознавчі проблеми української історії й національної науки; розвідки персоналогічного спрямування.

До історіографічних студій, уміщених у двотомнику, слід віднести статті про стереотипи, які побутують у західній та російській історичній думці щодо хрещення Русі 988 р. (Володимир Косик), кипчакомовних вірменів (Олександр Гаркавець), два стилі релігійної полеміки, представлені Левом Крєвзою та Захарієм Копистенським (Ярослав Розумний), „Історію русів” у культурному та науковому житті Галичини (Феодосій Стеблій), дослідження протоісторії України в Галичині до 1939 р. (Олександр Домбровський) та ін.

Чільне місце в збірнику посідають джерелознавчі праці, які вирізняються розмаїттям порушеної проблематики. Варто відзначити розвідки про походження візитаційних інструкцій у християнській церкві X-XVIII ст. (Ігор Скочилас), документи про надавчу політику Вітовта на Західному Поділлі в 1411-1430 рр. (Віталій Михайловський), акти про полюбовні суди на Волині в останній чверті XVI ст. (Наталія Старченко), конституції сеймів 1576-1647 рр. як історичне джерело (Олексій Винниченко), документ Янчі Беґера й проблему виплати козацького жолду за часів Стефана Баторія (Ярослав Федорук), „Опис Татарії” Мартина Броневського (Микола Жарких), Шимона Єжи Цереновича та його книгу „*Plus prawnych prasc*” (Микола Крикун), „Пам’ятну книгу” Дмитра Туптала (Валентина Соболю) та ін. Важлива бібліографічна інформація репрезентована в статті про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено в 1920-1941 рр. (Сергій Білокінь).

Значний інтерес становлять і персоналогічні розвідки, які присвячені окремим аспектам життєвого шляху або творчого доробку відомих українських учених та діячів, висвітлення яких дозволяє по-новому поглянути на їхні постаті. Зокрема слід відзначити статті про вплив польсько-українського культурного пограниччя на формування особистості Павлина Свенціцького (Степан Козак), полеміку

Мирона Кордуби та Івана Джиджори в 1912 р. (Володимир Пришляк), Осипа Назарука як мемуариста (Мирослава Дядюк), невідомий лист Дмитра Чижевського до Томаса Манна (Леонід Рудницький), коментарі Уляни Кравченко до свого листування з Іваном Франком (Ярослав Грицак) та ін.

Ювілейний збірник на пошану Олега Купчинського справляє позитивне враження як за фаховим рівнем уміщених розвідок, так і за поліграфічним виконанням, науковим апаратом і ілюстративним оформленням. Серед численних „*studia in honorem*”, які видані протягом 1990–2005 рр., він вирізняється продуманим проблемно-тематичним спрямуванням та виваженим добром наукових праць.

Сподіваємося, що двотомник добре прислужиться українським дослідникам із різноманітних галузей і дисциплін та спричиниться не тільки до широкої популяризації наукового доробку ювіляра, а й до активізації наукових студій.

О.В.Ясь (Київ)

Чжао Юнь-чжун

Україна: важкі кроки історії – Шанхай, 2005. – 475 с. (китайською мовою).

Сучасний світ все більше пізнає Україну, ідентифікуючи її серед пострадянського простору як самостійну державу. Цілком природно, що найбільш динамічно Україну усвідомлює Європейський Захід. Натомість східний вектор поширення знань про неї є доволі кволим.

Тому вихід у світ книги китайського вченого, професора Східнокитайського університету в Шанхаї Чжао Юнь-чжуна “Україна: важкі кроки історії” є не просто помітною історіографічною подією, але й знаковим явищем в українсько-китайських наукових зв'язках. Учений належить до кола відомих китайських русистів. Тривалий час був одним із керівників Китайської асоціації викладачів російської мови і літератури. Після розпаду Радянського Союзу до сфери його наукових зацікавлень входить історія України. Він проходить наукове стажування в центрах українознавчих студій Канади та США, у 1993–1994 рр. – в Інституті історії України НАН України.

Сьогодні в Китаї про Україну, історію, культуру, традиції українського народу знають дуже мало. Майже вичерпалося й людське джерело цих знань – китайські фахівці, які півстоліття тому навчалися в Україні. Проф. Чжао Юнь-чжун наголошує, що досі в Китаї не було жодної книги з української історії, перекладеної китайською мовою, та написаної місцевим автором.

Праця проф. Чжан Юнь-чжуна – це перша книга з історії України, підготовлена і видана у Китаї. Учений поставив завдання зробити огляд, який би знайомив китайського читача з історією українського народу, з найважливішими її подіями, явищами, фактами та особами.

Аналіз матеріалів книги переконливо доводить, що автор цілком успішно впорався з поставленим завданням. По-перше, видання відзначає науково-системний підхід до висвітлення майже тисячолітньої історії України. По-друге, праця базується на сучасній парадигмі українського історичного процесу. І, по-третє, автор спирається на широкий і різноманітний історіографічний доробок із теми.

Книга складається із семи розділів, які на ретроспективному макрорівні повністю охоплюють усталену періодизацію історії України. Кожен із розділів має внутрішній поділ на параграфи, назви яких адекватно репрезентують викладений зміст.

Передмова книги є своєрідним ключем до розуміння авторського задуму: донести до китайської аудиторії історичний феномен українського народу, його важкий поступ до державної незалежності.

Автор знайомить китайського читача з первісними мешканцями територіальних обшпирів сучасної України. Значну увагу приділяє історії східних слов'ян. Хоча праця відзначається системним історико-хронологічним методом, проте автор свідомо акцентує увагу на складних проблемах українського державотворення. Окремі розділи присвячені висвітленню питань зародження, піднесення і занепаду таких держав, як Київська Русь, Галицько-Волинська,

козацько-гетьманська, а також державних утворень доби Української революції 1917–1921 рр.

Висвітлюючи життя українців у складі Російської імперії, історик показує русифікаторську політику царату, підкреслює закономірність відродження національного руху, створення політичних партій, формування української нації. Не обходить він і долі західноукраїнського населення в складі Австрійської імперії.

Виклад фактичного матеріалу добре персоніфікований портретами чи замальовками визначних історичних постатей. Цій же меті служать і додатки з переліком великих князів київських, князів Галичини і Волині, Великого Литовського князівства, гетьманів України.

Незважаючи на дещо публіцистичну назву роботи та популярний стиль подачі матеріалу, книгу відзначає науковий, документальний підхід до розгляду й інтерпретації подій української історії. Список використаної літератури свідчить про обізнаність автора як з працями класиків української історичної та політологічної думки М.Грушевського, М.Драгоманова, М.Костомарова, так і з дослідженнями провідних сучасних українських авторів О.Апанович, М.Брайчевського, В.Верстюка, М.Котляра, П.Толочка, В.Смоля та багатьох інших.

Книга відбиває і суттєвий вплив на авторську позицію праць істориків українського зарубіжжя: Т.Гунчака, І.Нагаєвського, О.Прицака, О.Субтельного, Р.Шпорлюка та ін. Ймовірно, цим можна пояснити відсутність у роботі кваліфікації політики царизму щодо України як колонізаторської, або ж датування української революції 1914 роком. Слід також зазначити, що українське “обрамлення” видання виконав проф. П.Потічний, якому належить переклад українською мовою передмови та змісту книги. Важливо, що вони подані й англійською.

Науковий характер праці посилюють і такі елементи, як хронологічна таблиця найважливіших історичних подій в Україні, іменний та географічний покажчики, ґрунтовний список літератури.

Констатуючи незаперечну наукову і пізнавальну цінність книги проф. Чжао Юньчжуна як одного з піонерів китайського історичного українознавства, слід зазначити, що головним недоліком праці є завершення викладу подій української історії 1920 роком. Для китайського читача події радянської доби і, що особливо важливо, періоду державної незалежності України залишаються недоступними. Спроба автора пояснити таку “історичну відрубність” сфальсифікованістю комуністичної історіографії та тенденційністю західної літератури, нам не видається переконливою. І ще більше доводиться жалкувати з приводу відсутності в книзі розділу про сучасну Українську державу. І насамкінець зауважимо, що історія західноукраїнських земель могла б бути подана більш докладно.

Поза цим ми маємо всі підстави високо поцінувати працю проф. Чжао Юньчжуна, її внесок у поширення знань про Україну, її складну історичну долю, нелегкий шлях до власної державності. Будемо сподіватися, що автор успішно продовжить свої українознавчі студії і китайська громадськість отримає завершення розповіді про історію України.

Р.Я.Пуріг (Київ)

Бацак Костянтин. Італійська еміграція в Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX століття. Витоки. Формування. Діяльність – К.: Знання України, 2004. – 300 с. – Бібліогр. с.286–297.

На початку третього тисячоліття чимало українських громадян працюють в Італії. Проте понад століття тому ситуація була дзеркальною, тобто тисячі італійців докладали свою працю заради освоєння земель Північного Причорномор'я.

Хоч трудова еміграція, як правило, є тимчасовою, залежною від багатьох політичних, економічних, соціокультурних та правових обставин, однак незалежно від її тривалості, фактично не змінюється суть еміграції як важливої форми міжнародного спілкування та обміну набутим досвідом.

Зважаючи на це, у передмові до зазначеного наукового видання директор Італійського інституту культури в Україні професор Нікола Франко Баллоні цілком природно, як для італійця, звертає увагу на те, що книга Костянтина Бацака

‘проливає світло на одну з найменш знайомих читачеві сторінок історії італійського зароду – формуванню та діяльності італійської еміграції в Україні’ (с.9).

Натомість для зацікавленого українського читача ця монографія становить інтерес передусім своїм яскравим показом історії України крізь призму всесвітньої історії, що загалом лишається важливою науковою проблемою. Особливо це стосується сторічних періодів, які є віддаленими від добре “засвоєного” істориками ХХ ст.

Із погляду на це слід зазначити, що вітчизняна історична наука дійсно поповнилась важливою та оригінальною працею Костянтина Бадака, яка присвячена малодослідженій комплексній темі – формуванню та діяльності італійської еміграції в Україні наприкінці ХVIII – у першій половині ХІХ ст. Зазначене дослідження виконано на основі прискіпливого вивчення широкого кола архівних документальних джерел, завдяки чому до наукового обігу введено цікаві факти, на підставі яких зроблено обґрунтовані оригінальні висновки.

Зокрема, ретельно висвітлено причини, етапи формування та різноманітної діяльності італійців на території тодішньої України, насамперед в економічному освоєнні Північного Причорномор’я, Приазов’я та інших регіонів, розвитку міжнародної торгівлі, розбудові міст та поширенні надбань європейської культури.

У першому розділі – “Історичні традиції та витоки нової італійської еміграції в Україні” автор задається питанням, чи можна застосовувати до італійців різних професій, які працювали в Україні, термін “еміграція”? Наведені аргументи дають підстави погодитись із думкою, що “період осілости чи проходження натуралізації не дають вичерпної характеристики явища ‘еміграція’”. Особливо це стосується “українських” італійців, які тривалий час, іноді більшу частину життя проводили в місцевому культурному, політико-правовому та соціально-економічному середовищі” (с.12).

У цьому контексті подається характеристика перебування італійців на українських теренах у панорамі століть: від античних часів до середньовіччя. Цікаво, що серед власників комерційних фірм у Судаку (Крим, ХІІІ ст.) був брат відомого мандрівника Марко Поло – Андреа (с.29). Також висвітлюються торговельні контакти італійських купців із Запорізькою Січчю (с.39).

Водночас, занурюючись у перипетії італійської історії ХVIII ст., автор розглянув передумови переселенського руху з італійських держав. Зокрема, зазначається, що “нестабільна політична ситуація на Апеннінах, роздробленість, постійні війни та іноземне панування суттєвим чином впливали на еміграційні настрої серед італійців та розширення соціальної бази емігрантів” (с.44). Часто бідняки наймалися матросами на торгові судна. Потенційними емігрантами були ремісники, які втрачали роботу внаслідок занепаду цехів. Певний ідеологічний тиск змушував до еміграції представників інтелігентських професій. Каральні заходи після придушення повстань у Неаполітанському королівстві та П’ємонті 1820–1821 рр., які поширювались на членів карбонарських організацій, що домагались національного об’єднання Італії, також стимулювали еміграцію. Крім того, “переповненість оперних колективів та високі вимоги до фахової майстерності, які викликали конкуренцію при влаштуванні на роботу, сприяли формуванню закордонних труп, що набирались антрепренерами для виступів на сценах країн Європи” (с.55).

Також автор проаналізував тенденції та наслідки еміграції за державними проектами. Розглянуто діяльність із вербування італійських колоністів, яку проводив російський “генеральний морський комісар” у Ліворно Дмитро Моченіго (с.62). Ці переселенці були розселені у Херсоні. Правда, не брався до уваги професійний склад італійських переселенців. До того ж місцева італійська влада природно обмежувала еміграцію висококваліфікованої робочої сили. Водночас саме завдяки державним програмам було можливо, говорячи сучасною термінологією, встановити зв’язки з італійською громадськістю та інформувати її не лише про стан справ в Одесі, а й загалом про можливості бізнесу на Півдні України (с.172). Землі пропонувалось виділяти й іноземцям, які приймали російське громадянство.

Об'єктивно бурхливий розвиток цієї території вимагав застосування праці якісної високофахової робочої сили. До того ж суттєве зростання кількості нових дворян пожвавило зацікавлення аристократів-землевласників у розвитку маєтностей. Це розширило попит на іноземних правителів "економів". Частина італійців – мешканців повітових містечок, сіл та хуторів – займалась господарською діяльністю та торгівлею. Емігрантів з Апеннін наймали для роботи управителями маєтностей або прислугою. Серед аристократів було особливо престижно мати у своїх палацах художників та зодчих з Італії.

Автор наголошує, що загалом "державні проекти переселення італійців передбачали їхнє залучення до тих галузей професійної діяльності, в яких спостерігався дефіцит на нових приєднаних землях Північного Причорномор'я" (с.70). Також в Італії внаслідок цих зусиль поширювалась інформація про великі можливості отримання роботи на нещодавно приєднаних до Росії теренах чорноморсько-азовського регіону.

У квітні 1817 р. Одеса стала порто-франко, тобто, говорячи сучасною термінологією, "вільною економічною зоною". Інтенсивний розвиток торговельного судноплавства вимагав фахівців морських професій. Зокрема, морським промислом займалась відома родина Гарібальді. Їхній знаменитий родич, ватажок національно-визвольного руху в Італії Джузеппе Гарібальді плавав матросом на італійських торгових кораблях Чорним морем.

У другому розділі монографії – "Інтеграція італійців у соціально-економічний та культурний простір України" висвітлено питання розселення та професійного складу італійських емігрантів та розкрито історію їхніх окремих громад, які виникли у Північному Причорномор'ї та в Криму. Автор показав основні шляхи, якими на українські терени прибували італійці, котрих у новітній італійській історіографії прийнято класифікувати за "земляцьким" походженням: неаполітанці, сицилійці, сардинці тощо (с.135).

Зокрема, сухоходом через австрійські землі їхали, головним чином, ремісники, фахівці у різних галузях послуг, діячі мистецтва. Натомість морем прибували насамперед представники морських професій. З огляду на цей факт, Костянтин Бацак доводить, що саме південний напрямок еміграції став головним для вихідців з Апеннін, свідченням чого стала опублікована італійською мовою "Інструкція для іноземців, що прибувають в Росію".

Мігранти були досить мобільними. Наприклад, вони непогано заробляли під час контрактних ярмарків у Києві, крім того, "Київ був для італійців зручним місцем зосередження, звідки вони здійснювали нетривалі подорожі на заробітки до інших міст" (с.74) Навіть після завершення ярмаркового сезону італійці були присутні в культурно-мистецькому житті Києва. Так, над забудовою Липок по Левашовській вулиці працював уродженець Риму Л.Станцані. Вихідці з Апеннін виконували функції викладачів навчальних закладів Києва. Деякі музиканти з Італії вдало поєднували диригентську та виконавську практику з викладацькою діяльністю. Були в місті й італійські комерсанти. Італійці також причетні до організації церковного католицького життя в українських містах.

Водночас автор підкреслює, що найбільш потужний еміграційний потік із Апеннін насамперед був спрямований у Північне Причорномор'я. Адже становлення італійських громад на півдні України було зумовлено інтенсивним економічним розвитком цього регіону і розгортанням чорноморсько-середземноморської торгівлі (с.92). Саме у містах цього регіону знаходились основні хліботорговельні контори італійців. Зокрема, "активні торговельні зв'язки Керчі з Апеннінами, наявність компактної громади вихідців з італійських держав сприяли поширенню в місті італійської мови" (с.103). Проте справжнім італійським центром стала Одеса.

Тож третій розділ монографії "Одеса – головний центр італійської діаспори" розповідає про посвячене життя італійців у цьому інтернаціональному урбаністичному центрі. Вихідці з Апеннін органічно вписались до системи муніципального життя Одеси. Зокрема, започаткували формування в Одесі прошарку італійського купецтва венеціанці грецького походження. Кожен, хто претендував на звання одеського неогоціанта, повинен був мати в місті власну нерухомість. Ця обставина спонукала італійців до побудови будинків в Одесі, завдяки чому їхні комерційні інтереси пов'язувалися з організацією міського будівництва. Для виконання робіт і благоустрою Одеси контрахтувались бригади італійських робітників.

Крім того, вихідці з Апеннін утримували частину перукарень, лазень, майстерень жіночого одягу та аксесуарів. Вони знайомили одеситів із тенденціями європейської моди. Італійці увійшли до складу викладачів відкритого 1817 р. Рішельєвського ліцею. Проте особливо сильно вплив італійців позначився на сфері послуг. Вони заснували в Одесі значну частину готельно-ресторанного бізнесу.

Водночас головна спеціалізація італійців була пов'язана з торгівлею зерном. Це обумовлювалося тим, що саме вихідці з тогочасних італійських держав володіли цінним практичним досвідом міжнародних комерційних операцій. Багато італійських купців на практиці застосовували власний досвід у галузі правового забезпечення торгівлі та суміщали комерційну діяльність із виконанням обов'язків служби в одеському порту та товарній біржі. З 1821 р. в руках одеських італійців зосереджувалась торгівля європейськими винами, картинами, нотами та іншим “закордонним крамом”.

Уже в 1830-ті рр. більша частина комерційної документації велась італійською мовою, що обумовлювало потребу її досить широкого вивчення. Різні програми оволодіння італійською мовою пропонували приватні навчальні заклади Одеси. Культурно-мистецька діяльність італійців перетворила Одесу на справжнє європейське місто.

Водночас автор, наводячи відповідні факти, зазначає, що “альянс міської влади та італійських антрепренерів, як правило, давав змогу забезпечити театр кращими виконавцями і музикантами та стабільно фінансувати його діяльність упродовж усього контрактного періоду” (с.140). Правда, також визнається, що “необізнаність муніципальних властей у питаннях ангажування артистів у європейських державах часом призводила до прикрих непорозумінь” (с.145). Однак це не заважало, – на італійські вистави Одеси регулярно відгукувалися в самій Італії. Проте для самих італійців Одеси власні театральні мистецькі традиції були частиною далекої Італії, куди більшість із них мала намір у майбутньому повернутися (с.149).

Четвертий розділ монографії – “У розбудові економічних і торговельних зв'язків України із Західною Європою” – наповнений духом нової соціальної історії. Із використанням зібраних в архіві статистичних даних, порівняльних таблиць автор переконливо доводить, що із часу становлення торговельного судноплавства між італійськими державами і Північним Причорномор'ям та проведення протекційної торговельної політики саме італійський фактор став у зазначеному регіоні ключовим у міжнародній хлібній торгівлі.

Зокрема перші спроби домовитися з Константинополем про вільний прохід торгових суден через Чорноморські протоки були здійснені неаполітанським урядом незабаром після укладання 1787 р. торгового договору з Російською імперією (с.183). Загалом італійці успішно грали на торговельній кон'юнктурі, яка складалася навколо цін на зерно внаслідок російсько-турецьких війн, неврожаїв, епідемій та інших комерційних та некомерційних чинників. Врешті, діяльність італійського купецтва в галузі торгівлі зерном значною мірою сприяла перетворенню хлібного експорту з чорноморських портів в Італію на один із найбільш перспективних напрямків зовнішньої торгівлі Російської імперії (с.201).

Завдяки багатьом наведеним фактам та узагальненням наголошується, що “італійська діаспора була сильна реорганізуючими потенціями окремих особистостей, котрі залучили сюди свої капітали: негоціанти – грошово-фінансовий, учителі, музиканти, співаки, архітектори, інженери – духовно-інтелектуальний, – які, принісши статки їхнім власникам, залишалися в Україні і запровадили на її користь” (с.204). Відкритість та активність італійської діаспори забезпечили тривкі економічні та культурні контакти України з Італією, а разом і з іншими європейськими державами, сприяли включенню Північного Причорномор'я в систему європейських економічних взаємин і міжнародної торгівлі (с.205).

У кращих європейських історичних традиціях наприкінці монографії подано сорок два архівні документи (російською, французькою, італійською мовами), які вдало доповнюють основний текст монографії та дають можливість зацікавленому читачеві відчути автентичний “дух часу”.

А.Ю.Мартинюк (Київ)

Р.Сербин (Монреаль, Квебек, Канада)

VII СВІТОВИЙ КОНГРЕС МІЖНАРОДНОЇ РАДИ ДЛЯ ЦЕНТРАЛЬНО-ТА СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ СТУДІЙ "ЄВРОПА – НАШ СПІЛЬНИЙ ДІМ?"

Міжнародний з'їзд дослідників СРСР та "країн народної демократії", який відбувся в канадському містечку Бенф (Banff) 1974 р., вирішив створити Міжнародний комітет радянських та східноєвропейських студій (International Committee for Soviet and East European Studies (ICSEES)). Розпад советської імперії та розширення поняття Європи на Схід призвели до зміни назви асоціації на Міжнародну комісію центрально- та східноєвропейських студій (International Council for Central and East European Studies (ICSEES)). Головним завданням організації було скликання кожні п'ять років міжнародних конференцій, видання конференційних матеріалів та довідкових бюлетенів. Другий міжнародний з'їзд відбувся 1980 р. у Гарміш (Німеччина), згодом (1985 р.) у Вашингтоні (США), 1990 р. – у Гарровгейт (Велика Британія), 1995 р. – у Варшаві (Польща) і 2000 р. – у Тампере (Фінляндія). Наступний конгрес заплановано на липень 2010 р. в Стокгольмі (Швеція). Після кожного форуму виходять збірники доповідей (вийшло майже сто томів).

Участь у конгресі (Берлін, 25–30 липня 2005 р.) науковців із цілого світу, патронат міністра закордонних справ Німеччини та присутність на відкритті державних представників Німеччини й інших країн, свідчить про серйозне ставлення до з'їзду не лише наукового світу, але і європейських політиків. На політичне значення берлінського зібрання вказує девіз конференції: "Європа – наш спільний дім?", який дещо провокативно було поставлено не у формі заяви, а запитання. З позитивною відповіддю на нього на відкритті конгресу, яке відбулося в "Домі культур світу" (Haus der Kulturen der Welt), виступили німецький міністр *Й.Фішер* та польський президент *А.Квасневський*, заяву якого про необхідність виходження України до європейської спільноти аудиторія привітала оплесками. На відкритті конгресу був запрошений, але не прибув, міністр закордонних справ України *Б.Тарасюк*.

Будування "спільної Європи" було темою дискусій чотирьох вечірніх пленарних сесій. Спершу з доповідями виступали запрошені політики й науковці, а опісля до дискусії була допущена аудиторія. Розглядалися перспективи розвитку спільної Європи та участь у ній недавно залучених східноєвропейських держав. Багато йшлося про Україну – дискусанти позитивно ставилися до її вступу в ЄС. Дискусія на цю тему дещо загострилася, коли з протилежних позицій виступили д-р *Егон Бар* та *Юрій Андрухович*. На відміну від більшості доповідачів, які наголошували на потребі й можливості швидкої інтеграції України в ЄС, колишній федеральний міністр Німеччини акцентував увагу на перешкодах на цьому шляху й не передбачав вступу України скоріше, як за кілька десятків років. Український письменник, на протигагу, підкреслював європейський характер сучасної України та виконання нею більшості завдань, які ставила перед нею Європа. *Ю.Андрухович* висловив розчарування зволіканням Європи й назвав таку поведінку "зрадою". На цей коментар гостро відреагував д-р *Е.Бар*. У напруженій атмосфері відчувалося, що більшість присутніх симпатизували позиції пана *Ю.Андруховича*. Деякі коментарі, скеровані проти д-ра *Е.Бара*, були навіть досить гострими й емоційними. Остання пленарна сесія відбулася в суботу ввечері за участі міністра закордонних справ Словенії д-ра *Дімітрія Рупела*, який виголосив промову на тему "Європейські перспективи й виклики у XXI-му сторіччі".

Перелік учасників конгресу містить понад 1000 прізвищ доповідачів та коментаторів. Приблизно таке ж число доповідей треба було вмістити в п'ять днів. Програма передбачала поділ робочого дня (від 8.30 до 17.00) на чотири періоди, кожен по півтори години, відділені двома перервами по півгодини та півторагодинною обіднею перервою. П'ятиденна програма давала лише двадцять окремих періодів. Усіх передбачених сесій, згідно з програмою, було близько 380, тому де-

які відбувалися одночасно. У таких обставинах навіть найретельніший відвідувач міг прослухати не більше, як двадцятку частину сесій.

Пересічна сесія складалася з головуючого, трьох доповідачів та коментатора. Доповідач мав приблизно 20 хвилин для представлення свого матеріалу. Решта часу йшла на вступ головуючого на сесії, опінію коментатора та запити й дискусію з аудиторією. Доповідач міг представити лише головні думки повідомлення, – повністю вони з'являться в друкованих збірниках.

Велике число учасників вимагало уважної й ретельної підготовки. Зголошення доповідей та складання сесій почалося ще за два роки до з'їзду. Заздалегідь були прислані резюме. При реєстрації кожен учасник дістає дві книжки, одну – з програмою, другу – з резюме доповідей. Інформації з обох публікацій були попередньо подані в Інтернеті, так що кожен учасник міг переглянути матеріали ще перед конгресом. Подана при резюме доповідей електронна адреса автора сприяла комунікації між зацікавленими читачами перед та після з'їзду.

15 сесій були повністю присвячені українським справам. Окрім того, понад 25 мали хоча б одну доповідь на українську тематику. Україна була часто згадувана й у багатьох інших доповідях. Загалом доповідей на українські теми було близько 70 (25 – науковців із України, 15 – з української діаспори, 30 – із інших країн). Окрім того, майже 30 інших доповідей, виголошених неукраїнцями на неукраїнські теми, мали якусь частину українського матеріалу. Це свідчить, що Україна й українська тематика не ігноруються сьогодні науковим світом. Відрадіним явищем є те, що між науковцями неукраїнського походження, які розглядали українські теми, були молоді люди, для яких українська тематика вже не є лише принагідним заняттям, але центральним матеріалом їхнього зацікавлення. Другим позитивним проявом було помітне зростання участі українських науковців, які вже перевищили своїм числом учасників з української діаспори. Тож сьогодні неукраїномовна наука (виступи на міжнародних конференціях та публікації) знаходиться вже здебільшого в руках неукраїнських науковців та науковців із України, з деякою перевагою перших.

Доповіді з україністики охоплювали різноманітні теми: від політичних і соціальних проблем сучасної України до практики влади й сфер володіння в Київській Русі, від трудової еміграції з України до національної ідентичності словацьких русинів. У багатьох виступах розглядалися політичні питання: інтеграція України в Європейський Союз, Помаранчева революція, демократичне державобудівництво, російське втручання в українські вибори 2004 р. тощо. 20 доповідей мали безпосереднє відношення до історії України, знову ж таки на різні теми: українське пограниччя з Росією та Австро-Угорщиною, історія в туризмі, історична пам'ять про радянські часи в українських жінок. Три сесії були присвячені двадцятому сторіччю.

У сесії "Україна, Росія і Європа" три науковці розглядали деякі аспекти історії України радянської доби. *Гіроакі Куромія* (Університет Індіани, США) переглянув сталінське ставлення до України під час коренізації, Великого Голоду, Великої Терору та повоєнного періоду й дійшов висновку, що його спосіб дії був "суто політичний, а не національний". *Таня Пентер* (Рурський університет, Німеччина) звернула увагу на проблему вивчення покарання в Україні звинувачених у колаборації та воєнних злочинах (НКВС заарештувало 110.000 осіб за 1943–1946 рр.). Недопущення дослідників до судових справ в українських архівах частково компенсує унікальна колекція судових справ громадян України, звинувачених у причетності до голокосту, які зберігаються в Американському меморіальному музеї голокосту. *Юрій Лібер* (Університет Алабами, США) розглянув історичну еволюцію національних меншин в Україні під час радянського періоду, уживаючи модель інтеракції трьох чинників Роджера Брубейкера (державна, національні меншини сусідніх країн, що їх ці меншини вважають своїми національними батьківщинами).

Тема Другої світової війни обговорювалася на сесії "Історія, мова й пам'ять у сучасній Україні". *Девід Марплс* (Університет Альберти, Канада) простежив ево-

люцію ставлення до ОУН–УПА в Україні за радянських часів та після здобуття незалежності. *Маргарет Совік* (Балтійська й східноєвропейська вища школа, Швеція) показала різниці між україно- та російськомовними громадянами Харкова в історичному дискурсі про радянську добу. *Роман Сербін* (Квебекський університет, Монреаль, Канада) простежив розвиток відзначення "Дня Перемоги", як утілення міфу "Великої Вітчизняної війни" в радянській і незалежній Україні.

Контроверсійною вийшла сесія "Чи голод в Україні 1932–1933 рр. був геноцидом?". Відповідаючи на запитання, *Станіслав Кульчицький* (Інститут історії України НАНУ) вказав на особливості українського голодомору та якісні різниці між голодом в Україні та на Кубані, з одного боку, і в Росії – з іншого (як приклад: у Росії забирали лише зерно, а в Україні конфіскували всі види продовольства). У доповіді "Голод і зворот радянської національної політики" проф. *Гергард Зімон* (Кельнський університет, Німеччина) пов'язав "терор голодом" зі "змінами в національній політиці". Однією з причин опозиції українського села до колективізації та заготівлі зерна автор уважав попередню українізацію. Сталін боявся втратити Україну, для консолідації сталінізму було потрібно "виграти війну проти національно свідомих українців та економічно незалежних селян". Німецький історик дійшов висновку, що слід уважати український голод "геноцидом особливого типу".

Із протилежною тезою виступив *Отто Люхтергандт* (Гамбурзький університет, Німеччина) в доповіді "Голод в Україні та положення міжнародного права про геноцид". Професор права аргументував, що Конвенція проти геноциду, прийнята ООН 9.XII.1948 р., не дозволяє визнати голод в Україні геноцидом, бо відсутній доказ наміру знищити, цілком або частково, українську національну групу як таку. Ту частину українського населення, яка впала жертвою державного терору під час "декуркулізації", характеризує не національна ознака, а соціальна. Проте, соціальні й політичні групи, на вимогу СРСР, не ввійшли в дефініцію геноциду.

Доповідь німецького правника викликала обурення частини учасників і жваву дискусію. Зі слів доповідача виглядало, що голод відбувся під час розкуркулення, яке й було його причиною. Пов'язання голоду з "розкуркуленням" робило враження, що доповідач не усвідомлював, що "декуркулізація" українського села вже була завершена, коли почався найбільш інтенсивний період голоду (зима 1933 р.), та що вимерло більше "бідняків" і "середняків", аніж "куркулів". Щодо доказу про "намір", який вимагає конвенція ООН, то він засвідчений у таємній директиві Сталіна й Молотова від 22 січня 1933 р., яка забороняла українським селянам виїжджати "по хліб" до Росії та Білорусії. Таке "закриття кордону" між Україною й Росією було очевидним виявом сталінської національної, а не соціальної, політики. Цей ключовий для дискусії щодо українського геноциду документ уже давно надруковано, але жоден із доповідачів його не згадав, а німецький юрист навіть не знав про його існування.

Тема українського голоду виринула й на інших сесіях, коли йшлося про сталінські репресії, демографічні втрати СРСР тощо. На сесії "Голокост і центральноєвропейська історична культура" тему голодомору у відношенні до теми голокосту розглянув *Йоганн Огман* (Лундський університет, Швеція) (доповідь "Голокост і голодомор в українській історичній культурі"). Автор звернув увагу на представлення обох геноцидів в українських шкільних підручниках.

Варто звернути увагу на мовний аспект конгресу. Хоча конференція відбулася в столиці Німеччини, панівною мовою була англійська. Лише нею були надруковані програма й резюме всіх доповідей. Англійською ж виголошувалася більшість доповідей. Лише деякі доповідачі вживали німецьку або російську мови. На пленарних сесіях також здебільшого виступали англійською, хоча був синхронний переклад із німецької та російської, а для виступу президента А.Квасневського – навіть з польської мови. Науковці з України виступали англійською й російською мовами.

✓ О.О.Ковалевська

**УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКЕ НАУКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО:
ДОСВІД РОБОТИ МІЖНАРОДНИХ ЛІТНІХ ШКІЛ ДЛЯ МОЛОДИХ
НАУКОВЦІВ 2003–2004 рр.**

Повідомлення присвячене огляду діяльності Першої (серпень 2003 р.) та Другої (серпень 2004 р.) міжнародних літніх шкіл для молодих науковців, організованих у результаті багатопланової співпраці Інституту історії України НАНУ, Інституту російської історії РАН, Інституту загальної історії РАН, а також відомих українських і російських вузів. Подано аналіз найбільш цікавих лекцій відомих учених із обох країн, огляд круглих столів та складних питань т. зв. "спільної історії", які викликали жваві дискусії в середовищі учасників літніх шкіл.

Політичні події в Україні кінця 2004 – початку 2005 р., безумовно, збурили українське суспільство. Наслідки цих подій, як у їх позитивному, так і у негативному вимірах, ще прийдеться як безпосередньо відчутти, так і проаналізувати, зрозуміти та оцінити. Абстрагуючись від різноманітних політологічних звітів та прогнозів, хотілося б звернути увагу на деякі аспекти наукового співробітництва між двома країнами – Україною та Росією – протягом трьох останніх років. Зміст і результати цих контактів аргументовано доводять наявність суттєвих змін на різних комунікативних рівнях, незалежно від того, бажають їх помічати, чи ні.

Як відомо, зрушення у суспільній свідомості швидко не відбуваються. Сприймати один одного з позицій права на самовизначення, визнання політичного, соціально-економічного та культурного вибору, толерантності у вирішенні конфесійних та будь-яких інших питань звичайно складно, але можливо. Збільшення, а згодом і переважання "діалогових" форм спілкування, на відміну від "монологічних", якраз і має на меті пошук того підґрунтя, яке дозволило б чути й розуміти один одного. Саме на це і були націлені двосторонні дії керівництва НАНУ і РАН протягом останніх кількох років.

Першим кроком у налагодженні нормального, цивілізованого наукового співробітництва стала відкрита дискусія з приводу змісту сучасних шкільних підручників історії в Україні та Росії, організована ще 2001 р. Участь в обговоренні брали представники Інституту російської історії РАН, Інституту загальної історії РАН, Московського державного університету, Московського державного педагогічного університету, Інституту історії України НАНУ, працівники Міністерства освіти і науки України. Основним висновком цієї зустрічі стало усвідомлення того, що при наявності різноманітних поглядів на деякі проблеми так званої "спільної історії", більшість учасників дискусії вбачають подальшу перспективу розвитку контактів, думок та оцінок лише на шляху професійного діалогу¹. Крім того, на цій зустрічі йшлося й про необхідність відновлення колишнього співробітництва вчених-істориків Росії та України, відтворення механізму професійних контактів, координації дослідницької роботи у межах загальних тем.

2002 р., що був проголошений Роком України в Росії, дав можливість розпочати реалізацію висловлених ідей і побажань. Зокрема, крім певної кількості міжнародних конференцій, проведених за участю вчених обох країн, була обговорена можливість створення спільної комісії істориків Росії та України. Основними напрямками її діяльності повинні були стати реалізація спільних дослідницьких проектів з актуальних проблем російсько-українських стосунків та культури, організація наукових конференцій, круглих столів, колоквіумів, регулярний обмін інформацією про новітні досягнення українських та російських учених у галузі історичної науки. До складу цієї комісії з російської сторони ввійшли директор Інституту загальної історії РАН, академік А.О.Чубар'ян, заступник директора з міжнародного співробітництва Інституту загальної історії РАН, канд. іст.

наук В.В.Іщенко, представники російського Міністерства освіти та провідних вузів Російської Федерації. Українська частина комісії була затверджена дещо пізніше, однак координація різноманітних питань співробітництва істориків України та Російської Федерації здійснювалася керівництвом Інституту історії України НАНУ в особах директора Інституту академіка В.А.Смоля та заступника директора, д-ра іст. наук, професора С.В.Кульчицького.

Саме завдяки спільним зусиллям академічних структур обох країн у серпні 2003 р. – Року Росії в Україні – на базі Переяслав-Хмельницького педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди відбулася I Міжнародна літня школа молодих істориків Росії та України. Оскільки це була перша спроба реалізації задуманих планів широкомасштабного наукового співробітництва, школа мала загальний характер, що відбилася на змісті її програми. Вона налічувала кілька блоків. Перший – теоретико-методологічний – був представлений лекціями заступника директора Інституту загальної історії РАН, д-ра іст. наук, професора *Л.П.Рєпіної* "Мікро- й макроісторія: проблема нового історичного синтезу", "Інтелектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи", "Нові версії соціальної історії". Український погляд на проблеми сучасної теорії історичної науки та методології представляли провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ, д-р іст. наук, професор *І.І.Колесник* та канд. іст. наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка *О.Г.Сокирко*, які представили до уваги аудиторії питання культурно-інтелектуальної історії під кутом зору української історіографії та горизонтів взаєморозуміння культур і історіографій України та Росії наприкінці XVII–XVIII ст.

Наступний лекційний блок був присвячений проблемам середньовічної історії, які висвітлювали канд. іст. наук, керівник центру приватного життя та повсякденності Інституту загальної історії РАН *І.М.Данилевський* та канд. іст. наук, доцент, провід. наук. співроб. Інституту російської історії РАН *С.Г.Яковенко*. Серед питань, які виносилися на розгляд учасників школи, були теоретичні та методологічні проблеми герменевтики давньоруських писемних джерел, сучасні проблеми літописного джерелознавства, проекти перенесення патріаршого престолу з Константинополя, затвердження патріаршества в Росії (1589 р.) та питання Брестської церковної унії (1596 р.).

Історичну проблематику першої чверті XX ст. представляв заступник директора Інституту історії України НАНУ, д-р іст. наук, професор *С.В.Кульчицький*.

Останній блок був присвячений проблемам холодної війни, які представляла заступник директора Інституту загальної історії РАН, д-р іст. наук, професор *Н.І.Єррова*, та міжнародних відносин у висвітленні завідувача відділу всесвітньої історії Інституту історії України НАНУ, д-ра іст. наук, професора *С.В.Віднянського*.

Для розуміння можливостей контакту лекторів та аудиторії, слід зауважити, що вона була досить представницькою. Із двох десятків учасників, які представляли обидві країни, були аспіранти Інституту загальної історії РАН, Інституту історії України НАНУ, Інституту слов'янознавства РАН, Переяслав-Хмельницького державно-педагогічного університету імені Г.С.Сковороди, а також молоді кандидати історичних наук, які територіально представляли майже всі регіони України (від Східної України до Поділля) та чотири регіони Російської Федерації (від Москви до Томська), а інституціонально – Інститут історії України НАНУ, Інститут загальної історії РАН, Інститут російської історії РАН, Липецький державний педагогічний університет, Пермський і Томський державні університети.

Серед питань, які викликали найбільш жваві дискусії, були проблеми можливостей синтезу макро- й мікроісторії, проблеми понятійно-категоріального апарату, що застосовується сучасними дослідниками, перспективи розвитку інтелектуальної історії в Росії та Україні, проблеми варіативності професійного самовизначення істориків XXI століття ("ремісник" чи "теоретик"); проблеми середньовічної історії, зокрема необхідність усвідомлення, що літописний період історії є лише умовною хронологічною таблицею, реальний же зміст подій не може бути відновлений достовірно, хоча опис сенсів подій є зафіксованим у літописах та інших писемних джерелах. Цікавою, але достатньо дискусійною виявилася думка професора С.В.Кульчицького, який, спираючись на реконструкцію подій у Росії в першій чверті XX ст., запропонував розглядати революційні події 1917 р. як єдиний про-

цес, єдину "російську революцію", окремі етапи якої можна було б розглядати як "буржуазно-демократичну революцію", "національно-демократичну революцію", "радянську революцію", "комуністичну революцію" тощо.

Звичайно, що настільки насичена наукова частина роботи школи передбачала необхідність відпочинку, який, до речі, дуже часто давав можливість лише перенести дискусії з аудиторії в кулуари, а іноді надавав їм певного колориту. Завдяки значній організаційній роботі, яку провели гостинні господарі школи – колектив Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди в особах ректора – д-ра іст. наук, професора, члена-кореспондента АПН В.П.Юцура, проректора з економічної та адміністративної роботи, канд. біолог. наук, доцента В.М.Джурана, проректора з навчально-виховної роботи, канд. пед. наук Л.О.Калмикової, проректора з наукової роботи, канд. філософ. наук, доцента С.М.Рика, декана історичного факультету, канд. пед. наук, доцента Б.Л.Дем'яненка, аспірантів та співробітників університету О.М.Лукашевича, Т.Н.Нагайко та ін., учасникам літньої школи була запропонована насичена культурно-пізнавальна програма. Зокрема вдалося відвідати музей освіти Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди, Музей народної архітектури та побуту Придніпров'я Національного історико-етнографічного заповідника, історичний музей НІЕЗ, музей Г.С.Сковороди, музей археології НІЕЗ, Софіївський ландшафтний парк (м. Умань), музей кобзарського мистецтва й етнографії НІЕЗ, музей Т.Г.Шевченка на Чернечій горі в м. Каневі та здійснити оглядову екскурсію до столиці України міста-героя Києва.

На заключному засіданні 14 серпня 2003 р. відбулася презентація книги "Петро Шелест: "Справжній суд історії ще попереду". Спогади, щоденники, документи, матеріали.", яку представляли головний редактор видання – *Ю.І.Шановал*, провідний науковий співробітник Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАНУ, д-р іст. наук, професор та генеральний директор видавництва "Генеза" – *О.П.Дубас*. Крім того, до уваги учасників школи були представлені нові шкільні підручники (видання 2003 р.) з історії України та всесвітньої історії. Зовнішнє оформлення цих підручників викликало позитивну оцінку не лише української сторони, але й російської, однак зміст деяких розділів знову-таки привернув увагу вчених до необхідності координації зусиль в області досліджень та популяризації історії обох країн.

Серед основних підсумків роботи I Міжнародної літньої школи молодих істориків Росії та України безперечно стало визнання того, що існування школи є необхідністю, визнаною часом. Школа молодих істориків повинна стати дієвою інституцією. Стосовно місця проведення наступних шкіл, їхньої тематики та складу учасників, було прийнято рішення робити їх більш тематично-окресленими, запрошувати до участі більшу кількість осіб із різних регіонів України та Росії, розглянути можливість залучення до роботи колег із Білорусії, затвердити графік проведення шкіл почергово кожною зі сторін (з урахуванням великої кількості можливих варіантів вирішення цього питання).

Максимально втілити ці рішення в життя спробували організатори II Міжнародної школи молодих істориків, яка проходила в серпні 2004 р. у м. Кам'янці-Подільському. Тематика лекцій та "круглих столів", які передбачалися програмою роботи цієї школи, визначалася загальною темою: "Україна, Росія та Захід. 1991–1999 рр."

Серед учасників заходу були молоді вчені з Києва, Рівного, Кам'янця-Подільського, Москви, Єкатеринбурга, Пермі, Липецька. Російську делегацію очолював заступник директора Інституту загальної історії РАН В.В.Іщенко. Вирішення організаційних питань з української сторони було покладено на керівництво Кам'янець-Подільського державного університету в особі проректора з наукової роботи – А.Г.Філінюка.

Викладацький склад учасників школи був представлений професорами С.В.Кульчицьким, Ю.В.Павленком, В.П.Газіним, Г.В.Касьяновим, С.В.Віднянським, Л.В.Баженовим, О.М.Філітовим, В.І.Михайленком, С.Г.Яковенком, а також доцентами А.О.Борисовим, Ю.В.Василенком, В.В.Головком.

На відміну від I школи, робота II була організована більш цілеспрямовано й динамічно. Головним предметом обговорення стали двосторонні російсько-українські стосунки та "український фактор" у політиці країн Заходу протягом одного з найскладніших періодів новітньої історії – періоду розбудови незалежності двома найбільшими країнами колишнього СРСР.

Відкривали роботу школи лекції д-ра іст. наук, професора, заступника директора Інституту історії України НАНУ *С.В.Кульчицького*. Підґрунтям для аналізу російсько-українських відносин на сучасному етапі *С.В.Кульчицький* обрав широкий контекст історії західної цивілізації, однією з головних рис якої протягом ХХ ст., на думку вченого, став розпад імперій. У лекції було зроблено спробу визначити базові закономірності історичного процесу, згідно з яким розпад Російської імперії був обумовлений не лише внутрішніми та зовнішніми проблемами, але й усією логікою розвитку імперій у ХХ ст. Разом із тим, *С.В.Кульчицький* не уподібнював розвиток Російської імперії іншим імперіям Європи, наголошуючи на тому, що Російська мала низку рис, які відрізняли її від Заходу. Перш за все в неї не було заморських колоній, що робило розпад більш болісним. Він означав розкол не лише між метрополією та колоніями, але й між частинами формально єдиної спільноти, що мала як спільні культурно-цивілізаційні, так і етнічні риси. Крім того, далеко не всі "окраїни" Російської імперії можна було розглядати як колонії в традиційному розумінні цього слова, зокрема коли йшлося про статус України.

Окрема лекція *С.В.Кульчицького* була присвячена історії Радянського Союзу та механізму його розпаду. Основна думка лектора полягала в тому, що загальна логіка співвідносин між українцями та росіянами протягом радянського періоду в цілому була тією ж, що й у часи Російської імперії. Українці навіть очолювали радянську державу, і цей факт не сприймався як аномальне явище. Однак протягом ХХ ст. становлення української нації кидало керівництву СРСР нові виклики, не отримуючи на них адекватних відповідей. Будуючи стосунки з Україною за старими уявленнями, керівники Радянського Союзу не врахували нових потреб української нації в розвитку власної мови та культури. Соціально-економічна криза та параліч партійної ідеології лише підсилили суперечності, що наростали. Це, урешті-решт, і призвело до розходжень між українською правлячою елітою та центральною владою. Із розпадом СРСР українська влада була змушена взяти на себе весь тягар відповідальності за майбутнє своєї країни, що примусило по-новому поглянути та переосмислити традиційну модель російсько-українських відносин. На сьогоднішній день цей процес триває, а життя вносить свої корективи.

Не менш змістовними були лекції д-ра іст. наук, професора, ст. наук. співроб. Інституту загальної історії РАН *О.М.Філітова*. Російський історик, що займається проблемами зовнішньої політики, спробував виокремити український фактор у радянській зовнішній політиці, яка вважалася єдиною, без огляду на окремі регіони Радянського Союзу. Аналіз, проведений *О.М.Філітовим*, продемонстрував, що Україна традиційно була центром концентрації інтересів різноманітних зовнішніх та внутрішніх сил, і цей факт не міг не відбитися на виробленні загального вектора радянської зовнішньої політики. Особливу увагу *О.М.Філітов* приділив двом першим десятиліттям радянської історії, коли Україна мала всі шанси здобути власну державність і виступити на міжнародній арені як незалежна держава, але замість цього стала розмінною картою в передвоєнних торгах між Гітлером і Сталіном. Висновок, зроблений *О.М.Філітовим*, засвідчив, що розвиток радянської зовнішньої політики був залежним від того, як протягом того чи іншого етапу вирішувалося "українське питання". Саме воно в підсумку визначило проблему консолідації східнослов'янських націй під час Другої світової війни на теренах Радянського Союзу.

Проблеми та перспективи взаємовідносин України та Європейського Союзу були розглянуті в лекціях д-ра іст. наук, професора *В.І.Михайленка*. З погляду екатеринбурзького історика, на процес входження колишніх республік Радянського Союзу в ЄС впливають не лише прагматичні інтереси цих країн, але й традиційний характер їхніх стосунків із Російською Федерацією. На жаль, потенціал цих стосунків, особливо з Україною, не використовується російською стороною на користь обом країнам, а іноді навіть шкодить їм. На думку *В.І.Михайленка*, Російсь-

ка Федерація повинна змінити своє традиційне ставлення до України як до "окраїної вогнини", що мусить перебувати під необмеженим впливом свого "старшого брата". Інерція у взаємостосунках породжує та зміцнює масу негативних стереотипів, які потребують руйнування.

Тема міжнародних взаємин знайшла своє відображення в лекціях відомого українського дослідника історії Центральної та Східної Європи д-ра іст. наук, професора *С.В.Віднянського*², який дав глибокий, усебічний і відвертий аналіз міжнародного становища України та Росії, їхніх двосторонніх відносин, окреслив вірогідні моделі позиціонування України на міжнародній арені. Перша модель – Україна з Росією – на думку вченого, маловірогідна. Звичайно, не йдеться про згортання стосунків між двома країнами або збільшення політичної напруги між ними. Однак, якщо виходити з реалій, на сьогоднішній день уже накопичено чималий багаж негативних моментів у відносинах між Україною та Росією, який заважає поступовому та динамічному їх розвитку. Росія з великим небажанням позбувається комплексу "старшого брата", крім того вона залишається схильною час від часу втручатися в справи сусідньої слов'янської держави. Україна ж не зовсім послідовна у своїх зовнішньополітичних рішеннях і балансує між Росією і Європейським Союзом. Друга модель – Україна з Європейським Союзом – на думку українського фахівця найбільш бажана. Ця модель не заперечує співробітництва з Росією, однак перетворює останню на одного з рівних партнерів, без особливих привілеїв, що в майбутньому могло б позитивно відбитися на російсько-українських відносинах, сприяти їхньому відродженню, оскільки зніме український комплекс "молодшого брата". Крім того, входження в зону впливу Європейського Союзу обіцяє Україні суттєві інвестиційні вливання, яких вона потребує. Успішна інтеграція України в загальноєвропейські структури могла б спричинити як економічні, так і політичні зміни в самій Росії. У цьому сенсі Україна є надзвичайно важливим партнером для країн Заходу, що усвідомлюється політичними елітами цих країн дуже повільно. Західні політичні еліти побоюються, що Україна просто веде торг з метою набуття для себе більш вигідного становища. У цьому є доля правди, але мають місце і серйозні проблеми, які заважають Україні "вписатися" в Європейський Союз. Ідеться про недостатню розвинуту інфраструктуру, економічну прив'язку до Росії, перш за все в плані енергоносіїв та бізнес-альянсів. Усе це відбивається на політичних рішеннях лідерів країн Заходу. Те ж саме стосується й вступу України до НАТО.

Особливе місце в роботі школи зайняли лекції д-ра іст. наук, професора Національного університету "Киево-Могилянська академія" *Ю.В.Павленка*. Український учений запропонував аудиторії розглянути історію взаємин Росії та України в широкому контексті всесвітньої історії й проаналізував наявні у світовій історіософії парадигми всесвітньої історії. Звернення до матеріалу всесвітньої історії в ході роботи школи було органічним, оскільки будь-який серйозний аналіз вимагає знання законів та закономірностей історичного процесу в цілому. Слухачі літньої школи відкрили для себе безліч цікавих фактів усесвітньої історії, що за аналогією дають несподіваний погляд на проблеми російсько-українських взаємин. Найбільш цікавим у лекціях, присвячених безпосередньо предмету школи, став аналіз української історії як поля для суперництва кількох "цивілізаційних кіл", або центрів притягування, що мали свій вплив на історичні події з часів Давньої Русі. Про характер сучасного розвитку України говорилося в контексті проблем глобалізації, що трансформують традиційні уявлення про локальні цивілізації. Подібно іншим колишнім радянським республікам Україна опинилася у вирії зіткнень різних цивілізацій, що у свою чергу призвело до перехресного впливу з кількох боків. Як наслідок, на місце класичного цивілізаційного підходу прийшов сучасний геополітичний, розроблений американським мислителем С.Гантингтоном. Таким чином, Україна зіткнулася з двома проблемами: перша полягала в становленні власної етнокультурної ідентичності, друга – у включенні цієї ідентичності до всесвітнього геополітичного контексту.

У цілому до проблем ідентичності під тим чи іншим ракурсом зверталися більшість лекторів та слухачів школи; вони також були предметом найбільш гарячих дискусій. Безпосередньо проблемам української ідентичності була присвячена лекція канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Пермського філіалу з вивчення політичних ін-

ститутів та процесів Інституту філософії й права Уральського відділення РАН Ю.В.Василенка "Україна в контексті єврохристиянської цивілізації". На думку Ю.В.Василенка, у процесі становлення української ідентичності можна виділити кілька етапів. Київська Русь дала можливість майбутній українській нації еволюціонувати від периферії православного світу, що перебувала під впливом Візантії, до його центру. Однак монголо-татарське нашествя внесло в цей процес свої корективи. Центром православної цивілізації стало Московське царство, що перебрало на себе роль "третього Риму". Другий етап визначався для України своєрідною "трагедією вибору", коли вона опинилася на межі католицького та православного світів, одночасно відчуваючи вплив з обох боків. Ці ж самі аспекти доповіді Ю.В.Василенка знайшли своє відображення в лекції д-ра іст. наук, професора, завідувача кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету В.С.Степанкова. На третьому етапі Україна опинилася в складі Російської імперії, де, не маючи власної державності, вона все ж таки спромоглася сформуванати національну опозицію імперському центру, яка й виплекала ідею незалежності України.

Концептуальним підґрунтям для розробки проблем етнокультурної ідентичності стала лекція канд. іст. наук, доцента кафедри нової та новітньої історії Пермського державного університету А.О.Борисова "Мультикультуралізм і західна цивілізація". Спираючись на аналіз американського матеріалу, А.О.Борисов виявив більшові точки в процесі становлення етнокультурної ідентичності в сучасному світі. Глобалізація в сфері економічних відносин разом із плюралізацією та фрагментацією соціуму протидіють зміцненню національних держав. Етнокультурні та демографічні зміни, викликані імпортом робочої сили та масовими міграціями, зростання транснаціональних економічних та політичних структур ведуть до виникнення суперечностей між політичним устроєм національної держави та новими соціальними реаліями. Унаслідок цього в країнах Заходу виникло поняття "мультикультуралізм", яке найчастіше використовується у двох значеннях. У першому – це ідеологія та політика, сутність яких полягає в протиставленні расових і етнічних цінностей між собою загальнонаціональним. У другому – це феномен етнокультурної фрагментації соціуму, який по-іншому можна визначити як "багатокультурність", також спрямований проти культури як загальнонаціонального явища. Початково мультикультуралізм охопив держави з іммігрантськими засадами, такі, як Австралія, Канада й США. Елементи мультикультуралізму можна виокремити й у Росії. В Україні, що не має іммігрантських засад, фундаментальною проблемою для розвитку національної держави виявляється російськомовне населення, етнічні росіяни, носії російської етнокультурної ідентичності. На думку лектора, осмислення західного досвіду мультикультуралізму дозволяє уникнути багатьох негативних наслідків, що тягне за собою це явище. Аналіз мультикультуралізму проводиться А.О.Борисовим на підставі консервативних підходів, оскільки на Заході саме консерватори першими звернули увагу на мультикультуралізм як соціальну проблему. Разом із тим, мультикультуралізм – це й школа компромісу, яка є однією з основних рис сучасної ліберальної політики. Ліберальний підхід до мультикультуралізму передбачає складне вирішення його проблем на взаємовигідних умовах й на підставі нового суспільного договору між етнокультурною меншістю та більшістю.

Аналізуючи роботу II Міжнародної українсько-російської школи для молодих істориків, не можна оминати увагою лекцій д-ра іст. наук, професора Г.Касьянова, який репрезентує нову генерацію українських істориків та політичних аналітиків. Його лекції, присвячені історіографічним міфам та історичним кліше суспільної свідомості, були надзвичайно цікавими як за формою, так і за змістом. Розглядаючи по суті постмодерністський виклик історичному знанню, історик вийшов на важливі теоретичні узагальнення. Зокрема він відзначив, що проблемою сьогодення стає саме поняття й специфіка історичного нарративу як форми, адекватної реконструкції минулого. Професор Г.Касьянов підкреслив креативний, штучний характер історичного оповідання, в якому вибудовуються нерівномірно збережені, уривчасті та нерідко довільно відібрані свідчення джерел і послідовний часовий ряд. Між іншим, по-новому було порушене питання не лише про можливість глибини історичного розуміння, а й про критерії об'єктивності та засоби кон-

тролю дослідником власної творчої діяльності. Від історика вимагається пильніше вчитуватися в тексти, використовувати нові засоби для розкриття справжнього змісту прямих висловлювань та розшифровувати сенс ледве помітних змін у мові джерела, аналізувати правила та засоби прочитання історичного тексту тією аудиторією, для якої він був призначений. Порушені дослідником історіографічні проблеми, що іноді спричиняють проблеми політичного характеру, хоча й стосувалися України, але притаманні й Росії. Крім того, у лекціях професора Г.Касьянова прискіпливому аналізу були піддані дореволюційні, емігрантські, радянські та сучасні інтерпретації української історії, їхні загальні та особливі, сильні й слабкі сторони. Особливо важливим і пізнавальним це було для слухачів школи з Росії, які перебувають поза контекстом українських науково-історичних дискусій.

Під час обговорення лекцій було порушено найбільш складні питання історії та сучасних відносин двох держав. Дискусії також викликали проблеми етногенезу російського та українського народів, обставини "возз'єднання" України й Росії, політика Російської імперії, особливості становища народів у складі метрополії та на окраїнах (зокрема таке питання – чи була Україна взагалі колонією Росії?), місце України в складі СРСР, перспективи її входження до євроатлантичного військово-політичного та економічного простору, майбутнє проекту СЕП.

Протягом ХХ ст. взаємини Росії та України пройшли кілька етапів. Цілком зрозуміло, що осмисленням цих процесів історики займатимуться ще не одне десятиліття. Друга міжнародна літня школа молодих істориків Росії та України, що проходила на початку серпня 2004 р. в Кам'янець-Подільському державному університеті, зробила свій внесок у розвиток цього процесу. Безсумнівним позитивним результатом діяльності школи стало плідне професійне спілкування істориків нового покоління, яке сформувалося вже після розпаду СРСР, у нових історичних умовах, і яке пропонує підходи, що принципово відрізняються від тих, що ще недавно панували в науці. Одночасно було корисним спілкування з кращими науковцями старшого покоління.

На закінчення хотілося б додати, що досвід I та II літніх шкіл молодих істориків Росії й України має велике значення для продовження контактів, із урахуванням нових історичних реалій. Зокрема, під час першого спільного засідання російсько-української комісії, яка працювала протягом 23-24 листопада 2004 р. в Москві, було відзначено необхідність продовження щорічних зустрічей науковців обох країн і перетворення літньої школи на постійну інституцію з обміну думками, досягненнями та досвідом у розв'язанні найскладніших проблем минулого та сьогодення.

Ураховуючи політичні зміни (Помаранчева революція в Україні) кількість питань, що потребують двостороннього обговорення, збільшилася, однак, на нашу думку, історикам варто зосередитися саме на науково-історичній проблематиці. Навряд чи є сенс рухатися "семимильними" кроками, плануючи тематику наступної, третьої, міжнародної літньої школи в межах ХІХ ст., оскільки історія ХХ ст. містить чимало проблем, що потребують обговорення у формі лекторіїв, "круглих столів", колоквиумів тощо, але остаточне рішення, звичайно, за оргкомітетом.

¹ *Ищенко В.В.* "Год Украины" в российской исторической науке // Новая и новейшая история. – 2002. – №2. – С.241.

² *Заболотна Т.В., Лобода М.К.* Друга міжнародна літня школа молодих істориків України й Росії // Український історичний журнал. – №1. – 2005. – С.224.

The report is dedicated to examination of activity of First (August of 2003) and Second (August of 2004) international summer schools for young scientists, organized as a result of multipronged cooperation of Institute of history of Ukraine of NAN of Ukraine, Institute of Russian history of RAN, Institute of common history of RAN, as well as well-known Ukrainian and Russian institutes of higher education. It gives the analysis of most interesting lectures of famous scientists from both countries, examination of round tables and complicated questions so known "common history", which caused active discussions in environment of summer schools' participants.

М.Кирчанов (Воронеж, Російська Федерація)

ДВА РОКИ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У ВОРОНЕЗЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ: ПЕРШІ РЕЗУЛЬТАТИ Й ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У 1990-х рр. у російських регіональних університетах виникли нові факультети. Так, у Воронежському державному університеті був створений факультет міжнародних відносин. Незважаючи на молодий вік факультету, уже є перші результати. Проведення двох міжнародних науково-практичних конференцій, присвячених співробітництву України й Росії, свідчить про динамічний розвиток регіональних (українських) досліджень на факультеті міжнародних відносин.

Перша конференція, присвячена політичним, соціальним, економічним і культурним аспектам українсько-російського співробітництва, відбулася 24–26 грудня 2003 р. Її організували факультет міжнародних відносин Воронежського державного університету (ВДУ) і Міжрегіональний інститут суспільних наук при ВДУ, а з боку України – Східноукраїнський національний університет ім. В.Дала. Метою конференції було узагальнення досвіду взаємодії й співробітництва України та Росії в соціальній, політичній, економічній і культурній сферах. Учасники конференції виступали з доповідями й повідомленнями в трьох секціях – “Історико-культурні зв’язки Росії й України”, “Проблеми економічного співробітництва Росії й України”, “Проблеми міжнародного співробітництва регіонів Росії та України”.

Учасники конференції значну увагу приділили російській та українській культурам, а також історичним проблемам. *Б.І.Білик* розглянув культурні зв’язки росіян і українців у 1649–1764 рр. Доповідь *О.О.Нестулі* й *С.Н.Нестулі* була присвячена культурним контактам України й Росії в 1920–1930-х рр. Вони показують, що розвиток відносин у цій сфері гальмувався імперськими амбіціями московських установ і концентрацією в Москві фондів з українських архівів. Тому автори вважають, що поліпшення відносин буде можливим, якщо Росія погодиться повернути Україні культурні цінності й архівні документи, вивезені в період 1920–1930-х рр.

Значний інтерес викликали доповіді *А.В.Баранова* й *Д.Я.Бондаренка* („Український фактор у соціальному й політичному розвитку Півдня Росії в першій третині ХХ ст.“, “Прикордонні претензії України до Росії в 1917–1918 рр.”).

Багато доповідей було присвячено відносинам України та Російської Федерації на сучасному етапі. *М.Кирчанов* показав, що в їх стосунках існують дві протилежні тенденції – зближення й віддалення, пов’язані з особливостями внутрішньополітичної ситуації.

Доповіді завідувача кафедри міжнародних відносин і регіонознавства проф. *В.А.Артемова* та декана факультету міжнародних відносин ВДУ *О.Н.Беленова* були присвячені проблемам європейської інтеграції. Доповідь *С.А.Шпаніна* тематично близька попереднім. Він проаналізував російсько-українські відносини в контексті процесу розширення НАТО.

Кілька доповідей було присвячено проблемам транснаціональної злочинності та міграційним процесам. *О.Ю.Михайлов* показав кримінальну обстановку в прикордонних регіонах України й Росії. Доповідь *А.А.Баутіна* була присвячена незаконному обігу наркотичних засобів в Україні. Проблеми, пов’язані з міграційними процесами, аналізувалися в доповіді *С.Г.Лебедевої*. Кілька доповідей було присвячено проблемам університетської освіти в Україні та Росії. Так, *В.Л.Бабасєвська* відзначила, що реформи системи освіти стимулюються процесами глобалізації, конкуренцією в сфері надання освітніх послуг. Проблеми, пов’язані з можливою взаємодією університетів України й Росії в сфері формування лідерських рис, аналізувалися в доповіді *Л.А.Белової*.

Друга українсько-російська конференція – “Регіон у системі зовнішньополітичних зв’язків демократичних держав” – відбулася 14–15 жовтня 2004 р. Її ініціаторами стали Воронежський міжрегіональний інститут суспільних наук, кафедра міжнародних відносин і регіонознавства, факультет міжнародних відносин ВДУ. Працювало три секції – “Проблеми міжнародного співробітництва регіонів

на сучасному етапі”, “Проблеми економічного співробітництва регіонів” та “Історико-теоретичні проблеми вивчення регіону”. Тематика доповідей конференції свідчить про зростання досліджень, пов’язаних з історією України та Росії. У центрі уваги *Є.Войнова* – особливості становища російського населення в Україні. Аналізуючи цю проблему, він особливо увагу приділив перспективам російської національної меншини (успішної інтеграції в українське суспільство або перемоги концепції етнічної ізоляції).

Кілька доповідей було присвячено особливостям європейського напрямку зовнішньої політики України, російсько-українським відносинам у контексті європейської інтеграції, розвитку європейської ідеї в Україні, співвідношенню національних інтересів країн у регіональному аспекті. Значення конференції стане очевидним після публікації матеріалів, появи відгуків у російських і українських наукових виданнях.

Обидві конференції – важливі кроки на шляху розвитку українських студій – показали, що доповіді багатьох учасників хибують на етноцентризм. Російські дослідники здебільшого аналізують проблеми російсько-українських відносин із російського погляду. Протилежна тенденція характерна для деяких українських доповідей. З іншого боку, доповіді російських учасників конференції, присвячені Україні, слабкі, тому що підготовлені на російських джерелах. Російські дослідники повинні звернути увагу на українську наукову літературу, вивчати українську мову, інтегрувати висновки українських дослідників.

Конференції з української тематики свідчать про лібералізацію російської науки. Україна вже не розглядається як провінція, що змогла відокремитися від метрополії, натомість українські дослідники відходять від уявлення про Росію, як потенційного агресора.

Доповіді та повідомлення, виголошені на конференції, опубліковані в збірнику „Политические, социально-экономические и культурные аспекты сотрудничества России и Украины: история и современность” (Воронеж, 2004).

Р.В.Маньківська (Київ), Є.М.Скляренко (Київ)

ЮВІЛЕЙ АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ П.Т.ТРОНЬКА

12 липня 2005 р. громадськість України широко відзначила 90 років від дня народження академіка НАН України, першого віце-президента Української академії історичних наук, завідувача відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ, голови Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”, голови правління Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам’яток історико-архітектурної спадщини ім. Олеса Гончара, голови правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, Героя України, лауреата Державної премії СРСР, заслуженого діяча науки і техніки України ПЕТРА ТИМОФІЙОВИЧА ТРОНЬКА – талановитого вченого, видатного державного і громадського діяча, патріарха українського краєзнавства, невтомного подвижника збереження історико-культурної спадщини України.

Урочистості пройшли в Колонному залі Національної філармонії України, де зібралася чисельна аудиторія шанувальників П.Т.Тронька, його колеги, друзі, однополчани, учні. Засідання відкрив президент Національної академії наук України академік Б.Є.Патон, який відзначив вагомі наукові здобутки ювіляра на історичній ниві. Директор Інституту історії України академік НАНУ В.А.Смолій розповів про життєвий шлях Петра Тимофійовича, ґрунтовно охарактеризував його внесок у розробку актуальних проблем історичної науки, створення її важливого наукового напрямку – історичного краєзнавства.

Вітання П.Т.Троньку направив Президент України В.А.Ющенко (текст вітання публікується).

Від імені Голови Верховної Ради України, академіка НАНУ В.М.Литвина ювіляра вітав перший заступник Голови Верховної Ради України А.І.Мартинюк,

який вручив йому Почесну грамоту Верховної Ради України за вагомий внесок у розбудову української державності, наукові досягнення.

Вітального листа Прем'єр-міністра України Ю.В.Тимошенко зачитав віцепрем'єр Р.П.Безсмертний, відзначивши непересічні заслуги Петра Тимофійовича як державного діяча, який працював на посаді заступника Голови Ради Міністрів України протягом 17 років.

Теплі слова на адресу ювіляра прозвучали від міністра освіти і науки України С.М.Ніколаєнка, заступника міністра закордонних справ України В.С.Огризка, заступника міністра культури та туризму України В.Корнієнка, заступника Голови Служби безпеки України генерал-полковника В.В.Шеремети, генерала армії, Героя України І.О.Герасимова, відомого українського поета, народного депутата України Б.І.Олійника, академіка НАН України П.П.Толочка. Ректор Київського Національного університету імені Тараса Шевченка, академік НАН України, Герой України В.В.Скопенко оголосив рішення Вченої ради університету про присвоєння Петру Тимофійовичу звання почесного доктора Київського національного університету. Подібне рішення прийняла також вчена рада Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, ректор якого професор В.П.Андрущенко вручив ювіляру мантию почесного доктора університету.

Вітаючи П.Т.Тронька, народний депутат України В.М.Олуйко – голова наглядової ради Хмельницького інституту регіонального управління і права вручив академіку посвідчення почесного доктора інституту. Петра Тимофійовича привітали ректори Дніпропетровської національної гірничої академії України академік НАНУ Г.Г.Півняк, Харківського національного університету професор В.С.Бакіров, Кам'янець-Подільського державного університету професор О.М.Завальнюк.

Від імені міжнародної громадської організації "Харківське земляцтво", яку очолює П.Т.Тронько, виступив народний депутат України О.М.Карпов. Земляка привітав заступник голови Харківської ради народних депутатів О.В.Шаповал. Перший заступник міського голови Кам'янця-Подільського А.В.Шевчук оголосив рішення сесії міської ради про присвоєння П.Т.Троньку звання почесного громадянина міста і вручив йому відповідну відзнаку. Від ветеранів комсомолу, якому Петро Тимофійович віддав багато років життя, його привітав Ю.М.Єльченко, бажаючи ювіляру молодецького запалу й енергії.

Петра Тимофійовича прийшли поздоровити відомі митці. Музичні вітання дарували народні артисти України Дмитро Гнатюк, Анатолій Паламаренко, тріо бандуристок Національної філармонії України, солісти Національної капели бандуристів, трієсті музики з Музею народної архітектури і побуту України.

На адресу ювіляра надійшло понад 200 поздоровлень, телеграм, листів від багатьох відомих діячів культури, науки, громадських організацій. Наприкінці урочистого вечора Петро Тимофійович сердечно подякував усім за поздоровлення, підкресливши, що все життя чесно трудився в ім'я Української держави та її народу. Довго не відпускали присутні ювіляра, кожному з них хотілося сказати щире слово.

Святкування ювілею П.Т.Тронька не обмежилось зазначеними урочистостями. Наукова громадськість України підготувала і провела низку заходів, присвячених 90-річчю від дня його народження. У світ вийшли чотири збірники наукових праць на пошану ювіляра, серед них – "Зразок вірного служіння Батьківщині" зі статтями його колег, учнів, фотодокументами. Печерська в місті Києві районна державна адміністрація ініціювала видання брошури "Історик і час" про життєвий і творчий шлях Почесного громадянина м. Києва П.Т.Тронька. До ювілею вийшло друге видання книги Л.Удод "П.Т.Тронько: портрет на тлі епохи". Міжнародну діяльність державного діяча П.Т.Тронька, малодосліджену сторінку його біографії висвітлено в праці А.І.Кудряченка і Є.М.Скляренка "Славний син України". Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського видала біобібліографічний покажчик праць П.Т.Тронька, влаштувала виставку його книг. Про книжкову виставку "Учений, людина, громадянин", відкриту в Державній історичній бібліотеці України, розповідає каталог, виданий за підтримки міністерства

культури і туризму України. Книжкова виставка була розгорнута і в Інституті історії України НАНУ, з колективом якого зв'язана творча праця П.Т.Тронька десяти років.

Матеріали про ювіляра були опубліковані в наукових часописах та періодичних виданнях таких, як "Український історичний журнал", "Віче", "Трибуна", "Культура", "Губернія", "Урядовий кур'єр", "Голос України", "День", "Сільські вісті", "Культура і життя", "Молодь України", "Хрещатик", "Демократична Україна", "Факти", "Освіта України", "Комуніст", "Київський вісник", "Вісник Харківського університету", "Прикарпатська правда", "Запорізька правда", "Голос православ'я" та ін. Низка теле- та радіопередач була присвячена життєвому подвигу Петра Тимофійовича Тронька.

Українська держава високо цінує свого достойного громадянина. 24 серпня 2005 р. у День Незалежності України Петру Тимофійовичу урочисто було вручено орден Ярослава Мудрого V ступеня за наполегливу працю і відданість своїй Батьківщині.

Співробітники Інституту історії України, відділу регіональних проблем історії України приєднуються до всіх поздоровлень і щиро зичать Петру Тимофійовичу козацького здоров'я, молодечої енергії, завзяття і творчого натхнення для нових справ.

Президент України

*Герою України, академіку
Національної академії наук України
П.Т.ТРОНЬКУ*

Дорогий Петре Тимофійовичу

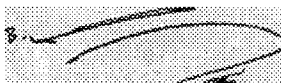
Щиро вітаю Вас із славним ювілеєм – 90-річчям від дня народження. У цей урочистий день висловлюю слова вдячності за Ваше віддане служіння Україні.

Доля вела Вас непротими шляхами. Разом з українським народом Ви додали тяжкі випробування, разом з ним одержували великі перемоги. Війна, повоєнне відродження – все довелось винести, через все довелось пройти. Честь Вам за це і слава!

Неоціненним є Ваш внесок у розбудову незалежної України. Ваші наукові праці – безцінне багатство історичної науки. Вони відкрили нам невідомі сторінки нашого минулого, дали можливість по-новому оцінити свою історію. Своєю діяльністю з вивчення та збереження культурно-історичної спадщини нашої нації Ви здобули високе звання Патріарха вітчизняного краєзнавства. Складаю слова глибокого визнання Вашому науковому таланту. Сподіваюся – він і надалі служитиме Україні та українцям.

Радий, що свій ювілей Ви зустрічаєте в колі близьких, друзів, вдячних учнів. Вам є чим пишатися, є кому передати свою справу. Залишайтеся з нами. Ваш інтелект і досвід потрібні українському народу.

Міцного Вам здоров'я, довголіття та нових творчих успіхів.

Віктор Ющенко

В.Ю.Франчук (Київ)

ОЛЕГ МИКОЛАЙОВИЧ ТРУБАЧОВ (23.X.1930 – 9.III. 2002)

Олег Миколайович Трубаčov – академік РАН, головний редактор журналу “Вопросы языкознания”, видатний славіст, один із провідних учених у галузі етимології слов’янських мов і слов’янської ономастики, його праці з мовознавства й етногенезу слов’ян отримали світове визнання. Під керівництвом Олега Миколайовича тривала робота над багатотомним “Этимологическим словарем славянских языков. Праславянский лексический фонд”.

Народився О.М.Трубаčov 23 жовтня 1930 р. у місті, розташованому на берегах річки Волги, що тоді називалося Сталінградом. У 1944 р. його родина переїхала у Дніпропетровськ. Тут він закінчив середню школу і поступив на філологічний факультет Дніпропетровського державного університету, де отримав блискучу лінгвістичну підготовку під керівництвом відомого українського вченого Я.О.Спринчака. Після закінчення університету О.М.Трубаčov вступає до аспірантури Інституту слов’янознавства АН СРСР. Із цього часу його життя й діяльність пов’язані з науковими закладами Москви. У 1958 р. він захистив кандидатську дисертацію “История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя”. Це було етимологічне дослідження на широкому індоєвропейському фоні слов’янських термінів спорідненості, що становлять найдавнішу лексичну систему людської мови. Як зазначав дослідник, мова зберегла пам’ять про історію суспільства, народу та його культури, причому історію цілісну й безперервну, і мовознавство розкриває її методами етимологічного дослідження, яке за своєю суттю найменше залежить від випадковостей писемної історії. Книга з такою ж назвою побачила світ у 1959 р. Вона стала помітним явищем у вітчизняній і світовій славистиці й індоєвропейистиці як у плані методології дослідження, так і в плані досягнутих результатів.

У 1960 р. з’явилася монографія О.М.Трубачова “Происхождение названий домашних животных в славянских языках (Этимологические исследования)” – перша спроба монографічного дослідження етимології цієї сфери лексики в слов’янських мовах.

Докторську дисертацію О.М.Трубачова “Ремесленная терминология в славянских языках (этимология и опыт групповой реконструкции)” опубліковано 1966 р. Вона присвячена реконструкції складу й етимологічному аналізу лексики давніх видів ремісничої діяльності в слов’ян. Ця праця, на думку академіка В.В.Седова, має особливе значення для археологів, які намагаються з’ясувати всі деталі ранньої історії слов’янства, зрозуміти на основі даних своєї науки, яким чином, на якій території, коли й у взаємодії з якими етносами розвивалося це етнотворне утворення протягом століть і тисячоліть. Аналіз ремісничої лексики (гончарної, ковальської, текстильної та деревообробної) дав підставу О.М.Трубачову визначити центральний культурний регіон, в умовах якого носії ранньослов’янських діалектів або їхні предки в період, коли формувалася ця термінологія, перебували в тісних контактах із майбутніми італіками, германцями і кельтами. Це допомогло археологам зрозуміти процеси виокремлення кельтів, германців і слов’ян з етнотворної спільності західних індоєвропейців, яка існувала в Середній Європі в період бронзи та співвідносилася із середньоєвропейською культурно-історичною спільністю полів поховань.

Поступово наукові інтереси О.М.Трубачова від етимологічного походження окремих значних груп загальної лексики (терміни спорідненості, ремесел, тваринництва) поширилися на сферу ономастики. Свідченням цього є написана у співавторстві з В.М.Топоровим монографія “Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья” (1962), де вперше були проаналізовані назви річок одного регіону. Цей регіон надзвичайно важливий для з’ясування етнічної історії сучасної Білорусі й давніх балто-слов’янських етнотворних стосунків. Словотворчий та етимологічний аналіз назв річок Верхньої Наддніпрянщини з детальними коментарями та залученням матеріалу із сусідніх регіонів показав, що балтійські мови бу-

ли поширені значно далі на південь і схід від їх теперішніх меж і що протягом довгого часу відбувався процес їх витіснення мовою слов'янською.

Складніша картина етнолінгвальної історії на південь від Верхньої Наддніпряниці на матеріалі гідронімів була розкрита в монографії О.М.Трубачова "Названия рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация" (1968).

Протягом 1964–1973 рр. видавався Етимологічний словник російської мови М.Фасмера. Цей словник переклав і доповнив О.М.Трубачов. У періодиці (переважно журналі "Вопросы языкознания") надруковано низку статей Олега Миколайовича під загальною назвою "Языкознание и этногенез славян". На основі цих статей було створено монографію "Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования" (1991), в якій детально висвітлено проблему дунайської прабатьківщини слов'ян. Повернення на основі нових даних до теорії дунайської (середньоевропейської) прабатьківщини слов'ян, задекларованої ще з часів "Повісті временних літ", викликало критичне ставлення у багатьох науковців. Однак теорія, що, здавалося, вже втратила право на існування, отримала нове життя.

У книзі "Этногенез и культура древнейших славян", розглядаючи індоєвропейські джерела праслов'янської мови й етногенезу, вчений ставить під сумнів поширені концепції соціальної й етнічної історії індоєвропейців, наводить деякі свідчення археології, ще раз робить спробу висвітлити проблему походження праслов'янської мови, розвінчує деякі міфи порівняльного мовознавства й історії культури.

Історик О.Д.Назаренко вважає надзвичайно важливим висновок О.М.Трубачова про те, що центр праслов'янських фонетичних інновацій мистився в Паннонії і що туди ж сягає коріння й багатьох культурних інновацій. Зокрема, на його думку, система ранньослов'янських керамічних мір рідких і сипучих тіл (за даними археології) відповідає системі римських провінційних мір. Слов'янський ареал, очевидно, розміщувався колись у Центральній Європі на південь від Карпат. Учений розвиває ідею реконструкції давньої культури, виходячи з реконструкції духовних реалій цієї культури. В окремих розділах розглянуто слов'янські архаїзми, пов'язані зі сферою мислення: спільний землеробський характер, споконвічність ідеології роду, поняття раю як "зарічної" сторони і поняття "корабля мертвих", архаїчна стадія безмовного шанування богів.

О.М.Трубачов твердить, що загальнослов'янська мова бере початок безпосередньо з праіндоєвропейської, минаючи проміжну балто-слов'янську стадію, але головний результат його досліджень – нове обґрунтування теорії середньодунайської прабатьківщини всіх слов'ян. Його теорія ґрунтується на широкому фактичному матеріалі. Окрім найдавнішої племінної ідеології, праслов'янський лексикон виразно свідчить про ідеологію землеробського суспільства. Частина слов'янських етнонімів виразно вказує на спосіб життя і заняття їх носіїв (*roļjane – ті, що живуть у полях, *leđjane – цілинники) та на їхні міграції. Останній етнонім указує на відносно пізній прихід польських племен у долину річки Вісли (гідронім кельто-іллрійського походження), яка не може бути колискою всього слов'янства (всупереч ученню польської автохтонної школи). Найдавніше слов'янське землеробство було орієнтоване на Дунайсько-Альпійській осередок розвитку землеробства як щодо знарядь праці (*rlugъ), так і щодо зернових культур і городніх рослин (*полба, рожь, морковь*). Висловлено думку, що германські племена засвоїли культуру жита разом з її назвою [рожь. – В.Ф.] від слов'ян. Давні ізоглоси пов'язують праслов'янську мову з кельто-іллрійськими діалектами (*korva, *dьbrъ, *копъ та ін.). Таким чином, річку Дунай розглянуто як свого роду вісь локалізації кількох давніх індоєвропейських діалектів, і праслов'янська мова тяжіє спочатку до її південно-східної, потім центральної, а пізніше навіть західної течії.

Із книги випливає, що саме Середній Дунай був зоною найдавнішого розселення праслов'янських племен, вихідним регіоном слов'янських міграцій на північ і схід від Карпат. У цьому ж напрямі колись мігрували й інші індоєвропейські племена Наддунайщини – іллрійці та кельти, які прийшли в Польщу і Волинь

раніше від слов'ян, а потім довго були їхніми сусідами. Підтвердженням присутності неслов'янських індоєвропейських племен на північ від Судетських і Карпатських гір є так званий „третій етнічний елемент” поміж праслов'янами і прагерманцями, згодом ілліро-кельтські за мовою *венети*.

Книга „Етногенез і культура древнейших славян” має значний інтерес не лише для етимологів, ономастів, а й для істориків, культурологів, етнографів, археологів, для всіх, кому небайдужі етнічна історія і культура слов'янських народів. Її перше видання викликало жваві відгуки як колег етимологів і культурологів, так і широкої читацької громадськості, яка цікавиться питаннями слов'янської етнічної історії, матеріальної і духовної культури давніх слов'ян. Багато із цих відгуків і побажань враховано в доповненому другому виданні (2002).

Придїляючи багато уваги західним зв'язкам слов'ян, О.М.Трубачов звертається також і до проблеми східних зв'язків, зокрема, зв'язків слов'янства з іранським мовним світом. Заглиблення в історію іранства на півдні Росії, сліди якого збереглися особливо в топонімії, показало, що тут простежується не лише сильна мовна розчленованість іранського мовного континууму, а й наявність близького до іранства, однак протиставленого йому, індо-арійського лексичного й особливо топонімного матеріалу. Серія статей на цю тему сукупно склала книгу „Indoarica в Северном Причерноморье” (1999). Відкриття О.М.Трубачова, на думку академіка В.М.Топорова, полягало в тому, що на території південної частини Східноєвропейської рівнини виявлено присутність однієї з ранніх форм індоарійської мови, отже, відповідного етносу. Межі ареалу окреслено від Північного Кавказу до Закарпаття, Дакії і Трансильванії на заході.

До книги „В поисках единства” (1992; 2-е доп. вид. 1997) увійшли доповіді, які О.М.Трубачов виголосив у різних містах на святах слов'янської писемності. У ній розглянуто спірні питання східнослов'янського етногенезу. Слов'янські етноніми (племенні назви), на думку автора, можуть служити цінним джерелом для встановлення фактів найдавнішої історії слов'ян. Олег Миколайович аналізує різномовні назви Києва в давніх джерелах, звертає увагу на роль хазар у його історії. Цікаві сторінки книги, присвячені з'ясуванню південних джерел етноніма „Русь”. Щодо назв „Мала”, „Велика” й „Біла Русь”, то в їх означеннях, стверджує вчений, приховані символічні вказівки на вихідну територію (Мала Русь), на територію пізнішого поширення (Велика Русь) і на географічне розташування на Заході (Біла Русь).

Найвидатнішою працею всього життя О.М.Трубачова є „Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд”. 28 випусків цієї праці вийшли у світ за життя вченого, ще 2 – підготовлено до друку. Продовжують цю справу його колеги й учні, співробітники Інституту російської мови РАН.

У 2004 р. побачило світ нове двотомне видання вибраних праць О.М.Трубачова: Труды по этимологии. Слово. История. Культура. (Т. 1–2. М.: Языки славянской культуры, 2004). Відкривається видання вступним словом академіка В.М.Топорова. „Олег Миколайович, – пише він, – ціла епоха в мовознавстві..., у сфері гуманітарного знання другої половини ХХ століття. Зроблене ним величезне і завжди на надзвичайно високому рівні”. В.М.Топоров зазначив, що лінгвістичні праці О.Трубачова „були тою коліскою, де зав'язувалося пристойне майбутнє етимології”. „Олег Миколайович Трубачов був і істориком не меншою мірою, ніж лінгвістом, і коли він писав про терміни спорідненості й суспільного ладу, і коли звертався до етнонімії, антропонімії і топонімії, і коли відкрив давньоіндоарійський субстрат на півдні Росії... І можливо, найбільше варте уваги в цьому те, що він не просто добре знав історію і застосовував, коли потрібно, свої знання, але те, що щось, яке перебувало в просторі „позаісторичного”, він переформував таким чином, що воно виявлялося в щільному історичному контексті... Геродота греки називали „батьком історії”, хоч і до Геродота були відомі тексти, які містили інформацію історичного характеру. У цьому сенсі й Олега Миколайовича Трубачова сміливо можна було б назвати батьком російської етимології в її гранично повному вигляді”.

Біобібліографія вченого побачила світ 2003 р.: Олег Николаевич Трубачев. Научная деятельность. Хронологический указатель трудов / Гл. ред. Е.П.Челышев; Отв. ред. Г.А.Богатова; авт. вступ. ст. Л.А.Гиндин, И.Г.Добродомов. – М.: Наука, 2003. – 96 с. Біобібліографічний випуск включає основні дати життя й діяльності О.М.Трубачова, статті Л.А.Гіндіна й І.Г.Добродомова про його наукову, науково-організаційну і педагогічну діяльність, хронологічний покажчик праць, літературу про О.М.Трубачова, а також довідковий апарат видання. Крім цього видання, в тому ж році побачили світ такі біобібліографічні публікації про О.М.Трубачова: Трубачев Олег Николаевич. Биобиблиографический указатель. – Запорожье, 2003. – 87 с.; Олег Николаевич Трубачев: Материалы к библиографии ученого. – Красноярск: РИО КГПУ, 2003. – 88 с.; Академик Олег Николаевич Трубачев: Слово о замечательном волгоградце. – Волгоград: Изд-во Волгоградского гос. ун-та, 2003. – 128 с.

І.Ф.Черніков

ДО 80-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ С.М.ПАРХОМЧУКА

30 листопада 2005 р. виповнюється вісімдесят років від дня народження Станіслава Максимовича Пархомчука – визначного українського вченого, історика-міжнародника, балканіста та сходознавця, організатора науки, педагога, дипломата, доктора історичних наук, професора, першого лауреата премії Академії наук України імені Д.З.Мануїльського.

Народився С.М.Пархомчук у селі Човнова Володарсько-Волинського району Житомирської області в трудовій селянській родині. В 1933 р. разом із батьками переїхав у Тирасполь, а в кінці 1940 р. – у Кишинів – столицю МРСР, де мав можливість навчатися молдавській (румунській) мові.

Велика Вітчизняна війна перервала його навчання в середній школі. 17-літнім юнаком Станіслав стає зв'язківцем, а незабаром – бійцем партизанського загону ім. В.І.Чапаєва, який діяв у Тернопільській області.

Із листопада 1944 р. по червень 1949 р. – студент факультету міжнародних відносин Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. Вищий учбовий заклад закінчив із відзнакою. Протягом 1951–1953 рр. він продовжив навчання у Вищій дипломатичній школі Міністерства закордонних справ СРСР, прослухавши її повний курс. Працюючи у 50-і рр. референтом в Українському товаристві дружби й культурних зв'язків із закордоном, консультантом Управління справами Ради Міністрів УРСР, завідувачем сектору наукових зв'язків АН УРСР із зарубіжними організаціями, С.М.Пархомчук водночас наполегливо, буквально кожному хвилину свого вільного часу віддавав науці. "Trahit sua quemque voluptas" ("Кожного приваблює його пристрасть"). В умовах постійної адміністративно-службової напруги цей афоризм став для нього справжнім дороговказом. І як наслідок – захист кандидатської дисертації, присвяченої боротьбі румунського народу за визволення своєї країни від фашистського ярма та встановлення народно-демократичного ладу¹.

У 1957 р. Станіслав Максимович був зарахований на посаду старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР. Отже, вибір на користь професійного науковця, історика-міжнародника було зроблено, остаточно й безповоротно.

В 1963–1965 рр. йому у ранзі радника Міністерства закордонних справ УРСР довелося досить інтенсивно працювати в Секретаріаті відділення Організації Об'єднаних Націй у Женеві (Швейцарія). У кінці 1965 р. С.М.Пархомчук здійснив воістину справжній штурм висот науки, захистивши докторську дисертацію на тему: "Революційна боротьба румунських трудящих за розвиток країни по демократичному шляху"².

Цілком зрозуміло, що отримання Станіславом Максимовичем ученого ступеня доктора історичних наук, його становлення як фахівця вищої кваліфікації в сфері української румунології правомірно розглядати як подію неординарної ваги. Адже це неспростовний факт, що Україна була свого часу одним із загально-визнаних центрів міжнародної балканістики.

У доктора історичних наук, а з 1971 р. ще і професора за спеціальністю "Всесвітня історія" С.М.Пархомчука³ були цілком достатні підстави, щоб належати до когорти українських балканістів як її діяльного функціонера⁴. Адже він був одним з небагатьох учених, хто підтримував досить жваві стосунки з Міжнародною асоціацією по вивченню країн Південно-Східної Європи – "Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Europeen" (AIESEE), штаб-квартира якої знаходилася у столиці Румунії – Бухаресті⁵. А в квітні 1969 р. Станіслав Максимович взяв участь у засіданні Бюро цієї організації, яке було проведено в столиці України.

У 1970 р. наукова громадськість УРСР готувалась урочисто відзначити 100-річчя від дня народження найвидатнішого українського вченого-орієнталіста зі світовим ім'ям академіка А.Ю.Кримського (15 січня 1871 р. – 25 січня 1942 р.)⁶. В зв'язку з цим Президія АН УРСР 11 червня 1970 р. прийняла постанову про створення у складі Інституту історії – відділу історії країн зарубіжного Сходу. Завідувачем відділу було затверджено С.М.Пархомчука⁷.

Отже, майже через сорок років після знищення сталінським режимом усіх республіканських сходознавчих структур орієнталістика знову поверталася в Україну, а процес її відродження та подальшого розвитку набував, попри всі негаразди, дедалі більш стабільного характеру.

Не було нічого випадкового й у тому, що посаду завідувача відділу зайняв Станіслав Максимович. Учений екстра-класу, наукова проблематика якого тією або іншою мірою була близька до сходознавчої, людина невичерпної енергії та незаперечної ерудиції, з багатющим досвідом міжнародного спілкування, він, як ніхто інший, був готовий до виконання зазначеної місії.

Проте доля виявилася надто жорстокою по відношенню до С.М.Пархомчука. Вона йому відпустила керувати відділом лише один п'ятирічний міжконкурсний період: від червня 1970 р. – до червня 1975 р., а точніше до 2 липня останнього року, коли передчасно обірвалося його життя. Однак то був його справді зоряний час!

Свою діяльність як завідувач відділу С.М.Пархомчук розпочав, як і годиться, з комплектування складу нового підрозділу. Й тут його організаторські здібності виявилися, можна сказати, "на відмінно". Швидко та вдало йому пощастило підібрати кандидатури співробітників, враховуючи їх фахові й ділові якості.

Не менш важливим завданням для керівника відділу було визначення основних напрямків досліджень і розробок тем його співробітників. Цілком зрозуміло, що першорядна увага приділялася у той час проблемам, пов'язаним із розвитком національно-визвольного руху в колоніальних країнах зарубіжного Сходу, виникненням та становленням молодих незалежних держав, що розвиваються, досягненнями у соціальному прогресі їх народів⁸.

В матеріалах, поданих на конкурс, завідувача відділу історії країн зарубіжного Сходу С.М.Пархомчука (червень 1975 р.) зазначалося, що ним опубліковано близько 100 наукових праць, у тому числі три індивідуальні монографії ("Румунський народ у боротьбі за соціалізм" – Київ, 1959. – 112 с.; "Народження нової Румунії. Антифашистський рух і перемога народної демократії в Румунії (1941–1945 рр.)" – Київ, 1961. – 268 с.; "Великий Жовтень і революційне піднесення в Румунії (1917–1921) – Київ, 1967. – 263 с.). Він – співавтор восьми колективних праць та навчальних посібників, брошур, багатьох наукових статей і повідомлень⁹.

Й хоча названі публікації, згідно з їх тематикою, містять досить високий відсоток заідеологізованості, вони і нині становлять відчутний інтерес, мають наукову цінність. Узяти, наприклад, джерельну базу монографічних та інших досліджень Станіслава Максимовича. Вони, як правило, побудовані на основі активного залучення, ретельного опрацювання й широкого використання насамперед документів і матеріалів із національних архівів Румунії дипломатичного та громадсько-політичного спрямування, офіційних публікацій, статистичних довідників, мемуарної літератури, величезної кількості періодичних видань – преси румунською, англійською, українською, російською мовами.

Багато фактологічних даних, почерпнутих із його праць, можливо, стануть і сьогодні у пригоді фахівцям.

Як завідувач відділу історії країн зарубіжного Сходу, С.М.Пархомчук прагнув якомога швидше переключитися на нову дослідницьку тематику, хоча він ще деякий час продовжував виконувати завдання по інститутському відділу зарубіжних соціалістичних країн, очолюваному членом-кореспондентом АН УРСР І.М.Мельниковою.

Нову тематику, ймовірно, підказав випадок. 28 листопада 1970 р. відзначався 150-річний ювілей Ф.Енгельса. А напередодні, 19 листопада, відбулася наукова сесія, скликана Інститутом історії АН УРСР та Науковою радою з історії історичної науки при Секції суспільних наук Академії, перед учасниками якої з доповіддю "Ф.Енгельс і деякі головні питання історії країн Сходу" виступив Станіслав Максимович¹⁰. А через 2 роки, 1972 р., в збірнику статей "З історії зарубіжного Сходу" з'явилася його публікація "К.Маркс і Ф.Енгельс про суть і характер колоніалізму"¹¹. У тому ж році Київським видавництвом політичної літератури було видано брошуру "Приреченість колоніалізму", одним із співавторів якої став С.М.Пархомчук¹².

1974 рік ознаменувався виходом із друку ще двох його публікацій, а саме статті "Національно-визвольна боротьба в афро-азіатських країнах – сучасний етап та шляхи її розвитку"¹³ й розділу "Марксизм-ленінізм про приреченість колоніалізму. Крах колоніальних імперій"¹⁴. Нарешті, 1976 р., вже після кончини Станіслава Максимовича, побачило світ, за його участю як редактора, таке видання, як "За освобождение Юга Африки" (Київ, 355 с.).

Зауважимо, що одна із самостійних тем, що виконувалася у відділі протягом п'ятиріччя, коли завідувачем був С.М.Пархомчук, обов'язково присвячувалася внутрішнім і зовнішньополітичним проблемам сучасної Африки.

Розглядаючи з позицій сьогодення дня низки наведених Станіславом Максимовичем політичних й економічних постулатів щодо народів Сходу, доводиться констатувати, що далеко не всі вони втратили нині свою актуальність.

Безперечно, залишається у силі оцінка дій колонізаторів, які, що називається, "залізом та кров'ю" підкоряли місцевих тубільців, створивши на їх територіях в Азії й Африці гігантські колоніальні імперії¹⁵. Неспростовною є також ідея про те, що народ, який поневоле інші народи, не може бути сам вільним¹⁶ і т.ін. Невипадково, що XV сесія Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй 14 грудня 1960 р. прийняла вікопомну Декларацію про надання незалежності всім без винятку колоніальним країнам та народам.

Серед інших першорядних проблем постколоніального розвитку молодих незалежних держав є ставлення до релігії. Адже переважна більшість їх населення була неписьменною. На думку С.М.Пархомчука, проголошена деякими владними структурами у країнах "третього світу" боротьба з релігійним світоглядом (як в ісламі, так й у буддизмі) є великою помилкою і приречена на поразку¹⁷.

В розділі колективної монографії "У боротьбі за ліквідацію колоніалізму" він приділив особливу увагу становищу, яке склалося в 60-і – на початку 70-х рр. на Півдні Африки. Внаслідок протиправних дій тодішнього расистського режиму у Південно-Африканській республіці (ПАР) 21 листопада 1969 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла спеціальну резолюцію про політику апартеїду уряду цієї країни, в якій було враховано рекомендації Ради Безпеки щодо невідкладних заходів з метою ліквідації загрози міжнародному миру та безпеці у цьому регіоні земної кулі¹⁸.

* * *

Наукова цінність і політична актуальність творів доктора історичних наук, професора С.М.Пархомчука – безперечні. Постановою Президії Академії наук України у 1975 р. він був удостоєний премії імені Д.З.Мануїльського¹⁹. Станіслав Максимович був першим в історії лауреатом даної премії. Його також було нагороджено п'ятьма медалями.

Автору цих рядків пощастило разом із ним близько двох десятків років працювати в одному Інституті, а останні п'ять років бути у відділі під його безпосереднім керівництвом. Спокійна та ділова обстановка, атмосфера високої вимогливості й водночас доброзичливості та взаємної поваги, які ініціював і наполегливо підтримував у

колективі підрозділу С.М.Пархомчук, благотворно впливала не тільки на результативність науково-дослідної роботи, а також на самопочуття колег-співробітників.

Високий професіоналізм, унікальна обізнаність у кожній конкретній справі, чіткість та рішучість і в той же час витримка й виваженість, почуття оптимізму та гумору – такі риси, дійсно, мав Станіслав Максимович – природжений організатор науки. Йому також була властива і така дорогоцінна людська риса, як готовність завжди прийти на допомогу ближньому.

Визначний учений, великий трудивник, взірець принциповості та скромності, Станіслав Максимович до останніх днів свого короткого життя (йому ще не виповнилося й 50-ти років, коли він трагічно загинув внаслідок нещасного випадку) був пристрасно відданий українській балканістиці, став одним із перших подвижників відродження та розвитку вітчизняного сходознавства у новітній період.

¹ Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі – НАІУ НАН України). – Ф.1. – Оп. 1-Л. – Спр. 1012. – Арк. 1, 9–10; Вчені Інституту історії України, Біобібліографічний довідник. Серія Українські історики. – Вип.1. – К., 1998. – С. 240–241; Український радянський енциклопедичний словник. – Київ. 1967. – Т.2. – С.747.

² НАІУ НАН України. – Ф.1. – Оп.1-Л. – Спр. 1012. – Арк. 22, 50, 59; Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. Серія Українські історики. – Вип.1. – С. 240–241.

³ Він читав курс лекцій з історії міжнародних відносин як у Київському університеті імені Т.Г.Шевченка, так і в Київському педагогічному інституті іноземних мов.

⁴ У довіднику “Балканістика в Українській ССР” згадується про 26 різних публікацій, автором яких був С.М.Пархомчук (*Сохань П.С., Тодоров Н.* Балканістика в Українській ССР. Библиографический указатель 1917–1980. – К., 1983. – С.204).

⁵ *Condurachi Em.* L’AIESEE a son X-e anniversaire – esquisse d’un bilan du passe et de ses perspectives d’avenir // Association Internationale d’Etudes du Sud-Est Europeen. Bulletin, 1973. XI. 1–2. – Bucarest. – P.27–45; *Georghiu Petre.* Les publications de L’AIESEE // Ibidem. – P.47–51.

⁶ І дійсно, в середині січня 1971 р. відбулась ювілейна наукова сесія Академії наук України. Академічне видавництво “Наукова думка” у 1972–1974 рр. видало п’яти томник вибраних творів А.Ю.Кримського, з яких IV-й том та книга 2-а V-го тому повністю містять матеріали сходознавчої тематики.

⁷ НАІУ НАН України. – Ф.1. – Оп.1 –Л. – Спр. 1012. – Арк. 76.

⁸ Там само. – Арк. 81.

⁹ Там само. – Арк. 88; Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. Серія Українські історики. – Вип.1. – С. 241.

¹⁰ *Комаренко Н.В.* Присвячено Фрідріху Енгельсу // Український історичний журнал (УІЖ). – 1971. – № 1. – С. 147.

¹¹ *Пархомчук С.М.* К.Маркс і Ф.Енгельс про суть і характер колоніалізму // З історії зарубіжного Сходу. Збірник статей. – К., 1972. – С.10–26.

¹² *Виговський І., Пархомчук С.* Приреченість колоніалізму. – К., 1972. 71 с.

¹³ Див.: Країни Сходу. Історія та сучасність. Збірник статей. – К., 1974. – С. 6–32.

¹⁴ Див.: У боротьбі за ліквідацію колоніалізму. Зовнішньополітична боротьба Радянського Союзу за остаточну ліквідацію колоніалізму та участь в ній Української РСР. – К., 1974. – С. 6–58.

¹⁵ *Пархомчук С.М.* Марксизм-ленінізм про приреченість колоніалізму. Крах колоніальних імперій // У боротьбі за ліквідацію колоніалізму... – С. 7, 9, 12.

¹⁶ Там само. – С. 8.

¹⁷ *Пархомчук С.М.* Національно-визвольна боротьба в афро-азіатських країнах – сучасний етап та шляхи її розвитку // Країни Сходу. Історія та сучасність. Збірник статей. – С. 28–29.

¹⁸ *Пархомчук С.М.* Марксизм-ленінізм про приреченість колоніалізму... // У боротьбі за ліквідацію колоніалізму... – С.33–36.

¹⁹ Вісник Академії наук Української РСР. – 1975. – № 6. – С. 3–4.

ДАНИЛЮК Юрій Зіновійович

4 серпня 2005 р. на 48-му році життя перестало битися серце відомого українського історика, провідного наукового співробітника Інституту історії України НАН України, члена редакційної колегії “Українського історичного журналу”, головного наукового секретаря Української академії історичних наук, кандидата історичних наук Юрія Зіновійовича Данилюка.

Він народився 17 липня 1958 р. в м. Києві у родині інтелігентів. Батьки зуміли прищепити єдиному синові любов до рідної землі, розвинути інтерес юнака до минулого України. Після закінчення 1980 р. історичного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка він розпочав свій трудовий шлях стажистом-дослідником Інституту історії АН УРСР. Спливали роки, змінювалися керівники, посади, додавалося наукових і громадських відзнак, але залишався той самий єдиний запис у трудовій книжці щодо місця роботи. Інститут історії України на довгі роки став для нього рідною домівкою.

В 1991 р. під керівництвом академіка НАН України П. Т. Тронька Юрій Зіновійович успішно захистив кандидатську дисертацію “Розвиток громадських форм історичного краєзнавства у 1960–1980-х роках”. Дослідження ініціювало початок визнання цього напрямку як галузі історичної науки. Відтак закономірним стало обрання Ю. З. Данилюка заступником голови правління Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Здійснюючи ревізію науково-дослідної тематики, що пов’язувалася з процесами радикальної трансформації вітчизняного суспільствознавства на переломі 1980-х – 1990-х рр., Інститут історії України вже 1990 р. започаткував серед інших проєктів і дослідження такої нової для української історіографії теми, як “Увічнення пам’яті жертв незаконних репресій 30–40-х – початку 50-х років у контексті розробки проблем регіональної історії (на матеріалах України)”, науковим керівником якої став Юрій Зіновійович. Виконання її увінчалася публікацією двох знакових для сучасної вітчизняної історіографії колективних праць – “Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки” (1991) та “Реабілітовані історією” (1992).

У 1992 р. Ю. З. Данилюк був серед ініціаторів розробки і запровадження Державної програми “Реабілітовані історією” (керівник – акад. НАН України П. Т. Тронько), покликаної глибоко й всебічно проаналізувати причини та наслідки політичних репресій, повернути українському народові незаслужено забуті імена його державних діячів, митців, учених, відновити історичну справедливість щодо сотень тисяч громадян України. Кабінетом Міністрів України вчений був призначений заступником голови головної редколегії науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”, завідуючим відділом з розробки архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1994 р. він ініціював видання часопису “З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” і був його незмінним головним редактором (на 2005 р. вийшло 21 число видання).

Науковий доробок талановитого ученого нараховує понад 140 фахових публікацій – монографій, збірників статей та документів, розвідок тощо. Сфера дослідницьких інтересів Юрія Зіновійовича обіймала різноманітні проблеми новітньої історії України, зокрема питання історичного краєзнавства й регіональної історії, формування та функціонування радянської тоталітарної системи. Помітним явищем у сучасній вітчизняній історіографії стали його праці “Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-х рр.”, “Опозиція в Україні: Друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст”, “Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.)” й ін., які започаткували новий напрям історичних досліджень.

Відроджена Українська держава за визначний внесок у розвиток історичної науки та історико-краєзнавчого руху нагородила Ю. З. Данилюка орденом “За заслуги” III ступеня, присвоїла звання заслуженого працівника культури України. Неодноразово відзначався він і відомчими нагородами.

Юрій Зіновійович був людиною життєдайної енергії, глибоко переймався справами колег та власних учнів, яким щедро дарував тепло свого серця й був для них не лише наставником, мудрим і досвідченим, а й без перебільшення батьком. Ми і досі пам’ятаємо його тонкий гумор, незліченні розиграші, на які він був напрочуд щедрий та за які ніхто не ображався. Здавалося, цієї енергії стане на довгі десятиліття. Однак доля розпорядилася інакше.

Пам’ять про цю непересічну людину, вчителя, колегу й науковця назавжди збережеться в серцях тих, хто його знав.

Актова книга Житомирського
гродського уряду 1611 року. – Житомир:
Житомир. держ. пед. ун-т ім. І.Франка,
2002. – 392 с.

Архівознавство. Археографія. Дже-
релознавство: Міжвид. зб. наук. праць.
Архівна наука та наука в архівах. – К.:
Держ. ком. архівів України, 2005. – Вип.
7. – 256 с.

Балушок В.

Етногенез українців. – К.: Ін-т
мистецтвознавства, фольклористики та
етнології ім. М.Т. Рильського, 2004. –
232 с.

Бевз Т.

Українська державність: Ідеологія,
політика, практика. (Система
народоправства у теоретичних концепціях
Н.Григорієва). – К.: Ін-т політичних і
етнонаціональних досліджень НАН
України, 2004. – 247 с.

Вернадський В.І.

Вибрані праці. – К.: Наук. думка,
2005. – 303 с.

Гедьо А.

Грецькі громади Ніжина та
Північного Приазов'я в актових матеріалах
середини XVII–XIX ст. – К.: Ін-т історії
України НАН України, 2005. – 416 с.

Гуржій О.І.

Гетьман Петро Конашевич-
Сагайдачний. – К.: Україна, 2004. – 189 с.

Громадяни у пошуках інформації:
Українські реалії. – К.: Україна, 2005. –
180 с.

Євген Чикаленко. Щоденник

(1907–1917). – К.: Темпора, 2004. – Т. 1. –
427 с.

Євген Чикаленко. Щоденник

(1918–1919). – К.: Темпора, 2004. – Т.2. –
464 с.

Євсєєва Т.М.

Російська православна церква в
Україні 1917–1921 рр.: конфлікт
національних ідентичностей у
православному полі. – К.: Ін-т історії
України НАН України, 2005. – 362 с.

Зовнішня політика України в умовах
глобалізації. Анотована історична хроніка
міжнародних відносин (1991–2003) / Відп.
ред. С.В.Віднянський. – К.: Генеза, 2004. –
616 с.

Історія України. Маловідомі імена,
події, факти: Зб. ст. – К.: Ін-т історії
України НАН України, 2004. – Вип. 27. –
400 с.

Колодний А.

Україна в її релігійних виявах:
Моногр. – Л.: СПОЛОМ, 2005. – 336 с.

Котляр М.Ф.

Воєнне мистецтво Давньої Русі. –
К.: Ін-т історії України НАН України,
2005. – 414 с.

Крим в етнополітичному вимірі. – К.:
Світогляд, 2005. – 533 с.

Крисаченко В.

Динаміка населення: популяційні,
етнічні та глобальні виміри: Моногр. – К.:
НІСД, 2005. – 368 с.

Кузьменко В.

Наука за біологічним принципом, або
дещо про академічну мафію. – К.: МАУП,
2004. – 160 с.

Литвин В.

Служити живому життю народу. –
К.: Лі-Терра, 2004. – 448 с.

Нагорна Л.

Політична мова і мовна політика:
діапазон можливостей політичної
лінгвістики. – К.: Світогляд, 2005. – 315 с.

Наукові записки: Збірник. – К.:
ІПЕНД, 2004. – Вип. 26. – 47 с.

Наукові записки. – К.: Києво-
Могилянська академія, 2004. – Т. 35:
Київська академія. – 102 с.

Нові сторінки історії Донбасу: Зб. ст. –
Донецьк: Мін-во освіти та науки України;
Донецький нац. ун-т, 2005. – Кн. 11. – 245 с.

Овсієнко В.

Світло людей: мемуари та
публіцистика. У 2-х кн. – 2-ге вид. доп. –
К.: Смолоскип, 2005. – Кн. 1. – 352 с.; Кн.
2. – 352 с.

Пам'ятки: Археографічний щорічник / Гол. ред. І.Б.Матяш. – К.: Держархів України; УНДІАСД, 2005. – Т. 5. – 309 с.

Перевезій В.О.

Служіння Богу і народу: Українська греко-католицька церква між двома світовими війнами. – К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2004. – 203 с.

Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: Історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного "круглого столу"). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 225 с.

Повернення: Зб. доповідей наук. конф., присвяченої 100-літтю з дня народження українського історика та археолога Івана Овсійовича Іванцова (29 вересня 2004 р.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 119 с.

Полягли в снігах Суомі: Книга Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежом. – К.: Книга Пам'яті України, 2004. – Т. 2. – 966 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. IX. – К., 2005. – 332 с.

Реабілітовані історією: У 27-ми т. Донецька область. – Луганськ, 2004. – Кн. 1. – 645 с.

Реснт О.

Перечитуючи написане. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 256 с.

Терентьєва Н.

Таємне грецьке товариство "Філікі Етерія": організаційний та політико-ідеологічний центр підготовки грецької революції 1821–1829 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 352 с.

Тої слави козацької повік не забудем...: Реком. бібліогр. покажч. з історії укр. козацтва / Наук. ред. В.М.Матяш, Т.В.Чухліб. – К.: ВАТ "Київська правда", 2004. – 293 с.

У вічному боргу: Книга Пам'яті України – місто-герой Київ. – К.: Книга Пам'яті України, 2005. – 772 с.

Україна: Хроніка XX століття. Роки 1991–1995: Довід. вид. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 451 с.

Україна: Хроніка XX століття. Роки 1996–2000: Довід. вид. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 434 с.

Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / За ред. Ю.Мицика. – К.: Вид. дім "Академія", 2003. – 296 с.

Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2003. – Вип. 9. – 282 с.

Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2004. – Вип. 10. – 304 с.

Український історичний журнал: Систематичний покажчик 1987–2001 рр. / Уклад. Л.Я.Муха, І.Л.Островська, А.В.Невмирицька, О.О.Заплотинська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 263 с.

Чикаленко Є.

Щоденник, 1919–1920. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – 640 с.

Шухевич В.

Володимир Шухевич: Бібліогр. покажч.: У 2-х ч. – Л.: Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2004. – Ч. 1. – 204 с.

Ясєв Г.

Пам'ятки війни на карті Києва. – К.: Книга Пам'яті України, 2005. – 63 с.

Літературу підібрали: завідувача науково-інформаційним відділом Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха, головний спеціаліст науково-інформаційного відділу Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська.

 C O N T E N T S

STUDIES

16 th – first half of the 17 th c.	4
Tomulet V.M. (<i>Chişinău, Moldova</i>). Role and importance of trade in establishment and expansion of economical ties of Bessarabia with Ukrainian provinces (1812–1868) ..	18
Stel'makh S.P. Integration processes in European historical science in the end of the 19 th – beginning of the 20 th cc.	28
19 th – beginning of the 20 th cc.	39
Molchanov V.B. Prosperity of students of Ukraine in the second half of the 19 th – beginning of the 20 th cc.	39
Chorny D.M. (<i>Kharkiv</i>). Trade in Kharkiv in the beginning of the 20 th c.	53
Stokolos N.H. (<i>Rivne</i>). Policy of the governments of interwar Poland (1918–1939) considering Orthodox Church and Ukrainians ..	59
Zaval'niuk O.M. (<i>Kamianets'-Podil's'kyi</i>), Komarnits'kyi O.B. (<i>Kamianets'-Podil's'kyi</i>). Kamianets'-Podil's'kyi state university (1918–2005): pages of history ..	81

METHODODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. FONTOLOGY.

Zashkil'niak L.O. (<i>L'viv</i>). Ukraine between Poland and Russia: historiography and social consciousness ..	93
From epistolary inheritance of academician D.I.Javornyts'kyi (<i>introductory article and documents prepared for publishing by S.V.Abrosymova, N.Je. Vasylenko, A.I.Perkova</i>) (<i>Dnipropetrovs'k</i>) ..	114

SURVEYS

Dokashenko H.P. (<i>Horlivka</i>). International relations of Ukraine in revision of contemporary native historians ..	166
--	-----

MEMORIALS OF HISTORY AND CULTURE

Khvedchenia S.B. Handmade caves of Ukraine as the memorials of history and culture (local lore and cartographic aspects) ..	174
---	-----

REVIEWS

Chukhlib T.V. T.Jakovleva. Ruins of Hetmanschyna: From Pereiaslav Council-2 to Andrusiv agreement (1659–1667) ..	191
Holovchenko V.I. V.F.Soldatenko. Volodymyr Vynnychenko: on the intersection of social and national aspirations ..	203
Mykhnenko A.M. Serhii Podolyns'kyi. Letters and documents ..	207
Jas' O.V. To the sources: Collection of scientific works in the honor of Oleh Kupchyns'kyi on the occasion of his 70 th birth anniversary: In 2 Vol.	209
Pyrih R.Ja. Zhao Yunzhong. Ukraine: difficult steps in history ..	211
Martynov A.Ju. K.Batsak. Italian emigration in Ukraine at the end of the 18 th – early 19 th cc. Origins. Forming. Activity.	212

CHRONICLES AND INFORMATION

Serbyn R. (<i>Montréal, Québec, Canada</i>) The VII World congress of International council for Central and Eastern European studies: "Europe – our common home?"	216
Kovalevs'ka O.O. Ukrainian-Russian scientific collaboration: experience of work of international summer schools for young scientists of 2003–2004 ..	219
Kirchanov M. (<i>Voronezh, Russian Federation</i>). Two years of Ukrainian researches in Voronezh University: first results and perspectives of development ..	226
Commemoration of 90 th birth anniversary of academician P.T.Tron'ko ..	227
On the occasion of 75 th birth anniversary of O.N.Trubachov ..	230
On the occasion of 80 th birth anniversary of S.M.Parkhomchuk ..	233
Danyiuk Jurii Zinoviiovych ..	237

New books ..	238
--------------	-----

Шановні читачі!

ПЕРЕДПЛАТА

на

«Український історичний журнал»
не закінчується ніколи!

Наш журнал можна передплатити в
найближчому поштовому відділенні з
наступного числа
Редакція «УІЖ»

Індекс журналу
74499